

ОПШТИНА КРИВА
ПАЛАНКА
"ГРАДСКИ МУЗЕЈ" КРИВА
ПАЛАНКА

СЛАВИШКИ ЗБОРНИК

Бр. 2

КРИВА ПАЛАНКА 2013

СЛАВИШКИ ЗБОРНИК БР. 2

Издава

ЛУ Градски Музеј – Крива паланка

Уредник

Драган Величковски

 - IPA Cross border Programme
ИПА Програма за прекугранична соработка
CCI Number 2007CB16IPO007

КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО БЕЗ ГРАНИЦИ

Стручните трудови од овој зборник беа презентирани на семинарот: „Културно наследство без граници“ којшто беше одржан на 14. и 15. Септември 2013 година во Манастирот Св. Јоаким Осоговски во Крива Паланка

Семинарот беше дел од проектот: *Културното наследство на нашите предци – духовен столб на нашата заедничка европска иднина*“, проект којшто партнерски го имплементираа Општина Крива Паланка, Р. Македонија и Регионалниот Историски Музеј „Академик Јордан Иванов“ од Кустендил, Р. Бугарија

CULTURAL HERITAGE WITHOUT BORDERS

The expert papers of this volume were presented at the seminar: Cultural Heritage without Borders which was held on 14th and 15th September 2013 in St. Joakim Osogovski in Kriva Palanka

The seminar was part of the project: *The Cultural Heritage of Our Ancestors - the Spiritual Mainstay of Our Common European Future* ", a project implemented in partnership between the Municipality of Kriva Palanka, Macedonia and the Regional Historic Museum "Academician Yordan Ivanov", Kustendil, R. Bulgaria

Проект:

Културното наследство на нашите претци - духовен столб на нашата заедничка европска иднина

Project:

Cultural Heritage of Our Ancestors – Spiritual Mainstay of Our Common European Future

2007 CB16IPO007-2011-2-39

СОДРЖИНА / CONTENTS

АРХЕОЛОГИЈА / ARCHAEOLOGY

1. м-р Љубо ФИДАНОВСКИ / MSc. Ljubo FIDANOVSKI

„Раниот неолит во Македонија и Бугарија: географски релации и културни контакти“

„The Early Neolithic in Macedonia and Bulgaria: geographic relations and cultural contacts“

2. Милан МИТОВСКИ и Цоне КРСТЕВСКИ / Milan MITOVSKI and Cone KRSTEVSKI

„Прилог кон проучувањата на железното време во Крива Паланка и Кривопаланечко“

„Contribution to the researches of the Iron Age in Kriva Palanka and its region“

3. Славјанка НИКОЛОВА и Сергеј УСТИНОВ / Slavjanka NIKOLOVA and Sergej USTINOV

„Археолошки проучувања на објект „Кулата“

„Archaeological researches of the object “Kulata” (The Tower)“

4. м-р Горан САНЕВ и д-ра. Биљана КУФОЈАНАКИС / MSc. Goran SANEV and Arch. Biljana KUFOJANIKIS

„Археолошки локалитет Големо Градиште кај с.Коњух, потенцијал за развој на културниот и руралниот туризам Кратовскиот регион“

„Archaeological site ‘Golemo Gradishte’ at the village Konjuh, potential for development of cultural and rural tourism in the region of Kratovo“

5. Цоне КРСТЕВСКИ , Милан МИТОВСКИ, Петар СТОЈЧЕВСКИ и Цветанка ВУЧКОВСКА / Cone KRSTEVSKI, Milan MITOVSKI, Petar STOJCHEVSKI and Cvetanka VUCHKOVSKA

„Резултати од заштитните истражувања 2012 година на локалитет „Градиште“ с. Опила

„Results from the preventive researches at the site ‘Gradishte’, v. Opila, 2012“

6. проф. д-р Зоранчо МАЛИНОВ / Prof. Dr. Zorancho MALINOV

„Календарската обредност во македонско – бугарското пограничје – компаративни истражувања“

„Calendar rituality at the Macedonian – Bulgarian borderline – comparative researches“

7. проф. д-р Катерина ПЕТРОВСКА КУЗМАНОВА / Prof. Dr. Katerina PETROVSKA KUZMANOVA

„Локално, регионално и глобално во фолклорот“

„Locally, regionally and globally in folklore“

8. доц. м-р. Горанчо АНГЕЛОВ / Doc. MSc. Gorancho ANGELOV

„Кемене, Гусла, Кемане, Г’дулка“

„Kemene, Gusla, Kemanе, G’dulka“

9. проф. д-р Родна ВЕЛИЧКОВСКА и проф. д-р Илчо ЈОВАНОВ / Prof. Dr. Rodna VELICHKOVSKA and Prof. Dr. Ilcho JOVANOV

„Обредната пеачка традиција во Кривопаланечкиот регион“

„The tradition of ritual singing in the region of Kriva Palanka“

10. проф. д-р Весна ПЕТРЕСКА / Prof. Dr. Vesna PETRESKA

„Станување во брак во Кривопаланечко“

“Entering into a marriage in the region of Kriva Palanka”

11. д-р Петар НАМИЧЕВ и арх. Екатерина НАМИЧЕВА / Dr. Petar NAMICHEV and Arch. Ekaterina NAMICHEVA

„Селската куќа во кривопаланечко и нејзината перспектива“

„The village house in the region of Kriva Palanka and its perspective“

12. м-р Драган ГЕОРГИЕВСКИ / MSc. Dragan GEORGIEVSKI

„Народното градителство во село Подржи коњ“

„The traditional architecture in the village Podrzhi konj“

13. др. Трајко ПЕТРОВСКИ / Dr. Trajko PETROVSKI

„Етнокултурните карактеристики на Ромите во Крива Паланка“

“The Ethno-cultural characteristics of the Roma people in Kriva Palanka”
Паланка“

14. Наталија МИЛКОВСКА / Natalija MILKOVSKA

„Традиционалната храна во кривопаланечкиот регион во минатото“

„The traditional food in the region of Kriva Palanka in the past”

15. Веска СПАСОВА / Veska SPASOVA

„Границата помеѓу сакралното и опасното кај светите места“

„The borderline between the sacred and the dangerous at the sacred sites”

16. Венета МИЛУШЕВА / Venata MILUSHEVA

„Специфичност на легендите и преданијата во Ќустендил“

„The specificity of the legends and traditions in Kjustendil”

17. Др. Виолета ПЕРИКЛИЕВА / Dr. Violeta PERIKLIEVA

„Општинските празници со курбан во пограничниот регион на Петрич Р.Бугарија и Струмица Р. Македонија

„The common village holidays with sacrifice in the border region of Petrich, . Bulgaria and Strumica, R. Macedonia”

18. Синтија ЛИНЦ / Cynthia A. LINTZ

„Восприемањата на ‘другиот’ долж граничната линија Ќустендил / Крива Паланка – резултати од проучувањата од 2011 година“

“Perspectives of the ‘Other’ along the Kyustendil/Kriva Palanka Border – Results from a 2011 study”

ИСТОРИЈА / HISTORY

19. проф. д-р Јордан МИХАЈЛОВСКИ / Prof. Dr. Yordan MIHAYLOVSKI

„Свети Јоаким Осоговски во народната и духовната традиција“

“St. Joakim Osogovski in the popular and spiritual tradition”

20. д-р Ангел ЦОНЕВ / d-r Angel DJONEV

„Разгранување на бугарската железница во Македонија (1942-1943)“

„Spreading of the Bulgarian Railway Construction in Macedonia (1942 – 1943)“

21. Иван САПУНЦИЕВ / Ivan SAPUNJIEV

„Образовни методи и годишни училишни програми во училиштата во Кустендил и Крива Паланка во крајот на XIX и почетокот на XX век“

„Educational methods and annual school programs in the schools in Kjustendil and Kriva Palanka at the end of the XIX and beginning of the XX century“

ИСТОРИЈА НА УМЕТНОСТ / HISTORY OF ART

22. Славица КРСТИЌ / Slavica KRSTIKJ

„Трајко Муфтински, првиот кумановски зограф и сликар – по повод 50 години од неговата смрт“

„Trajko Muftinski, the first iconographer and painter in Kumanovo – marking 50 years after his death“

АРХЕОЛОГИЈА

ARCHAEOLOGY

м-р Љубо ФИДАНОСКИ

кустос за неолит во Музеј на град Скопје

РАНИОТ НЕОЛИТ ВО МАКЕДОНИЈА И БУГАРИЈА: ГЕОГРАФСКИ КОНТАКТИ И КУЛТУРНИ РЕЛАЦИИ

Апстракт: Географската положба и карактеристиките на релјефот на Македонија и Бугарија се основните предуслови за најраните населувања, контакти и миграции на древниот човек, и оттаму, создавање, развој и формирање широк спектар на идеи, култури и наследство во секој облик. Еден од најдобрите примери за тоа е првата појава на земјоделско-сточарските заедници на оваа територија, раниот неолит, низ неколку културни групи кои сведочат за високите дострели на древниот човек. Имено, преку археолошкото културно наследство од Македонија (Пелагониската, Скопската и Овчеполската котлина) и Западна Бугарија (Софиското и Радомирското поле и долината на Струма), со посебен акцент на определени региони, се забележува интензивна комуникација на заедниците кои живееле на ова тло. Доказ за тоа е ранонеолитската материјална култура, најдобро поткрепена со големиот фонд керамички садови, од која, најнепосредно ги дефинираме силните врски на праисториското население во конкретните микрорегиони. Воедно, со ова географско и културно-историско проучување повторно се отвораат уште неколку други прашања сврзани со потеклото, развојот и замирањето на ранонеолитските култури на овој дел од Балканот.

Клучни зборови: Македонија, Западна Бугарија, ранонеолитски култури, ранонеолитска керамика, културни контакти.

Вовед

Исконската убавина на Балканот се крие во разновидноста на природата преку шумските пространства, ливадите и пасиштата, богатството на релјефните форми претставена со планините, клисурите, ридовите, висорамнините, долините и котлините, испреплетената хидрографска мрежа составена од природните езера, многуте реки и нивните притоки, подземните води и изворите, и на крајот, присуството на најразличните народи и заедници, секој со свое минато, традиции и автентичност. Богатото балканско културно наследство, археологијата, историјата и историјата на уметноста го интерпретираат на различни начини, со различни методолошки пристапи и под влијание на различни школи, честопати испреплетувајќи се меѓусебно. По влезот на науката во 21-виот век, особено со примената на нови методологии и силно изразената интердисциплинарност, голем број од досега практикуваните пристапи, методологии и школи се променети, но резултатите од нивните интерпретации не се суштински променети, што впрочем и ја докажува

веродостојноста на повеќето хипотези, поголем дел од нив, поставени многу одамна.

Во трудот подолу ќе направам обид да реafirмирам некои од досега поставените прашања во праисториската археологија во контекст на раните неолитски култури од Македонија и Бугарија (особено нејзиниот западен дел), но и да предложам некои нови размислувања. За таа цел ќе го насочам вниманието кон неколку локалитети од Амзабегово - вршничката култура и Велушко - породинската култура во Македонија и кон некои локалитети од културите во западна Бугарија (различно именувани од различни автори). Подвлекувам, дека во рамките на оваа анализа ќе се обидам да излезам од досега практикуваните пристапи, пред сè во однос на културно-историскиот контекст. Имајќи го предвид различниот степен на истраженост на локалитетите во Македонија и Бугарија, во потесен и поширок контекст, различните методолошки пристапи, како и различниот степен и квалитет на објавениот материјал, ова проучување треба да се прифати условно и хипотетички. Исто така, однапред упатувам на ограниченоста во поглед на релативно малиот број избрани референтни локалитети, односно култури, со цел насочување на конкретни културолошки асоцијации на оваа територија на централнобалканскиот простор, не земјаќи го предвид големиот број ранонеолитски локалитети, култури и комплекси од Грција, Албанија, Косово, Србија, Хрватска, Романија итн.

Посебен акцент ќе биде ставен на ранонеолитската сликана керамика, како доминантна карактеристика која, всушност, во науката, најчесто ги определува и ги разграничува локалитетите и културите меѓусебно. Со оваа анализа недвосмислено ќе допреме и до оние карактеристики и својства кои го поставуваат ова значајно праисториско културно наследство под заеднички именител. Оттаму, повторно ќе биде потврдена нераскинливата заедничката култура и историја на сите денешни ентитети на Балканот, со надеж дека токму со ваквите проучувања може да се дојде до нови сознанија за богатството на овој многу важен дел од Европа.

Осврт на досегашните истражувања

Неолитот е најинтересниот и најзагатливиот праисториски период на целиот Балкан, а тој е особено, научно и репрезентативно, богат во Македонија и Бугарија. Кај учените од Европа и пошироко, дури и денес, оваа проблематика, на оваа територија, секојдневно побудува нови предизвици и идеи за нови истражувачки активности.

Карактеристичните неолитски наоди на површината на македонската почва, во минатото се уште непознати и неистражени, го привлекле вниманието на многу археолози, историчари и разни љубители (Наумов 2009а). Најраните, историски документирани интереси за неолитот во Македонија се поврзуваат со истражувањата на редица странски и домашни археолози во дваесетиот век.

Во триесетите години од овој век се истакнуваат пионерските проучувања на Фјукис (Fewkes), сконцентриран во Пелагонија. Од истиот период, важен истражувач на древноста на Македонија е Хартли (Heurtley), еден од првите автори кој посочил повеќе праисториски локалитети, а неговата обемна работа била заокружена во рамките на монографијата Праисториска Македонија (*Prehistoric Macedonia*).

Втората половина на дваесетиот век претставува пресврт во истражувањата на македонскиот неолит. Допирајќи до неолитските прашања, не само во Македонија, туку и на поширокиот простор на Балканот, неодминливо име во литературата е Милојчиќ, како еден од пионерите на балканската неолитска периодизација. Од крајот на педесетите години се појавуваат низа археолози кои интензивно започнуваат да се занимаваат со овој интересен праисториски период. Посебно се издвојуваат истражувањата на Грбиќ, Галовиќ, П. и Ј. Корошец и особено работата на М. и Д. Гарашанин. Во овој период се извршени можеби најзначајните археолошки истражувања на неолитските локалитети во Македонија, а од нивните резултати биле објавени повеќе трудови и две монографии. Тука посебно треба да се подвлечат делата на Грбиќ и соработниците, *Породин*, и *Барутница* од П. и Ј. Корошец. Во периодот по шеесетите години на минатиот век, голем придонес за македонската археологија има семејството М. и Д. Гарашанин, кои истражувале речиси на секој (во тоа време познат) праисториски локалитет во Македонија, притоа редовно објавувајќи ги добиените резултати.

Посебно место во археологијата на македонскиот неолит има Гимбутас, која истражувала на локалитетот Амзабегово и за првпат (заедно со соработниците) објавила сеопфатна монографија за локалитетот, *Anza*. Во неа се поместени редица интердисциплинарни анализи, за првпат направени на еден македонски археолошки локалитет. Анализите се однесуваат на геолошките карактеристики на локалитетот, на движното и недвижното наследство, на остатоците од животни и растенија, потоа на антрополошките остатоци и на реконструкцијата на древната животна средина на локалитетот. Периодот на седумдесетите години, го

одбележува и појавата на списанието *Macedoniae acta archaeologica*, во кое редовно се објавувани најновите податоци за македонската археологија воопшто.

Во овој период и потоа, се издвојува работата на редица домашни археолози низ целата територија на Македонија. Тука посебно место заемаат Санев, Саржоски, Симоска, Китаноски, Тодоровиќ, Кузман, Билбија, Здравковски, Јовчевска, Миткоски, Темелкоски и други. Во почетокот на осумдесетите години од минатиот век е објавена стожерната монографија Праисторија на Југословенските земји (*Praistorija Jugoslavenskih zemalja*), во авторство на Бенац, Гарашанин и Срејовиќ, во која интегрално се претставени придобивките од дотогашните проучувања на неолитот во Македонија и другите земји од поранешна Југославија. Во ова издание за прв пат се формулирани двете најважни неолитски култури во Македонија: Амзабегово - Вршник и Велушина - Породин. Резултатите од поновите истражувања, како и ревидирањето на некои научни ставови од минатото за проблематиката повторно се актуелизирани пред неколку години во еден зборник во чест на М. Гарашанин (*Hommage to Milutin Garašanin*) и во две монографии: Неолитските заедници во Република Македонија (во авторство на Наумов, Фиданоски, Толевски и Ивковска) и Орнаменти и телесност: Неолитска визуелна култура во Република Македонија (*Patterns and Corporeality: Neolithic Visual Culture from the Republic of Macedonia*) од Наумов.

Врз основа на досега спомнатите активности, до денес се релативно добро проучени и презентирани неолитските локалитети и култури од Македонија во вид на одделни трудови, монографии, симпозиуми, научни конференции, археолошки изложби и др. За жал, во периодот по осамостојувањето на Македонија интензитетот на археолошките истражувања и објавените трудови се намалува, и од тие причини се забележува заостанување во однос на останатиот дел од европската археолошка школа. Накусо, врз основа на квалитетот и квантитетот на објавените научни трудови се забележува нешто подобра состојба кај определени локалитети од Велушко - Породинската култура, во однос на познавањата за локалитетите од Амзабегово - вршничката култура. Генерално, благодарение на досегашните истражувања, ние денес имаме јасна претстава за македонскиот неолит, иако таа секојдневно треба да се допрецизира.

Праисториските локалитети и култури на територијата на Бугарија се веројатно едни од најдобро проучените на Балканот. На самиот почеток на 20-тиот век треба да се одбележи работата на Чилингиоров и Попов, првите

бугарски праисторичари, кои зад себе оставаат важни податоци за праисториските локалитети во Бугарија.

Во периодот пред втората светска војна се издвојува името на Миков кој прв започнува истражувања на епонимниот праисториски локалитет Караново, а во повоениот период заедно со уште еден од дојдените на бугарската школа, Георгиев, ги поставуваат темелите на Карановската култура и периодизација, и со тоа ги зацврстуваат темелите на бугарската праисториска археологија. Последниот, особено во втората половина на 20-тиот век интензивно истражува на праисториските локалитети и редовно ги објавува добиените резултати. На ова место треба да се подвлече и работата на Гол (Gaul) кој прв ја забележува сродноста на неолитот од западна Бугарија и така ја формулира културата на западнобугарска сликана керамика (Тодорова - Вайсов 1993, 97).

По постулирањето на периодизацијата и културолошките определби на бугарскиот неолит, работата на овој период уште повеќе се интензивира во периодот по шеесеттите години на минатиот век. Во овој период се истакнуваат истражувањата на: Детев, Петков, Тодорова, Радунчева, Б. Николов, В. Николов, М. Чохаџиев, С. Чохаџиев, М. Канчев, К. Канчев, Станев, Перничева, Бакамска, Гребска - Кулова, Кулов, Гацов, Вајсов, Бојациев и други. Во овој период се интензивира и меѓународната соработка со што е подигнат квалитетот на проучувањата, имајќи ја предвид интердисциплинарноста, кој е директен резултат на заедничките меѓународни истражувања, кораководени од: Мерперт, Хилер (Hiller), Лихардус (Lichardus), Павук (Pavúk) и други.

Во периодот на осумдесетите и деведесетите години на минатиот век резултатите од големиот број археолошки истражувања се објавуваат во неколку важни монографии и зборници за балканската праисторија: Караново, Езеро, Неолитот во Бугарија (*Ново-каменната епоха в България*) и други. Овој период го одбележуваат и многуте трудови во бугарски и странски научни публикации и особено активното учество на научни собири, симпозиуми и конференции.

Кон крајот на минатиот век и во првата деценија од овој век, се истакнуваат и истражувањата на: Ганецовски, Еленски, Бачваров и редица други праисторичари од поновата генерација. Токму во овој период се забележува зголемување на интензитетот на објавените трудови во научната книжнина. Од посебна важност е и реafirмирањето на едно од најважните научни списанија од минатиот век, Студии за праисторијата (*Studia praehistorica*). Исто така, многу значајно е објавувањето на неколку

зборници од повеќе симпозиуми, во чест на постарите археолози и научни конференции, како: Караново, Тракија, По трагите на Џејмс Харви Гол, том 1 и 2 (*In the Steps of James Harvey Gaul Vol. 1 and 2*) Зборник во сеќавање на Георгиев (*Сборник в памет на Георги И. Георгиев*), Омаж за Тодорова (*Prae in Honorem Henrieta Todorova*) и други.

Од посебен интерес за проблематиката која ја обработува овој труд се анализите на неколку автори во минатото и денес: М. Гарашанин, Китаноски, Санев, Симоска, Здравковски, Б. Николов, В. Николов, М. Чохаџиев, С. Чохаџиев, Перничева, Тодорова, Бакамска, Павук и други (Гарашанин 1975; 1989; Garašanin 1979; Китаноски и др. 1980; Санев 1978; 1995; Sanev 2004; Zdravkovski 2006; Николов 1990; 1992; 1996а, 1996б; 1999а; 1999б; 1999в; 2002; Nikolov 2002; 2003; Чохаџиев 1990; Чохаџиев 2001; 2007; Чохаџиев и др. 2007; Tchohadjiev - Bakamska 1990; Pernitcheva 1990; Тодорова - Вайсов 1993; Todorova 2007; Pavúk 2007).

Накучо, може да се заклучи дека во изминатиот период во Македонија и Бугарија неолитот е добро проучен и соодветно претставен пред домашната и меѓународната стручна јавност. Сепак, треба да се има предвид дека бугарската литература изобилува со многу повеќе библиографски единици, за разлика од македонската. Сметам дека тоа се должи на два решавачки услови, подолгите традиции на истражувања (а со тоа и континуирано објавување во повеќе научни списанија, зборници и монографии) и обемот на самите истражувања (голем број од неолитските локалитети се истражени целосно или на голема површина). Од друга страна, во Македонија се забележува подобра состојба во археолошката карта (подобри познавања за територијалната поставеност на локалитетите).

Материјал и методи

Големиот број неолитски локалитети (оттаму и култури) на Балканот, со цел пообјективно проценување на карактеристиките и својствата кои тие ги носат со себе, условува подеднаков третман кон сите. Намерното „исклучување“ на големиот број сродни локалитети од Грција, Албанија, Србија и Романија е направено поради зачувување на јадрото на темата, односно превенција од ширење на фокусот кон поголемиот централнобалкански простор. Со други зборови, понатаму во трудот, ќе го посветам целосното внимание само на одредени локалитети од Македонија (Пелагониската, Скопската и Овчеполската котлина) и западна Бугарија (Софиското и Перничкото поле, и долината на Струма),

минимално допирајќи до другите локалитети важни за темата од останатиот дел на Бугарија, Грција, Албанија и Србија.

Имајќи ја предвид состојбата на македонските и бугарските знаења за неолитот на овој простор (главата погоре), во трудот подолу, ќе направам избор, на некој начин и урамнотежување, на вкупно единаесет локалитети од Македонија и Бугарија. Во Македонија ќе се насочам на пет локалитети, Барутница - Амзабегово, Церје - Говрлево, Велушка Гумба, Чука - Тополчани и Врбјанска Чука - Славеј, а во Бугарија на шест: Слатина - Софија, Крајници, Галабник, Ваксево, Ракитово и Ковачево. Исто така, подвлекувам дека ќе ги анализирам исклучиво локалитетите, без да додавам дополнително значење на културите, културните зони, блокови и комплекси, од една причина - големиот број култури и останати поими, сами по себе внесуваат повеќе нејаснотии отколку олеснувања (види глава подолу).

Со помош на компаративниот метод и културно-историската интерпретација вниманието ќе биде насочено кон еден дел од керамичките садови, сточарството и архитектурата. Како што и погоре наведов, поради можните ширења во различни насоки, трудот ќе биде ограничен на фината керамика (најчесто сликаната), сточарството и архитектурата како основни карактеристики на нејзините носители. Сепак, напдно сум свесен за сите можни забелешки поради оставањето настрана на масовно откриваната таканаречена груба керамика (садови), керамичката пластика, погребните практики и економијата. Еден дел од овие аспекти ќе добијат свое место, но само како дополнителна илустрација на тезите. Повторувам, овој ограничен избор на локалитети и елементи од материјалната култура е направен со цел избегнување на воопштените ставови, бидејќи кога сите географски и културно-историски аспекти би влегле в предвид може повторно да ги реafirмираме познатите ставови за хомогеноста на Балканскиот неолит - на тој начин влегувајќи во целосна генерализација на носителите на различни ранонеолитски традиции.

Неолит во Македонија и Бугарија: Место, време, култури, културни зони, блокови и комплекси

Неолитот во Македонија и Бугарија се појавува како веќе оформена појава донесена најверојатно преку Грција со првите ранонеолитски доселеници од Анадолија, според поголемиот број автори (Gimbutas 1976, 76;

Гарашанин 1989, 27; Николов 1990, 11; Тодорова - Вайсов 1993, 58-63; Санев 1995, 23; Thissen 2000, 149-151; Pavúk 2007, 165; Наумов 2009б, 36). Генерално, овој модел е одамна поставен и прифатен во современата праисториска археологија, со извесни дополнувања и корекции. Накусо, овие хипотези се направени врз основа на анализите на недвижното и движното археолошко културно наследство, архитектурата, погребните практики и керамиката; и на економијата, земјоделството, ловот, занаетчиството и размената. Како резултат на овие елементи се добиени определени сознанија за социјалните аспекти кои всушност го определуваат човекот како битие, независно дали тоа е денес, пред 1.000 или пред 10.000 години.

Место

Балканската праисториска археологија познава повеќе гледишта за патиштата по кои се движеле првите неолитски доселеници, каде првично се населиле и на кој начин ја продолжиле патеката за неолитизирање на Европа. Најважниот регион за појавата на неолитот на Балканот е Тесалија бидејќи од тука, веројатно, преку различни патишта бил населен и останатиот дел од полуостровот. Сосем е сигурно дека неолитскиот човек се ориентирал по природно-географските карактеристики на релјефот, и како резултат на тоа, веројатно се движел по речните текови. Двата основни правци по кои веројатно мигрирале првите неолитски луѓе кон централното балканско подрачје се долините на реките Вардар и Струма. На оваа тема е многу пишувано во литературата (Gimbutas 1976; Garašanin 1979; Гарашанин 1989; Санев 1978; 1995; Sanev 2004; Николов 1990; 1996а; 1996б; 1999а; 1999б; Nikolov 2002; 2003; Тодорова - Вайсов 1993; Чохаджиев 1990; Lichardus-Itten *et al.* 2002; Pavúk 2007; Bogdanović 2007; Чохаджиев 2007; Zdravkovski 2006; Здравковски 2009; Наумов 2009б), а хипотезите најчесто се аргументирани со природните патишта по горенаведените речни текови. Имајќи го предвид големото неолитско наследство на пошироката територија на Македонија и Бугарија, се појавуваат одредени фаворизирања на патиштата по кои се движело раното неолитско население. Според Николов (1990, 11, 15), тие патишта се речните текови на Места, Струма и Вардар, од кои најважниот е по текот на Струма, а Вардарската долина, според него, има второстепена улога. Тодорова и Вајсов (1993, 94) имаат речиси идентичен став, не намалувајќи го значењето на Вардарската долина. Текот на Вардар е од клучно значење за „формирањето на неолитските населби во Република Македонија“ според мислењето на Наумов (2009б, 39). Во последно време се појави и едно ново видување за првите неолитски патишта во Македонија. Имено, Здравковски (2009, 20; Zdravkovski 2006, 99) смета дека првично е населена Пелагонија, а потоа, неолитските бранови

мигрираат кон Полошката, Скопската и Овчеполската котлина, од каде преку Брегалница се насочуваат на исток допирајќи до Струма.

Разгледувајќи ги веќе поставените тези за природните комуникации како основа за ранонеолитските патишта на движење и меѓусебни контакти, со поткрепа од богатата материјална култура, сметам дека треба да се воспостави еден вид територијално ограничување (Карта 1-3). Имено, со намалување на географскиот простор може да се добие еден внатрешен модел на географска комуникација вклучувајќи ги само Македонија и западна Бугарија. Во централниот дел на оваа географска анализа се три локалитети кои содржат слоеви од раниот и средниот неолит, Церје - Говрлево, Барутница - Амзабегово и Ковачево, која ја нарекувам *група 1*. Околу нив гравитираат ранонеолитските локалитети од Пелагонија, Велушка Тумба, Чука Тополчани и Врбјанска Чука - Славеј, или *група 2*. Од рано- и среднеолитските локалитети од Софиското поле, Слатина - Софија, од Радомирското поле, Галабник, Ваксево и Крајници, од Струмската долина, Ковачево и од Родопскиот масив, Ракитово, се оние од *групата 3* (Карта 1-3). Од географски аспект групата 1 има директни природни комуникации со останатите две групи, и можеби има најдобра положба (во еден вака, вештачки намален регион). Соодветно на тоа, групата 1 преку долината на Вардар и планината Бабуна, Велешко, или преку Градско, Селечка Планина, Прилепско, комуницира со групата 2. Групата 1 може директно да комуницира со група 3 од Вардарската долина, кон север по текот на Пчиња, или јужно по текот на Брегалница. Комуникацијата на групата 2 и 3 не дозволува директен пристап, односно таа е можно да се одвивала јужно низ Тесалија, а потоа по текот на Струма кон север, или северно повторно преку Вардар, а потоа кон север по текот на Пчиња, или јужно по текот на Брегалница. Од кажаното досега повторно се потврдува тезата дека Вардар и Струма, и нивните притоки се од суштинска важност за неолитските миграции. Сепак, врз основа на материјалната култура динамиката на комуникациите е различна во различна фаза (види во главата Неолитско наследство), односно во раниот неолит групата 2 и 3, иако географски подалечни, покажуваат поголеми сличности, а во средниот неолит тоа е случај со групата 1 и 3.

Време

Од голема помош за археологијата воопшто, а особено како дополнителна контрола при употребата на компаративниот метод во анализите е апсолутната хронологија, најчесто C-14 датациите. Сепак, таа треба да се користи пред сè контекстуално, односно во рамнотежа со податоците од материјалната култура. За жал, фондот од C-14 датации за неолитските локалитети од Македонија и Бугарија не е голем (Таб. 1-3; 4). Оттаму, во

Македонија (Таб. 1-3) имаме С-14 датации, калибрирани по сигма 2, за (Gimbutas 1976, 29-31; Whittle *et al.* 2005, 348-350; Srdoć *et all.* 1977, 474-475; Thissen 2000, 206-221; Фиданоски 2012, 47):

Барутница - Амзабегово

фаза Ia 6510-6230 г. п. н. е. до 6120-5840 г. п. н. е;

фаза Ib 6450-5750 г. п. н. е. до 6090-5800 г. п. н. е;

Церје - Говрлево

слој од крајот на раниот неолит 5893-5728 г. п. н. е. и 5814-5714 г. п. н. е;

Велушка Тумба

куќа од фаза IV 6030-5620 г. п. н. е;

куќа од фаза II 6030-5530 г. п. н. е. до 5930-5630 г. п. н. е;

Чука - Тополчани

слој 22 6250-5500 г. п. н. е. и

слој 15, 16 7050-6200 г. п. н. е.

За Барутница - Амзабегово, според компаративните сознанија, Гимбутас (Gimbutas 1976, 29), ги намалува вредностите и тоа, раниот неолит го сместува во интервалот 6100-5800 г. п. н. е; а средниот неолит во 5800-5300 г. п. н. е. Според компаративните и контекстуалните податоци, датациите за Церје - Говрлево во интервалот 5900-5700 г. п. н. е. за преодната фаза меѓу раниот и средниот неолит се соодветни. Што се однесува до датациите за Велушка Тумба и Чука - Тополчани, според некои автори, е очекуван понизок интервал, односно меѓу 6000-5500 г. п. н. е. (Thissen 2000, 207; Наумов 2009б, 39-40; Фиданоски 2009а, 50). Раната дата за Чука - Тополчани треба внимателно да се разгледа бидејќи во поширокиот балкански ранонеолитски контекст нејзината вредност значително отскокнува од останатите локалитети.

Фондот од С-14 датации за Бугарија е нешто поголем и добиен од повеќе неолитски локалитети, но сепак се потребни нови податоци од аспект на апсолутната хронологија (Таб. 4) (Николов 1992, 11-12; Тодорова - Вайсов 1993, 86-91; Reingruber - Thissen 2005; Görzdorf - Bojadžiev 1996). Што се однесува до С-14 датациите калибрирани по сигма 1, од анализираните локалитети во трудот, податоци имаме за следниве (Reingruber - Thissen 2005):

Слатина - Софија

куќа од хоризонт IV 5970-5770 г. п. н. е. до 5720-5635 г. п. н. е;

Галабник

слој 1 6210-6010 г. п. н. е. до 5750-5620 г. п. н. е;
слој 4 6090-5730 г. п. н. е;
слој 5 5990-5840 г. п. н. е;
слој 6 6010-5890 г. п. н. е;
куќа од слој 7 6080-5900 г. п. н. е до 5730-5570 г. п. н. е;
слој 8 6050-5890 г. п. н. е. до 5650-5530 г. п. н. е;

Ковачево

слој Ia 6075-6005 г. п. н. е;
слој Ia-Ib 6030-5890 г. п. н. е;
слој Ib 5980-5810 г. п. н. е. до 5970-5790 г. п. н. е. и
слој Id-II 5810-5520 г. п. н. е. до 5800-5630 г. п. н. е.

Датациите за Слатина - Софија според авторите кои се занимавале со оваа проблематика, соодветната вредност е меѓу 5800 и 5700 г. п. н. е. (Николов 1992, 11-12; Бояджиев 1994, 19-23; Thissen 2000, Т. 6.2., 237). Според истражувачите на Ковачево, изборот на примероците за C-14 анализа е направен врз основа на периодизацијата и оттаму би требало да се прифати условно (Reingruber - Thissen 2005). Според Тодорова и Вајсов (1993, 89) првата фаза од раниот неолит е таканаречената монохромна фаза во која не се среќаваат сликани орнаменти, по нивното мислење, откриена на некои локалитети во Грција, Бугарија и Србија. Од локалитетите кои се предмет на оваа анализа вклучен е еден, Крајници, определен во најраната, монохромна или ранокерамичка фаза (Тодорова - Вајсов 1993, 75; Чохаджиев и др. 2007, 181). Врз основа на компаративниот метод и апсолутната хронологија Тодорова и Вајсов (1993, 89) ја предлагаат следнава периодизација на раниот неолит во Бугарија: монохромната фаза или БРН - М¹ во интервалот 6400-6200 г. п. н. е; белосликаниот неолит или БРН - А² (компаративен со македонскиот ран неолит) во интервалот 6200-5700 г. п. н. е. и темносликаниот неолит или БРН - Б³ (компаративен со македонскиот среден неолит) во интервалот 5700-5500 г. п. н. е.

Врз основа на добиените апсолутни временски интервали, авторите ја создале и основата периодизација за раниот неолит, која може со голема сигурност да се прифати. Во тој контекст, предлагам, прифаќање на највисоките вредности според Тодорова и Вајсов за Бугарија (1993, 89) и

¹ Бугарски ран неолит - монохром .

² Бугарски ран неолит - фаза А.

³ Бугарски ран неолит - фаза Б.

највисоките вредности за Македонија според Гимбутас (Gimbutas 1976, 29) со широко сместување на временскиот интервал за раниот неолит, 6200-5800 г. п. н. е. Според истиот критериум, за средниот неолит или втората фаза на раниот неолит според бугарската археолошка школа (види подолу) во интервалот 5800-5500 г. п. н. е.

Култури, културни зони, блокови и комплекси

Со помош на компаративниот пристап, првенствено врз основа на анализите на керамичките садови и на апсолутната хронологија, и во Македонија и во Бугарија дефинирани се повеќе култури, културни зони, блокови и комплекси. Доминантниот фактор за овие определувања се формите и украсувањето на керамичките садови. Според Тодорова и Вајсов (1993, 74, 89, 98-99), карактеристика за најраната појава на неолитот се монохромните садови или монохромниот неолит, нееднакво (и слабо) застапен во Бугарија и пошироко. Генерално, заоблените форми садови бојосани со црвена боја и појавата на белосликана орнаментација врз црвена основа, се карактеристика за раниот неолит на поголема територија на Балканот (Gimbutas 1976, 37-65; Garašanin 1979, 92; Гарашанин 1989, 27; Санев 1995; Sanev 2004; Тодорова - Вајсов 1993, 89; Николов 1990, 11; Nikolov 2003, 103; Фиданоски 2009б, 116). Во Македонија, следната фаза по раниот неолит, средниот неолит, се карактеризира со слични форми кои потекнуваат од ранонеолитската фаза, но со темносликано украсување (Gimbutas 1976, 37-65; Garašanin 1979, 92; Гарашанин 1989, 27; Санев 1995; Sanev 2004). Средниот неолит за бугарската археолошка школа е само хипотетска фаза и треба да се именува како доцна или втора фаза на раниот неолит (Тодорова - Вајсов 1993, 77, 78, 107; Николов 1990, 11; Nikolov 2003, 103; Чохаджиев 2007, 92).

Во Македонија раниот неолит се среќава во три култури: Амзабегово - Вршник (источна и северозападна Македонија), Велушина - Породин (југозападна Македонија, главно Пелагонија) и Зластрана (охридски регион) (Карта 4 и 5) (Фиданоски 2009а, 45). Културите се формулирани од Гарашанин и Санев, со посебен акцент на Амзабегово - вршничката, која за разлика од останатите го содржи и средниот неолит, односно фазата Амзабегово - Вршник I припаѓа на раниот неолит, а фазите II-IV на средниот неолит (Garašanin 1979, 90-92; Санев 1995, 29). Според Гимбутас на локалитетот Барутница - Амзабегово постои доцен неолит, и таа врз основа на нејзините истражувања прави хронологија за локалитетот, фазата Амзабегово I припаѓа на раниот неолит, фазите II-III на средниот неолит и фазата IV на доцниот неолит (Gimbutas 1976, 29). Николов (1999б, 2) формулира нова група Кременик - Амзабегово и хронолошки ја

сместува како втора фаза на раниот неолит. Велушко - породинската култура со определените четири фази (I-IV) припаѓа само на раниот неолит, иако во некои случаи авторите сметаат дека се среќава и среднеолитска фаза (Gašanić 1979, 108; Симоска - Санев 1975, 77, 78, 82; Санев 1995, 40-42; Фиданоски 2009а, 46-47). Од разгледуваните локалитети во трудот, Барутница - Амзабегово и Церје - Говрлево припаѓаат на Амзабегово - вршничката култура, а Велушка Тумба, Чука - Тополчани и Врбјанска Чука - Славеј припаѓаат на Велушко - породинската култура (Фиданоски 2009а, 51).

Ранонеолитските локалитети разгледувани во трудот се вметнувани во различни култури од различни автори (Карта 4 и 5). Според Тодорова и Вајсов (1993, 98-105) Слатина - Софија и Галабник припаѓаат на културата на западнобугарската сликана керамика, а според Николов (1996а, 1) и Павук (Pavúk 2007, 165) и двата локалитети формираат одделни групи, односно Слатина - Софија во раната фаза припаѓа на културата Слатина, во подоцнежните фази на културата Кремиковци (Николов 1999в, 1-2), а Галабник ја формира групата Галабник (Николов 1996б, 2). Фазите 1 до 7 од раниот неолит на Галабник според Павук и М. Чохациев припаѓаат на културата Протостарчево, а подоцнежните (среднеолитските во синхронизација со македонската хронологија) на културата Старчево (Bakamska 2007, 175). Горенаведениот монохромен или ранокерамички локалитет Крајници се состои од три хоризонти од кои најраниот се карактеризира само со монохромна керамика и така е определен (без културна припадност), а останатите два хоризонта припаѓаат на ранонеолитската култура Галабник (Чохаджиев и др. 2007, 182). Според Николов (1996а, 1) Ракитово и Ковачево припаѓаат на југозападната варијанта на културата Караново I. Што се однесува до Ковачево, неговите истражувачи внимателно го сместуваат локалитетот поблиску до контактната зона на Грција (Неа Никоমেдеја и Јаница) и Македонија (Барутница - Амзабегово и Велушка Тумба), а не во културата Караново (Lichardus-Itten *et al.* 2002, 130). Од друга страна за Павук (Pavúk 2007, 165) Ковачево е одделна култура. Слично како и за Ковачево, истражувачот на Ваксево (Студена вода) С. Чохаджиев (2001, 58-59), според материјалот од најраните фази, открива најмногу сличности со Ковачево Ia и Ib, а во подоцнежните фази со Караново I. Крајот на раниот неолит на локалитетот (компаративен со македонскиот среден неолит), авторот го сместува во културата Старчево (Чохаджиев 2001, 63).

Во археологијата, како и во други сродни дисциплини, се дефинирани одредени поими со цел добивање подетална слика за културното наследство и реконструкцијата на животот на човекот во минатото, и во

исто време олеснување на анализите и помагање во методолошките пристапи.

„Рамките на нашиот основен поим „археолошка култура“ се покажаа како многу тесни за интерпретација набљудуваните широкоопсежни синхрони и дијахрони појави. Тоа го наметна употребувањето на нов научен инструментариум кој ни ја овозможува системско-структурната анализа. Со негова помош можат да бидат воспоставени определените структурални единици, нивната хиерархија и динамиката на нивниот развој, кое за праисторијата е еднакво на реконструкцијата на основните, за нас достапни, тенденции на историскиот процес. Во последно време се појави низа нови надрегионални поими, како „културно-историска зона“, „етнокултурен комплекс“, „металуршка провинција“ и други...

...Од посебна важност е ставот дека во рамките на културните блокови, историските процеси течат паралелно: културите преминуваат низ синхрони фази на развој, се појавуваат и замираат во исто време. Во тој контекст може да се каже дека глобалните историски процеси се рефлектираат во развојот на блоковите. Од историска гледна точка, всушност, воопшто не би постоеле историски тенденции кои засегаат само една археолошка култура без да ги засегаат и соседните. Културните блокови, дури и територијално ограничени, во дијахронски план не претставуваат константни формации. Тие реагираат флексибилно на различните промени во природната околина и на различните влијанија - се реорганизираат внатрешно, се трансформираат, исчезнуваат и повторно се појавуваат, такашто во секој определен случај моделот на нивните промени треба да се анализира индивидуално⁴.“ (Тодорова - Вайсов 1993, 69-71)

Во цитатот погоре е објаснета потребата од формирање на нови термини со кои би се овозможил полесен увид во секојдневието на праисторискиот човек, карактеристиките на заедницата, елементите на културата и структурата на економијата. Имајќи ги предвид горенаведените култури во Македонија и Бугарија (особено различните културолошки определби за западнобугарските локалитети) се наметнува прашањето дали е навистина потребен уште поразвиен систем - „нов научен инструментариум кој ни ја овозможува системско-структурната анализа, со чија помош можат да бидат воспоставени определените структурални единици, нивната хиерархија и динамиката на нивниот развој“? Пред да одговорам на ова прашање, уште малку за културните зони, блоковите и комплексите.

⁴ Преводот од бугарски на македонски јазик е направен од авторот на трудов.

Говорејќи за Ковачево I, авторите (Lichardus-Itten *et al.* 2002, 130), сметаат дека е формирана широка зона на блиски влијанија меѓу овој локалитет, Јаница и Неа Никомедеја во Грција, и Велушка Тумба и Барутница - Амзабегово во Македонија. Павук (Pavúk 2007, 165) реafirмирајќи ги културите Галабник, Слатина - Софија и Амзабегово - Вршник, ги вметнува во зоната на Старчево и Протостарчево, а според него, културите Ковачево, Велушина - Породин, Јаница (Грција) и Подгори (Албанија) влегуваат во јужната трансбалканска зона или во зоната на Сескло (Грција), која на север се допира до Протостарчево. Николов (1990, 11), во пошироката централнобалканска зона, определува четири етнокултурни комплекси: Кременик - Амзабегово, Кремиковци, Градешница - Карча и Старчево. Во литературата од поранешна Југославија, и главно за таа територија, се познати и следниве четири зони: централнобалканска, јадранска, преодна и северна (Benac *et al.* 1979a, 24). При дефинирањето на културните елементи за локалитетите, во југословенската наука, и пошироко, се познати и балканско-анадолскиот комплекс на раниот неолит и севернобалканско-панонскиот комплекс (Benac *et al.* 1979a, 642). Првиот Тодорова и Вајсов (1993, 74) го преименуваат во балканско-анадолски културен блок. Во рамките на јадранската зона е определена импесо културата (Batović 1979, 484), која подоцна Тодорова и Вајсов (1993, 74) ја вметнуваат во поширок географско-културен ареал таканаречениот средоземноморски ранонеолитски блок. И на крајот, истите автори (Тодорова - Вајсов 1993, 77), во втората или доцната фаза на раниот неолит (според бугарската школа) или средниот неолит (според македонската школа), во централнобалканскиот простор и Тесалија (Грција) го втемелуваат комплексот на ранонеолитски култури со сликана керамика.

Од горенаведените модели за културно определување и толкување се забележува дека многу локалитети се вметнати во различни култури, зони, блокови и комплекси, честопати вештачки определени. Тоа по моето мислење се должи на комплексноста на богатата материјална култура од голема територија на Балканот, која, секако, содржи блискости и разлики. Проблемот уште повеќе се зголемува и со речиси редовно среќаваната многуслојност на локалитетите, чии фази многу ретко се поклопуваат меѓусебно, а ниту хијатусите од фаза до фаза не се реткост. На крајот, балканската праисториска археологија, врз основа на големиот фонд податоци, сосем ненамерно, самата влегува во стапицата на однапред определените (вештачки) модели создадени од потребата за дефинирање на материјалната култура.

Неолитско наследство: Керамика, архитектура и сточарство

Од досегашните археолошки истражувања на локалитетите во Македонија и Бугарија е создаден богат фонд на движно и недвижно културно наследство. Во неколку наврати, претходно, беше подвлечено значењето на материјалната култура во обидот за реконструкција на животот на неолитскиот човек на оваа територија. Оттаму, во анализата подолу ќе се осврнам на три клучни елементи од овој навистина богат праисториски период: керамиката, архитектурата и сточарството. Овие три елементи се земени в предвид како нови (до неолитот непознати) и пред сè суштински појави.

Керамика

Една од поважните придобивки на неолитот е керамиката. Без подлабоко навлегување во нејзиното значење, особено во промената на свеста на првите заедници кои ја создале, очигледна е нејзината масовна појава на неолитските локалитети. Таа, на Балканот, се среќава со висок квалитет и квантитет, и благодарение на тоа е создадена добра слика за континуитетот на неолитскиот живот.

При анализата на керамичките садови неопходни се три елементи за добивање објективни заклучоци: технологијата на изработка, формата и украсот, од кои, повисоко во хиерархијата на методологијата, се добиваат технолошките групи, и на крајот се прави класификацијата (Shepard 1956; Rice 1987; Sinopoli 1991; Николов 1998). Накусо, во технологијата на изработка влегува изборот на глина, оформувањето и моделирањето на садовите, односно речиси готова форма - како финален производ и на крајот украсувањето (Фиданоски 2009б). При изработката на глиненото тесто за садовите познаваме три типа: 1. чиста природна глина без никакви додатоци; 2. глина измешана со минерални додатоци и 3. глина измешана со органски додатоци. Неолитските садови од оваа територија се изработувани рачно, а се среќаваат две техники за нивното конструирање (и уште две непотврдени техники): 1. извлекување и одземање глинена маса, 2. градење на садот со глинен ленти, една над друга, 3. градење на садот со глинени плочки, од долу нагоре во спирална низа и 4. моделирање и спојување врз однапред направен калап. Готовите производи според формата се делат на пет типа (секој со свои подтипови и варијатни): паници, купи, грневидни садови, аскоси и чаши. Најчесто, крајните етапи при изработката се третманот на површината и украсувањето. Третманот на површината кај неолитските садови го делиме на четири степени: 1. рапава површина без траги од мазнење, 2.

траги од мазнење на површината и отсуство на рапавост, 3. добро мазнета површина, на делови забележлив сјај и 4. одлично мазнета - полирана површина, без траги од мазнење и еднакво висок сјај на целата површина. Украсувањето се извршувало на седум начини: 1. барботин - аморфно додавање глинена маса со цел добивање рапавост, 2. аплицирање - налепување на пластична маса, 3. втиснување (импресо) - втиснување на површината со алатка или рачно, 4. боцкање или врежување - боцкање на површината со алатка, 5. инкрустрација - врежување, а потоа вметнување на определен материјал, 6. канелирање - одземање на тенки слоеви глина од површината и 7. сликање - сликање на површината. На самиот крај доаѓаме до бојата и печењето кои директно зависат од два фактори: 1. хемискиот состав на глината и 2. бојосувањето (енгобирањето). Во неолитот на територијата која тука е предмет на анализа, поголем дел од керамиката не е дополнително бојосувана, туку ја примил бојата добиена од хемискиот состав на глината и од условите на печење (оксидациски, со зголемено присуство на кислород - посветли бои и редуциски, со намалено присуство на кислород - потемни бои). Генерално, неолитската керамика е печена на ниски температури, што се гледа од „бисквитното“ печење (на пресекот на сидот - црн во внатрешноста). Бојосувањето или енгобирањето се изведувало во повеќе светли и темни нијанси на: жолта, портокалова, црвена, кафеава, сива и црна боја.

Како што и погоре беше спомнато, ранонеолитските керамички садови од Балканот се карактеризираат со заоблени форми, особено купите и грневидните садови. Најчесто употребуваната боја е црвената, со најразлични темни и светли нијанси, врз која, особено на купите, е сликана орнаментација со бел или црн пигмент. Треба да се подвлече дека сликаната керамика е многу ретка на локалитетите, и токму поради тоа, таа е одлична референтна точка за споредување на културите. Грневидните садови содржат многу различни типови, а некои од нивните форми се доближуваат и до купите. Карактеристично за нив е примената на сите техники на украсување. Оттаму, освен карактеристичните форми и украси, споредбите на овие садови, украсени со другите техники, меѓу локалитет и локалитет, односно меѓу култура и култура, може да доведе до поголеми забуни. Слична е ситуацијата и со паниците и со чашите. Паниците, како најбројна форма, се многу поотпорни на промените во фазите и периодите, и ја задржуваат својата форма и во следните периоди, а она што може да ги определи во конкретен период се фактурата на керамиката, третманот на површината, печењето и украсот. Ретко среќаваната форма - чашите, се исто така отпорни на промените, но кај нив, според поставеноста на држалката, полесно се определува хронолошката припадност.

Купите се најјасната форма по која може да се определат културните и хронолошки карактеристики. Оваа форма познава повеќе подтипови и варијанти, и често се среќава на неолитските локалитети на Балканот. За купите од Слатина - Софија, според Стоилов - Бункера (1992, 130), техниката на изработка е веројатно со прилепување глиненни ленти, што може да се прифати и за другите локалитети. Во Амзабегово - вршничката култура од раниот неолит, купите се карактеризираат со речиси еднаква височина и широчина на венецот, и имаат малку поголем дијаметар на стомакот (Т. I, 1-5). Честопати венецот е нагласен, а дното е поставено на многу плиток прстен (Т. I, 1, 2), или, како во некои многу ретки случаи, на пресечен прстен (Т. I, 2). Слични форми се среќаваат и во Церје - Говрлево (Т. I, 4, 5). Примероците од Барутница - Амзабегово понекогаш имаат и хоризонтално или вертикално пробиени држалки, што е многу ретка појава (Фиданоски 2009б, Т. 15, 5, 6, 11). Речиси идентични варијанти имаме од најраните хоризонти на Слатина - Софија (Т. I, 6) и на Крајници (Т. I, 7). Примерокот од Ваксево (Т. I, 8) е многу близок до поотворената купа од Барутница - Амзабегово (Т. I, 3), а со малку позатворен венец се варијантите од Ковачево (Т. I, 9-11), но се забележува иста тенденција на формата. Оваа ситуација се забележува и во средниот неолит (втора фаза од раниот неолит според бугарската литература), каде продолжуваат истите форми, но врз повисоки шупливи дна. Тоа добро се забележува во Барутница - Амзабегово (Т. IV, 1-3) и Церје - Говрлево (Т. IV, 4, 5) во Македонија, и во подоцнежните хоризонти на Галабник (Т. IV, 6, 11). Димензиите кај овие садови условно може да се постават во средна големина (дијаметар на венец од 14 до 30 см). Бојата на оваа форма садови варира во сите нијанси на црвена, а поретко во кафеава. Имено, една од карактеристиките на раниот неолит (и средниот неолит во македонската литература) се токму црвенобојосаните садови. Врз нив во раниот неолит се сликани орнаменти со светли нијанси од бел и жолтеникав пигмент, а во средниот неолит се сликани орнаменти со темни нијанси од црвен, кафеав и црн пигмент (Т. I; Т. IV). Белосликаните купии од Барутница - Амзабегово и Ваксево се карактеризираат со растителни мотиви, за разлика од оние од Церје - Говрлево и Ковачево на кои се забележуваат геометриски мотиви. Сепак, поради неможноста тука да бидат претставени сите белосликани примероци од наведените локалитети, подвлекувам дека зависно од ранонеолитските етапи или афинитети, во сите локалитети се среќаваат двата типа мотиви. На ова место се претставени оние кои покажуваат најголеми сличности. Слична е состојбата и со среднонеолитските купии, па оттаму, построгите геометриско-линеарни мотиви се среќаваат во Барутница - Амзабегово (Т. IV, 1, 2), Церје - Говрлево (необјавени), Галабник (Т. IV, 6) и Слатина Софија (Т. IV, 7). Подинамичните композициски структури од оваа фаза

вклучуваат одредени фигурални претстави во комбинација со спиралоидни и меандроидни низи, како во Барутница - Амзабегово (Т. IV, 3), Церје - Говрлево (Т. IV, 4, 5), Галабник (Т. IV, 10, 11) и Слатина - Софија (Т. IV, 8, 9). Сепак, треба да се напомене дека среднонеолитските темносликани купии се речиси идентични по форма и украс на многу поголема територија од Македонија и западна Бугарија. Такви примероци се често откривани и во Косово, Србија, Хрватска и Романија, и на некој начин оформуваат голем, и прилично добро дефиниран културен комплекс. Оттаму, разбирлива е тенденција овој период да биде поистоветуван со периодот (во некои трудови и културата) Старчево. Купите од Велушко - породинската култура припаѓаат исклучиво на раниот неолит, бидејќи среднонеолитска фаза не е откриена (види во претходната глава). Единствен примерок купа која се доближува до претходните од оваа култура (Фиданоски 2009б, Т. 44, 18), повторно ги потврдува ставовите за мешањето на културите и проблемите на периодизацијата. Технологијата на изработка веројатно е иста како и кај претходните, а разлики нема ниту кај боите. Сметам дека суштинска карактеристика на оваа култура се купите кои тука се среќаваат, и делумно грневидните садови со висок врат (Фиданоски 2009б, Т. 34, 5; Т. 43, 12; Т. 67, 1-3). Купите од оваа култура се издвојуваат со издолжувањето на формата по хоризонтала, благо или силно вовлечен венец, заоблен или биконусно изведен стомак кој завршува во заоблено дно (Т. II, 1-6). Биконусните купии од Чука - Тополчани (Т. II, 1) и Велушка Тумба (Т. II, 2, 3) наоѓаат директни аналогии во материјалот од пораните хоризонти на Галабник (Т. II, 7-9), кој покажува минимални разлики во поблагата биконусност на стомакот и прстенестото дно, во некои случаи и со висока цилиндрична форма (Т. II, 7). Заоблените примероци од Велушка Тумба (Т. II, 4) и Врбјанска Чука - Славеј (Т. II, 5, 6), од друга страна, упатуваат на блиски аналогии со материјалот од раните хоризонти на Слатина - Софија (Т. II, 10, 11) и Ракитово (Т. II, 12). Примероците од Врбјанска Чука - Славеј се интересни и по својот украс - брадавичестите апликации, кои се карактеристични само за ова место. Бидејќи нема објавен материјал за сликани купии од Велушко - породинската култура, освен една белосликана со мотиви во вид на буквата Σ (Тодорова - Вайсов 1993, Рис. 59, 69), како и неколку грневидни садови со иста орнаментика, Павук (Pavúk 2007, Abb. 2, 13, 168), според украсот, сосем оправдано наоѓа аналогии во Ковачево. Дополнителен проблем претставуваат различните композиции насликани на купите од Галабник и примероците од Слатина - Софија. Имено, една купа од Галабник (Т. II, 7) има блискости во орнаментиката со некои примероци од Велушко - породинската култура, една купа од Галабник (Т. II, 9) и една од Слатина - Софија (Т. II, 11) имаат блискости со орнаментиката на Амзабегово -

вршничката култура, и на крајот по еден примерок од Галабник (Т. II, 8) и од Слатина - Софија (Т. II, 10), според украсот, немаат блиски аналогии со останатите локалитети и групи. Од овие причини, во трудот се насочувам повеќе кон формата отколку кон украсот, и оттаму сметам дека Велушка Тумба и Врбјанска Чука - Славеј имаат голема блискост со Галабник, Слатина - Софија и Ракитово. Што се однесува до украсувањето купите, генерално кај сите горенаведени локалитети, тие најчесто се украсувани со сликање, а во многу ретки исклучоци и со аплицирање. Имајќи го предвид третманот на површината, кој редовно е одлично мазнет или полиран, овие садови припаѓаат на фината керамика. Дека ова биле на некој начин посебни садови, докажува и високата прецизност при нивната изработка: точно определени пропорции, прецизно конструирање при моделирањето, тенки ѕидови и третман на површината со посебна посветеност на деталите. Уште еднаш треба да се подвлече дека најчестиот украс кај нив е сликањето, и во исто време, купите се најчесто сликаната форма садови, која по груби проценки на еден рано- или среднеолитски локалитет (односно фаза) не надминува 10%. Сметам дека и овој податок ја потврдува тезата за нивната посебна вредност кај неолитскиот човек, и нивната денешна посебна вредност за нас - од аспект на аналогите и контактите. Што се однесува до нивната употреба, може да се претпостави дека дел од нив веројатно бил користен за домашните потреби во приготвувањето храна или привремено складирање. Може да се прифати и тезата дека сликаните купи биле профано употребувани во секојдневните активности, но секогаш, барем за мене, ќе остане сомнежот дека овие садови на кои е потрошено многу време и енергија при изработката, постои можноста дека имале и некаква друга, можеби сакрална намена.

Треба да се одбележат уште две појави кои се среќаваат на сликаната керамика од западна Бугарија, а во Македонија се реткост или не постојат. Орнаментација на дната, особено на повисоките, никаде не се среќава во Македонија, и сликањето на паниците (од внатрешната и надворешната страна) кое е особено често во западна Бугарија, во Македонија е многу ретко.

„Прецизното осмислување и реализирање на сликаните композиции, како и активното користење на иконографијата во истакнувањето на локалните идетитети, говорат доволно за менталниот капацитет на неолитските популации што ја населувале Македонија и Балканскиот Полуостров. Ваквиот потенцијал за детално организирање на еден микро - простор (сад), но и поголема културна средина (населба), укажуваат на комплексниот карактер на визуелната култура применета во симболичката

комуникација. Оттука, може да се смета дека сликаните композиции не ги користеле геометриските принципи само за разубавување на садовите, туку и за понадворешнување на многу посложени и суштествени концепти на неолитските заедници. Примената на симетријата во ликовниот медиум мошне често е во релација со метафоричното транспонирање на трајните вредности на една култура и нејзините есенцијални животни процеси...

...Во тој контекст, може да се смета дека и неолитските сликани композиции биле во блиска врска со процесите што го зацврстувале единството на заедницата и го овозможувале одржувањето на нејзиниот континуитет.“ (Наумов 2009в, 239-240)

„...Може да се констатира дека секој затворен географски простор (котлина или рамнина), овозможил погодни услови за изолирано, независно егзистирање на заедниците, кои успеале во мошне краток временски период да развијат специфични ликовни карактеристики во секој од регионите. Тоа укажува на фактот дека заедниците кои ги населувале овие региони **i**: веќе однапред, пред доселувањето, имале развиено автентични визуелни обележја; **ii**: во контакт со домородните мезолитски популации развиле нови локални ликовни идентитети; **iii**: постепено формирале автохтони културни карактеристики, како што се оддалечувале од извориштето на нивното потекло, без разлика дали се тоа тесалските или анадолските населби. Подоцна, веројатно во крајните фази на неолитот, започнува поинтензивна комуникација меѓу овие региони, што резултира со појава на сличности меѓу сликаните мотиви, подеднакво во секој од регионите. Ваквата визуелна комуникација кулминира во средниот неолит кога во рамките на она што сега може да се третира како Амзабегово - вршничка група, се забележуваат идентични мотиви и композициски целини, подеднакво во овчеполскиот, скопскиот и полошкиот регион. Во истиот период, заедниците од Пелагонија продолжуваат на садовите да ги користат „старите“ ликовни решенија, Тоа говори дека ранонеолитските традиции имаат многу подолг континуитет во овој регион, притоа делумно влегувајќи и во она што условно се нарекува среден неолит.“ (Наумов 2009б, 35-36)

Од посебен интерес за мене е еден невообичаен тип грневидни садови со форма силно издолжена по хоризонтала и мал, речиси незабележителен венец (кој повеќе наликува на отвор во телото, отколку на венец) и заоблено дно (Т. III, 3-6). Вакви варијанти на грневидни садови се потполна реткост дури и за добро проучените култури. Во рамките на оваа анализа влегуваат пет примерока, и тоа од Врбјанска Чука - Славеј, Чука - Тополчани и Велушка Тумба од Велушко - породинската култура; и од Ракитово (Карановската култура, Николов 1996а, 1) и Чавдар од културата

на западнобугарска сликана керамика (Тодорова - Вайсов 1993, Обр. 20, 293; 97-99). Примерокот од Врбјанска Чука - Славеј (Т. III, 3) е единствен со перфорирани хоризонтални држалки, а според силно биконусната форма наоѓа аналогија во садот од Велушка Тумба (Т. III, 5). Садовите од Чука - Тополчани (Т. III, 4), од Ракитово (Т. III, 6) и Чавдар се карактеризираат со заоблена форма. Дека овие садови имаат посебна намена говори и сликаниот украс со бел пигмент на целата нивна површина, освен на примерокот од Чука - Тополчани кој е црносликан. Композицијата кај сите е динамична и различна, која тешко наоѓа аналогии во сродните култури. И тука последниот примерок се издвојува по аморфноста на сликаната орнаментација.

Аскосите се реткост во неолитот со исклучок на некои локалитети во Македонија, но тоа е сосем различна тема (Фиданоски 2011, Фиданоски *во подготовка*). Од интерес за овој труд е аскосот откриен во Ваксево кој има аналогии со големиот број аскоси од Церје - Говрлево, што упатува на некаква комуникација (Т. III, 1, 2). Веројатно се изработувани со помош на калап, а потоа се спојувани. Избраниот примерок од Церје - Говрлево (Т. III, 1) е со ексцентрично поставен врат на неправилно заоблен стомак (веројатно поради димензиите), додека оној од Ваксево (Т. III, 2) се карактеризира со централно поставен врат на заоблен стомак. Мали разлики се забележуваат и кај поставеноста на држалките, кај примерокот од Церје - Говрлево тие се пооддалечени, а петтата држалка е погоре, додека кај оној од Ваксево, држалките се поблиску, а петтата држалка е поставена пониско. Генерално, бојата им варира од светли до темни нијанси на жолта, кафеава и сива, а печењето е најчесто на ниски температури. Димензиите на овие садови се движат од мали (високи до 15 см) до исклучително големи (високи до 70 см). Украсувањето на оваа форма е многу редуцирано, при што, најчесто тоа е во вид на „лесен“ (псевдо) барботин, односно лесно огрубување на површината, и честопати со пластични апликации во вид на неукрасени или релјефни ленти. Аскосите влегуваат во технолошката група на груба керамика и, веројатно, припаѓаат на транспортните садови.

На крајот на оваа целина би се осврнал и на уште два примерока од керамичката пластика. Оваа категорија предмети содржи широк спектар артефакти: антропоморфни и зооморфни претстави, жртвеници, масички, модели на куќи, антропоморфни модели на куќи, а понекогаш и комбинација на некои од нив - добро определена од Наумов (Naumov 2010, 234) како неолитска хибридноста. Имајќи ја предвид комплексноста на пластиката, потребна е сосема друга анализа за да се расветлат дел од загатките кои овие предмети ги носат во себе. За овој труд, одлучив да

вклучам два речиси исти жртвеника од типот масички со три ногарки (Наумов 2009в, 219) откриени во Церје - Говрлево (Т. III, 7) и Галабник (Т. III, 8). Изведени се од полна глинена маса, зарамнета и измазнета на горната површина со плиток овален реципиент, поставена на три ногарки на аглите, така формирајќи триаголен објект. Овие два примерока го делат и истиот украс низи од триаголни втиснувања во паралелни редови на горната површина и на ногарките. Со еден збор, интересни се бидејќи делуваат како да ги направил ист мајстор.

Архитектура

Градењето трајни живеалишта, како една од најважните придобивки на неолитот, е пресвртница во историјата на човештвото. Со неолитизацијата на Балканот се појавуваат и првите населби на оваа територија, кои биле подигнати на различен геоморфолошки пејсаж. Како што и претходно беше кажано, за неолитскиот човек е особено важна водата, независно дали за ориентација во природата или за секојдневните потреби, таа е суштината за неговата благосостојба. Како земјоделско-сточарски ориентирани заедници, неолитските луѓе се концентрирале на простори со разновидни релјефни форми: речни тераси, котлини, долини, ридски и полупланински места, но секогаш блиску до вода, обработлива површина и шумска вегетација.

Населбата Церје - Говрлево е подигната на висорамнина, заокружена со два потока и неколку планини (Bilbija 1986, 35). Слично на претходната, населбата Барутница - Амзабегово е подигната на речна тераса, во чија непосредна близина релјефот се карактеризира со благи возвишенија (Толевски 2009, 57). И двете припаѓаат на таканаречените рамни населби. За разлика од нив, населбите во Пелагонија, односно од Велушко - Породинската култура, Велушка Тумба, Чука - Тополчани и Врбјанска Чука - Славеј, се вештачки подигнати (од самото човеково живеење на нив) над околината, која на овој простор е најголемата котлина во Македонија, испресечена со мали реки, и мочуришта во некои периоди од годината (Толевски 2009, 55-56). Овие ниски возвишенија нарекувани како телови, могили, чуки или тумби, честопати се и топонимите од кои е добиено името (Тумба или Чука). Во западна Бугарија населбите - од типот ниски возвишенија (могили) се реткост, за разлика од населбите на речни тераси, што е обратна ситуација во Тракија (Тодорова - Вайсов 1993, 150). Освен населбата Галабник која има аналогии со Пелагониските населби (вештачко возвишение), останатите (Слатина - Софија, Крајници, Ваксево, Ковачево и Ракитово се на речни тераси во непосредна близина до планински појаси (Bakamska 2007, 175; Тодорова - Вайсов 1993, 150;

Николов 1992; Lichardus-Itten *et al.* 2002; Чохаџиев 2007; Чохаџиев и др. 2007, 182). Во тој контекст, очигледна е фаворизирањето на речните тераси во Амзабегово - вршничката култура и сите локалитети од западна Бугарија, освен Галабник, и обратно афинитетот на носителите на Велушко - породинската култура за тумбите.

Во однос на основната единица од неолитската архитектурата, кај сите локалитети вклучени во овој труд, е забележлив еден заеднички елемент - надземни куќи изградени од дрвена конструкција премачкана со глина (преплет од колци), на аглите и во средишниот дел засилена со дебели дрвени столбови (Толевски 2009, 61-62; Чохаџиев 2007, 63). Сепак, во Барутница - Амзабегово, Галабник и Ковачево паралелно е користена и техниката на непечени тули (Gimbutas 1976, 32, 34; Чохаџиев 2007, 63). За покривната конструкција може само да се хипотетизира, но главната претпоставка е дека таа била двосливна, формирајќи и тавански простор (Николов 1992; Тодорова - Вайсов 1993, 158-159). Што се однесува до основата на куќите, се среќаваат примероци со правоаголна, квадратна и трапезоидна форма. Куќи со правоаголна и квадратна основа се откриени во Церје - Говрлево, Велушка Тумба, Врбјанска Чука - Славеј и Галабник (Фиданоски 2012, 35; Grbić i dr. 1960, 12; Миткоски 2005, 33, 35; Чохаџиев 2007, 63). Куќите со трапезоиден план се многу почести и се среќаваат во Церје - Говрлево, Барутница - Амзабегово, Велушка Тумба, Слатина - Софија и голем број објекти од Ракитово (Фиданоски 2012, 35; Санев 2009, 40; Grbić i dr. 1960, 20; Николов 1999в, 101; Радунчева 2002, 14-33, 50). Според димензиите имаме куќи со мали и големи димензии, како во (Фиданоски 2012, 35, 41; Санев 2009, 40; Grbić i dr. 1960, 12; Здравковски 1990, 75-76; Миткоски 2005, 33, 35; Николов 1999в, 101; Чохаџиев 2007, 63; Радунчева 2002, 14-33):

Церје - Говрлево, 4 x 4,5 x 4,5 x 4,7 м, 5,5 м, 7,6 x 6 м;

Барутница - Амзабегово, 8,3 x 8,7 м;

Велушка Тумба, 6 x 4, 12 x 11 м,

Врбјанска Чука, 9 x 12, 5 м (прва фаза од куќа 1), 11,3 x 13 м (втора фаза од куќа 1), 8,7 x 10,3 x 4,9 м;

Галабник, 4,5 x 5,7 м, 5,2 x 6,7 м, 6,6 x 7,2 м, 7,4 x 6,8 м, 7 x 8,8 м;

Слатина - Софија, 9,7 x 9,3 x 12,4 x 12,3 м;

Ковачево, 4 x 4 м, 4 x 6 м, 5 x 6 м, 10 x 10 м и

Ракитово, (втора ранонеолитска етапа) 7,4 x 7,4 x 3 x 3,1 м, 7,4 x 7,4 x 4,3 x 6 м, 7,5 x 4 x 3,8 м, 7 x 7 x 4 x 3,5 м, 7,4 x 6,5 x 3 x 4 м, 7,6 x 7,8 x 7,6 x 5 м (прва ранонеолитска етапа), 4 x 5,5 x 2 x 1 м (прва фаза на куќа 13), 5,5 x 5,5 x 3,5 x 4,7 м (втора фаза на куќа 13), 4 x 7,5 x 4 x 8 м, 10 x 7 x 3 м.

Од посебен интерес за темата е уште еден елемент (освен инвентарот во кој секогаш има печка, честопати и парапетен сид), изведбата на подната конструкција. Генерално најчести се две техники: 1. дебел слој од набиена глина и врз неа уште еден финален слој кал и 2. слој од глина во кој е вметнувана мрежа од цепени дрвени колци, одозгора премачкана со слој од кал. За жал, во тој поглед немаме многу податоци, освен за Слатина - Софија, каде имаме добро зачувана кука чиј под е изведен со втората техника (Николов 1992). Во Македонија, и во Церје - Говрлево и во Велушка Тумба, се користени и двете техники, со една разлика, во првата населба, во најраната фаза подот е изведен со втората техника, а во следните (среднеолитски фази) е изведен со првата техника, што е обратен случај во Велушка Тумба, иако станува збор само за ранеолитски фази (Фиданоски 2012, 47; Симоска - Санев 1975, 44).

Сточарство

Во интердисциплинарните проучувања на неолитот, сточарството зазема важно место. Благодарение на археозоолошките анализи на Балканскиот неолит, денес имаме доволен број податоци за економијата на древните луѓе. Разгледувајќи ја сликата за фауната која паралелно живеела со ранеолитскиот човек може да се забележат неколку регионални тенденции. За жал, во Македонија, археозоолошките анализи се реткост (Ивковска 2009, 83) и оттаму, не располагаме со многу податоци за оваа важна економска гранка. Податоци имаме за сите фази од Барутница - Амзабегово, од кои за нас се интересни оние од раниот (фаза I) и од средниот неолит (II и III). За разлика од Македонија, во Бугарија, археозоолошката слика е многу подобра, па така, од таму имаме податоци за (Vökönyű 1976, Tab. XXXIII; Venecke - Ninov 2002, 558; Vökönyű 1992, Tab. 1; Чохаджиев 2007, Таб. 6; Ковачев - Георгиев 2002, Таб. 1; Нинов 2001, Таб. 8):

Барутница - Амзабегово

(домашни од фаза I - 96,58%; фаза II - 97,07%; фаза III - 94,23%, диви животни од фаза I - 3,42%; фаза II - 2,93%; фаза III - 5,76%);

Ковачево (97,2% домашни и 2,8% диви животни);

Слатина - Софија, хоризонт 1 (90,64% домашни и 9,36% диви животни);

Крајници (87% домашни и 13% диви животни);

Ракитово (70,79% домашни и 29,21% диви животни) и

Ваксево (69,8% домашни и 28,4% диви животни).

Во однос на процентуалната застапеност на домашните животни се забележуваат повеќе разлики. Па така, освен насекаде маргинално

претставените кучиња, односите меѓу овците, козите, говедата и свињите се разликуваат кај сите локалитети (Bökönyü 1976, Tab. XXXIII; Benecke - Ninov 2002, 558; Bökönyü 1992, Tab. 1; Чоухаджиев и др. 2007, 188; Ковачев 1988, Таб. 8; Нинов 2001, Таб. 8):

Барутница - Амзабегово

(фаза I овца/коза 78,3%, говедо - 9,6%, свиња - 8,26%; фаза II овца/коза 72,4%, говедо - 13,47%, свиња - 9,87%; фаза III овца/коза - 76,42%, говедо - 6,84%, свиња - 8,83%);

Ковачево (овца/коза - 52,6%, говедо - 29,8%, свиња - 17,6%);

Слатина - Софија, хоризонт 1 (овца/коза - 42,86%, говедо - 46,68%, свиња - 9,98%);

Крајници (овца/коза - 38,8%, говедо - 55,5%, свиња - 5,7%);

Ракитово (овца/коза - 28,98%, говедо - 62,81%, свиња - 7,79%) и

Ваксево (овца/коза - 12,38%, говедо - 64,6%, свиња - 21,23%).

На крајот, може да се извлечат неколку заклучоци, доминантна гранка е одгледувањето домашни животни, а секундарна е ловот, и тоа со речиси еднакви пропорции во Барутница - Амзабегово, Ковачево, Слатина - Софија и Крајници, а ловот имал поголема улога во Ракитово и Ваксево. Што се однесува до застапеноста на домашните животни, забележлив е високиот процент на овца и коза во Барутница - Амзабегово и нешто помалку во Ковачево, во Слатина - Софија овие форми се изедначени со говедото, додека во Крајници, Ракиово и Ваксево, говедото е многу подобро застапено. Ивковска (2009, 104-105) смета дека тоа, пред сè, се должи на климата - за говедото е подобра повлажна клима, за разлика од овцата и козата кои преферираат посува и потопла клима. Оттаму, според авторот, поблиски аналогии, во однос на сточарската структура, имаат јужните делови на Балканот - Македонија и Грција, посеверните делови од оваа територија, Бугарија и Србија.

Заклучни разгледувања

Благодарение на досегашните археолошки истражувања на Балканот, денес имаме многу добра слика за процесите кои се одвивале во неолитот на оваа територија. Напластените знаења за овој исклучителен период од историјата на човештвото веќе се стари повеќе од 1 век. Но, постои голем простор за нови анализи и истражувања, не само на новооткриените локалитети, туку и на оние кои денес се добро познати. Процесите на неолитизацијата на Балканот, најраните населби, нивниот развој и меѓусебните врски и денес се предизвик за многу автори.

Врз основа на досегашните сознанија се потврдува значењето на природните патишта за првите неолитски доселеници на Балканот, речните текови на Вардар, Брегалница, Струма, Места и други. Токму по нивниот тек најраните неолитски пионери се движеле и комуницирале со оддалечените региони на Пелагонија, Скопската и Овчеполската котлина, долината на Струма, Софиското, Перничкото и Радомирското поле, Родопскиот масив итн.

Во рамнотежа на апсолутната хронологија и компаративниот метод се утврдени временските интервали и фазите во кои живееле неолитските заедници на Балканот. Иако сèуште постојат нејаснотии во врска со периодизацијата, може да се заклучи дека во периодот од 6200 до 5800 г. п. н. е; се населени голем број микрорегиони во Македонија и Бугарија, а во периодот од 5800-5500 г. п. н. е; се забележува апсолутна доминација на една огромна заедница, независно дали ќе ја наречеме втора фаза од раниот неолит, среден неолит, развиен неолит, Старчево, Амзабегово - Вршник, Кремиковци, Кременик итн.

За подобро дефинирање на неолитот во Македонија и Бугарија, и врз основа на блискоста на материјалната култура на локалитетите, формулирани се многу култури, културни зони, блокови и комплекси. Тие во овој момент не се од голема полза, поради специфичноста која ја носи секој локалитет, особено во раниот неолит. Не намалувајќи го значењето на хиерархијата во системско методолошките пристапи, одамна воведена во археологијата, материјалната култура не дозволува апсолутно генерализирање на заедниците кои живееле на ова тло во конкретниот период. Сепак, културите и комплексите се веќе цврсто втемелени во свеста на археолозите, па така од оваа територија познаваме повеќе култури: Амзабегово - вршничката, Велушко - Породинската, западнобугарската култура на сликана керамика, Галабник, Слатина, Ковачево и Караново културата; сите припадници на Балканско - анадолскиот ранонеолитски комплекс. Во оваа анализа индивидуално се разгледани единаесет локалитети: Барутница - Амзабегово, Церје - Говрлево, Велушка Тумба, Чука - Тополчани, Врбјанска Чука - Славеј (од Македонија), Слатина - Софија, Крајници, Галабник, Ваксево, Ракитово и Ковачево (од западна Бугарија). Кај секој поединечно се забележуваат одредени елементи на издвојување од останатите во контекст на заштита на идентитетските обележја, иако блиски едни до други.

Керамиката, архитектурата и сточарството како сосем нова појава во неолитот се стожерните елементи според кои ги дефинираме

локалитетите, културите итн. Врз основа на разгледуваната материјална култура, се забележуваат разлики меѓу сите локалитети, но она што е поважно се забележуваат и низа блискости. Накусо, во однос на рано- и среднеолитската сликана керамика, Церје - Говрлево, Барутница - Амзабегово, Крајници, Ковачево, Ваксево, Слатина - Софија (подоцнежните фази) и Галабник (подоцнежните фази) покажуваат многу сличности. Од друга страна кај Велушка Тумба, Чука - Тополчани, Врбјанска Чука - Славеј, Ракитово, Слатина - Софија (пораните фази) и Галабник (пораните фази) се забележува голема блискост. Соодветно на тоа, може да се заклучи дека во раниот неолит, локалитетите од Пелагонија имаат посилен врски со локалитетите од долината на Струма и Софиско, а локалитетите од Скопско и Овчеполието имаат посилна комуникација со истите локалитети од подоцнежните фази на истиот регион во Бугарија. Оваа состојба според апсолутните датации, не е добро потврдена, што наметнува повеќе прашања кои допрва треба да се одговорат:

1. Дали имаме доволно богат фонд од C-14 датации?
2. Дали фазите се јасно определени или им е потребна ревизија?
3. Во кои правци и на кој начин комуницираат вака оддалечените групи локалитети?
4. Дали зависат од одредени природни или социјални фактори?
5. Колкав е бројот на необјавен материјал од истражуваните локалитети? и
6. Дали е дојдено вистинското време за нови рекогносцирања и истражувања на познатите неистражувани неолитски локалитети?

Што се однесува до избраните места за подигање населби, забележлива е тенденцијата на локалитетите Церје - Говрлево и Барутница - Амзабегово и од долината на Струма и Софиско да се позиционираат на речни тераси, а локалитетите од Пелагонија и исклучиво Галабник од Радомирско поле подигаат вештачки возвишенија. Логично е да се заклучи дека тоа е директен резултат на природната средина - локалитетите во рамнините и котлините се подложни на сериозни влијанија на водите, а оние на речните тераси или рамните населби се потпираат на постабилниот водостој на реките. Самата архитектура, кај сите анализирани локалитети е речиси идентична - надземни куќи изградени од дрвена конструкција премачкана со кал, правоаголна, квадратна или трапезоидна основа и печки во внатрешноста. Мали разлики се забележуваат во техниките на градење, меѓутоа и ова може да се смета како една од специфичностите на секој локалитет или пак на условеноста од природната околина.

Сосем на крајот, врз основа на сточарството може да се заклучи дека кај речиси сите локалитети, за кои има археозоолошки податоци, доминантна гранка е одгледувањето домашни животни, а секундарна е ловот. Поголеми разлики се забележуваат во однос на доминацијата на овцата, козата и говедото, која во Македонија е во корист на овцата и козата, а во Бугарија обратно. Според анализите тоа се должи на различните климатски услови.

Од наведеното може да се заклучи дека ранонеолитските заедници во Македонија и Бугарија се карактеризираат со многу блиска материјална култура, но секоја од нив одржува свои специфичности кои ја одделуваат од другите. Всушност, поради неизбежните економски контакти и природната комуникација овие два елемента функционираат взаемно, и не дозволуваат ниту прецизирање на нивните носители, ниту генерализирање на поширок план.

БИБЛИОГРАФИЈА

Користени илустрации

Т. I

Македонија

Барутница - Амзабегово

1 (Фиданоски 2009б, Т. 16, 2);

2, 3 (Гарашанин - Гарашанин 2009, Т. III, 1, 170, Т. VI, 2, 173);

Церје - Говрлево

4, 5 (Naumov 2009, Fig. 2.3., 6);

Бугарија

Слатина - Софија

6 (Nikolov - Sirakova 2002, Taf. 9, 4, 187);

Крајници

7 (Чоухаджиев и др. 2007, Обр. 6, 2, 185);

Ваксево

8 (Чоухаджиев 2001, Рис. 28, 16, 97);

Ковачево

9-11 (Lichardus-Itten *et al.* 2002, Pl. 15, 3, 8, 2, 151).

Т. II

Македонија

Чука - Тополчани

1 (Фиданоски 2009б, Т. 39, 8);

Велушка Тумба

2-4 (Фиданоски 2009б, Т. 30, 2-4);

Врбјанска Чука - Славеј
5, 6 (Фиданоски 2009б, Т. 41, 15, 16);

Бугарија

Галабник

7-9 (Pavúk 2007, Abb. 3, 6-8, 169);

Слатина - Софија:

10, 11 (Тодорова - Вайсов 1993, Обр. 41, 42, 299);

Ракитово:

12 (Masanova 2002, Taf. 12, 2, 217).

Т. III

Македонија

Церје - Говрлево

1 (Фиданоски 2011, Сл. 21, 85);

7 (Фиданоски 2012, Сл. 62);

Врбјанска Чука - Славеј:

3 (Фиданоски 2009б, Т. 42, 6);

Чука - Тополчани:

4, 5 (Фиданоски 2009б, Т. 40, 1, Т. 66, 5);

Бугарија

Ваксево

2 (Чохаџиев 2001, Рис. 19, 88; фото Љ. Фиданоски);

Ракитово

6 (Masanova 2002, Taf. 12, 2, 217);

Крајници

8 (Tchohadjiev - Vakamska 1990, Tabl. 25, 1, 75).

Т. IV

Македонија

Барутница - Амзабегово

1, 3 (Gimbutas 1976, Fig. 35. 2, 58, Fig. 29. 1, 52);

2 (Гарашанин - Гарашанин 2009, Т. XXI, 1, 188);

Церје - Говрлево

4, 5 (Фиданоски 2009б, Т. 58, 4, 5);

Бугарија

Галабник

6 (Чохаџиев 1990, Обр. 7, 11, 14);

10, 11 (Тодорова - Вайсов 1993, Обр. 11, 12, 292);

Слатина - Софија

7-9 (Сиракова 2004, Обр. 1, 2, 16, Обр. 2, 1, 18, Обр. 4, 2, 22).

Користена литература

кирилична:

Гарашанин М. 1975. Некои проблеми на македонската праисторија. *Macedonia Acta Archaeologica* 1. Прилеп: 9-24.

Гарашанин М. 1989. Проблеми неолита и енеолита централног Балкана у вези са резултатима истраживања у Македонији. *Macedonia Acta Archaeologica* 10. Скопје: 25-36.

Гарашанин М. - Гарашанин Д. 2009. Керамика. Во Санев В. (уред.) *Анзабегово, Населба од раниот и средниот неолит во Македонија*. Штип: Данте: 85-206.

Здравковски Д. 1990. Начинот на градење на неолитските куќи. *Културно наследство 14/15 (1987-1988)*. Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на културата: 75-80.

Здравковски Д. 2009. Неолитската уметност на Македонија. In Šemrov A. - Turk P. (eds.) *Неолитската уметност на територијата на Република Македонија*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije: 15-52.

Ивковска А. 2009. Сточарство и лов. Во Наумов Г. - Фиданоски Љ. - Толевски И. - Ивковска А. *Неолитските заедници во Република Македонија*. Скопје: Данте: 83-108.

Китаноски Б. - Симоска Д. - Тодоровић Ј. 1980. Населбата Пештерица и проблемот на раниот неолит во Пелагонија. *Macedoniae Acta Archaeologica* 6. Скопје: 9-20.

Ковачев Г. 1988. Дивите и домашните животни от неолитните селища край Казанлък, Ракитово и Калугерово, остеоскопични и остеометрични изследвания. автореферат. Стара Загора.

Ковачев Г. - Георгиев Г. 2002. Животински костен материјал од селищната могила. Во Радунчева А. - Мацанова В. - Гацов И. - Ковачев Г - Георгиев Г. - Чакалова Е. - Божилова Е. *Разкопки и проучувања кн. XXIX. Неолитно селище до град Ракитово*. Софија: ГАЛ-ИКО: 171-190.

Миткоски А. 2005. Врбјанска Чука кај село Славеј, Прилепско. *Зборник Археологија 2*. Скопје: НУ Музеј на Македонија: 33-45.

Наумов Г. 2009а. Историја на истражувањата на неолитот во Македонија. Во Наумов Г. - Фиданоски Љ. - Толевски И. - Ивковска А. Неолитските заедници во Република Македонија. Скопје: Данте: 1-10.

Наумов Г. 2009б. Процесите на неолитизација на Македонија. Во Наумов Г. - Фиданоски Љ. - Толевски И. - Ивковска А. Неолитските заедници во Република Македонија. Скопје: Данте: 25-42.

Наумов Г. 2009в. Неолитска визуелна култура и обреди. Во Наумов Г. - Фиданоски Љ. - Толевски И. - Ивковска А. Неолитските заедници во Република Македонија. Скопје: Данте: 169-260.

Николов В. 1990. Проблемът за централнобалканските миграциони пџтища през рання неолит: интердисциплинарен подхот. Интердисциплинарни изследвания XVII. Софија: Археологически институт с Музей: 9-24.

Николов В. 1992. Слатина. Разкопки и проучвания XXV. Софија. Археологически институт с Музей.

Николов В. 1996а. Югозападен вариант на култура Караново I. Археологија кн. 2-3. Софија: Археологически институт с Музей: 1-8.

Николов В. 1996б. Проучвания на неолита в бџлгарските земи (I). Археологија кн. 4. Софија: Археологически институт с Музей: 1-6.

Николов В. 1998. Методически принципи за изследване на неолитни керамични комплекси. Археологија кн. 4. Софија: Археологически институт с Музей: 1-10.

Николов В. 1999а. Културно-хронологически проблеми на рання неолит в днешна Западна Бџлгария. Старини. Софија: Агато: 59-65.

Николов В. 1999б. Проучвания на неолита в бџлгарските земи (II). Археологија кн. 1-2. Софија: Археологически институт с Музей: 1-11.

Николов В. 1999в. Наблюдения върху плана на една раннонеолитна кџща от Слатина. Годишник на археологическия музей - Пловдив. кн. IX 1999. Пловдив: 101-107.

Николов В. 2002. Раннонеолитна рисувана орнаментација. Софија.

Нинов Л. 2001. Животните от праисторическото селище край с. Ваксево, биотопът им и изработените от техните останки артефакти. Во Ваксево, Праисторически селища. Велико Търново: Фабер: 32-36.

Радунчева А. 2002. Устройство на жилищата и топография на селищата. Во Радунчева А. - Мацанова В. - Гацов И. - Ковачев Г - Георгиев Г. - Чакалова Е. - Божилова Е. Разкопки и проучвания кн. XXIX. Неолитно селище до град Ракитово. София: ГАЛ-ИКО: 14-70.

Санев В. 1978. Младото камено доба на Македонија. Materijali XIV. X Kongres arheologa Jugoslavije. Prilep 1976. Beograd: Arheološko društvo Makedonije, Savez arheoloških društava Jugoslavije: 67-82.

Санев В. 1995. Неолитот и неолитските култури во Македонија. Цивилизации на почвата на Македонија, Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија кн. 2. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите: 21-46.

Санев В. 2009. Објекти за живеење и други недвижни објекти во Анзабегово. Во Санев В. (уред.) Анзабегово, Населба од раниот и средниот неолит во Македонија. Штип: Данте: 37-56.

Симоска Д. - Санев В. 1975. Неолитска населба Велушка Тумба кај Битола. Macedonia Acta Archaeologica 1. Прилеп: 25-88.

Сиракова Е. 2004. Раннонеолитно селище Слатина: втори строителен хоризонт (предварително съобщение част II). Археологија кн. 2-3. София: Археологически институт с Музей: 15-24.

Стоилов - Бункера И. 1992. Техника на керамичното производство. Во Слатина. Разкопки и проучвания XXV. София. Археологически институт с Музей: 127-134.

Тодорова Х. - Вайсов И. 1993. Ново-каменната епоха в България. София: Наука и изкуство.

Толевски И. 2009. Архитектура. Во Наумов Г. - Фиданоски Љ. - Толевски И. - Ивковска А. Неолитските заедници во Република Македонија. Скопје: Данте: 53-72.

Фиданоски Љ. 2009а. Периодизација и хронологија на неолитските култури. Во Наумов Г. - Фиданоски Љ. - Толевски И. - Ивковска А. Неолитските заедници во Република Македонија. Скопје: Данте: 43-52.

Фиданоски Љ. 2009б. Производство на керамички садови. Во Наумов Г. - Фиданоски Љ. - Толевски И. - Ивковска А. Неолитските заедници во Република Македонија. Скопје: Данте: 109-154.

Фиданоски Љ. 2011. Неолитски аскоси од Скопскиот регион. *Macedonia acta archaeologica* 20. Скопје: 77-90.

Фиданоски Љ. 2012. Церје - Говрлево и Милош Билбија. Скопје: Музеј на град Скопје.

Фиданоски во *подготовка*. Неолитски аскоси од Балканскиот Полуостров.

Чоухаджиев М. 1990. Ранниот неолит в Западна Българија појавя, развитие, контакти. Известия на Исторически Музей - Кюстендил т. II. Кюстендил: 5-22.

Чоухаджиев С. 2001. Ваксево, Праисторически селища. Велико Търново: Фабер.

Чоухаджиев С. 2007. Неолитни и халколитни култури в басейна на Река Струма. Велико Търново.

Чоухаджиев С. - Бакъмска А. - Нинов Л. 2007. Крайници - раннокерамично селище от басейна на река Струма. In Todorova H. - Stefanovich M. - Ivanov G. (eds.) *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory, In the Steps of James Harvey Gaul Vol. 2*. Sofia: Gerda Henkel Stiftung: 181-190.

латинична:

Bakamska A. 2007. Tell Gălăbnik. Architecture and Site Planning. In Todorova H. - Stefanovich M. - Ivanov G. (eds.) *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory, In the Steps of James Harvey Gaul Vol. 2*. Sofia: Gerda Henkel Stiftung: 175-180.

Batović Š. 1979. Jadranska zona. In Benac A. (ed.) *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II, Neolitsko doba*. Sarajevo: Akademija nauke i umetnosti Bosne i Hercegovine: 473-634.

Benac A. - Garašanin M. - Srejšović D. 1979a. Uvod. In Benac A. (ed.) *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II, Neolitsko doba*. Sarajevo: Akademija nauke i umetnosti Bosne i Hercegovine: 11-32.

Benac A. - Garašanin M. - Srejšović D. 1979b. Zaključna razmatranja. In Benac A. (ed.) *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II, Neolitsko doba*. Sarajevo: Akademija nauke i umetnosti Bosne i Hercegovine: 635-668.

Benecke N. - Ninov L. 2002. Zur Nahrungswirtschaft der neolithischen Bevlöckerungen im Gebiet des heutigen Bulgariens nach archäozoologischen Befunden. In Lichardus-Itten M. - Lichardus J. - Nikolov V. (eds.) *Beiträge zur jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH: 555-573.

Bilbija M. 1986. Cerje, Neolitsko naselje. *Arheološki Pregled* 26, 1985. Ljubljana: 35-36.

Bogdanović M. 2007. Proto-Starčevo Culture and Early Neolithic in the Struma Valley. In Todorova H. - Stefanovich M. - Ivanov G. (eds.) *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory, In the Steps of James Harvey Gaul Vol. 2*. Sofia: Gerda Henkel Stiftung: 201-208.

Bökönyi S. 1976. The Vertebrate Fauna from Anza. In Gimbutas M. (ed.) *Anza, Neolithic Macedonia, As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*. Los Angeles: The Institute of Archaeology, The Regents of the University of California: 313-363.

Bökönyi S. 1992. Eine vorläufige Mitteilung über die Tierknochenfunde von Sofia-Slatina, Bauhorizont I. *Acta praehistorica et archaeologica* 24 (1992). Berlin: 245-247.

Garašanin M. 1979. Centralnobalkanska zona. In Benac A. (ed.) *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II, Neolitsko doba*. Sarajevo: Akademija nauke i umetnosti Bosne i Hercegovine: 79-212.

Gimbutas M. 1976. Chronology. In Gimbutas M. (ed.) *Neolithic Macedonia as reflected by excavations at Anza, Southeast Yugoslavia*. Los Angeles: The Institute of Archaeology, The Regents of the University of California: 29-77.

Grbić M. - Mačkić M. - Nadjš P. - Simoska D. - Stalio B. 1960. Porodin, Kasnoneolitsko naselje na Tumbi kod Bitolja. Bitolj: Narodni muzej.

Görsdorf J. - Bojadžiev J. 1996. Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. *Eurasia Antiqua* 2: 105-173.

Lichardus-Itten M. - Demoule J.-P. - Perničeva L. - Grebska-Kulova M. - Kulov I. 2002. The site of Kovačevo and the Beginnings of the Neolithic Period in Southwestern Bulgaria. The French-Bulgarian excavations 1986–2000. In Lichardus-Itten M. - Lichardus J. - Nikolov V. (eds.) Beiträge zur jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH: 99-158.

Macanova V. 2002. Keramik aus der neolithischen Siedlung bei Rakitovo. In Lichardus-Itten M. - Lichardus J. - Nikolov V. (eds.) Beiträge zur jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH: 191-224.

Naumov G. 2009. Patterns and Corporeality: Neolithic Visual Culture from the Republic of Macedonia. Oxford: British Archaeological Reports - International Series.

Naumov G. 2010. Neolithic anthropocentrism: the principles of imagery and social manifestation of corporeality in the Balkans. Documenta Praehistorica XXXVII. Ljubljana: 227-237.

Nikolov V. 2002. Problems of Cultural Development and Chronology of the Early Neolithic in West Bulgaria. In Lichardus-Itten M. - Lichardus J. - Nikolov V. (eds.) Beiträge zur jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH: 159-164.

Nikolov V. 2003. Periodization of the Neolithic along the Struma Valley. Thracia XV. Sofia: Institute of thracology: 99-106.

Nikolov V. - Sirakova E. 2002. Zwei frühneolithische Wohnhäuser aus Slatina-Sofia. In Lichardus-Itten M. - Lichardus J. - Nikolov V. (eds.) Beiträge zur jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH: 165-190.

Pavúk J. 2007. Die Entstehung und Gliederung der Neolithischen Kulturen auf dem Zentralbalkan: Fallbeispiel Gălăbnik. In Todorova H. - Stefanovich M. - Ivanov G. (eds.) The Struma/Strymon River Valley in Prehistory, In the Steps of James Harvey Gaul Vol. 2. Sofia: Gerda Henkel Stiftung: 165-174.

Pernitcheva L. 1990. Le site de Kovatchevo, néolithique ancien, dans le département de Blagoevgrad. Studia praehistorica 10. Sofia: 142-196.

Reingruber A. - Thissen L. 2005 (*on line*). Aegean Catchment (E. Greece, S. Balkans and W. Turkey) 10 000 - 5 500 cal BC. <http://www.canew.org/data.html>

Rice P. M. 1987. *Pottery Analysis, A Sourcebook*. Chicago: The University Press of Chicago.

Sanev V. 2004. Some characteristics of the Anzabegovo-Vršnik Cultural Group In Macedonia. In Perić S. (ed.) *The Neolithic in the Middle Morava Valley* No. 1. Belgrade: 35-48.

Shepard A. O. 1956. *Ceramics of the Archaeologist*. Washington.

Sinopoli C. M. 1991. *Approaches to Archaeological Ceramics*. New York: Plenum Press.

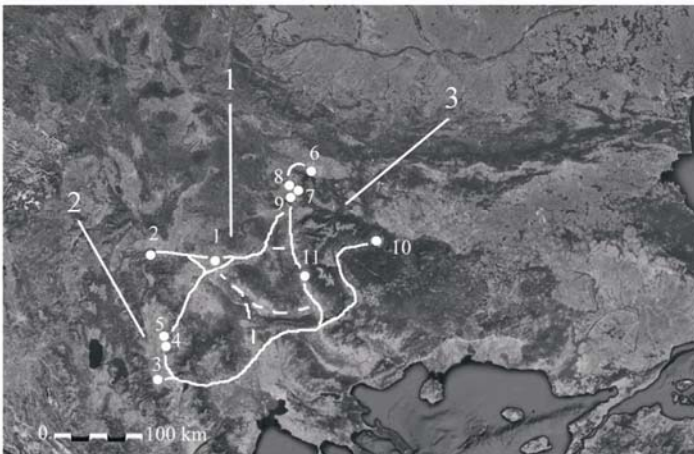
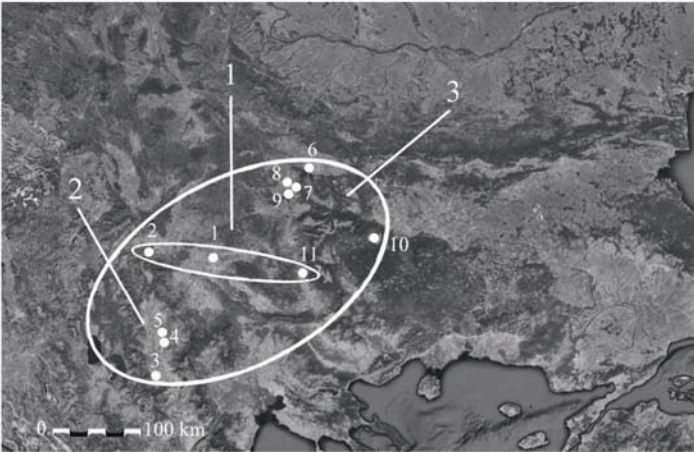
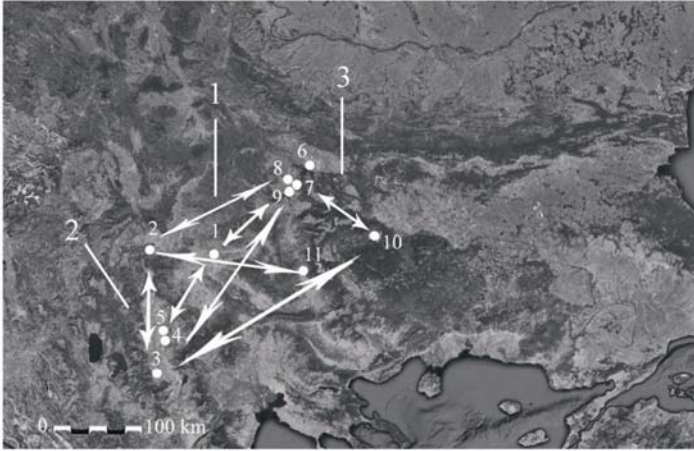
Srdoć D. - Slipećević A. - Obelić B. - Horvatinčić N. 1977. Rudjer Bošković Institute Radiocarbon Measurements. *Radiocarbon* Vol. 19, No. 3: 465-475.

Tchohadjiev St. - Bakamska A. 1990. Etude du site néolithique ancien de Krainitsi dans le département de Kustendil. *Studia praehistorica* 10. Sofia: Archaeological Institute with Museum: 51-76.

Thissen L. 2000. Early Village Communities in Anatolia and the Balkans, 6500–5500 cal BC, *Studies in chronology and culture contact*. Leiden.

Whittle A. - Bartosiewicz L. - Borić D. - Pettit P. - Richards M. 2005. New Radiocarbon Dates for the Early Neolithic in Northern Serbia and South-East Hungary: Some Omission and Corrections. *Antaeus* 28: 347-355.

Zdravkovski D. 2006. New Aspects of the Anzabegovo-Vršnik Cultural Group. In Tasić N. - Grozdanov C. (eds.) *Homage to Milutin Garašanin*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, Macedonian Academy of Sciences and Arts, SASA Special Editions: 99-110.

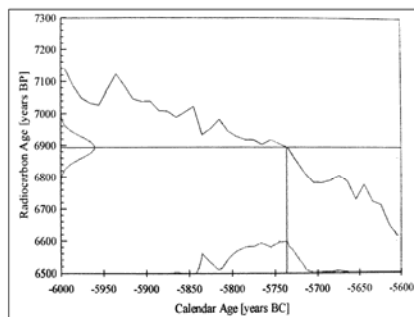
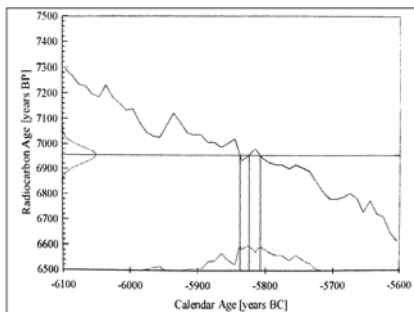

Карта 1-3 Ранонеолитските локалитети од Македонија и западна Бугарија.
 Група 1: 1. Барутница - Амзабегово, 2. Церје - Говрлево, 11. Ковачево.
 Група 2: 3. Велушка Тумба, 4. Чука - Тополчани, 5. Врбјанска Чука - Славеј.
 Група 3: 6. Слатина - Софија, 7. Крајници, 8. Галабник, 9. Ваксево, 10. Ракиово.

SITE	LAB NO	DATE BP	CALIBRATED RANGE 2 SIGMA	MATERIAL, CONTEXT, ASSOCIATIONS
Azabegovo	LJ-2339	7110±70	6160BC (2.5%) 6140BC 6090BC (92.9%) 5900BC	charcoal (combination of samples coll. throughout unit), sq phase Ib, VII, unit 240, depth 397-407 cm below datum – same layer as LJ-2341 and -2342 (Gimbutas 1976 30; RC 19, 22)
Azabegovo	LJ-2341	7230±170	6450BC (95.4%) 5750BC	charcoal, sq VII, unit 188, depth 367 cm below datum – phase Ib, same layer as LJ-2339 and -2342 (Gimbutas 1976 30; RC 19, 22)
Azabegovo	LJ-2342	7120±100	6220BC (95.4%) 5770BC	charcoal, sq VII, unit 251, phase Ib, same layer as LJ-2339 and -2341 (Gimbutas 1976 30; RC 19, 22)
Azabegovo	LJ-2343	7000±280	6500BC (95.4%) 5300BC	charcoal, sq VII, unit 121, depth 316 cm sloping to 374 cm below datum – end of phase II transition to phase III (Gimbutas 1976 30; RC 19, 22)
Azabegovo	LJ-2344	7000±270	6500BC (95.4%) 5300BC	charcoal, sq VII, unit 117, overlying LJ-2343 – phase III (Gimbutas 1976 30; RC 19, 22)
Azabegovo	LJ-2345	6540±120	5720BC (95.4%) 5290BC	charcoal (sample coll. throughout unit), sq VII, unit 191, depth ca. 350 cm below datum – phase III (Gimbutas 1976 30; RC 19, 22)
Azabegovo	LJ-2347	6700±150	5900BC (95.4%) 5300BC	charcoal, sq VII, unit 120, depth 370-380 cm below datum – expected phase Ia but the age is less (Gimbutas 1976 30; RC 19, 22)
Azabegovo	LJ-2349	6440±120	5650BC (95.4%) 5050BC	charcoal (sample coll. throughout unit), sq VII, unit 189, depth 367-377 cm below datum – phase Ib (Gimbutas 1976 30; RC 19, 23)
Azabegovo	LJ-2351	7050±80	6060BC (1.9%) 6040BC 6030BC (93.3%) 5730BC	charcoal (sample coll. throughout unit), sq VII, unit 124 – phase II, stratigraphically same as LJ-2343 (Gimbutas 1976 30; RC 19, 23)
Azabegovo	LJ-2405	6940±80	5990BC (9.5%) 5940BC 5930BC (85.9%) 5660BC	charcoal, sq VII, units 213 and 215, depth 387-397 cm below datum, in unit 215, 159-170 cm N, 0-20 cm E – phase II (Gimbutas 1976 30; RC 19, 23)
Azabegovo	LJ-2409	6850±50	5840BC (3.6%) 5820BC 5810BC (91.8%) 5630BC	charcoal, sq VII, unit 156, from sub-ring of well-preserved fire-pit (LJ-2156 from same pit), phase II (Gimbutas 1976 30; RC 19, 23)
Azabegovo	LJ-2156	6630±150	5850BC (95.4%) 5300BC	charcoal, sq VII, units 156, same fire-pit as LJ-2409, depth 354 cm below datum (Gimbutas 1976 30; RC 19, 23)
Azabegovo	LJ-2178	7050±150	6250BC (95.4%) 5600BC	charcoal, sq VII, units 87, 65 cm E, 105 cm N, 291 cm below datum (Gimbutas 1976 30; RC 19, 21)
Azabegovo	LJ-2185	6510±110	5670BC (95.4%) 5260BC	charcoal, sq V, unit 62, 28 cm E, 60 cm N, 355 cm below datum – from small post-hole, phase III (Gimbutas 1976 30; RC 19, 21)
Azabegovo	LJ-2330 LJ-2331	7180±60	6220BC (85.2%) 5970BC 5960BC (10.2%) 5910BC	charcoal, sq VII, unit 257, depth 437 cm below datum – from fire-pit of earliest occupation, expected to be oldest from sq VII – phase Ia (Gimbutas 1976 30; RC 19, 21)
Azabegovo	LJ-2332	7110±120	6220BC (95.4%) 5730BC	charcoal (charred wood), sq VII, unit 256, depth 427-437 cm below datum – phase Ib (Gimbutas 1976 30; RC 19, 21)
Azabegovo	LJ-2333	6840±120	5990BC (3.9%) 5940BC 5930BC (91.5%) 5520BC	charcoal (charred wood), sq VII, unit 253, depth 417-427 cm below datum – phase II (Gimbutas 1976 30; RC 19, 22)
Azabegovo	LJ-2337	7080±60	6070BC (95.4%) 5800BC	charcoal, sq VII, unit 122, 2nd black layer of fire-pit – phase Ib or II – expected younger (Gimbutas 1976 30; RC 19, 22)
Azabegovo	LJ-2338	6800±140	6000BC (95.4%) 5450BC	charcoal, sq VII, unit 177, from fire-pit – phase II (Gimbutas 1976 30; RC 19, 22)
Azabegovo	LJ-2519	7560±70	6510BC (95.4%) 6230BC	charcoal, block I, level 16, depth 219-225 cm below datum (oldest sample) (Gimbutas 1976 30; RC 19, 23)
Azabegovo	LJ-3032	7210±50	6210BC (93.3%) 5980BC 5950BC (2.1%) 5920BC	charcoal, sq V, units 103, 106, 107, 111 and 120, depth 370-380 cm below datum – phase Ia (Gimbutas 1976 30; RC 19, 23)
Azabegovo	LJ-3183	7150±50	6160BC (4.9%) 6130BC	charcoal (Juniperus), sq V, depth 90-110 cm below datum, layer 1 – phase Ia (Gimbutas 1976 30; RC 19, 23)
Azabegovo	LJ-3185 5610BC	6830±70	5850BC (95.4%)	charcoal (Quercus, Juniperus and other trees), sq V, combination of units 125 to 155, expected phase Ia but the age is for phase III (Gimbutas 1976 30; RC 19, 23)
Azabegovo	LJ-3187	7150±70	6210BC (8.7%) 6130BC 6120BC (86.7%) 5840BC	charcoal, sq V, units 76 to 86 and 118 to 124, depth 390-410 cm below datum – phase Ia (Gimbutas 1976 30; RC 19, 23)

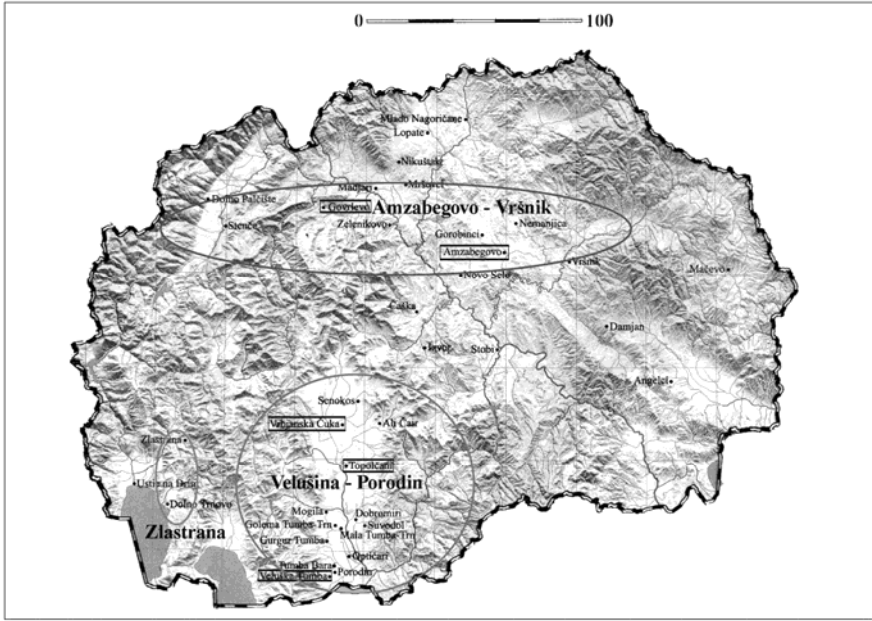
Tab. 1 Калибрирани C-14 датации за Барутница - Амзабегово од раниот и средниот неолит (лево) (Whittle *et al.* 2005).

Tab. 2 Калибрирани C-14 датации за Церје - Говрлево од крајот на раниот неолит (долу) (Фиданоски 2012, Сл. 38а и б).

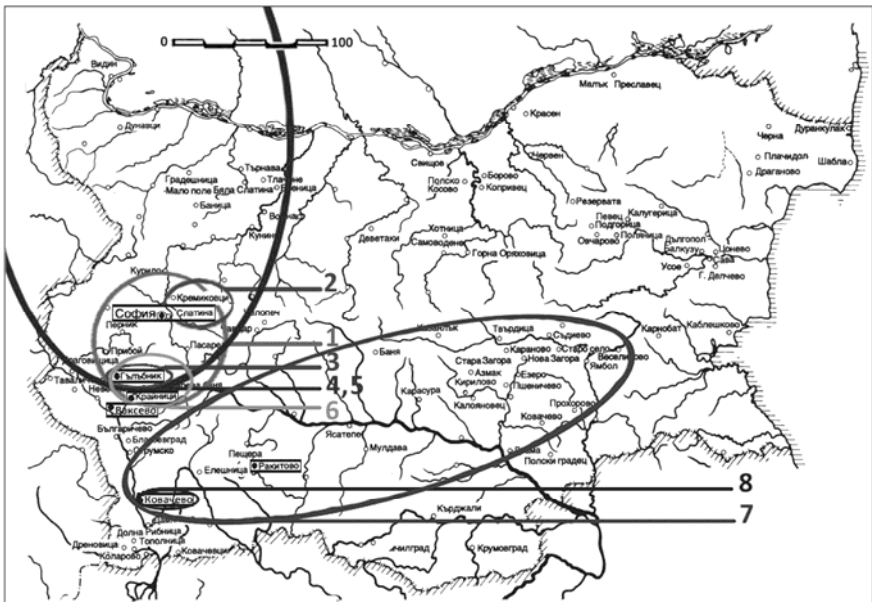

Tab. 3 Калибрирани C-14 датации за Велушко - породинската култура од раниот неолит (долу) (Whittle *et al.* 2005).

SITE	LAB NO	DATE BP	CALIBRATED RANGE 2 SIGMA	MATERIAL, CONTEXT, ASSOCIATIONS
Tumba, near Porodin	Tx-1787	6760±110	5850BC (95.4%) 5470BC	charred wheat grains of Triticum, house (RC 19, 322)
Vehuka-Tumba	Tx-1785	6950±120	6030BC (95.4%) 5630BC	charred wood, house of phase IV – earliest phase (RC 19, 322)
Vehuka-Tumba	Tx-1786	6890±140	6030BC (95.4%) 5530BC	charred wheat grains, house, phase II – next to house (RC 19, 322)
Vehuka-Tumba	Tx-1809	6900±90	5990BC (5.5%) 5940BC 5930BC (89.9%) 5630BC	charcoal, posts of house – phase II (RC 19, 322)
Tumba I	Z-498	7010±190	6250BC (95.4%) 5500BC	charcoal, trench I layer 28 – phase III (RC 19, 473)
Čuka-Topličani	Z-494	7680±160	7050BC (95.4%) 6200BC	charcoal, trench I layer 15-16 (RC 19, 474)
Čuka-Topličani	Z-495	7010±190	6250BC (95.4%) 5500BC	charcoal, trench I layer 22 (RC 19, 474)
Vinik	H-595-485	6865±150	6050BC (95.4%) 5450BC	? (Gimbutas 1991 441, table 2)
Hisar	LE-534	8785±130	8250BC (95.4%) 7550BC	? (Gimbutas 1991 441, table 2)
Porodin	H-1486-987	7110±140	6250BC (95.4%) 5700BC	? (Gimbutas 1991 441, table 2)

Карта 4 Ранонеолитските култури во Македонија (Фиданоски 2009а, Сл. 5.1, 46).

Карта 5 Ранонеолитските култури во Бугарија.

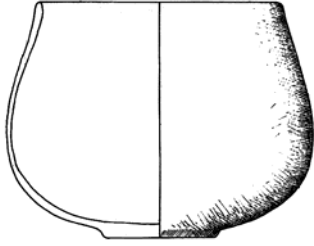
1 - култура на западнобугарска сликана керамика; 2 - самостојна култура Слатина - Софија од најрана фаза и Кремиковци од подоцнежните фази;
 3 - самостојна култура Галабник од најрана фаза; 4, 5 - Протостарчево и Старчево култура;
 6 - самостојна култура Крајници од рана фаза и од подоцнежни фази во Галабник културата;
 7 - Караново I култура; 8 - самостојна култура Ковачево.

SLATINA (42° 42' N, 23° 22' E)					
References: (1) Bojadžiev 1994, 20; (2) Görsdorf and Bojadžiev 1996, 123f.					
Lab. no.	Date BP	cal BC 1σ	Sample material	Level	Provenance (ref.)
Bln-3504	6970±60	5970-5770	charcoal	IV	quad. 3, wood remains on floor (1, 2)
Bln-3438	6960±60	5900-5750	charred seed	IV	quad. 4, storage bin 5 (1, 2)
Bln-3441	6960±60	5900-5750	charred seed	IV	quad. 4, storage bin 2 (1, 2)
Bln-3439	6940±60	5890-5740	charred seed	IV	quad. 4, storage bin 1 (1, 2)
Bln-3434	6890±60	5840-5710	charcoal	IV	quad. 3, house (1, 2)
Bln-3435	6860±50	5800-5670	charcoal	IV	quad. 1, wall post (1, 2)
Bln-3436	6840±60	5780-5660	charcoal	IV	quad. 3, floor beam (1, 2)
Bln-3440	6840±60	5780-5660	charred wheat	IV	quad. 4, storage bin 3 (1, 2)
Bln-3443	6840±60	5780-5660	charred seed	IV	quad. 2, vessel (1, 2)
Bln-3555	6830±60	5760-5640	charcoal	IV	quad. 1, wood remains on floor (1, 2)
Bln-3437	6810±50	5735-5655	charcoal	IV	quad. 2, floor beam (1, 2)
Bln-3442	6780±60	5720-5635	charred seed	IV	quad. 3, vessel (1, 2)

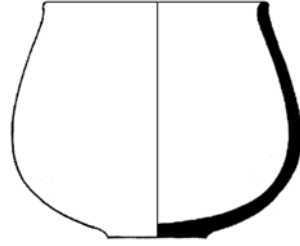
GALABNIK (42° 25' N, 23° 05' E)					
References: (1) Görsdorf and Bojadžiev 1996, 122f.; (2) Aneta Bakamska, pers. comm. (17 December 1997); (3) Thissen 2000a, 201.					
Lab. no.	Date BP	cal BC 1σ	Sample material	Level	Provenance (ref.)
Bln-3580	7120±70	6070-5910	charcoal	I.1	qu. 73, ▼4.3m, house (1)
Bln-3579	7030±70	5990-5840	charcoal	I.1	qu. 73, ▼4.5m (1)
Bln-3579H	7220±80	6210-6010	humic acid	I.1	qu. 73, ▼4.5m (1)
<i>Bln-3579 and Bln-3579H from same sample. R. Combine: 7114±53 BP (6060-5890 cal BC at 1σ)</i>					
Bln-3582	6950±70	5900-5740	charcoal	I.1	qu. 71, ▼4.5-5m (1)
Bln-3581	6790±80	5750-5620	charcoal	I.1	nd, ▼4.4m (1)
GrN-19786	7070±180	6090-5730	charcoal	I.4	qu. 105, house 275, floor (2, 3)
GrN-19785	7020±60	5990-5840	charred seeds	I.5	qu. 33, house 273, grain storage (2, 3)
GrN-19784	7070±60	6010-5890	charcoal	I.6	qu. 45 (2, 3)
Bln-4095	7020±150	6020-5740	charred wood	I.7	qu. 104, ▼2.8m, house 253 (1)
Bln-4096	7140±80	6080-5900	charred wood	I.7	qu. 104, ▼2.8m, house 253 (1)
Bln-4094	6760±80	5730-5570	charred wood	I.7	qu. 104, ▼2.8m, house 253 (1)
Bln-4093	7100±80	6050-5890	charred wheat	II.8	qu. 32, ▼2.2-2.4m, house 238 (1)
GrN-19783	6970±50	5970-5780	charred seeds	II.8	house 194, grain storage (2, 3)
Bln-4091	6760±60	5715-5625	charred wheat	II.8	qu. 32, ▼2.2-2.4m, house 238 (1)
Bln-4092	6710±60	5710-5560	charred wheat	II.8	qu. 32, ▼2.2-2.4m, house 238 (1)
Bln-3576	6670±70	5650-5530	charred grain	II.8	qu. 32, ▼2.00m, house floor (1)

KOVAČEVO (41° 30' N, 23° 28' E)					
References: (1) Demoule and Lichardus-Ippen 1994, 578; (2) Lichardus-Ippen <i>et al.</i> 2002, 128; (3) Marion Lichardus-Ippen, pers. comm. (2 July 2004).					
Lab. no.	Date BP	cal BC 1σ	Sample material	Period	Provenance (ref.)
Ly-1437 (OxA)	7180±45	6075-6005	charcoal	Ia	sector E, sq. XIV-18-19, feature 2019, red burned soil underneath the basal layer of carbonated concretions (3)
Ly-1654 (OxA)	7090±70	6030-5890	charcoal	Ia-Ib	sector E, sq. XIV-18, pit 1858 (3)
Ly-1439 (OxA)	6975±50	5970-5790	charcoal	Ib	sector A, sq. XII-16, feature 266, posthole (3)
Ly-1438 (OxA)	6990±45	5980-5810	charcoal	Ib	sector A, sq. XII-16, feature 2102 (3)
Ly-1620 (OxA)	6980±65	5980-5790	charcoal	Ib	sector M, sq. XV-22, feature 1620 (3)
Ly-6553	6760±160	5810-5520	charcoal	Id-II	sector K, sq. XIII-21, pit 140 (1, 2, 3)
Ly-6554	6830±85	5800-5630	charcoal	Id-II	sector M, sq. XIV-22, pit 342 (1, 2, 3)

Tab. 4 Калибрирани C-14 датации за Слатина - Софија, Галабник и Ковачево од раниот неолит (Reingruber - Thissen 2005).

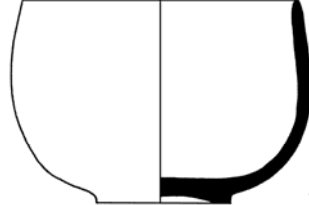
1

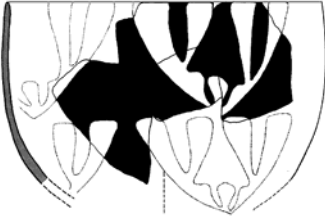
6

2

7

3

8

4

9

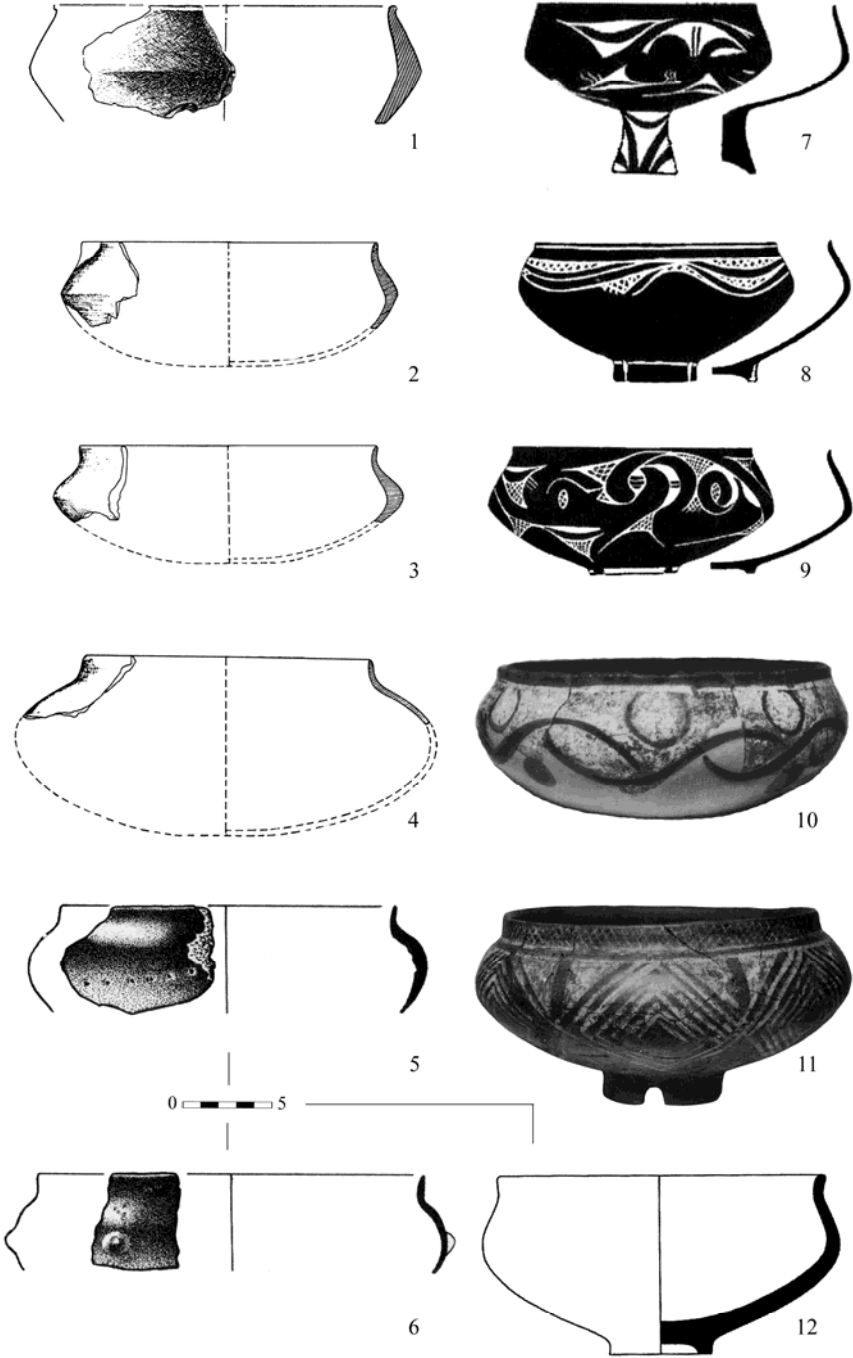
10

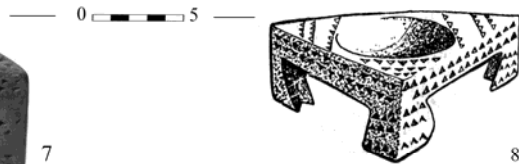
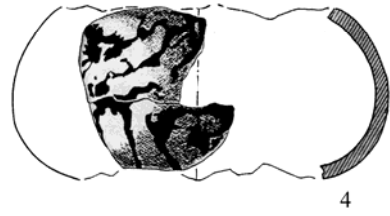
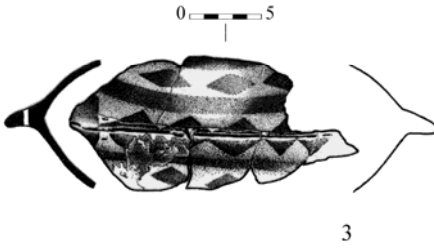

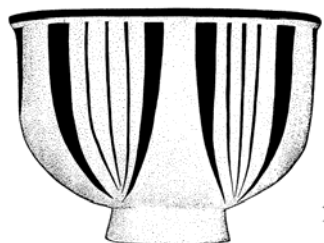
5

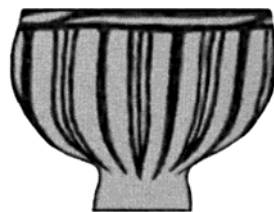
11

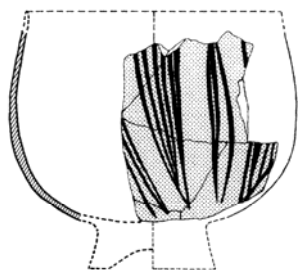

1

6

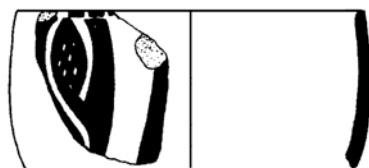
2

7

3

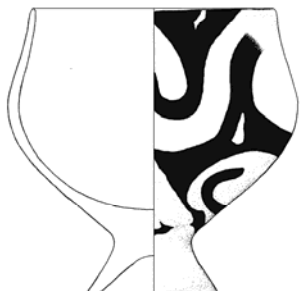
8

4

9

5

10

11

ПРИЛОГ КОН ПРОУЧУВАЊЕТО НА ЖЕЛЕЗНОТО ВРЕМЕ ВО КРИВА ПАЛАНКА И КРИВОПАЛАНЕЧКО

Апстракт: Текстот претставува интегриран и синтетички приказ на железното време во Крива Паланка и кривопаланечко согледан низ призмата на материјалната култура и типовите на населби според сегашниот степен на истраженост. Во него ќе бидат презентирани следниве локалитети: „Блидеж“ с. Вржогрнци, „Мал Камлеш“ (Плато), с. Ранковце, „Градиште“, с. Опила, „Црквиште – Голем Брест“, с.Љубинци, „Градиште“, с.Милутинце и „Градиште“, с.Трново. Сите наведени локалитети покрај хронолошки и типолошки сличната материјална култура од железното време, укажуваат и на одредени унифицирани населбински образци кои се карактеристични за поширокиот региона на ј/и Србија и западна Бугарија.

Клучни зборови: североисточна Македонија, Крива Паланка и кривопаланечко, железно време, материјална култура, градински тип на населби, фортификациони елементи

Културниот развој на североисточна Македонија, територија во која се простира Крива Паланка и кривопаланечко, од најдлабоката старост е предодреден од нејзината геоморфологија. Регионот е исклучително планински, од исток и југоисток ограничен од високиот планински масив Осогово, од север со Козјак и од запад со средновисокиот планински масив на Скопска Црна Гора. Овој планински предел е испресечен со долините на Крива Река и Пчиња кои уште во најдлабоката праисторија претставуваат природни патишта преку кои се одвивале миграциите, културните и трговските контакти. Идентична геоморфологија евидентна е во кривопаланечко: во северниот, источниот и јужниот дел се истакнуваат високите планини Германска и Осоговска додека од запад долината на Крива Река, како природна врска помеѓу пошироката околина на Горна Струма и комуникацијата Морава – Пчиња – Вардар, во минатото имала важна улога во поврзувањето на североисточниот дел од Македонија со соседните области: во античко време низ неа врвел патот за Пауталија, а во средниот век за Велбужд, кои несомнено ги следат трасите на постарата праисториска комуникација. (Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996, 9-11; Георгиев З., 1992, 105) Токму овие карактеристики и плодното Славиште условиле населување на овој простор во сите периоди на културно-историскиот развој, особено во праисторијата и железното време. (Т. I, 1)

Железното време е меѓу најистражените периоди во Македонија. Најголем број од податоците се добиени од фунерарен контекст додека населбите се помалку истражувани. Овој период се карактеризира со особени и дистинктивни културни вредности: традицијата на локалното бронзено време кое претставува базична вертикала во етаблирањето и генезата на новата култура, елементи на Егејскиот југ – микенскиот свет, елементи на Балканскиот север и т.н. Халштатски елементи. Сите наведени карактеристики временски се детерминирани во првата половина на I милениум до V век пр.н.е., кога се воспоставуваат новите економски, социјални и културни односи. (Митревски Д. 1997, 62 - 72; Mitrevski D. 2003, 53-54; Mitrevski D., 2006, 85 – 96)

Регионот на Крива Паланка и кривоаланечко во археолошка смисла претставува „*terra incognita*“. Единствените реализирани истражувања имале интервентен (заштитен) карактер: тие се вршени при пробивањето на магистралниот пат М-2 (Коридор Е-8) Куманово – Крива Паланка во 1989/90 година, како и со трасирањето на железничката пруга Бељаковце – Деве Баир во 1995/96 година (во 2012 година НУ Музеј на Македонија заедно со ЛУ Градски Музеј Крива Паланка ги реализираа скромните по обем заштитни археолошки истражувања кои дополнително ќе бидат презентирани на овој семинар). Со отворањето на ЛУ Градски Музеј – Крива Паланка и формирањето на археолошката збирка и постојаната поставка, во текот на 2012 – 2013 година беа извршени мини рекогносцирања во регионот на Крива Паланка. Всушност, податоците и движниот археолошки материјал пронајден од тие рекогносцирања како и дел од материјалот добиен од страна на НУ Музеј на Македонија за формирање на постојаната археолошка поставка, се предмет на овој текст. Добиениот корпус на податоци фрла дополнително светло врз хронолошко-развојните фази и обележјата на материјалната култура во овој регион во текот на железното време, но и одредени премиси околу населбинските парадигми. Во текстот посветен на железното време во кривоаланечко перципиран преку призмата на материјалната култура и населбите ќе бидат разгледани следниве локалитети: „Блидеж“ кај с. Вржогрнци, „Мал Камлеш“ кај с. Ранковце, „Градиште-Некропола“, с. Опила, „Црквиште-Голем Брест“ кај с. Љубинци, „Градиште“, село Милутинце и локалитет „Градиште“ во село Трново. Во овој контекст треба да се споменат и рекогносцираните тумули во село Опила во непосредна близина на црквата Св. Никола на околу 600 метри с/з во правец на Крива Река кои најверојатно потекнуваат од железното време. (Т.IX, 19)

Локалитет „Блидеж“ с. Вржогрнци (Т.І, 2; Т.ІІ, 3-4)

Ова наоѓалиште за прв пат е рекогносцирано со правењето на археолошката карта на Република Македонија односно општина Крива Паланка. Локалитетот се наоѓа на западниот раб на Славиште, 0,5 км лево до патот Куманово – Крива Паланка, 0,5 км северозападно од доминантниот рид Луда Могила и 3,5 км североисточно од црквата во село Страцин. Претставува мало карпесто возвишение со изразено рамно плато (215x140 метри) обрабено со стрмни падини од север, исток и југ и издигнато 40 – 50 метри над непосредната околина. Пристапот до платото е од западната страна каде релјефот е поблаг. Во подножјето се наоѓа реката Блидеж која го обиколува локалитетот од неговата источна страна. Пошироката околина нуди извонредни можности како за сточарење така и за земјоделство. Благодареејќи на ваквата погодна позиција локалитетот Блидеж бил населуван во текот на доцниот неолит/раниот енеолит кога населбата се простирала на целото плато и кон крајот на раното и целото развиено железно време. Населбата од овој период била заштитена со бедем од камен граден во техника на сувозид. Апроксимативно дебелината на бедемот изнесува 2 метри додека населбата се простирала на 2,2 хетари. (Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996, 38; Георгиев З., 1992, 108 - 109) Од овој локалитет потекнуваат три бронзени приврзаци (висулци) во форма на латинската буква „V“ карактеристични за македонско-пајонските бронзи и фрагменти од садова керамика кои се датираат во железното време. (Videski Z., Temov S., 2005, 12 – 13; Георгиев З., 1992, 108 – 110, Сл. 3, Сл.4, Сл. 5; Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996, 25) Исто така, според кажувањата на мештаните од овој локалитет при орање биле ископани неколку поголеми складишни садови-питоси. Најновите рекогносцирања само ја потврдија претходно детерминираната вертикална стратиграфија на локалитетот: беа пронајдени ф-ти садова керамика од железното време и една фрагментирана антропоморфна фигурина од доцниот неолит/раниот енеолит. (Т. I, 2)

- Бронзен висулец – приврзок со форма на латинската буква „V“. Приврзокот е изработен во техника на леење со димензии 9x6,5 см, (ММ и инвентарен број 841). Се датира во VII век пр.н.е. (Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996, 25 – 26; Videski Z., Temov S., 2005, 12)
- Бронзен висулец – приврзок со форма на латинската буква „V“. Приврзокот е изработен во техника на леење со димензии 9x7см (ММ и инвентарен број 842). Се датира во VII - VI век пр.н.е. (Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996, 25 – 26; Videski Z., Temov S., 2005, 13)

- Бронзен висулец – приврзок со форма на латинската буква „V“. Приврзокот е изработен во техника на леење со димензии 9x6,7 см, (ММ и инвентарен број 843). Се датира во VII век пр.н.е. (Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996, 25 – 26; Videski Z., Temov S., 2005, 12)
- Фрагмент од стомак од керамичен сад декориран со две паралелни ленти изведени во техника на втисната врпца т.н. „лажен шнур“, фактура средна со примеси на камчиња, сиво печен со димензии 4,8x4,6 см. Првенствено, според декорацијата се датира во постарата фаза на развиеното време (Георгиев З., 1992, 115, Сл. 3, 4-5). (Т.П, 3-4)

Локалитет „Мал Камлеш“ (Плато), с. Ранковце (Т.П, IV)

Археолошкиот локалитет „Мал Камлеш“ се наоѓа 200 метри јужно од магистралниот пат М-2 (Коридор Е-8) Крива Паланка – Скопје на влезот во руралниот центар на Општина Ранковце. Претставува повеќеслојна населба од типот на т.н. населби на речна тераса, сместена на устието на Ранковачка во Крива Река со апроксимативна површина од 5 хектари. Овој тип на населби во литературата се среќаваат и под терминот „рамни населби“. Контурите на населбата се забележуваат од магистралниот пат во вид на благо возвишение кое ја следи конфигурацијата на теренот во правец исток-запад. Во правец на југ интензитетот на населбинското живеење завршува со возвишено плато со неправилна овална форма и површина од 150x100 метри кое доминира над околниот микрорегион, со надморска височина од околу 450 метри. Возвишеното плато е пристапно од три страни додека јужното чело стрмно паѓа кон долината на Крива Река. Достапноста до свежа вода, лесно обработливо и плодно земјиште биле предуслов за рано населување на овој простор. Во 1995/96 година со пробивањето на железничката траса Куманово – Деве Баир на локалитетот Мал Камлеш извршени се заштитните археолошки истражувања од кои се добиени основните стратиграфски податоци. Имено, комплексноста на локалитетот е потврдена преку населбинска окупација во текот на неолитот, енеолитот, бронзеното време и секако железното време потврдено преку следниов археолошки материјал:

- Фрагментиран обод од поголем керамичен сад (амфора или урна). Ободот е зараменет, косо извлечен нанадвор, декориран со тесна лента во која се наоѓаат вертикални паралелни линии. Орнаментиката е изведена во техника на втисната врпца т.н. „лажен шнур“. Фактура средна со мазнета површина, кафево печен со сочувани димензии 6,5x3,5 см. Аналогии: типолошко-стилски

прикажаниот фрагмент се датира во полното железно време. Слични примероци според форма и начин на декорација се пронајдени на лок. Блидеж, с. Вржогрнце, лок. Младо Нагоричино-Жеглиговски Камен, Куманово, лок. Орел во Свети Николе, лок. Голо Брдо – Канарево, лок. Каципуп, с. Ораовица, лок. Јерчиште, с. Липовица во близина на Лесковац. (Vukmanović M., Popović P., 1982, Т. XIII, Т. XIV, 2, 6; Георгиевски Б., 1992, Т. VII, 6-7; Т. X, 12; Георгиев З., 1992, 109, Сл. 3/5; Георгиев З., 1992-а, 86, Т. II, 6; Булатовић А., 2007, 261-262, Т. LXXXI, 14-16, Т. LXXXII, 17-20; Булатовић А., Јовић С., 2009, 210-211, Т. XCI, 48) (Т. IV, 8)

- Фрагмент од чинија со благо вовлечен обод декориран со една хоризонтална лента веднаш под ободот и најверојатно коси вертикални ленти што може да се забележи на самиот фрагмент. Декорацијата е изведена во техника на намотана врпца т.н. „лажен шнур“. Фактура добра со мазнета површина, печење темносиво и сочувани димензии 3x4,3 см. Аналогии: овој примерок исто така се датира во полното железно време каде техниката на намотана врпца т.н. лажен шнур претставува основен орнаментален мотив на керамиката од Бесараби комплексот. Идентични примероци според форма и декорација се пронајдени на следниве локалитети: лок. Криви Дол, с. Радање, лок. Каципуп, с. Ораовица, лок. Блидеж, с. Вржогрнци, лок. Црвена Нива, Светозарево, лок. Главучица, Липково и други. (Гарашанин М., Гарашанин Д., 1959, слика 1, 10; Стојић М., 1979, 98, сл.2; Vukmanović M., Popović P., 1982, Т. XII, 2, 5; Георгиев З., 1992, сл. 3/4; Георгиевски Б., 1992, 54, Т. IX, 3; Булатовић А., 2007, Т. LXXXI, 3, 13; Т. LXXXIII, 32-33) (Т. IV, 9)

Локалитет „Градиште“, с. Опила (Т. V, VI, VII)

Археолошкиот локалитет Градиште се наоѓа на 2 км северозападно до центарот на с. Опила, на северниот раб од долината на Крива Река. Според теренските рекогносцирања и пронајдениот движен археолошки материјал (керамика, накит, монети и слично) се датира од III до VI век како голем фортификациски и населбински пункт кој бил населен и во средниот век (XI – XIII век). Претставува деведесет метарски рид чие јужно чело стрмно паѓа кон реката. Трите страни се стрмни карпи, а пристапен е од север преку мало тесно седло. Во подножјето, долж локалитетот, водел патот Скупи-Пауталија, Стоби-Пауталија, средновековниот пат Скопје-Велбужд, а денес трасата на пругата Скопје-Кустендил со што се потврдува стратешката позиција на населбата. На крајот на антиката на највисокиот дел од ридот бил изграден мал кастил со обидие од камен и малтер (120x60 метри). По средината на населбата се

протега карпест срт во кој се всечени неколку правоаголни простории за живеење со скалила, ниши и еден подземен тунел на западниот раб. Во подножјето на западната страна има остатоци од објект вкопан во карпа - цистерна. Во контекст на локалитетот – населбата Градиште треба да се има во предвид некрополата (т.н сектор Градиште - Некропола со микролокациите Бабунци и Билибајци) која се наоѓа во југозападното подножје од населбата. (Т. VI, 12) На некрополата се евидентирани три хоризонти на погребување: растурена тумуларна некропола од железното време (VII – VI век пр.н.е. - Т. VI. 12), погребувања од доцноантичкиот (IV – VI век) и од средновековниот период (XI – XIII век). Овие евидентирани хоризонти на погребување во голема мера се комплементарни со стратиграфијата на населбата. (Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996, 44 – 46; Микулчиќ И. 1996, 215-216) Од периодот на железното време односно од растурениот тумул девестиран од покаските вкопувања на доцноантичката и средновековната некропола евидентиран е следниов археолошки материјал:

- Бронзен висулец – приврзок со форма на латинската буква „V“. Приврзокот е изработен во техника на леење со димензии 9,5x6,8 см (ММ и инвентарен број 1868). Се датира во VII век пр.н.е. (Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996, 25 – 26; Videski Z., Temov S., 2005, 12) (Т. VI, 13)
- Бронзена белегзија со овален односно триаголен пресек, со преклопени краеве кои се стеснуваат, украсени со врежани линии. Белегзијата е изработена во техника на леење со димензии: дијаметар 6,5 см, дебелина на среден дел 1 см и дебелина на краевите од 0,3 см. (ММ со инвентарен број 1867). Се датира во VII век пр.н.е. (Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996, 25 – 26; Videski Z., Temov S., 2005, 11; Ристов К., 1996, 31, Т. I 3,4,6 и Т. II) (Т. VI, 13)
- Бронзена белегзија со овален пресек, со преклопени краеве кои се стеснуваат. Белегзијата е изработена во техника на леење со димензии: дијаметар 8 см, дебелина на среден дел 1,2 см и дебелина на краевите од 0,6 см. (ММ со инвентарен број 1866). Се датира во VII век пр.н.е. (Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996, 25 – 26; Videski Z., Temov S., 2005, 11; Ристов К., 1996, 31, Т. I 3,4,6 и Т. II) (Т. VII, 14)
- Керамичен бокал со профилиран и благонагласен нанадвор извлечен обод, цилиндричен врат, висока рачка со пресек во вид на заоблен квадрат која го надвишува ободот (започнува од устието, а завршува на рамето - биконијата од садот), топчест стомак и рамно дно. Садот не е декориран. Фактура средна со примеси на ситни

камчиња, печење кафеаво. Димензии: висина 14 см, ширина 15 см, дијаметар на обод 9 см и дијаметар на дно 5,6 см. Овој вид на керамичен сад се датира во пошироки временски рамки од крајот на IX и почетокот на VIII пр.н.е. како рецидив и традиција од постарото бронзено време, до втората половина на VII век пр.н.е. Во контекст на хронолошки поосетливите метални наоди најдени на истиот локалитет, бокалот поконкретно се датира во полното железно време односно во VII век пр.н.е. (Микулчиќ И., 1961, 56, Т.IV, 5, 8; Микулчиќ И., 1959, 96, сл. 1; Георгиев З., 1988, 74 - 75, слика 4в; Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996, 25 – 26; Нацев Т., Јованов М., 1996, 53 – 54 исто, Т.I а-в) (Т. VII, 14)

Локалитет „Црквиште–Голем Брест“, с.Љубинци (Т. VII, 15–Т.IX, 20)

Локалитетот Црквиште – Голем Брест во село Љубинци евидентиран во археолошката карта како Црквиште – Црква Маријана претставува рамна населба односно населба од рамничарски тип со населбински континуум од бронзеното и железното време. Подоцна локацијата се користела како некропола во доцноантичко време. На блага падина на 200 – 300 метри северно од патот Куманово – Крива Паланка на површината на теренот се среќаваат фрагменти од керамички садови, питоси и градежен материјал. Во далечната 1949 година мештанинот С. Јордановски на овој локалитет има откопано гробови градени од камени плочи – цисти. Локалитетот за прв пат е истражуван со пробивањето на трасата за железничката пруга Куманово – Деве Баир во 1995-96 година. Денеска потегот Црквиште – Голем Брест во село Љубинци во поголем дел е во приватна сопственост и е населен со домаќинства (куќи), а истиот интензивно се обработува - ора. (Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996, 41-42) Со заштитните истражувања по трасата Куманово – Крива Паланка, како и со најновите теренски рекогносцирања од овој локалитет се пронајде следниов археолошки материјал (првенствено керамика):

- Фрагментиран керамичен сад- чинија со благо вовлечен и канелиран обод (коси канелури). Фактура средна со примеси на мали качиња, рачно работен и сиво печен. Сочувани димензии 9,5x4,6 см. Аналогии: Канелираната керамика е карактеристична за преодниот период во наследите од долното течение на Вардар (Вардаровца, Кастанас, Чаушица, Вардино), лок. Клучка Хиподром, лок. Водоврати и Стоби кај Градско и др. кои ја следат трасата на рушителите на бронзенодоцните цивилизации на југ познати како големи егејски преселби – крај на бронзеното време (Митревски Д., 1997, 52 – 53; Булатовиќ А., 2009, 89-90, 102, 104; Папазова-Санев А., 2012, 27 – 28). Подоцна, канелираната керамика зазема истакнато место во железновременската керамографија и станува

- една од најомилените форми и декорации. Како таква се јавува и во раното железно време во Скопско-Кумановскиот регион на лок. Веља Страна, с. Страцин, лок. Пелинце, Куманово, лок. Стрновац – Долинац, лок. Градиште, с. Бучинци, лок. Градиште – Горно Нерези и лок. Војник, Кумановско. Контекстот на наоѓање на двата примерока од лок. Црквиште – Голем Брест индицира на датирање на овие примероци во текот на раното железно време. (Георгиев З., 1992, 107, Сл. 1, 1-3; Митревски Д., 1997, 112-113; Станковски Ј., 2006, 99, Т. II 4, 5, 6; Т. III 1, 2; Булатовиќ А., 2009, 98-99, 104; Папазова-Санев А., 2012, 28 – 30). (Т. VIII, 16)
- Фрагментиран керамичен сад- чинија со благо вовлечен и канелиран обод (коси канелури). Фактура средна, печење окер со остатоци од црвеникав премаз, а внатрешната страна е темно – сиво печена. Површината делумно мазнета. Сочувани димензии: 7x5 см. Аналогии и датирање како претходниот примерок. (Т. VIII, 16)
 - Фрагмент од стомак од керамичен сад декориран со лажен шнур и врежани (втиснати) кружни орнаменти. Фактура средна со примеси на ситен камен, делумно мазнета површина и темно сиво печење. Димензии: 7x7,4 см. Овој фрагмент според типолошко-стилските анализи се датира кон крајот на раното железно време и е карактеристичен за керамиката од предбесараби хоризонтот во Подунавјето: Босут Ша-Калакача-Инсула Банулуи-Бабадат II (Јевтиќ М., 1983, 35 - 36; Jevtić M., 1991, 129 – 132, T.I, 1-2; Георгиев З., 1992, 114; Георгиев З., 1992-а, 85) (Т. VIII, 17)
 - Фрагментиран керамички сад – чинија со вовлечен венец (обод) на кој се надоврзува мала јазичеста дршка. Обод и дршката се декорирани со кружни убоди-орнаменти изработени со назабен инструмент – радло. Под рачката се забележуваат три врежани паралелни линии. Рамото на садот дополнително е декорирано со плитки вертикални канелури. Фактура средна, површина мазнета, печење темно сиво. Аналогии: директна аналогија е евидентирана со керамиката од помладиот хоризонт од лок. Карагач-некропола односно почетокот на развиеното железно време, лок. Белаќевац, лок. Дабици, с. Сопот во близина на на Велес, локалитетот Криви Дол во с. Радање и Могила II од Куново Чуки кај Оризари. (Гарашанин М., Гарашанин Д., 1959, 13, сл.8; Jevtić M., 1983, 29, XXXIII, 5; 31, T.XXXV, 4; Митревски Д., 1990, Т. III, 8; Митревски Д., 1997, 122, сл. 34, 3) (Т. VIII, 17)
 - Фрагментиран керамичен сад – чинија со благо вовлечен обод декориран во техника на стисната врпца т.н. лажен шнур. Орнаментот е во вид на поле - лента исполнето со вертикални паралелни линии. Фактура средна со примеси од камен, печење

- сиво. Димензии: 12,5x5см. Аналогии: техниката на декорирање е со северно потекло, користена уште во текот на доцното бронзено време, но живее и се развива и во текот на железното време (особено кон крајот на раното и полното железно време). Слични форми и начин на декорација се пронајдени кај примероците од лок. Пелинце, кумановско (амфора), Блидеж, с. Вржогрнци, Кунови Чуки кај Оризари, Кочани, лок. Каципуп, с. Ораовица, лок. Црвена Нива во Светозарево и др. (Стојић М., 1979, 98, Сл. 2; Vukmanović М., Popović Р., 1982, Т.V 10, Т.X 7, Т.XI 1, 8; Митревски Д., 1990, 74; Георгиев З., 1992, 109, Сл. 3, 3; Булатовић А., 2007, 261-262, Т. LXXXIII 29, 30, 32, 33; Папазова-Санев А., 2012, 26) (Т. VIII, 18)
- Фрагментиран керамичен сад – чинија со благо вовлечен обод декориран во техника на стисната врпца т.н. лажен шнур. Орнаментот е во вид на поле - лента од две хоризонтални линии под ободот и уште една хоризонтална линија на рамето. Фактура средна со примеси од камчиња, печење сиво. Димензии: 7,5x4,8 см. Аналогии како претходниот примерок. (Т. VIII, 18)
 - Фрагментиран керамичен сад – чинија со благо вовлечен фасетиран обод декориран во техника на стисната врпца т.н. лажен шнур. Орнаментот е во вид на поле – лента составена од две хоризонтални линии кои всушност ги ограничуваат фасетите. Фактура средна со примеси од камчиња, невоједначено печен (темно сиво и окерасто), површина мазнета и со сочувани димензии 8,1x4см. Аналогии: директни аналогии во формата и декорацијата има со пронајдениот примерок од лок. Пелинце, Куманово, според кој се датира и нашиот примерок во полното железно време, како и фрагментот од локалитетот Река, с. Свињиште во Прешево. (Георгиев З., 1992-а, 86, Т. I,7; Булатовић А., 2007, 252, Т. LXXVIII, 5) (Т. IX, 19)
 - Фрагмент од керамички сад декориран со врежани висечки триаголници. Аналогии: украсувањето на керамичките садови со врежување претставува начин на декорација кој доаѓа од север. Според декорацијата примерокот се датира во текот на полното железно време со бројни хронолошко-типолошки паралели: Орлова Чука кај с. Стар Караорман, Криви Дол с. Радање, Градина во с. Свињиште во Прешево, с. Ораовица, лок. Каципуп, Кунови Чуки кај Оризари, Кочани, лок. Стрновац-Долинац и Кокино во Куманово, лок. Средно Нерези, Скопско, лок. Дабици, с. Сопот во близина на Велес и др. (Гарашанин М., Гарашанин Д., 1959, 28-31, Сл. 16; Микулчиќ И., 1959, сл. 6; Микулчиќ И., 1961, 56 – 58; Т. III, 3,5; Т. IV, 2; Vukmanović М., Popović Р., 1982, 202-203, Т. XV, 6; Митревски Д., 1990, 74, Т. II, 2, 6 Т. III 3, 4; Митревски Д., 1997,

122, сл. 34; Станковски Ј., 2006, 99, Т. I, 5,6; Т. IV, 1; Булатовић А., 2007, 255, Т. LXXX, 15, 261-262, Т. LXXXII, 21; Папазова-Санев А., 2012, 23-25) (Т. IX, 20)

- Фрагментиран биконусен (кантаровиден) керамичен сад со зарамнет обод под кој се наоѓа низа од полумесечести втиснати орнаменти. На рамото е сочуван корен од рачка која најверојатно завршувала на ободот. До рачката се забележува истата орнаментика како под ободот. Фактура средна со примеси на ситен камен, печење сиво. Димензии: 9,4 x 7,4 см. Аналогии: декорацијата на овој вид на керамика е најкарактеристична за VII и VI век пр.н.е. Се поврзува со керамиката од т.н. Радањски тип пронајдена во тумуларни погребувања од железното време по течението на Брегалница: Орлова Чука кај с. Стар Караорман, Криви Дол с. Радање, Кунови Чуки кај Оризари, Кочани, лок. Дабици, с. Сопот во близина на Велес, како и од примероците пронајдени на лок. Кале Веница каде во истражувачката кампања од 2008 година беше евидентиран хоризонтот на железното време, потоа во соседна Србија на лок. Градина во с. Свињиште во Прешево, с. Ораовица, лок. Каципуп, лок. Црвена Нива во Светозарево и др.(Гарашанин М., Гарашанин Д., 1959, 31-32, Сл. 18-19; Микулчиќ И., 1961, 56; Т. III, 3; Т. IV, 2; Стојић М., 1979, 100, Сл. 7/1; Vukmanović М., Popović Р., 1982, 202-204, Т. V, 16; Т. XII, 4; Т. XV, 6; Митревски Д., 1990, Т. I, 4; Митревски Д., 1997, 122, сл. 34; Булатовић А., 2007, 255, Т. LXXXIX, 13; 261 – 262, Т. LXXXI, 5) (Т. IX, 20)

Од локалитетите „Градиште“ во село Трново и „Градиште“ во село Милутинце не е пронајден движен археолошки материјал. Во таа насока овие локалитети ќе бидат разгледани првенствено заради сличните архитектонски и населбински елементи со потврдените локалитети од железното време во кривопаланечко и пошироко во североисточна Македонија. Локалитетот „Градиште“, с.Трново претставува мало елипсовидно возвишение со изразито рамно плато обрабено со стрмни падини од исток, североисток и југоисток и надморска височина од 1040 метри. Пристапот до платото е од северозападната страна каде релјефот е поблаг Најзагрозениот сектор на населбата, нејзиниот западен дел до кој лесно се пристапува, дополнително е заштитен со маркатен насип како дел од населбинската дефанзивна архитектура. Локалитетот се наоѓа во непосредна близина на средновековната црква Св. Никола XVI-XVII век (на околу 100 метри с/и) и на околу исто толкава оддалеченост од локалитетот Селиште, на кој со рекогносцирањата во 2012 година е потврдено населување најмалку во два периода: енеолитот и средниот век. (Т. X, 23)

Локалитетот „Големо Градиште“ се наоѓа на околу 1 километар северозападно од селските гробишта во с. Милутинце. На висок рид (910 метри надморска височина) што се издига над селото со зарамнето плато, покрај патот Скупи – Пауталија, видливи се остатоци од одбрамбен бедем, темели од објекти и градежен материјал. По површината на теренот се среќаваат фрагменти од садова и градежна керамика. Пристапот кон локалитетот е од неговата северна страна каде е евидентиран насип. Иако во археолошката карта локалитетот е нотираан како доцноантички, според својата физиономија и видливата населбинска архитектура, многу наликува на локалитетите од железното време. (Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996, 42) (Т. X, 22)

Аналогии и типолошки сличности во керамичкиот фондус, пред се на керамиката од Басараби комплексот и населбинските образци – типови на населби, е евидентирана во соседна Бугарија на лок. Кракра во Перник, Филиповци, Врапча, Червена Могила и околината на Благоевград. (Георгиев З., 1992, 113; Георгиев З., 1992-а, 85)

Населбинските образци

Прикажаните локалитети од Крива Паланка и кривопаланечко кои се датираат во железното време можат да се поделат на два типа: рамни населби (лок. Црквиште Голем – Брест во с. Љубинци) и населби подигнати на доминантни позиции или т.н. градински или висински тип во кои влегуваат останатите локалитети. Доминираат висинските населби-градишта кои се карактеристични за железното време во поширокиот регион на Балканот: Словенија, Босна и Херцеговина, протоурбаната фаза на античките градови од Источен Јадран, по долината на Морава и Врањско-прешевската котлина познати како градински тип на населби. За подигање на населбите најчесто се користат доминантни позиции на работ од полето на релативна височина од 400 до 500 метри, поретко на повисоките тешко пристапни планински предели. Станува збор за природно добро заштитени и зарамнети површини во близина на реките чии долини претставувале значајни праисториски сообраќајници. Главно се работи за стратешки мошне поволни позиции со добра визуелна контрола на околината и можност за визуелна комуникација со другите висински населби во регионот, принцип којшто се користел во текот на раната и доцната антика. Изборот на локацијата несомнено е условен од конфигурацијата на теренот односно од можноста со помалку вграден материјал и ангажирана работна сила да се оформи подобра заштита на населбата. Честопати кај овој тип на населби како дополнителен фортификациски елемент се користел одбрамбениот **пов - fossa**. При фортификацирањето на населбите најмногу внимание се обрнувало на стратешки најзагрозениот сектор на населбата. Повеќето од населбите

имаат **маркатен насип во форма на потковица** додека во зависност од конфигурацијата на теренот биле градени т.н. лимитни тумули (тумулот во с. Главучица, с.Липково, лок. Блидеж, с. Вржогрнци, лок. Градиште во с. Трново, лок. Градиште, с. Милутинце, лок. Градиште, с. Опила, лок. Каципуп, с. Ораовица во Прешево, лок. Каљаја, с. Буштрање во околината на Прешево) (Т.Х 22-23) Најзначајни висински односно градински тип на населби од железното време во североисточниот регион на Република Македонија се: Градиште кај с. Пелинце, Главучица и Кулиште кај Липково, Голо Брдо кај Канарево, Граиште кај с. Макреш, Исар, с. Студеничани, Градиште кај с. Бучинци, Градиште кај с. Кнежје, Градиште Нерези, Кале – Варвара, Градиште –Неготино, лок. Каљаја – Буштрање кај Прешево и други. (Vukmanović M., Popović P., 1982, 193, 196 – 197, слика 2, 4; Георгиевски Б., 1992, 53- 54, Т. III, IV; Георгиев З., 1992, 111) Слични на лок. Црквиште Голем – Брест во с. Љубинци се рамничарски или т.н. населби на речна тераса – Вукосија кај Пезово, Шупљи Камен и др. (Георгиевски Б., 1993, 53-54) Бројноста на овој тип на населби во текот на полното железно време е во опаѓање. Тие претставуваат карактеристичен и доминантен населбински образец во текот на доцното бронзено (со рецидиви во текот на раното железно време) посведочено преку примерите од регионот Прешевско-Врањската котлина и околината на Лесковац. Големите број на рамничарски населби укажува на релативно мирен период кој најверојатно е резултат од доминацијата на една културна група. (Булатовић А., 2007, 40, 46; Булатовић А., Јовић С., 2009, 45) Промената во топографијата на населбите кон крајот на бронзеното и почетокот на железното време најеклактантно се евидентира во населбите од Врањско-бујановачката котлина каде во текот на На А2-В наеднаш почнуваат да се подигаат градински тип на населби. Таа промена на топографијата односно диспозицијата на населбите, некои автори ја поврзуваат еден од брановите на т.н. Големи егејски преселби. Овој тип на населби како и основните фортификациони елементи во поголем број се задржуваат и практикуваат низ раната антика, задржувајќи се практично со до римската урбанизација. (Героиев З., 1992, 111; Булатовић А., 2007, 45-46; Булатовић А., 2009, 103) (Т. X, 24)

Според аналогитата во керамографијата и типови на населбински образци може да се констатира дека населбите и некрополите во Скопско-Кумановскиот базен, Овчеполско-Брегалничкиот, Врањско-прешевскиот и дел од западна Бугарија со источно Косово и секако регионот на Крива Паланка, кон крајот на раното и особено во текот на развиеното железно време поминуваат низ слични еволуциони и културолошки процеси. Оваа констатација за културната блискост на погоре споменатите подрачја во изворите може да се потврди и идентификува со просторот населен со пајонското племе Агријани.

Milan Mitovski
Cone Krstevski

Contribution to the study of the Iron Age in Kriva Palanka and its surroundings

Summary

The Iron Age in Macedonia is one of the most investigated periods in Macedonia. But, this observation does not apply for Kriva Palanka and its surroundings. Therefore, this article presents an integrated and synthetic review of the Iron Age in this region perceived through the prism of the material culture and the types of settlements, according to the current stage of exploration. Therein shall be presented the following archaeological sites: "Blidezh" s. Vrzhogrnici, "Mal Kamlesh" (Plato), s. Rankovce, "Gradiste" s. Opila, "Crkviste - Golem Brest", s.Ljubinci, "Gradiste" s.Milutince and "Gradiste" s.Trnovo. All of mentioned sites, besides chronological and typological identical material culture from Iron Age, suggest certain uniform settlement patterns that are typical of the wider regions of south-eastern Serbia and western Bulgaria. According to the ceramography and types of settlement pattern, can be concluded that the settlements and necropolises in Skopje-Kumanovo Basin, Ovce-Pole-Bregalnica region, Vranje-presevo region and part of western Bulgaria and eastern Kosovo to the end of the early and especially in the developed Iron Age are pass through similar evolutionary and cultural processes. This statement of cultural familiarity of the above mentioned areas in the sources can be identified and confirmed with the area of the habitation by a paionian tribe Agrians.

БИБЛИОГРАФИЈА

Булатовић А. 2007. Врање - Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Врањској регији, Археолошка грађа Србије III, Београд - Врање

Булатовић А. 2009. Порекло и дистрибуција благобиконичних здела фасетираног или канелованог обода са краја бронзаног и почетка гвозденог доба на Балканском Полуострову, СТАРИНАР LIX, Београд, 89 – 108

Булатовић А., Јовић С. 2009. Лесковац - Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Лесковачкој регији, Археолошка грађа Србије V, Београд - Лесковац

Гарашанин М., Гарашани Д., 1959. Археолошка ископавања у селу Радању на локалитету Криви Дол, Зборник на Штипскиот Народен Музеј I, Штип, 9 – 51

Георгиев З. 1988. Рачно изработена керамика од долновардарските некрополи, Macedonia Acta Archaeologica 9, Скопје, 65 - 78

Георгиев З. 1992. Две железнодобни населби кај Страцин, Годишен зборник на Филозовскиот факултет, кн. 19, 105 – 125

Георгиев З. 1992-а. Басараби стилот и Македонија, Macedonia Acta Archaeologica 13, Скопје, 81 – 96

Георгиевски Б. 1992. Праисторички градишта во Кумановско, Macedonia Acta Archaeologica 13, Скопје, 51 – 68

Jevtić M. 1983. Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području, Centar za balkanološka istraživanja, Knjiga 2, Beograd

Jevtić M. 1994. Stamped pottery of Insula Banului type and the beginnings of the Basarabi culture in Serbia, The early Hallstatt period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe, Alba Iulia, 129-142

Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996. Крива Паланка и кривоаланечко низ историјата, Крива Паланка

Микулчиќ И. 1959. Извештај са пробног ископавања халштатске некрополе код села Стар Караорман, Зборник на Штипскиот Народен Музеј I, Штип, 95 – 103

Микулчиќ И. 1961. Могили од Орлова Чука кај село Караорман, Зборник на Штипскиот Народен Музеј II, Штип, 47 – 64

Микулчиќ И. 1996. Средновековни градови и тврдини во Македонија, Македонска Академија на Науките и Уметностите, Скопје

Митревски Д. 1990. Куново – Чуки кај Оризари, Могила II, Macedonia Acta Archaeologica 11, Скопје, 59 – 77

Митревски Д. 1997. Протоисториските заедници во Македонија, Републички Завод за Заштита на Спомениците на Културата, Скопје

Нацев Т., Јованов М. 1996. Локалитет „Орлова Чука“ – Тумул III, Macedonia Acta Archaeologica 14, Скопје, 45 – 55

Станковски Ј. 2006. Тумулот на локалитет Долинац, село Стрновац, општина Старо Нагоричино, Macedonia Acta Archaeologica 17, Скопје, 93 - 115

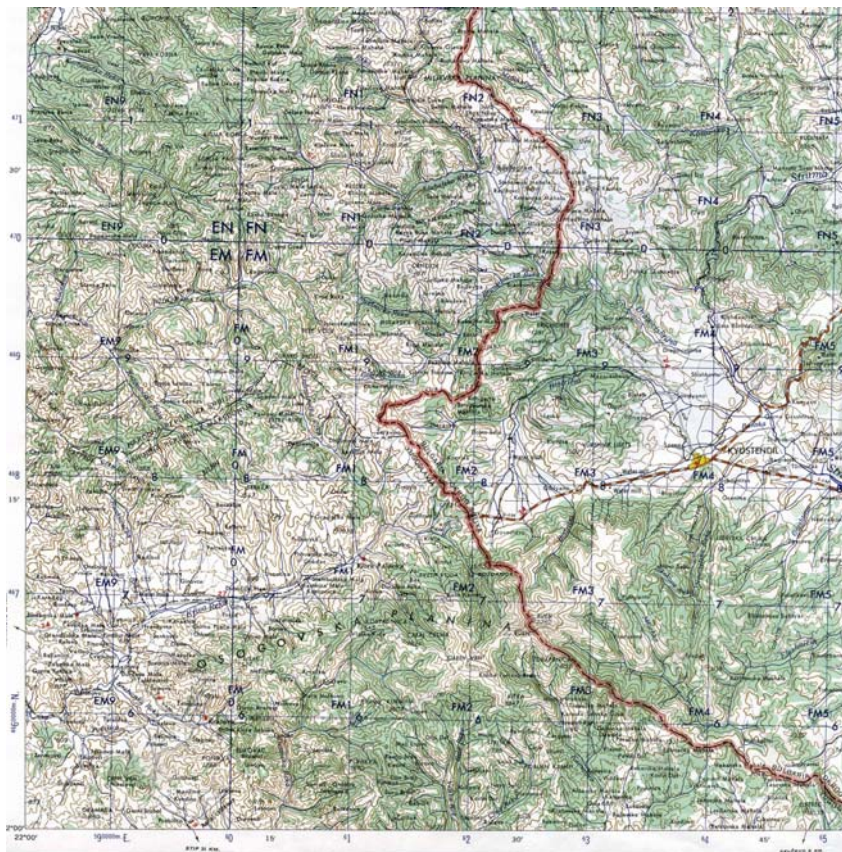
Стојић М. 1979. Налазишта Басараби културе и околина Светозарева, Старинар н.с. XXX, Београд, 97 – 106

Ристов К. 1996. Гроб-питос од Средно Нерези, Скопје, Macedonia Acta Archaeologica 14, Скопје, 25 – 36

Папазовска-Санев А. 2012. Северни елементи во железнодопската керамичка продукција во Скопско-кумановскиот регион, Музејски Гласник 11, Година VI, НУ МУЗЕЈ-Куманово, Куманово

Videski Z., Temov S. 2005. Makedonske bronce – željeznodobni nalazi na području Makedonije (katalog izložbe), Zagreb

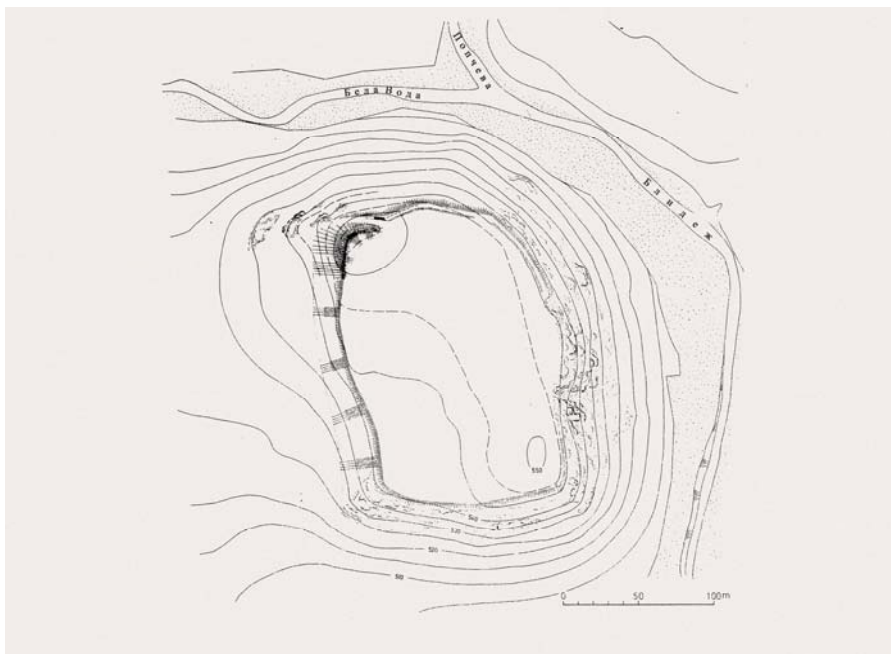
Vukmanović M., Popović P. 1982. Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području Vranjsko-Preševske kotline, Godušnjak Centra za Balkanološka Istraživanja, XX-18, Sarajevo, 189 - 210

Слика 1. Карта на североисточна Македонија и регионот на кривопаланечко

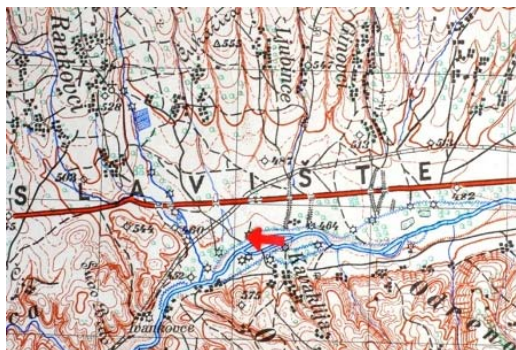
Слика 2. Лок. Блидеж со поглед југоисток

Сл. 3 Лок. Блидеж, планиметриска основа (превземено од Георгиев З., 1992, Plate III)

Сл. 4 Лок. Блидеж, дел од материјалната култура од полното железно време (лево) бронзени висулци-приврзоти од т.н. македонско-пајонски бронзи, (десно) керамика декорирана со т.н. лажен шнур

Сл. 5 Лок. Мал Камлеш, (лево) претставен на топографска карта и (десно) поглед на локалитетот од с/и од заштитните археолошки истражувања во 1995/6 година (превземено од Малковски Ѓ., Михаљовски Ј., Крстевски Ц. 1996, 21)

Сл. 6 Лок. Мал Камлеш, дел од локалитетот и т.н. плато со поглед од север

Сл. 7 Лок. Мал Камлеш, панорамска снимка на дел од трасата на железничката пруга и населбата од т.н. плато односно од југ

Сл. 8 Лок. Мал Камлеш, дел од материјалната култура од железното време претставена преку населбинска садова керамика декорирана со т.н. лажен шнур: фрагментирана чинија со благо вовлечен обод

Сл. 9 Лок. Мал Камлеш, дел од материјалната култура од железното време претставена преку населбинска садова керамика декорирана со т.н. лажен шнур: фрагментиран обод од поголем сад познат како амфора или урна

Сл. 10 Лок. Градиште, с.Опила со поглед на локалитетот од север

Сл. 11 Лок. Градиште, с.Опила планиметриска основа на локалитетот (превземено од Микулчиќ И., 1996, сл 76)

Сл. 12 Лок. Градиште – Некропола, с.Опила со претстава на растурената тумуларна некропола од железното време (превземено од Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996, 36)

Сл. 13 Лок. Градиште (некропола), дел од материјалната култура од полното железно време (лево) керамичен бокал и (десно) бронзен висулец од т.н. македонско-пајонски бронзи

Сл. 14 Лок. Градиште (некропола), с.Опила. Бронзени белегзии од полното железно време

Сл. 15 Лок. Црквиште – Голем Брест, с. Љубинци - панорамски поглед од југоисток

Сл. 16 Лок. Црквиште – Голем Брест, дел од керамиката од раното железно време. Претставени се фрагментирани чинии со вовлечен и канелиран обод

Сл. 17 Лок. Црквиште – Голем Брест. (лево) Фрагментирани керамичен сад од раното и (десно) полното железно време

Сл. 18 Лок. Црквиште – Голем Брест, керамика од полното железно време – чинии со вовлечен обод декорирани со т.н. лажен шнур

Сл. 19 Лок. Црквиште – Голем Брест, с. Љубинци керамика од полното железно време – чинија со фасетиран обод

Сл. 20 Лок. Црквиште – Голем Брест, с. Љубинци керамика од полното железно време

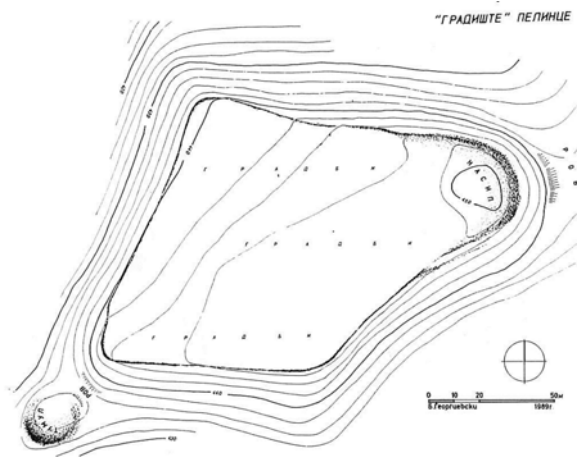
Сл. 21 Неколку тумули (најверојатно од железното време) евидентирани во атарот на с.Опила на потегот помеѓу селската црква Св. Никола до врвот Штрковец, рекогносцирања 2013 година

Сл. 22 Лок. Градиште, с. Милутинце градински тип на населба карактеристичен за крајот на раното и полното железно време (архитектонски елемент насип-тумул)

Сл. 23 Лок. Градиште, с. Трново - градински тип на населба карактеристичен за крајот на раното и полното железно време (архитектонски елемент насип-тумул)

Сл. 24 Планиметриска основа на лок. Градиште, с.Пелинце каде се евидентирани сите покарактеристични дефанзивни архитектонски и морфолошки елементи својствени за т.н. градински тип на населби во с/и Македонија, јужна Србија и с/з Бугарија во текот на желеното време (превземено од Георгиевски Б., 1992, Т. III)

Славянка НИКОЛОВА

Исторически музей -Дупница

Сергей УСТИНОВ

Исторически музей -Дупница

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ НА ОБЕКТ „КУЛАТА”, гр. ДУПНИЦА

Археологически разкопки на обект „Кулата” гр. Дупница са започнати през 1993, 1995г. и след значително прекъсване са подновени през 2009г. и продължиха до 2012г⁵. Обектът, представляващ късноантична крепост е разположен на хълма на десния бряг на река Джерман с надморска височина 574м. Той се намира на естествено укрепения хълм над тунела на главен път Е-79 (обр.1). Ръководител на проучването е Славянка Николова (ИМ-Дупница), зам. ръководител – Сергей Устинов (ИМ-Дупница). Геодезическото заснемане бе извършено от Георги Гошев(НАИМ-БАН).

През 1993г., при спасителни разкопки във връзка със строителство на паметник на загиналите във войните 1912-1918г., бяха напълно разкрити основи на средновековна кула /XI-XIIв./, която се намира по средата на хълма и е дала име на местността. В книгата си “Спомени из робското минало на гр. Дупница”(изд. 1924г.), местния краевед Никола Лазарков/1858-1930/ съобщава за “бурчове”: “...Тая над “кулата” е била отгоре на самия връх. Нещо като крепост, и е отдавна развалена, защото и Дедами не я е запомнил...”⁶. Явно към края на XIXв.стените на кулата вече не са се виждали, а се е разказвала само легенда за нейното съществуване...

⁵ **Сл.Николова, С. Устинов 2010:** Славянка Николова, Сергей Устинов. Археологически проучвания на обект „Кулата”, гр.Дупница. – Археологически открития и разкопки през 2009г, София, 2010, стр.552-554.

Сл. Николова, С. Устинов 2011: Славянка Николова, Сергей Устинов. Археологически проучвания на обект „Кулата”, гр.Дупница. – Археологически открития и разкопки през 2010г, София, 2011, стр.488-490.

С. Николова, П. Лещаков, С.Устинов 2012: Археологически проучвания на обект „Кулата”-Дупница през 2011г, Археологически открития и разкопки през 2011г, София, 2012,стр.448-450.

⁶ **Никола Лазарков,** „Спомени” Из робското минало на гр.Дупница, гр.Дупница 1924г., стр.29-31

През 1933г. е бил направен първия паметник, във вид на костница и дървен кръст на загиналите във войните 1912-1918г. Тогава терена е подравняван и е проправен пътя към билото на хълма, като по този начин са били унищожени части от крепостните стени в I и II сектори. Отломъци от тях намирахме по северозападния скат на хълма през първите сезони на пручванията.

Самата кула⁷ представлява почти квадратна в плана си сграда с размери 8x7,60м., с дебелина на стените 1,30 – 1,40м.на калова спойка, ъглите на която сочат четирите посоки. Стените на кулата са силно разрушени и често се следят само в негатив, най-вече северния и западния ъгли. Най-запазената на вис.0,60м. е североизточната стена, прерязана почти в средната си част от костницата, строена 1933г. Основите са изградени от речен и ломен камък на калова спойка и стъпили върху скала. По някои от камъните имаше следи от хоросан. Покривът е бил направен от дърво и керемиди, които са пропаднали вътре при пожар, следите от който бяха фиксирани във вътрешността на кулата. Входът, вероятно се е намирал почти по средата на югозападната стена. До западния ъгъл бе открито огнище, направено от долната половина на питос, подзидано с керемиди, с фрагменти от битова керамика и гърне /XI-XIIв./ .Освен това са открити прешлени за вретено, тежести за стан, хромел, железни ножове и малък железен кръст без горното рамо.

През 1995г. в североизточния сектор на хълма бяха открити стени на хоросанова спойка на късноантична крепост /IV-VIв.

В периода 2009 – 2012г. бяха проучвани крепостни стени и прилежащи към тях помещения. Крепостта в плана си има форма на разностранен начупен правоъгълник, ориентиран С –З, Ю – И., и обгражда площ 3,2 декара. Дължината на стените е приблизително 40 x 80м. Те са фундаментирани върху изсечена скала, а на места скалата е вградена в тях. При строежа в С- З и Ю –З сектори, където теренът е по-лесно достъпен е използван розов хоросан . Тук стените са дебели от 0,80м до 1,30м и издигнати по билото на хълма. На други места те слизат надолу и са изградени там, където стръмният терен става по-полегат. Дебелината на стените е 0,70м. Спойката е на бял и песъклив хоросан, а на места градежът е на калова спойка, с измазване с хоросан по фугите или само на кал и, вероятно, затова в Ю-И сектор те са укрепени с 8 контрафорса. Част от източната стена с дължина 6,5 м е паднала.

⁷ **Славянка Николова**, Спасителни археологически проучвания в местността „Кулата”, гр.Дупница, Известия на Исторически музей Кюстендил, 2003г., т IX, стр.131-136.

Крепостта има два входа. Единият се намира в северозападния сектор, а другия в югоизточния. Те се намират на труднодостъпни места на 2,00 – 2,50 метра от ската, което значително улеснява тяхната защита. При влизане и през двата входа се налага да се завие надясно за да се стигне до втората врата водеща във вътрешността.

В отбранителната система на крепостта има две кули. Едната се намира в югозападния сектор. Размерите и са 6,50x7,60м. Задната и стена е оформена чрез изсичане на скала. Стените са изградени от ломен и речен камък на калова спойка с дебелина 0,70м. Пода е от подравнена скала на места с насип от скален трошляк за нивелация. В пода, почти по средата на помещението беше полувкопан голям питос, а три по малки, покрити с каменни капаци, бяха вкопани на нивото на пода. До големия питос беше открита ръчна мелница за зърно от две части. Помещението е загинало в резултат на силен пожар. В горелия пласт, наситен с начупени керемиди, на пода бяха открити 6 фрагментирани тънкостенни съда: 3 гърнета, 2 кани, чаша, дебелостенен гювеч, гребен от кост и 2 бронзови монети /едната на император Анастасий, другата – на Юстиниан I / от началото на VI век. Съдовете, най-вероятно, са паднали от горния етаж, т.к. са разпилаяни из цялото помещение. Тази сграда вероятно е кула със стопанско помещение в приземния етаж и с жилищни помещения отгоре. Западно от нея беше открито хранилище с 10 питоса вкопани в скала до крепостната стена, във вътрешната част на крепостта.(обр.2)

Другата кула се намира в североизточния сектор.(обр.3) Тя представлява почти квадратно в плана помещение с размери /8x6,40м/, с три стени на калова спойка, а четвъртата- външната му стена, която е крепостна, открита още през 1995 г., е на хоросан. Дебелината на стените на кал е 0.70 м., а на хоросан - 0,80 м. Входът в помещението се намира до западния ъгъл. Помещението е загинало при пожар. До югоизточния ъгъл беше открита миниатюрна стеатитова иконка с изображение на един от библейските царе – пророци Давид или Соломон.

Почти на равно разстояние от северозападния и югоизточния ъгли на крепостта беше разкрита част от южната отбранителна стена с общо разкрита дължина 33м. и дебелина 0,7м. изградена върху скала. Тя е ориентирана в посока северозапад-югоизток, но и в двата края прави чупки почти под прав ъгъл и се качва нагоре по хълма. Източната и половина е изградена на хоросанова спойка, а западната – на калова. Пътят към билото на хълма върви почти успоредно с нея. Стената беше затрупана с пласт от свлечена пръст с камъни и керемиди с дебелина от 0,4 до 0,8м. Отвътре, приблизително на 1,5 м. от стената, върху насипна нивелирана платформа са изградени 3 помещения с коридор между две от тях. Предполагаме, че дървена бойна платформа в този сектор е била монтирана върху крепостната стена и стените на помещенията, както и в

други части на крепостта. Самите помещения са били използвани за складове. Между питосите на пода бяха открити фрагменти от битова керамика, които най вероятно са паднали от втория етаж. В помещенията бяха открити: железни сърпове, куки, палешник, оловна теглилка 1880 грама и точила от камък, както и керамични съдове(обр.4): кани, гърнета, капаци, ойнохое, а също така железни ножове, дръжки, резета (обр.5), и фрагменти стъклени съдове, бронзова монета на имп. Лициний I /308-324г./.

Върху една от стените беше открит детски гроб с главата на запад, едната ръка покрай тялото, другата върху корема. До него, между камъни паднали от стената имаше още един детски гроб със същата ориентация, с ръцете покрай тялото. С откритите до сега в процеса на разкопки – два на възрастни индивида и два на деца на билото на хълма; два детски при югоизточния вход - стават общо осем гроба. През XI-XII в. стените вече не са се виждали и така се обясняват погребенията върху тях.

При проучването на най-високата част на хълма „Кулата” през 2010г, бяха открити малко количество материали отнасящи се към късната праистория / втората половина на V хилядолетие пр. Хр./ . Бяха открити глава от антропоморфна керамична фигурка, фрагмент от зооморфна фигурка.⁸

През 2011 г. в сектор I бяха проучени около 150 кв. м. от колегата Петър Лещаков /НАИМ-БАН/⁹, където бяха открити 13 ями, дванайсет от които се отнасят към късноантичния период.. Част от тях могат да бъдат интерпретирани като строителни, свързани с изграждането на вертикалната планировка на сгради. Други могат да бъдат определени като стопански. Частично бе проучена горяла сграда от ранножелязната епоха със запазени размери 9м x 4,10м. Голяма част от нея е силно засегната от вкопавания и строителството на каменните стени от късноантичния период. Пласта с деструкции е наситен с дребни парчета мазилка и по-едри такива с отпечатащи от плет и колове. В нивото с деструкции бяха открити няколко характерни за РЖЕ фрагмента от керамични съдове, които спомогнаха за изясняване на хронологическата позиция на проучената сграда. Сигурни структури и стратифицирани материали, които могат да се отнесат към халколита не бяха открити. Към този период могат да бъдат датирани единствено няколко фрагмента

⁸ **Стефан Чохаджиев**, Слатино – праисторически селища, второ издание, Велико Търново, 2006г., стр.230-234

⁹ **Петър Лещаков 2012**, Археологически разкопки на обект Дупница-Кулата/праисторически пласт/, Археологически открития и разкопки през 2011г., София, стр.97-98.

керамика, украсени с тънка врязана украса във формата на спирала, инкрустирана с бяла паста и един с графитна украса. Те са преотложени в културния пласт, отнасящ се към РЖЕ или късноантичните ями. Това свидетелства, че тази част на хълма не е обитавана активно през халколита, но не изключва откриването при бъдещи проучвания в близост на запазени структури от този период.

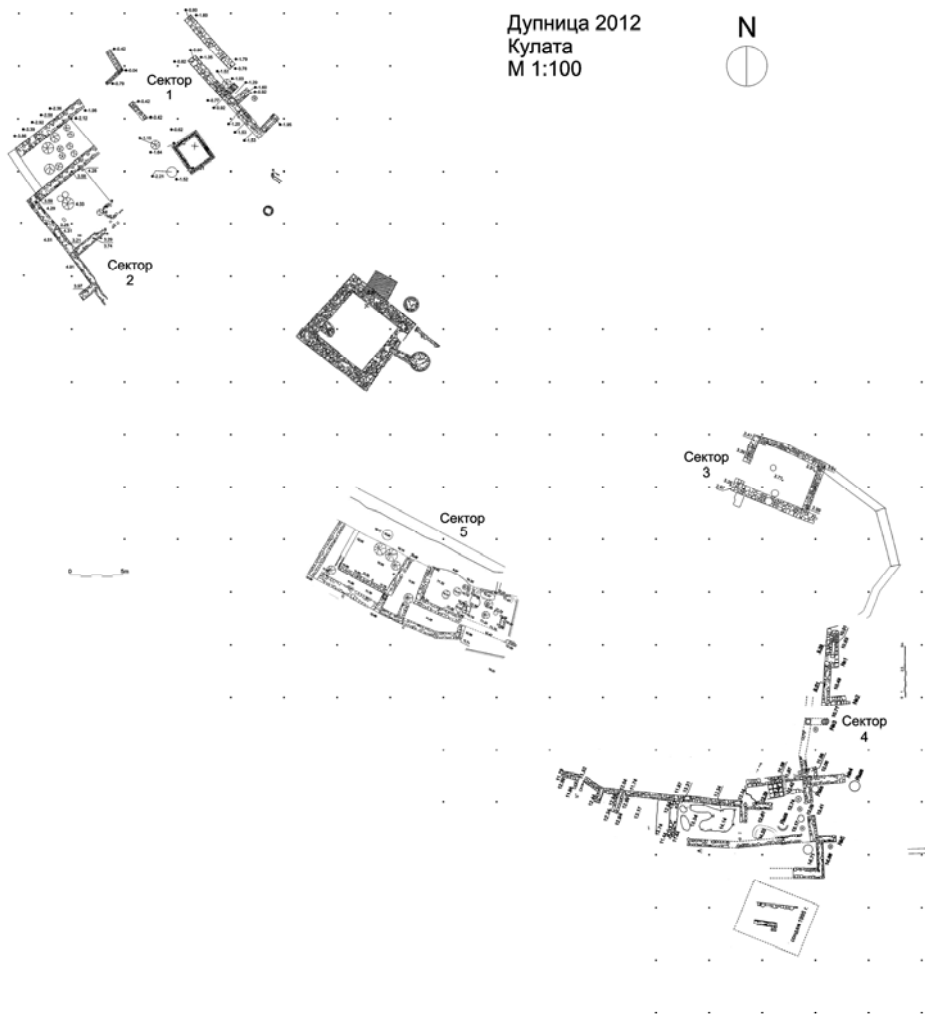
Разкопките разкриха важна за историята на региона крепост на значимите пътища от древността: Сердика – Тесалоники и Пауталия – Германея – Филипопол. Откритото поселение допълва знанията за системата от селища в региона през късната античност и средновековие. Това дава нови факти за древната история и цялостната система от защитни съоръжения, нови факти за бита, живота и селищното устройство в региона за този период и допълнително изясняване на Струмската укрепителна система. Това са единствените археологически проучвания на територията в района на гр. Дупница.

Легендата за отбраната, превземането и унищожението на крепостта от турци през XIV век, спомената от Йордан Иванов¹⁰ и повторена от А. Меджидиев¹¹, остава само легенда.

Заклученията на екипа сочат крепостта „Кулата” като един от най – ценните паметници от културно-историческото наследство за региона.

¹⁰ **Й. Иванов.** Северна Македония, С., 1906, стр.183

¹¹ **А. Меджидиев.** История на гр.Станке димитров /Дупница/ и покрайнината му от XIV век до 1912г., С.,1963г.стр.19-28.

Образец 1 – общ план на крепостта

Образец 2 – помещението с 10 питоса – западна кула

Образец 3 – основите на източната кула

Образец 4 – глинени съдове

Образец 5 – железни предмети

М-р Горан САНЕВ

Археолошки Музеј на Македонија, Скопје

М-р Биљана Пачкова КУФОЈАНАКИС

Управа за заштита на културното наследство, Скопје

**„АРХЕОЛОШКИ ПАРК - ГОЛЕМО ГРАДИШТЕ“,
ПОТЕНЦИЈАЛ ЗА РАЗВОЈ НА КУЛТУРНИОТ ТУРИЗАМ ВО
С.КОЊУХ, КРАТОВО**

Апстракт: Културното наследство и целокупното значење што истото го има за човештвото најдобро може да се сочува преку негово вклучување во секојдневниот живот. Со развојот на културниот туризам културното наследство добива своја посебна валоризација и промоција на домашен и меѓународен план. Бројни примери ширум светот покажуваат дека развојот на културниот туризам истовремено влијае и го помага развојот на пошироката околина, давајќи можност особено за руралните области да профункционираат дури и до степен на самофинансирање.

Во североисточниот дел на Р.Македонија, исклучителен потенцијал за развој на културниот туризам се препознава во регионот на Кратово, во атарот на селото Коњух и неговата блиска околина. Селото Коњух е лоцирано на околу 20 км југозападно од Кратово, и на само 6 км јужно од регионалниот пат Е-871, односно патот Куманово - Крива Паланка, кој истовремено води кон границата со Р.Бугарија. (К.1) Околината на Коњух, како и целиот кратовски регион се простираат врз терен од вулканско потекло, создаден во периодот горномиоцен до долноплиоцен, 6-10 милиони години пред Христа.¹² Тоа го прави овој регион богат со карпести ридови и други фасцинантни природни формации, меѓу кои се познатите знаменитости „Куклици“ и „Цоцов Камен“. (Т.1, 1-3) На околу 2500 метри северно од Коњух, до коритото на Крива Река, се наоѓа и добро познатиот археолошки локалитет - Големо Градиште¹³, каде во

¹² Милевски И, Димитровска В., Геоморфолошки и геоархеолошки карактеристики на Цоцов Камен, Географски разгледи (44-45) 7, 8 (2011)

¹³ Алексова Б., Ивановски М., „Коњух“, *Археолошка карта на Република Македонија II*, Скопје 1997, 184-185; Mikulčić, I., „Antički gradovi kod Drenova i Konjuha u Makedoniji,“ *Arheološki Pregled* 15 (1973) 179-182; Микулчиќ И., „Два безимени доцноантички града во Источна Македонија“, *Зборник на археолошкиот музеј* 6-7, Скопје 1975, 122-130; Mikulčić, I., „Konjuh Moes. Sup. (Young, Mac., Kratovo),“ *Tabula Imperii Romani K 34. Naissus Dyrrhachion Scupi Serdica Thessalonike*, Ljubljana, 1976, 72-73.; Микулчиќ И., *Антички градови во Македонија*, Скопје 1999, 358-361, 210-212, 229-230, 232.

изминатите 15 години континуирано се одвиваат меѓународни археолошки истражувања.¹⁴

На просторот на североисточна Македонија, локалитетот Големо Градиште е најголемата и досега најдобро истражена утврдена градска населба од 6 век. Се простирала на површина од околу 17 ха., а досегашните истражувања потврдуваат дека тоа бил богат и важен град за регионот во тоа време, особено поради неговата близина до античката траса Скупи – Пауталија. Се претпоставува дека својот најголем економски и градителски подем градот го имал кон средината на 6 век, во време на владеењето на Императорот Јустинијан I Велики. Треба да напоменеме дека на северната тераса беа откриени и артефакти од неолитот кои даваат ново светло за староста на локалитетот и неговото населување уште од времето на праисторијата.

Локалитетот го добил името по високиот издолжен рид наречен Големо Градиште кој доминира над коритото на Крива Река и пошироката околина. (Сл.1, Сл.2) Исклучителната прегледност од ридот, во шестиот век била од стратешко значење, особено за безбедноста на градот и неговите жители. Тоа била акрополата на градот, каде, преку археолошките истражувања реализирани во периодот од 1998 до 2004 година, беа откриени остатоци од бедем, влезни порти, улици, скалила и поголем број стамбени и јавни објекти кои биле вклесани или фундирани на меката карпа. (Т.2, 1-3;-Т.3, 1-3) Дел од нив, меѓу кои и големиот резервоар за вода, денес се видливи на акрополата. Но, она што остава посебен впечаток се мноштвото соби издлабени во карпата, т.н. монашки ќелии, групирани на југозападната страна на ридот и поврзани меѓу себе со скали, направени на истиот начин. (Т.4, 1-3)

Иако монаштвото во овој регион не може со сигурност да се потврди, сигурно е дека на Големо Градиште постоела силно развиена традиција на христијанството. Имено, досега, на територијата на локалитетот се познати четири цркви, од кои три потекнуваат од 6 век, додека кај четвртата, малата еднокорабна црква Св. Ѓорѓи, истражувањата евидентирале две градежни фази, првата од 9-11 век и втората, од 14-16 век. (Т.5, 1-3) Црковната архитектура на Градиште е уште една уникатна вредност, не само за овој локалитет и територијата на нашата земја, туку и пошироко, за целиот простор на Балканот. Ова конкретно се однесува на двете доцноантички цркви, базиликата „Ротонда“, (Т.6, 1-3) откриена и истражена во далечната 1936 г.¹⁵, и „Големата“ или уште наречена „Епископска базилика“ (Т.7, 1-2) во средишниот дел на градското јадро,

¹⁴ Систематските истражувања на локалитетот Големо Градиште започнаа во 1998 година, како долгорочен проект на Музејот на Македонија и Гетисбург Колеџот од Пенсилванија, во САД.

¹⁵ Radojčić, S., „Crkva u Konjuhu“, *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 1 (1952) 148-167.;

чие истражување започна во 2008 г. и е сèуште во тек.¹⁶ Иако сосем различни по својата форма и големина, заедничко кај овие два објекти е префинетата архитектонска пластика украсена со изобилство на мотиви од Библијата, која ја красела внатрешноста на црквите. Бројот на досега откриените цркви на локалитетот и нивната уникатност се индикатор дека градот веројатно бил и епископско седиште.

Големината на градот, неговата местоположба и потврдената економска моќ недвосмислено говорат за важен центар во овој регион во времето на доцната антика. За жал, меѓу пишаните извори нема попрецизни податоци кои би го откриле неговиот идентитет, односно антички назив. Според една теорија Големо Градиште би можело да биде античкиот град Транупара¹⁷, но до откривањето на конкретен епиграфски или друг пишан податок ова прашање останува отворено.

Археолошкото наследство на Големо Градиште и прекрасниот крајолик што го окружува локалитетот имаат исклучителен потенцијал за развој на културниот туризам. Досега, поради тешката достапност, локалитетот го посетуваат само добро упатени намерници (студенти, колеги, излетници и гости на месното население) или посетители под водство на истражувачите или жителите на околните села. Со залагања на општина Кратово, оваа година беше асфалтиран пат кој води до локалитетот од страната на с.Коњух, а преостанува асфалтирање и на делот од другата страна на Крива Река, кој го поврзува Коњух со Кумановските села Бељаковце и Довезенце, како и со регионалниот пат Е-871.

Поради веќе потврдените вредности на Големо Градиште од страна на стручната и научната јавност, од неодамна е започнат процес на валоризација на локалитетот заради негово ставање под посебен режим на правна заштита, со решение за заштитено културно добро. Должни сме да напомниме дека досега, со решение за споменик на културата е само еден објект - црквата Св. Ѓорѓи.¹⁸ Меѓутоа, анализирајќи го поширокото опкружување на Големо Градиште, особено земјаќи ги предвид и другите познати археолошки локалитети, како „Селиште“, „К`шла“ и „Цоцев Камен“, репрезентативната црковна архитектура и автентичните камени куќи во Коњух, споменикот на природата – Куклици и автентичниот амбиент со богатството на форми и боите од вулканските карпи (туфови,

¹⁶ Snively, C. S., The New Basilica at Golemo Gradište, Konjuh: a Sixth Century Church in the Province of Dardania, *Niš & Byzantium* 9 (2011) 187-201.

¹⁷ Лилчиќ В., „Размислувања околу убијацијата на Транупара“, *Културно Наследство* 17-18, Скопје 1994, 33-47.

¹⁸ Црквата „Св. Ѓорѓи“ е впишана во Централниот регистар на недвижното културно наследство на Р.Македонија под бр. 142, со реш.бр. 170 од 02.07.1954 год. Централен завод, Скопје (Мат.бр. на објектот: 4-814-012/026 РНД)

бречи, варовници и други) кои го пленат погледот и го чувствата на посетителите, се налага сите заедно да се опсервираат како целина на интегрирана заштита, односно формирање и прогласување на заштитено подрачје *Археолошки парк Големо Градиште*. (Т.8)

Формирањето и прогласувањето на *Археолошкиот парк Големо Градиште* истражувањата истовремено ќе наметне поактивен, пообеман и стратешки пристап кон заштитата и презентацијата на локалитетот од страна на институциите. Со активно вклучување на општина Кратово, чувањето, користењето и експонирањето на *Археолошки парк Големо Градиште* ќе наметне потреба од стратегиски план заради вклучување на подрачјето меѓу приоритетите за локален развој на културниот туризам на општина Кратово. Имено, освен реалниот потенцијал на Археолошкиот парк, истовремено и подеднакво сериозно треба да се земе предвид и потенцијалот за развој на руралниот туризам што во с. Коњух се гледа и од аспект на етнологијата, особено во постоечкиот традиционален начин на производство на здрава храна. Преку активно вклучување на жителите од селото и поддршка од страна на општина Кратово, постои реална можност да се формира етнoлошка понуда за презентација на производството на овчо кисело млеко и млечни производи, на печење баници под вршник, ловење на риби со раце, жнеење на летината и рачно собирање на пченката, и т.н.. Дополнително, туристичката понуда би вклучувала организирани прошетки низ архeолошкиот парк - пешки, со теренски возила или со домашни животни /магариња, коњи/, со можно вклучување и на други дестинации, надвор од итинерерот на примарниот архeолошки парк, како Цоцев камен и Куклици. (К.2)

Засега, задоволство ни е да спомнеме дека сите овие потенцијали се препознаени и поддржани и од Општината Кратово, од невладините организации во Кратово како и од жителите на с. Коњух. Како што претходно споменавме, во рамки на можностите Општината започна со инфраструктурни зафати кои ќе го олеснат пристапот до с.Коњух и локалитетот, од Куманово и Скопје. По направената СВОТ анализа, заеднички започнавме и со подготовки на проекти за аплицирање во домашните, но пред сè во меѓународните фондови, преку кои сметаме дека би можеле да ги обезбедиме неопходните финансиски средства за прилагодување на локалитетот и објектите за нивно вклучување во туристичката понуда, односно за формирање и заживување на Археолошкиот парк Големо Градиште. Сите овие активности, преку наведените мерки на зачувување и активно вклучување на културното добро во животот на заедницата, се важен фактор за одржлив општествен развој, до степен на самоодржување, кој позитивно ќе се одрази врз локалната економија, намалувањето на невработеноста на локалното население и зголемувањето на буџетот на Општина Кратово.

- вработување на локалното население за потребите на селскиот и културниот туризам;
- презентирање на природните и културно-историските споменици на Р.М.;

4 ОПАСНОСТИ:

- споменикот на култура – црквата Св.Ѓорѓи е во состојба пред распаѓање, заедно со преостанатите фрески на кои им е потребна итна конзерваторска интервенција;
- на малата гробјанска базилика во К`шла не е извршена конзервација од нејзиното откривање, поради што денес, нејзините периметрални ѕидови речиси воопшто не се видливи на површината;
- базиликата Ротонда не е конзервирана од нејзиното откривање и, како и претходните објекти, изложена е на постепено руинирање поради дивата вегетација и променливите атмосферски влијанија;
- до објектите и локалитетот не постојат уредени пристапни патеки, а постоечките не се безбедни за посетителите.

ИЛУСТРАЦИИ:

K1 – географска местоположба на археопаркот

K2 – распоред на локалитетите и природните знаменитости во атарот на с.Коњух и околината

Сл.1 – ридот Големо Градиште (поглед од север)

Сл.2 – северна станбена тераса во подножјето на Големо Градиште

T1-1 и 2 – „Куклици“

T1-3 – „Цоцов Камен“

T2-1 – станбени? објекти на акрополата

T2-2 и 3 – откривање на капија на акрополата

T3-1 - дел од станбен објект на акрополата, вклесан во карпата

T3-2 – дел од бедемот на акрополата

T3-3 – цистерна на акрополата, целосно вклесана во карпата

T4-1 и 3 – монашки ќелии во југозападниот дел на ридот, под акрополата

T4-2 – внатрешност на една од ќелиите

T5-1 – црква „Св.Ѓорѓи“ (од североисток)

T5-2 – црква „Св.Ѓорѓи“ (од север)

T5-3 – внатрешност на црквата „Св.Ѓорѓи“, со остатоци од фреските на источниот ѕид

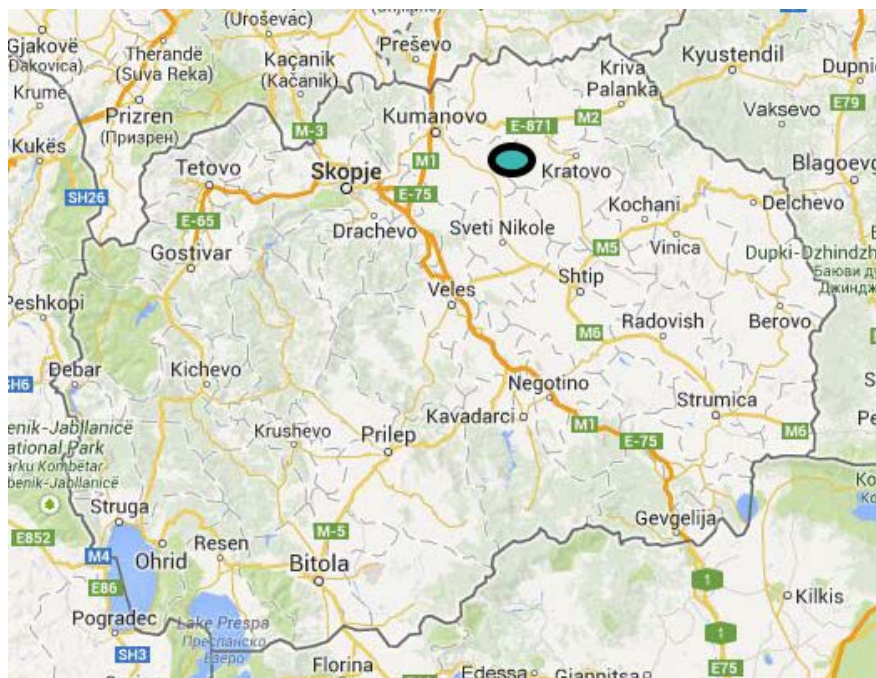
T6-1 – остатоци од базиликата „Ротонда“ и малата манастирска црква
Св.Јован
T6-2 – фрагменти од откриената камена пластика од базиликата
T6-3 – план на базиликата „Ротонда“
T7-1 – „Голема“ или „Епископска“ базилика на северното плато на
локалитетот
T7-2 – плоча со рељеф, дел од камената пластика откриена во базиликата
T7-3 – план на базиликата
T8 – преглед на локалитетите и знаменитостите на локалитетот и неговата
околина

М-р Горан Санев

виш кустос археолог
Археолошки Музеј на Македонија - Скопје
кеј Димитар Влахов б.б.
1000 Скопје
Р.Македонија
e-mail: sanev@hotmail.com

Биљана Пачкова Куфојанакис, Диплинг.арх., спц. конзерватор

Инспектор советник
Управа за заштита на Културното Наследство
Министерство за Култура,
ул. Ѓуро Ѓаковиќ 61, 1000 Скопје
Р.Македонија
e-mail: b.kufojanakis@uzkn.gov.mk

Карта 1 – географска местоположба на археопаркот

Карта 2 – распоред на локалитетите и природните знаменитости во атарот на с.Коњух и околината

Сл.1 – ридот Големо Градиште (поглед од север)

Сл.2 – северна станбена тераса во подножјето на Големо Градиште

T1-1 и T1-2. Природна знаменитост „Куклици“, Кратово

T1-3 - Природна знаменитост и археолошки локалитет „Джев Камен“, Кратово

T 2-1 - станбени објекти на акрополата

T2-2 и 3 – откривање на капија на акрополата

T3-1 - дел од станбен објект на акрополата, вклесан во карпата

T3-2 – дел од бедемот на акрополата

Т3-3 – цистерна на акрополата, целосно вклесана во карпата

Т 4-1 - монашки ќелии во југозападниот дел на ридот, под акрополата

T4-2 – внатрешност на една од ќелиите

T 4-3 - монашки ќелии во југозападниот дел на ридот, под акрополата

T5-1 – црква „Св.Ѓорѓи“ (од североисток)

T5-2 – црква „Св.Ѓорѓи“ (од север)

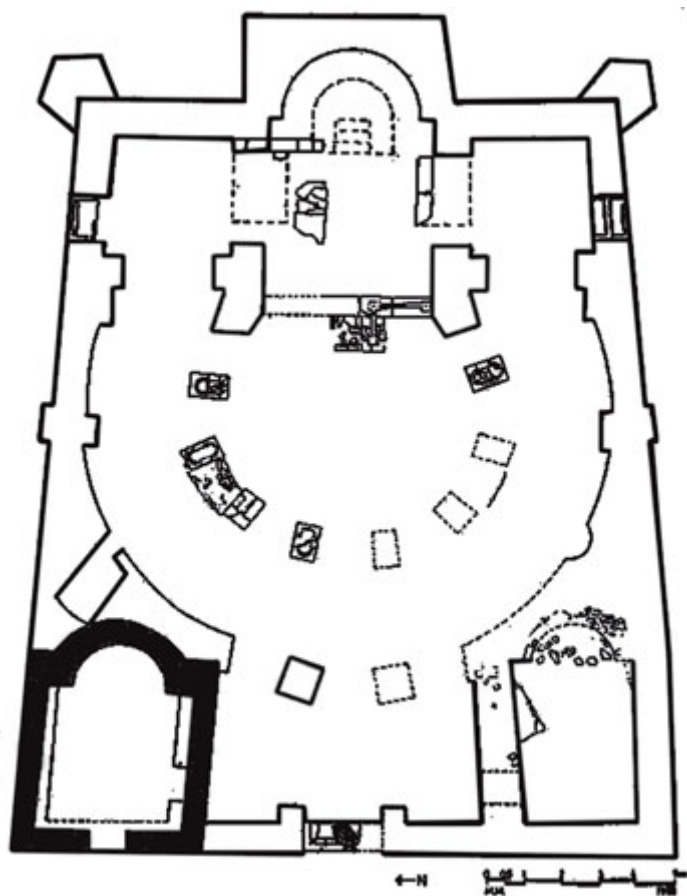
T5-3 – внатрешност на црквата „Св.Ѓорѓи“, со остатоци од фреските на источниот ѕид

T6-1 – остатоци од базиликата „Ротонда“ и малата манастирска црква Св.Јован

Т6-2 – фрагменти од откриената камена пластика од базиликата

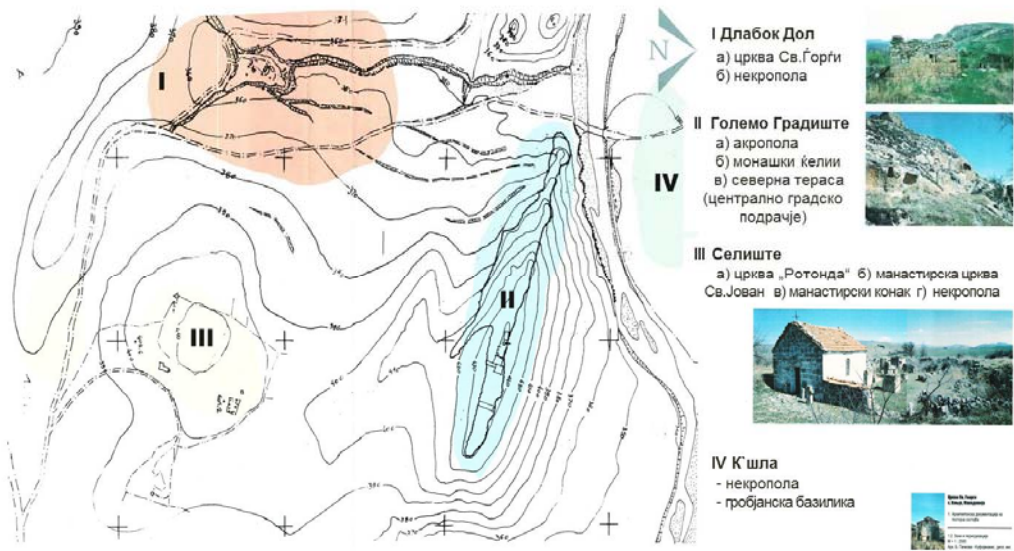
Т6-3 – план на базиликата „Ротонда“

T7-1 – „Голема“ или „Епископска“ базилика на северното плато на локалитетот

T7-2 – плоча со рељеф, дел од камената пластика откриена во базиликата

T8 – преглед на локалитетите и знаменитостите на локалитетот и неговата околина

Цоне КРСТЕВСКИ
Цветанка ВУЧКОВСКА
Петар СТОЈЧЕВСКИ
Милан МИТОВСКИ

РЕЗУЛТАТИ ОД ЗАШТИТНИТЕ АРХЕОЛОШКИ ИСТРАЖУВАЊА 2012 ГОДИНА НА ЛОКАЛИТЕТОТ „ГРАДИШТЕ – НЕКРОПОЛА“, с.ОПИЛА

Апстракт: Архелолошкиот локалитет Градиште – Некропола претставува еден од најистражените локалитети на пошироката територија на Крива Паланка и кривопапаенечко. Според откриениот археолошки материјал, на некрополата се евидентирани три хоризонти на погребување: растурена тумуларна некропола од полното железно време (VII – VI век пр.н.е.), погребувања од доцноантичкиот (IV – VI век) и од средновековниот период (XI – XIII век). Во текот на 2012 година беа реализирани заштитните археолошки ископувања во месноста Билибајци со цел да се доистражи, воедно и заштити, делот на некрополата по трасата на пругата, каде била пронајдена најголемата концентрација на гробови од претходните ископувања и кои претставуваат лесен плен за дивите копачи. Откриените гробови го потврдуваат средновековниот хоризонт на погребување од вертикалната стратиграфија на некрополата. Од археолошкиот материјал најкарактеристични се гробните плочи со врежан крст од малтешки тип и уникатната стилизирана претстава на човек во адорантска положба кој во десната рака држи крст.

Клучни зборови: Заштитни ископувања, среден век, некропола, фунерарна архитектура, камени плочи со врежан малтешки крст

Археолошкиот локалитет Градиште-Некропола лежи 2,5 километри северозападно до центарот на расфрленото село Опила, јужно од локалитетот-населбата Градиште, помеѓу маалите Билибајци и Бабунци, на десниот брег и северниот раб од долината на Крива Река. Прв пат е евидентиран во далечната 1984 година кога при орање и изградба на куќи и други останати помошни објекти се откриени гробови градени со камени плочи со богати наоди. Во истата 1984 година како и 1985 и 1987 година, Музејот на Македонија извршил заштитни археолошки ископувања со кои се откриени и истражени 57 гроба. Повеќето од откриените гробови се од типот циста, но се јавуваат и гробови со слободно вкопување и од типот со тегули на „две води“ или двосливен покрив од тегули. Во 1995 година поради загрозеност од поставувањето на трасата на железничката пруга Куманово-Деве Баир, тогашниот Републички Завод за Заштита на Спомениците на Културата изврши заштитно археолошко ископување при што се открија над 700 гробови. Според откриениот археолошки материјал, на некрополата се евидентирани три хоризонти на погребување: растурена тумуларна некропола од полното железно време (VII – VI век пр.н.е.), погребувања

од доцноантичкиот (IV – VI век) и од средновековниот период (XI – XIII век). Во контекст на стратиграфијата многу значајно е тоа што иако станува збор за повеќе хоризонти на погребување, досега не е евидентирана вертикална стратиграфија на погребувањата односно не се издвоени вертикални хоризонти туку подоцнежните укопи и гробови ги респектираат пораните и всушност се на исто ниво на погребување (одреден вид на хоризонтална стратиграфија која особено се однесува доцноантичкиот и средновековниот хоризонт на погребување). (Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц., 1996, 45 – 46) Во текот на месец септември-ноември со мала екипа под раководство на кустос – советник Цоне Крстевски, Музејот на Македонија ги започна заштитните археолошки истражувања на споменатиот локалитетот. Целта на заштитните ископувања е да се доистражи, воедно заштити, делот на некрополата каде била пронајдена најголемата концентрација на гробови од претходните ископувања, кои за жал со ерозијата од дождовите во буквална смисла „висеа“ во профилот од железничката траса и се лесен плен за дивите копачи. Во тој контекст се интервенираше на просторот т.е. профилот од нивата со катастарската парцела КП 1975/1 во маалата Билибајци во сопственост на Ѓорги Пешевски. За таа цел се постави сонда во правец североисток-југозапад со димензии 30x5 метри работно наречена Сонда I, додека ориентационо поширокиот простор односно секторот, работно е наречен Некропола. За полесно нотирање и просторно фиксирање на археолошките целини и подвижниот археолошки материјал Сонда I се исколчи и се постави во квадратна мрежа како помошно графичко средство. Во правец север-југ беа поставени следниве квадрати: F1, E1, E2, D2, D3, C3, C4, B4 и B5 кои парцијално го зафаќаат истражуваниот простор. (слика 1)

Сл. 1 Локалитет Градиште-Некропола, Сонда I. с.Опила пред почетокот на истражувањето Стратиграфски во Сонда I можат да се издвојат три слоја настанати како резултат на културното живеење и геолошките напластувања со вкупна

дебелина од 2,30 метри. Првиот слој или хумусот е со светло-кафеава до жолтеникава боја и дебелина од околу 0,50 см, кој во профилот не е насекаде со иста дебелина. Составот е компактен, а керамика се јавува помал процент. Вториот слој е со темно кафеава и наместа сивкаста боја на земјата со растресита структура и голем процент на керамика. Во овој слој се вкопани најголем дел од пронајдените гробови. Помеѓу вториот и третиот слој во кв. Б-4 евидентирана е појавата на праисториска керамика. Овој хоризонт во оваа фаза и обем на истражување, може само да се нотира без да се врзе со некакви праисториски објекти. Третиот слој всушност ја претставува здравицата која поради конфигурацијата на теренот некаде излегува повисоко, некаде пониско и е со карактеристична црвенкасто-окераста боја. Во оваа кампања се откриени седумнаесет гробови кои се датираат во средновековниот период.

Типолошки не е евидентиран вариетет во гробните форми нотирани од претходните заштитни ископувања. Доминираат следниве гробни форми: гробни јами чии контури се ограничени со две челни плочи додека покривната конструкција се состои од нафрлан камен, гробна јама со покривна конструкција од камени плочи, гробна јама со покривна конструкција од насатично и вертикално поставени градежна и покривна тула и гробови од типот на циста од камени плочи. (слика 2,3)

Сл. 2 Средновековен хоризонт на погребување од Сонда I, локалитет Градиште-Некропола, с.Опила

Покрај гробовите, евидентирани се и т.н ритуални површини на кои се одвивала погребната гозба. Овој вид на археолошка целина е видентиран во профилот од квадратот D-2 и се карактеризира со присуство на кујнска керамика и остатоци од животински коски.

Сл. 3 Локалитет Градиште-Некропола, с.Опила. Група на гробови од Сонда I

Поголем дел од пронајдениот археолошкиот материјал односно гробните прилози се состојат од фрагменти керамика. Исто така, во најголем број од гробовите недостасуваше и остеолошкиот материјал. Како поинтересни гробни целини врз основа на кои хронолошки е детерминиран овој хоризонт на погребување ќе бидат презентирани следниве гробови. **Гробот број 8** се наоѓа во квадрат D-3/C-3. Претставува правоаголна јама вкопана во кафеава земја со ориентација СИ/ЈЗ, со димензии 120x60 см и покривна конструкција од камени плочи кои се дислоцирани заради корењата од дрвото кое е токму над покривната конструкција на гробот. Гробната јама во североисточниот и југозападниот дел е фланкирана со две вертикално поставени камени-челни плочи. На плочата која се наоѓа во североисточниот дел од гробот од надворешната страна е исклесан крст од малтешки тип поставен во круг. (слика 4,5)

Сл. 4 и 5 Локалитет Градиште-Некропола, с.Опила. Гроб број 8 со „ин ситу“ челна плоча со исклесан крст во круг

Гробот број 13 се наоѓа во кв. D-2 и претставува циста од 6 (шест) камени плочи со правоаголна форма вкопана во кафеава земја. Ориентација СИ/ЈЗ со димензии 180x56x50. Од гробната конструкција сочувани се челните камени и вертикално поставени плочи и покривните камења на југоисточната страна. Северозападната странична конструкција од цистата недостасува како и кај сите досега истражени гробови од овој тип-цисти. На челната камена плоча на СИ страна евидентиран е врежан пентаграм. Гробни прилози нема. (слика 6-8)

Сл. 6, 7 и 8. Локалитет Градиште-Некропола, с.Опила. Гроб број 13 (пред отварање и отворен) со „ин ситу“ челна плоча со исклесан пентаграм

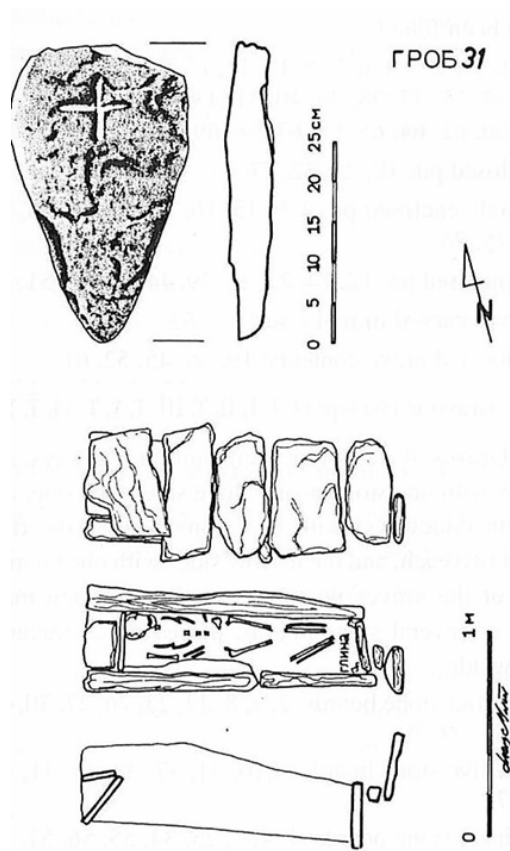
Гроб број 14 претставува јама со правоаголна форма вкопана во здравицата. Ориентација СИ-ЈЗ и димензии 205x60x35. Покривната конструкција над гробната јама се состои од пет делкани камени плочи. Карактеристично за овој гроб е што во неговата фунерарна архитектура се јавува маркерот како констутивен и конструктивен елемент. Имено, овој гроб најверојатно е обележан со маркер т.е. вертикално поставена камена плоча на североисточниот дел од гробот. Покрај вертикално поставениот маркер низ целата гробна јама во нивото на одбележување т.е. маркирање евидентиран е нафрлан камен со средна димензија. До маркерот во источниот агол од оваа конструкција се јавува уште еден вертикално поставен камен со помали димензии. Маркерот е со димензии 60x40 см. и во долниот дел е стеснет за полесно набивање во земјата. Маркираната конструкција во основа ја определува гробната јама и самиот гроб на нивото на погребување каде се евидентирани останатите гробови од некрополата. Има димензии 178x60 додека покривната конструкција од гробот е пронајдена на 70 см од нивото на маркирање. Таа, како што рековме, се состои од пет делкани камени плочи од кои, броејќи од североисток кон југозапад, втората е пропадната. Четвртата покривна плоча е со изрежан крст (малтешки) од нејзината надворешна страна. По кревањето на покривната контрукција се забележа дека првата покривна плоча исто така е декорирана со врежан крст, додека на третата покривна камена плоча од внатрешната страна е изрежана стилизирана претстава на човек со подигнати раце (адорантска позиција) кој во десната рака држи крст ставен најверојатно на некаква поголема дршка-јарбол? (оваа констатација се базира врз основа на врежаната претстава каде човекот и изрежаниот крст се со иста диемнзија). При расчистувањето на гробната јама не се откри ниту остеолошки материјал ниту гробни прилози. (слика 9-11)

Слика 9, 10 и 11. Гроб бр. 14. На првата слика од лево е претставен веројатниот т.н. маркер на гробот; на средната слика е претставена покривната конструкција заедно со челниот маркер и на слика 10 е претставена стилизираната човечка фигура со подигнати во адорантска позиција која во десната рака држи крст

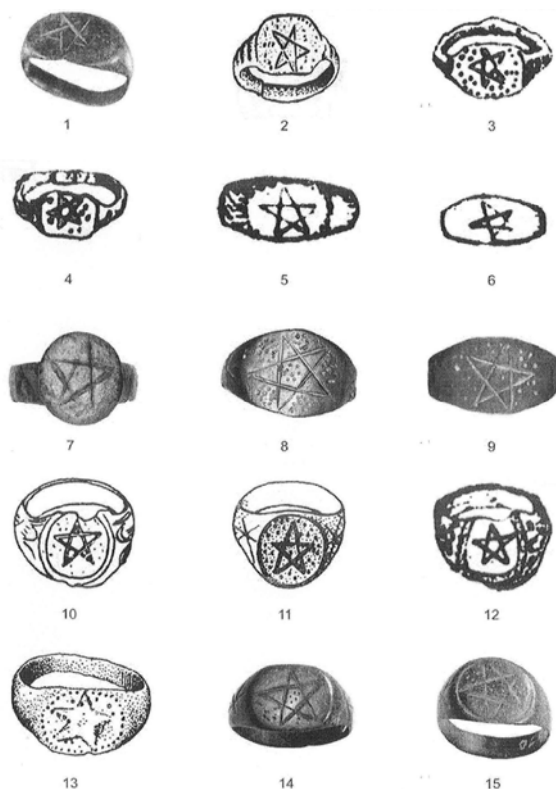
Датирање и интерпретација

Најиндикативен фунерарен и воедно археолошки материјал за релативно-хронолошко и културно детерминирање на откриените гробови претставуваат врежаните крстови (малтешки тип) на покривните и челните плочи, врежаниот пентаграм, врежаната стилизирана човечка фигура со крст во раката и гробната архитектура. Слична гробна архитектура (веројатна појава и употреба на маркер) е забележана на средновековната некропола Страгата, с. Кршевица – Тумул, Мариово. Во средновековниот хоризонт на погребување, на источната страна од гробот 31 е поставена камена плоча со изрежан крст која воедно е повисока од самиот гроб и најверојатно имала функција на маркер. (слика 12) Временски некрополата се датира од 9-12 век. (Миткоски А., МН 19, 2002, 7, 24, Plate III)

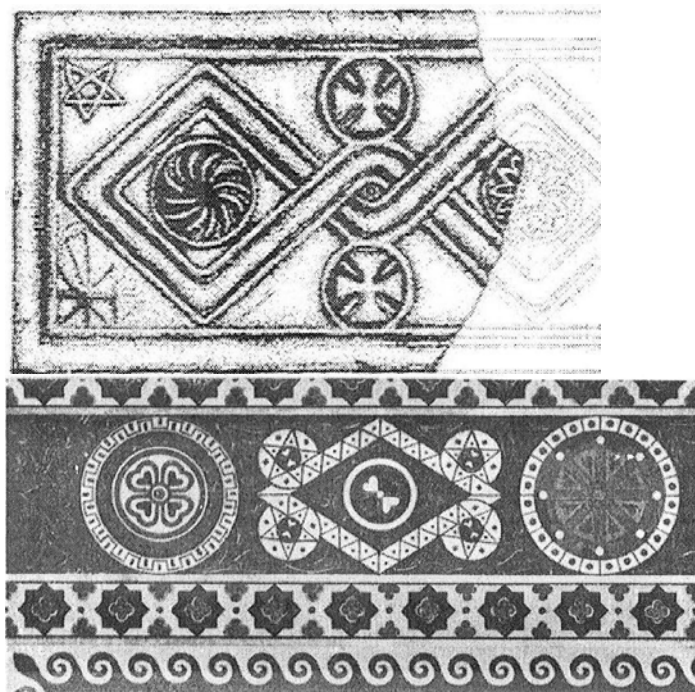

Сл. 12. Локалитет Страгата, с.Кршевица – Мариово. На сликата е претставен гробот 31 и најверојатно гробниот маркер со изрежан крст (превземено од Миткоски А., 2002, 7, 24, Plate III)

Што се однесува до пентаграмот и малтешкиот крст тие претставуваат еден од омилените декоративни симболи во средниот век. Пентаграмот како декоративен елемент се јавува на средновековните прстени во поширокиот регион: во лок. Бресто-Бурлатица, с. Виничани кај Велес кој се датира во 10 -11 век додека примерокот од лок. Градиште – Таор се датира во раносредновековниот период. Прстен со врежан пентаграм е откриен во с. Мишевски, Крџалиски округ, во с.Албаница, Благоевград, во некрополите во Долни Луковит и Галиче. Графити односно врежани пентаграми исто така се пронајдени и во Преслав и Плиска. Сепак, најидикативен пример за заедничка и истовремена употреба на овие два симбола потекнува од олтарната преграда од црквата Св Софија во Охрид од 11 век, мермерната плоча од Мордовис од 11 век и мозаикот од Св. Софија од Цариград. (Манева Е., 1994, 173, сл. 3-4; Филипова С., 1997, Т. LXXXVIII, сл. 1; Т. LXXXIX, сл. 1,3; Зорова О., 2007, 52 – 69, 74, 75, 77). (слика 13, 14 и 15)

Сл. 13. Средновековни прстени со претстава на пентаграм (1 – Градиште Таор; 2 – 6 Бресто Бурлатица, с.Виничани, Велес; 7 – 8 лок. Црквиште, Неготино; 9 – непубликувано регион скопски; 10 – 11 Албанија; 12 – 15 локалитети од Хрватска (превземено од Зорова О., 2007, 74)

Сл. 14. Претстава на малтешки крст и пентаграм. (лево) Мермерна плоча од Мордовис од 11 век и (десно) мозаик од Св. Софија, Цариград од 11 век (превземено од Филипова С., 1997, Т. LXXXVIII, слика 1; Зорова О., 2007, 77, слика 33 и 34)

Сл. 15. Олтарна плоча од Св. Софија во Охрид од 11 век (превземено од Манева Е., 1994, 173, сл. 3; Зорова О., 2007, сл. 32)

Врежаната стилизирана човечка фигура која во десната рака држи крст на покривната плоча од гроб 14 во сегашниот степен на истраженост аналогии има во соседна Бугарија. Имено во село Треклино во месноста „Писано присое“ е пронајдена средновековна испосничка келија каде е насликана слична претстава како онаа од гробот 14 од локалитетот „Градиште – Некропола“, с. Опила. На оваа слика (графит) која се датира во 10 - 11 век најверојатно е претставен Свети Тревелии. (Генадиева В., Чохаџиев С., 2002, 41; Герасимова В., Чохаџиев С., 1993, 334). (слика 16)

Сл. 16. Насликана претстава на човек во адорантска позиција кој во десната рака држи крст пронајден во средновековниот скит - келија во с.Трклино, Р. Бугарија (превземено од Генадиева В., Чохаџиев С., 2002, 41, обр. 57)

Од сето наведено може да се констатира дека покрај скромна по обем кампањата на заштитните археолошки истражувања на лок. Градиште – Некропола од 2012 година и сиромашните со материјал гробови, се потврди веќе детерминирата долна граница (11 век) на средновековниот хоризонт на погребувања на некрополата. Исто така, покрај утврдувањето на долната граница на средновековниот хоризонт на погребување од локалитетот, постојат сериозни индиции и за постоење на средновековни испоснички келии по долината на Крива Река и поширокиот регион на што укажува врежаната претстава од покривната камена плоча од гроб 14. Се надеваме дека понатамошните и пред се систематски истражувања ќе дадат подобар, хронолошки осетлив и разнороден материјал, со што ќе се потврди и горната граница на употреба на некрополата, како и погоре изнесените констатации поврзани со конкретен светителски култ во ареалот на средновековното Славиште кој претставувал црковно и управно седиште на овој регион. (Микулчиќ И., 1996, 215 – 216)

Cone Krstevski
Cvetanka Vuckovska
Petar Stojcevski
Milan Mitovski

**Results from the rescue excavations 2012 on the archaeological site
GRADISTE – NEKROPOLA, v. Opila**

Summary

The archaeological site Gradiste-Necropola lies 2.5 kilometres northwest of the centre of the scattered Opila village, south of the site-settlement Gradiste between neighbourhoods Bilibajci and Babunci on the right bank and the northern edge of the valley of Kriva Reka. The site for the first time is recorded back in 1984, when with the plowing and construction of houses and other ancillary facilities have been discovered graves built of stone with rich findings. In 1984 as well as in 1985 and 1987, the Museum of Macedonia committed protective archaeological excavations within has been discovered and explored 57 graves. This archaeological site once again was excavated in 1995 by the former National Institute for Protection of Cultural Monuments when around 700 graves were discovered. Within these excavations and according from the discovered archaeological material, on the necropolis were recorded three horizons of burial: devastated tumulus from the Iron Age (VII – VI century B.C.), burials from the Late Antique period (IV – VI century) and medieval period (XI – XIII century).

The purpose of these protective archaeological excavations is to examine the most endangered part of the site where the highest concentration of the graves was found and to protect the site from illegal diggers. In this campaign seventeen graves were discovered. Typologically there is not registered variety in grave forms noted by previous excavations. The following burial forms dominate: burial pits whose shapes are limited with two frontal slabs covered with scattered stone, burial pit covered with stone slabs, grave pit covered vertical construction of brick and tegulae and graves type of cyst made of stone slabs. Mostly they were poor burials without any grave goods. The most prominent graves are grave 8, 13 and 14. (sl. 4, 6, 9, 10) The most indicative funeral and also archaeological material for relative-chronological and cultural determination of the discovered graves are the incised crosses (a Maltese type) of frontal and roof stone slabs, incised pentagram, and incised stylized human figure with a cross in his right hand as well as the grave architecture. (sl. 5, 8, 11) The analogies of pentagram as an ornament can be found in the rings from medieval period from Macedonia (arch. site Bresto-Burlatica, v. Vinicani, arch. site Gradiste Taor nad others) and Bulgaria (v. Misevski, Krdzali district, v.

Ablanica, Blagoevgrad and the necropolis from Dolni Lukovit and Galice). (sl. 13) The most indicative example of simultaneous use of the symbols pentagram and crosses of Maltese type is discovered in the altar partition from the church St. Sofija, Ohrid dated in 11 century, the marble slab from Morodvis also dated in 11 century as well as the mosaic from St. Sofija in Istanbul. (sl. 14, 15) The incised stylized human figure with a cross in his right hand have direct parallels with the similar motive found as a drawing on the wall of the hermitage in v. Trklino, Republic of Bulgaria, also dated in 11 century. (sl. 16)

From everything mentioned can be concluded that the terminus ante quem or the earliest dating of the medieval burial horizon in the archaeological site Gradiste-Nekropola, v. Opila can be determined in 11 century as it was fixed in the previous archaeological champagnes. Also, the analogies from the neighbour regions of the incised image of the stylized human figure with a cross in his right hand suggest the existence of medieval hermitage along the valley of Kriva Reka.

БИБЛИОГРАФИЈА

Генадиева В., Чохаџиев С. 2002. Археологически паметници од Кюстендилско, Велико Търново

Герасимова В., Чохаџиев С. 1993. Скитъ край село Трекляно, Кюстендилско во Известия на Исторически Музей Кюстендил, Том X, 333 – 340

Зорова О. 2007. Пентаграм во средниот век – прелиминарни истражувања врз основа на балканските примери, *Studia Mythologica Slavica* X, 51 – 82

Малковски Ѓ., Михалјовски Ј., Крстевски Ц. 1996. Крива Паланка и кривоаланечко низ историјата (монографија), Крива Паланка

Манева Е. 1994. Средновековниот период (VII - XIV ВЕК), во Археолошка карта на Република Македонија, Том I, Македонска Академија на Науките и Уметностите, Музеј на Македонија – Археолошки Оддел, Скопје, 165 - 179

Микулчиќ И. 1996. Средновековни градови и тврдини во Македонија, Македонска Академија на Науките и Уметностите, Скопје

Миткоски А. 2002. Три средновековни некрополи од Прилепско, во Македонско Наследство, Година VI, број 19, 2 – 52

Филипова С. 1997. Архитектонска декоративна скулптура во Македонија V - VI и XI – XII век, Скопје и Мелбурн

ЕТНОЛОГИЈА

ETHNOLOGY

Проф. д-р Зоранчо МАЛИНОВ,
Институт за фолклор “Марко Цепенков” – Скопје

КАЛЕНДАРСКАТА ОБРЕДНОСТ ВО МАКЕДОНСКО- БУГАРСКОТО ПОГРАНИЧИЕ - компаративни истражувања

Апстракт: Презентирани се најважните карактеристики на обредноста поврзана со календарскиот циклус кај населението од двете страни на границата помеѓу Р. Македонија и Р. Бугарија, односно во пределите Кривопаланечко, Пијанец, Малешево и Струмичко од една страна, и Ќустендилско, Благоевградско, Светиврачко и Петричко од другата страна на границата. Главниот акцент на ова компаративно истражување е ставен на заедничките елементи што се среќаваат во обредноста кај населението од двете страни на границата, кои особено се среќаваат во обичаите што се извршувале во новогодишниот обреден комплекс: Варвара, Коледе-Бадник (Голема Најатка), Сукова итн., потоа при обредноста поврзана со заминувањето на зимата и доаѓањето на пролетта (Прочка, Тодоровден, Марта, Св. 40 маченици, Благоевц), при најважниот пролетен, а воедно и сточарски празник - Гурѓовден, како и при опшtosелските црковните/манастирските слави што се одржуваат во чест на одреден светец. Исто така, посебен осврт ќе биде направен и кон верувањата и обредите што се практикувале во врска и со култовите кон некои животни, кои вообичаено се одржувале на некој од празниците во есенскиот и зимскиот период од годината: Глушчовден (Мистовден), В’чките празници (Мратинци), Св. Спиридон и др.

Клучни зборови: народен календар, обреди, традиција, македонско-бугарско пограничје, Шопи, компаративно истражување

Пределите што се простираат долж македонско-бугарската државна граница од етнографски аспект, според класификацијата на македонските етнологзи припаѓаат на двете најисточни етнографски целини на македонскиот етнографски простор - Македонско-шопската, за која во поново време почесто се употребува терминот Шопско-брегалничка и на Струмско-местанската, додека пределот Ќустендилско со своите потпредели се третира како дел од бугарскиот етнографски простор. Според бугарските етнологзи, пак, целиот македонски етнографски простор се смета за дел од бугарската етничка територија, иако не се баш на чисто до каде завршува т.н. Шоплук, а од каде започнува Македонската етнографска целина, со оглед на тоа, што целиот простор на географска Македонија тие го сметаат за една етнографска целина (Малинов З. 2008: 566-567; Колев Н., 2000: 68-76). Но како и да е, целта на овој труд не е да полемизира во врска со класификацијата на етнографскиот простор на двете страни од македонско-бугарската државна граница, туку напротив, низ една скратена дескрипција на

календарската обредност на населението што живее во ова пограничје, да ги претстави сите сличности во обичајната пракса што се спроведува на двете страни од границата.

Впрочем, како што ќе видиме и низ описот на календарските обичаи, врските помеѓу населението од двете страни на државната граница биле мошне силни сè до Берлинскиот Конгрес во 1878 година, кога за првпат на овој простор се воспоставуваат државни граници, односно кога Кустендилско е одделено од Кривопаланечко и останатите предели во Македонија. Воспоставувањето на државни граници продолжи по Балканските војни и Букурешкиот договор од 1913 год., кога е поделена Македонија на Вардарска, Пиринска и Егејска, односно кога Пијанец (Делчевско) и Малешево (Беровско) беа разделени од Горноџумајско (денес Благоевградско), Кресненско и Светиврачко (денес Санданско) во долината на Струма, во Пиринска Македонија. Последното разграничување беше извршено по Првата светска војна и Нејскиот договор од 1919 година, кога е воспоставено дефинитивното разграничување помеѓу Бугарија од една страна и тогашното Кралство на Србите, Хрватите и Словенците, од друга страна, односно кога е воспоставена границата помеѓу Петричко и Струмичко.

Дескрипцијата на календарската обредност на населението од двете страни на границата ќе го започнеме со обичаите од новогодишниот обреден комплекс, чиј почеток за овие простори вообичаено се поврзува со празникот *Варвара*, кој се паѓа на само неколку дена пред зимскиот солстициј, кога денот е најкраток и од кога тој започнува да расте за сметка за ноќта, односно периодот од годината кој од астрономски аспект е познат и како соларна нова година. Освен, вообичаеното приготвување на панспермија, кога се настојува секое домаќинство да има приготвено вариво од речиси сите житни и градинарски култури, или барем од некои од нив, во некои села на јужните падини од Осогово, како на пример, во селата Саса и Цера, покрај варењето на пченка, на празникот Варвара се практикува и обичајот на каснување на три зрна недоварена леќа од десното колено - за да се биде здрав во претстојната година (Малинив З., 2006: 73). Сличен ваков обичај на каснување на зрна од леќа од десното колено, без помош на раце е регистриран и во некои села од другата страна на македонско-бугарската граница, во околината на Кустендил, во крајот познат како Северен Пијанец, со цел - преку годината да не ги фати некоја од сипаниците (шарки), или доколку ги фати, полесно да ги прележат (Захаријев Ы., 1949: 187). Обичај на каснување три зрна леќа од коленото, на Варвара, имало и во некои села во долината на Струма, во Дупничко, на исток од

Ќустендилско и на север од Благоевградско, а како лек против болести, главно против болеста "лештарка" (мали сипаници), се чувало од леќата сварена на Варвара и недогорената гламна од огнот што горел на овој празник (Кеповъ Ив., 1936: 131-132).

Како мошне интересен обичај што се прави на Варвара, специфичен само за некои села во пределот Осоговија, претставува обиколката на женски обредни групи по куќите во селото. Облечени во најсвечената облека, накитени со китки и накит, девојките, наречени *варваруши*, исполнувале соодветни песни за таа пригода (најчесто се пее песната "Ја излези бабо губераје, да пречекаш моми варваруши"), а од домаќините биле дарувани со разни прехранбени продукти (брашно, грав, компири и сл.). По завршувањето на обиколката (секоја група одела во својата маала, поради оддалеченоста на поодделните маали), девојките-варваруши правеле заедничка гозба, наречена "конак", во некоја од куќите на девојките (Малинив З., 2006: 75). Вакви женски обредни поворки, познати како *варварки*, се среќаваат и во соседството на овој крај, од другата страна на македонско-бугарската граница, во Северен Пијанец (Захариев Ѓ., 1949: 187).

На празникот *Св. Сџиридон*, во некои предели се вршат и извесни обичаи, кои имаат за цел да обезбедат здравје за стоката, особено за коњите. Така, на пример, во с. Падеш, Благоевградско, освен што овој празник се празнува за добитокот, жените месат погачи од чисто брашно и потоа, додека се уште топли ги раздаваат по соседите - за здравје на добитокот (Дражева Р., арх.: 100). Сличен таков обичај - празнување во чест на коњите, со месење и раздавање на погача за коњско здравје, регистрирав и во с. Ратево, а за таков празник во целиот предел Малешево ни соопштува и српскиот етнограф Јеремија Павловиќ, кој учителствувал во овој крај во 20-ите години од XX век (Павловиќ Ј., 1928: 212). Слични обичаи од култот кон коњот, на овој празник, се присутни и во некои предели во долината на Струма, соседни на Малешево и Благоевградско, како на пример, во некои села во Светиврачко (ден. Санданско) и во Петричко (Дражева Р., 1980: 423).

На празникот *Коледе-Бадник*, децата-коледарчиња, во суштина, како и на празникот *Иџнај*, во пределите на македонско-бугарското пограничје познат и како *Мала Најайќа*, претставуваат еден вид полазувачи, што може да се забележи и кај некои од обичаите што ги вршат. Така, на пример, во некои винички села, на *Голема Најайќа* (синоним за празникот Коледе-Бадник), покрај вообичаениот извик: "Тикар-тикар Коледе", децата влегувале во куќата носејќи слама (во поново време носат дабово гранче со лисја),

која ја оставале кај огништето, а потоа од таа слама се носело кај стоката - за да се плоди. Децата биле дарувани од домаќините со разни подароци, а на сличен начин, овој обичај се вршел и во некои села во Малешево, Пијанец и Осоговија (Малинов З., 2006: 83). Во с. Падеш, Благоевградско, детето што прво ќе влезе во куќата, со себе носи слама (или шумка) и застанувајќи кај вратата, благословува: "Добро утро, дошла Најатка, донела јагненца, јаренца, прасенца, теленца, к'смет, бериќет" и ја подава сламката на домаќинката, која ја става кај кокошките - за да има преку годината што повеќе јајца и пилиња. Детето го даруваат со колаче и разни плодови, а според полот на детето, се верувало, дека, повеќето од јагнињата и јарињата што ќе се родат во таа година, ќе бидат од истиот пол како и детето-полазеник (Дражева Р., арх.: 84-85).

Вечерта, при обредната бадникова вечера, речиси во сите домови, пред да се започне со вечерата, вообичаено е Дедо Боже, одн. Господ и вербално да се покани на вечера, а во некои средини, дури му се остава и посебно празно место на софрата. Некаде, Господ се поканува на тој начин, што само ќе се отвори надворешната врата и крстејќи се, домаќинот ќе го покани со зборовите: "Ела (или: "Слегни", "Дојди") Боже да вечераме" (Дражева Р., 1980: 425). Во некои средини се среќава и поархаична магиска говорна формула за канење на натприродните сили на Бадната вечера, како на пример, во с. Луке, Кривоаланечко, каде што, домаќинот на прагот од собата ги изговара зборовите: "Б'дњаче, облаче, дојди да вечерамо, па око со око да не си видимо", а оваа или слична на неа магиска вербална формула се среќаваат и на поширокиот простор на Шоплукот, т.е. во најзападните делови на Бугарија, во југоисточна Србија и североисточна Македонија (Малинов З., 2006: 90-91).¹⁹

¹⁹ Оваа магиска говорна формула, како што кажуваат информаторите, има за цел, посебите преку годината да бидат заштитени од град, т.е. да ги одврка градоносните облаци од нивите. Говорна магиска формула, со слични зборови и со иста цел, што се кажува пред обредната вечера е регистрирана и во Кратовско: "Облаче, облаче, дојди ова вечер да вечерамо, после цела година не доваѓај" (Светиева А., 1995: 108-109), а во Пчињско (Трговишко), откако домаќинот ќе излезе со софрата надвор, изговара: "Ој облаче, куде си да си, доѓи да вечерамо, па преко сву годину с очи да те не видимо." (Хаџи-Василевиќ Ј., 1913: 340). Слични говорни формули, изговорени на Бадник и кои имаат за цел одвраќање на градоносните облаци преку летото од нивите и ливадите, се среќаваат и на поширокиот простор на Шоплукот, како на пример, во Босилеградско, т.е. некогашното Кустендилско Краиште, како и во околината на Пирот, т.е. во пределите на српскиот Шоплук, во долините на Нишава и Лужница (Николић., В., 1910: 140, 149). Во овие вербални магиски формули, при канењето, покрај на облакот, му се обраќаат и на Џерман (Герман), како натприродна сила којашто

За машките обредни групи, што биле активни во периодот од Божик до Богојавление, односно во т.н. некрстени денови, кога се паѓа и празникот *Сурова*, се среќаваат разни термини, а во пределите на македонско-бугарското пограничје се среќаваат називите: *сировари*, *сироваскаре*, *белјаци* и *сѿанченари* (Малинов З., 2006: 106). Речиси за сите учесници во суроварските обредни групи карактеристични биле стаповите што ги носеле со себе за одбрана од селските кучиња, но и како обредни реквизити. Тие најчесто биле правени од дабова гранка, но во некои случаи и од леска или дрен. Во некои кривоаланечки и кратовски села сироварите, покрај стапови од дабова гранка, носеле и дренови гранчиња со кои ги удирале сите во куќата каде што ќе влезат - за да бидат здрави како дрен. Вообичаено, суроварските стапови (суровица, суроваска) служеле и како обреден реквизит, со кој преку контакт (со удирање) се пренесувала магиската моќ на дрвото и на тој начин, всушност на секого што ќе го удреле суроварите со своите стапови - им се посакувало да бидат здрави и цврсти. Понекогаш, удирањето по грбот е пропратено и со благослов, како на пример, во благоевградското (горноџумајско) село Падеш: "Сурва, весела година, да е берекетлија..." (Дражева Р., арх.: 85). Во Пијанец и Горноџумајско, суроваскарите имале по два вида на стапови - топузи, со задебелен крај во форма на топче и суроваски - со завршеток во форма на лепеза (Узунски Д., 1996: 164; Дражева Р., арх.: 85). Во некои места во пределот Пијанец, овие стапови си имале и посебни намени: со топузите се удирале кучињата - за да ја презимат зимата, а со суроваските момчињата ги удирале момите - што претставувало еден вид маркирање, односно бележење на девојката, како негова идна невеста, всушност - начин на изразување на симпатија (Лафчиски Ѓ., 1997: 42). Суроваски носат и помалите машки деца, кои на Сурова наутро ќе дојдат кај роднините да им ја честитаат Новата година. Тие ги удираат постарите со суроваската, со цел да ја презимат и преживеат и оваа зима, на што вообичаено, старите ќе речат: "Ајде, среќна ви Нова година - сос зелен клас на нива и црвена јабака у градина!" (Узунски Д., 1996: 164-165).

управува со атмосферските прилики, што се гледа од вербалната магиска формула забележана во Босилеградско: "Цермане, Цермане облаче-е-е! С'га да дојдеш, а летоска да те не видимо ни на нива, ни на ливада..." (Захариевъ Ѓ., 1918: 163-164). Слично обраќање до Герман е забележано и во некои пчињски села, каде што, освен името на ова божество, се споменуваат и имињата на некои светци, па сите се замолуваат да дојдат на вечера, па потоа, преку целата година да не се видат (Филиповић М., Томић П., 1955: с. 92).

Наредниот ден по празникот Св. Јован Крстител, во обредниот календар кај најголемиот дел од македонското население нема некакво посебно обредно значење, но затоа, пак, во селата во Осоговија, што го зафаќаат граничниот појас кон бугарската граница, постои обичај, секоја жена што се породила во текот на изминатата година да ја посети бабата (бабица) што ја породила. Освен што е должна да ја посети, родилката, според обичајот, треба на бабата, кај некое родно дрво да ѝ полива и вода, за да си ги измие рацете. Потоа, родилката ја дарува бабата со некаков дар: крпа, чорапи и сл. (Малинов З., 2006: 121-122). Во Горноџумајско, овој обичај што се прави на *Бабинден*, како што се нарекува овој празник посветен на бабиците - народните акушерки, зачувал повеќе обредни активности. Овде, жените доаѓаат со своите деца кај бабата и ѝ носат некаков дар: крпа, шамија, чорапи и сл., а носат уште и баница и ракија. Од друга страна, бабата ги дарува децата со по чифт волнени чорапчиња и со пара. Бабата за жените што ги породила приготвува и ручек, а потоа овој обичај прераснува и во своевидна женска веселба. Се заигрува и оро, кое, според обичајот, треба да го поведе бабата (Дражева Р., арх.: 89-90).²⁰

Сличности во обредноста кај населението од двете страни на македонско-бугарската државна граница се забележува и при обичаите што се прават на празникот *Прочка - Велики (Сирни) Поклади*. Обредните огнови, во овие предели се познати под различни имиња: *орайник*, *сирница* и *којен* (Дражева Р. 1980: 436; Малинов З., 2006: 132). Во Горноџумајско, при горењето на овие обредни огнови, момчињата се натпреварувале кој подалеку ќе фрли разгорена гламна (Дражева Р., арх.: 91, с. Падеж). Во многу случаи, гламната или пак, стрелата (специално направена за оваа пригода) ја фрлале во правец на куќата на девојката што ја симпатизирале. При тоа, момчињата изговарале и зборови од типот на: "Ората - копата, на ти бабо гламната, да ми дадеш момата, да ја водам у гората, да ѝ направам "фурката"... (Дражева Р., арх.: 77, с. Д'брава), или како што се изговарало во Пијанечко (Делчевско): "На ти дедо стрелата, да ми дадеш момата, да ја тура в кацата, да ми мати јајцата" (Лафчиски Ѓ., 1997: 42).

²⁰ Obrednoto posetuvawe na babicata, od strana na `enite {to gi porodila, vo određen den vo godinata, t.e. na Babinden, mnogu pove}e e zastapeno kaj makedonskoto naselenie vo dolinata na Struma, kako i vo ostanatite mesta na Pirinska Makedonija, vo predelite vo dolinata na Mesta (Dra`eva R. 1980: 433-434; Koledarov P., 1963: 111), a se sre}ava i vo najgolemiot del od ostanatite predeli vo granicite na R. Bugarija (Zahariev Ѓ., 1949: 183; istiot, 1935: 198; Kepoví Iv., 1936: 120-121; Vakarelski H., 1974: 506; Vasileva M., 1985: 107-108).

Во некои од македонските предели вечерта на Прочка се практикува и обичајот на амкање со варено јајце, а во некои од пределите на македонско-бугарското пограничје, покрај со јајце, се амка и со парче баница. За овие предели карактеристично е и тоа, што по амкањето, јајцето и парчето баница се чуваат како лек против болки во грлото (с. Саса, Осоговија), додека во некои предели, како на пример, во Горноцумајско и Осоговија, јајцето и крајот со кои се амкало, се чуваат како лек против дрскавица, кога ќе ги фати јагнињата, така што, јајцето се дава на јагнето, а крајот му се врзува под опашката (Дражева Р., арх.: 90, с. Падеш; Малинов З., 2006: 133). Во некои села, како на пример во с. Костин Дол, во кочанскиот дел на Осоговието, јајцето со кое се амкало на Прочка, се чува како лек и за децата, кога имале слични проблеми со стомакот, како и јагнињата (Малинов З., 2006: 133).

Следниот ден по Прочка, односно на *Чист ѝ понеделник*, т.е. првиот ден од велигденските пости, покрај вообичаените обичаи поврзани со чистењето на куќата и покуќнината, во овие предели се среќава и еден редок и уникатен обичај поврзан со кучињата. Имено, во некои места, како на пример, с. Соколарци, Кочанско, на Чист понеделник постоел обичај на лулање на кучињата. Додека жените переле алишта на реката, мажите ги лулале кучињата со распнати ортоми меѓу две дрва. Ваков обичај, со цел - лекување на кучињата за од беснило (бес) е регистриран и во некои села во подножјето на планината Пирин, само што, тоа го правеле во претходниот ден, на Сирни поклади, а разни обичаи во врска со лекување на кучињата, во понеделникот по Прочка се забележани и во други места во Пиринска Македонија, каде што овој ден, освен, како Чист понеделник е познат уште и како *Песи ѝ понеделник* (Дражева Р., 1980: 437).²¹

Многу сличности во обредноста кај населението од двете страни на границата можат да се сретнат и при обредниот комплекс поврзан со празникот Тодорица, во овие краеве познат како *Тодоровден*. Имено, во многу места на македонскиот Шоплук со Тодоровден (некаде тоа се прави во петокот - Тодоров петок) е поврзано и претставувањето на новите невести пред селската заедница, а во некои случаи, како на пример во Горноцумајско, тоа се прави во саботата - Тодорова сабота. Но, заедничко за пределите од

²¹ Vo Sasa, Del-evsko (Osogovija) go sretnav i terminot *Besi ponedelnik*, no od informatorkata ne uspeavv da dobijam neкаков podatok pove}e vo vrska со овој празник, освен, deka се работи за ponedelnikот од Sirnata nedela, zna~i edna nedela pred ^ist ponedelник, односно Pesi ponedelник.

двете страни на Осоговските и Малешевските планини во врска со оваа обредност е обичајот на подритнување (клоцнување како за адет) помеѓу свекрвите и снаите. Имено, ова обредно подритнување помеѓу снаите и свекрвите се врши при одењето на црква во петокот попладнето (Малешево, Пијанец) - за да бидат цврсти и здрави (Малинов З., 2006: 139), односно по богослужбата во саботата претпладнето (Благоевградско), па откако ќе излезат од црквата, свекрвите и снаите се подритнуваат - за здравје на стоката и за полесно да раѓаат кобилите (Дражева Р., 1980: 438). Од погачите, сварената пченица и од гравот, што ги носеле жените на црква, по богослужбата се раздавало на присутните - за здравје на коњите (Дражева Р., арх.: 78, 91; Малинов З., 2005: 113).

Во некои поголеми населени места во областа, на Годоровден се одржуваат и општонародни собири - собори, како што се на пример, доста посетените собори во Крива Паланка, Делчево (до 1953 год. Царево Село), Кратово, Свети Николе и др. Во некои населени места, пак, на овој празник се одржувале и трки со коњи, а за победниците следувало и награди во вид на коњско седло и узди, во некои случаи и крава, овца и др. Такви трки се одржувале во градовите Кочани и Винаца, како и во некои помали места, како што се: Д'брава и Падеш, Горноцумајско, Стар Истевник, Делчевско (Пијанец), Карбинци, Штипско и др.²² (Малинов З., 2006: 143).

Во овие предели, на првиот ден од март - *Првна Марија* (*Марија*) постои обичај на правење на еден вид амајлии, познати под името "мартинки", а поретко и "марти". Всушност, мартинките се прават на тој начин, што се усукуваат две нишки од црвен и бел конец или волнена преѓа и така усукани се ставаат, најчесто околу раката или некој друг дел од телото (нога, половина и сл.). Кога се носи мартинката, таа не треба да се гледа, односно не треба да ја види сонце - "за да не те изгóre сонцето преку летото." Според толкувањето, се носи - "за од змии", како и за здравје воопшто, а се носи сè додека не се здогледаат првите преселни птици (ластовичка или штрк), кога ќе се вратат од југ. Тогаш се симнуваат мартинките и се ставаат под камен. Според изгледот на мартинката или според тоа, каква животинка ќе се најде утредента под каменот, до мартинката - се гатало и за иднината и среќата на тој што ја носел и ја оставил

²² Nekoi etnolozi i istra`uva~i na narodnata religija mo{ne razvieniot kult kon kowot (obrednite lebovi „za kowsko zdravje” prigotvuvani za prazniciteTodorovden i Sv. Spiridon, trkite so kowi i sl.) {to se praktikuva vo isto~niot del na Balkanot go doveduvaat vo vrska so drevnite Trakijci i nivniot kult kon t.n. tra~ki heroj-kowanik (Filipovih M., 1986: 55-69).

мартинката под каменот (Дражева Р., арх.: 78, 92; Малинов З., 2006: 146).

Во некои од овие предели како празник се држи и првата сабота во месецот март, која во овие краеве е позната под името *Мартијина саботија*. Во некои места, како на пример, во Делчево (пор. Царево Село), на овој ден се одржувал и своевиден народен собор. Саботите во март не се работеле и во некои предели на Југозападна Бугарија, во долината на Струма, како на пример, во Дупничко - за од град, а во петоците во март, не се сеело и садело ништо, бидејќи плодовите ќе биле црвливи (Кеповъ Ив., 1936: 125-126).

Во некои од овие предели, спроти празникот *Св. 40 маченици*, младите прават мовче од 40 прачки, со верување, дека, вечерта ќе се сонува личноста со која ќе се омажи/ожени. Некои, откако ќе ги постават 40-те прачки, ќе изговарат: "Кој ми е у среќа - тука по мосто да помине" (Малинов З., 2006: 148). Во Горноџумајско (Благоевградско), освен што правеле мовчиња - за да сонуваат со кого ќе се омажат, некои девојки, под перницата си ставале пченица, а некои пак, го ставале првото залче од вечерата. Во истиот предел, уште пред изгрејсонце, жените собирале 40 камчиња и ги ставале на разни места во куќата: по кошињата, во ноќвите и во разни садови - за да бегаат оттаму својците (вид црви - б.м.), односно за да не црвјосува "благината", т.е. мрсните јадења (Дражева Р., арх.: 79, 92).

На *Благовец*, покрај обредното чистење на просториите и дворот, како и спалувањето на ѓубриштето (буниште) - за да се ослободат од сите штетни животинки: глувци, болви, вошки, молци и сл., во некои од овие предели (Малешево, Пијанец, Горноџумајско) се врши и посебен обред на бркање на змиите, со помош на метални предмети (маша, лопатка и сл.), обред којшто вообичаено во јужнословенскиот етнографски ареал се поврзува со празникот Еремија. Имено, обредното бркање на змиите, се прави со обиколка околу куќата и дворот три пати, при тоа, правејќи звук со удирање на металните предмети, велејќи: "Бегајте змии и гуштери, Благовец ве гони" (Малинов З., 2006: 149-150; Дражева Р., арх.: 79, 92).

Што се однесува, пак, до женските обредни поворки што се организирале на празникот *Лазара* во многу средини, како во Македонија, така и во Бугарија, може да се констатира, дека тие воопшто не егзистирале во пределите Пијанец, Малешево и Горноџумајско, додека во пределите на македонско-бугарското пограничје, во минатото многу повеќе, а во некои случаи и во денешно време се организираат во делови на Кривоपालанечко (Матијашевиќ В., 1989: 229-235; Олевска Р., 1989: 187-189) и Струмичко (Трифуноски Ј., 1979: 81) во Р. Македонија и во делови од

Ќустендилско (Захариев Ы., 1935: 200-221), Светиврачко (Санданско) и Петричко во во југозападниот дел на Р. Бугарија (Дражева Р., 1980: 440-442).

Ѓурѓовден, како и во останатиот јужнословенски етнографски ареал претставува еден од најбогатите празници со разни обичаи, обреди и верувања, а обредноста во врска со овој празник, најчесто започнува уште во претходниот ден. Но, во некои средини активностите во врска со обичаите на Ѓурѓовден започнуваат и нешто порано, во петокот (с. Д'брава), односно саботата пред Ѓурѓовден, на *Бела сабоиџа*, како што е случај со некои села во Горноџумајско (Падеш, Лешко), како и во некои села во Осоговието (Дражева Р., арх.: 80, 94, 102; Малинов З., 2006: 167). Впрочем, билки за Ѓурѓовден, на неколку дена пред овој празник, се берат и на бугарската страна од Осоговските Планини, во крајот познат како Каменица, а некаде се береле и цела недела пред празникот. Во с. Смоличано, Ќустендилско, во Северен Пијанец, во четвртокот пред Ѓурѓовден се одржувал и своевиден панаѓур за продажба на разни билки (Захариев Ы., 1935: 223; Захариев Ы., 1949: 185). Билките што се берат за Ѓурѓовден, без оглед на тоа, дали се берат во петокот, саботата, денот пред празникот, или пак, на самиот празник, вообичаено треба да бидат набрани пред изгревот на сонцето, а во оваа прилика, при берењето на ѓурѓовденските билки се вршат и извесни магиски дејства, со цел, да се влијае врз здравјето, убавината, обликот на телото итн. (Дражева Р., арх.: 80, 94, Малинов З., 2006: 168).

На Ѓурѓовден, како мошне важен сточарски празник се вршеле и разни обреди поврзани со овците, со цел, стадото да се множи, да има повеќе млеко итн., како што се на пример обредното закормување и замолзување на стадото, како и сакралното јадење на ѓурѓовденското јагне. Специфично за овие предели при обичаите поврзани со обредното замолзување е тоа, што, околу вратот на овцата ѝ се става "ѓердан", т.е. венец исплетен од разна билје и цвеќиња, а откако ќе се заврши со замолзувањето, овците ги удираат со дренова прачка - за да бидат здрави. Впрочем, удирање на стоката со зелено гранче се врши и при истерувањето на пасење, како и при прибирањето назад во трлото (Малинов З., 2006: 175-176). Во некои села во Горноџумајско, овците ги попрскуваат со зелено гранче потопено во "цветна вода", т.е. водата во којашто стоеле билките набрани уште на Бела сабота (Дражева Р., арх.: 80, 95). Во истиот предел, по молзењето на овците, се правел и обичај со посебна погача, направена за оваа прилика. Сопственикот на стадото, требало три пати да го обиколи трлото со обредниот леб, а потоа да

го раскрши и да го подели на овците. Обредниот леб, што се приготвувал на Ѓурѓовден, во некои средини се украсува со симболички фигури, па во некои предели (Горноџумајско, Пијанец, Осоговија, Виничко) е познат како "шарена погача". Во Малешевско се правела обична погача, без знаковни содржини, која се носела во црква и таму се раздавала, а таква обична погача, без украси, се носела и раздавала во црква и во некои села во Горноџумајско, покрај "шарената погача", која се давала на овците (Дражева Р., 1980: 444; Малинов З., 2006: 176).

Еден од најважните обреди што се вршат на Ѓурѓовден, особено за домаќинствата во кои сточарството било најважна стопанска дејност, секако претставува колењето на јагне. Ова своевидно жртвопринесување, кај народот повеќе познато како *курбан*, понекогаш се толкува како барање на жртва од страна на светецот (св. Ѓорѓи - б.м.). Сепак, колењето на јагнето, како чин на принесување на жртва, во себе содржи и доста архаични елементи, на кои подоцна се надоврзале и разни влијанија од христијанската религија. Така, на пример, колењето на јагнето вообичаено се врши пред изгревот на сонцето, а се внимава и на тоа, кога се коле јагнето, главата да му е свртена кон исток, т.е. кон изгревот на сонцето. Најчесто, јагнето се коле пред трлото, а понекаде се настојува, крвта од закланото јагне да тече на нешто "зеленко", т.е. на шума од зелени гранчиња. Пред колењето, во некои средини, јагнето се каде со темјан, а во некои села, на роговите му палеле и свеќи. Во некои случаи, како на пример, во малешевското село Ратевско, додека се коле јагнето, до него се става и црвено велигденско јајце, што се чува за оваа прилика (Малинов З. 2006: 178).

На крвта од закланото јагне ѝ се придава и магиска моќ, па така, во некои села во Горноџумајско, со шумата (гранчињата со лисја) и крвта од јагнето се попрскувале воловите за да не "штрклеат", а многу пораширен е обичјот на мачкање на луѓето, особено на децата, со крвта од јагнето - за да бидат здрави. Во некои осоговски села, се чуваат гранките врз коишто течела крвта од закланото јагне, за кога ќе наидат градоносни облаци, мавтајќи со тие гранки, се настојува да се истераат облаците што подалеку или пак, доколку заврне, да заврне дожд, а не град. Ѓурѓовденското јагне што се коле за курбан, во најчест број случаи е првото објагнето во стадото, а во некои случаи се гледа, тоа да е најубавото (најкрупното) јагне, што значи, тоа може да биде и првото, но и не мора. Некаде се гледа и на тоа, за курбан јагнето да е задолжително бело, да не е црно, а понекаде се настојува и тоа да е машко, а не женско јагне. На овцата, чиешто јагне се коле за курбан, во некои

средини ѝ се става "ѓердан", т.е. венец од разни билки, исто, како што во некои случаи се става и на првата замолзена овца (Дражева Р., арх.: 95; Малинов З., 2006: 179).

Јагнето, најчесто се јадело во рамките на семејството, на семеен ручек, кој имал и свечен карактер, но во некои случаи, јагнето се јадело колективно, на ниво на повеќе семејства или на ниво на цело село. Имено, во некои од пределите на македонско-бугарското пограничје, постоел обичај на колективно јадење на Ѓурѓевденското јагне, така што, секој си колел јагне и си го печел дома, во тепсија или на ражен, а ги јаделе заеднички, вообичаено на некое култно место, кое воедно претставува и собориште, т.е. место каде што се собираат селаните за празниците. Таков пример, на заедничко прославување на Ѓурѓовден и јадење на печените јагниња на ниво на повеќе семејства, односно на ниво на маала или на цело село има во некои села во Горноџумајско, Осоговија, Пијанец и Малешево. Во некои од овие предели постоел и обичај, едната плешка од јагнето, вообичаено десната, како и кожата, да му се даде на свештеникот, кој за возврат ги благословува домаќините (Малинов З., 2006: 179).

Ѓурѓовден во овие предели се смета за мошне значаен празник во народниот календар, за што сведочат и масовните посети на манастирите и црквите ширум овој простор, чиј патрон (заштитник) е св. Ѓорѓи, каде што вообичаено се одржува и општонародна веселба - собор, со музика, песни, ора и разни игри. Во некои случаи се посетуваат разни култни места (извор, камен, дрвја), кои често се поврзуваат и со името на светецот. Така, на пример, во некои пијанечки села постојат култни места познати како Ѓурѓов Даб во с. Вирче и Ѓурѓово Дабје во с. Драмче, а во Берово, луѓето се збирале во месноста наречена Каурски Брест, каде што, според преданието, порано постоела црква Св. Ѓорѓи. Во многу раштркани планински села ширум Македонскиот Шоплук, каде што има оброчни камени крстови посветени на св. Ѓорѓи се одржувале разни општонародни веселби на ниво на село или на поодделна маала, на кои, во некои случаи се одржувал и обредот на колективно јадење на Ѓурѓовденските јагниња (Малинов З., 2006: 180).

Уште еден обичај поврзан со сточарското стопанисување, односно со одгледувањето овци претставува и прем'зот (премоз), кој се организира во бачилото (мандра) на планината, каде што повеќе семејства заеднички ги здружуваат своите стада за порационално искористување на млекото. Во краевите каде што била застапена *бачијаџа*, а тоа, воглавно се планинските подрачја во некои предели, како што се Малешево, Пијанец, Горноџумајско, Осоговија и

Кривопаланечко, периодот на започнување на бачијата не е секаде ист и може да варира и по неколку седмици. Најчесто, тоа се прави на три до четири седмици по Ѓурѓовден, како на пример, во Малешево, што вообичаено се совпаѓа со почетокот на јуни, според нов стил (Павловиќ Ј., 1928: 53; Спировска Л., 1980: 90), но понекогаш, во некои постари записи, овој период се поврзува со некои празници со променлив датум, така што, не може најпрецизно календарски да се утврди. На пример, понекаде се посочува петтата недела по Велигден, некаде се посочува Спасовден, а понекаде околу Духовден. Публицистот Христо Поп Стоилов (брат на познатиот бугарски учен од македонско потекло, Антон Поп Стоилов, кој исто така има пишувано за овој обичај - б.м.), иако како ориентир го посочува Спасовден, сепак нагласува, дека тоа, вообичаено, се правело околу 15-20 мај (според стар стил - б.м.), што од прилика одговара на крајот на мај и почетокот на јуни, според нов стил (Стоилов Хр. П., 1899: 10; Стоилов А. П., 2000: 206).

Мошне важен обичај што би требало да се спомене при бачијата е обичајот наречен *ѝрем'з* (*ѝремуз*, *ѝремоз*), што се вршел следниот ден по дотерувањето на овците во бачилото. Имено, во договорениот ден, сите домаќини што ги имаат здружено своите стада во едно бачило, вршат прецизно мерење на млекото што се молзи од секое стадо поединечно. Ова молзење се врши за да може да се утврди точниот сооднос на распределбата на млекото што заеднички се молзи при бачијата, односно секому да му припадне пропорционален дел според млечноста на добитокот, а не според неговата бројност, бидејќи некои овци даваат повеќе млеко, а некои помалку. Во минатото, до почетокот на XX век, податоците за измолзеното и измерено млеко од секој сопственик се бележеле на рабош, а подоцна тоа се евидентирало во посебна книга (тефтер). Во некои случаи, при ова молзење на овците има и извесна обредност, како на пример, во некои горноџумајски села, при премозот, во котлето се става мирудија и богородична билка, со цел, стоката да даде што повеќе млеко за време на бачијата. Во многу, случаи, слично како и при стрижењето на овците, се пука со огнено оружје, а се прави и богат обреден ручек (печено јагне или јаре, баници итн.), што вообичаено прераснува во своевидна народна веселба. Бачијата, односно периодот на заедничкото пасење и молзење на овците може различно да трае. Понекогаш, тоа траело само до *Пеѝровден*, односно средината на јули, според нов стил, а најчесто траело до *Илинден*, со можност, да се продолжи за уште некој ден или седмица. Во поново време, тоа може да трае дури и до *Миѝровден*, т.е. до почетокот на есента (Малинов З., 2006: 193).

Во народниот календар на населението од двете страни на границата празникот *Св. Јован - леџен (Иванден)* најмногу се поврзува со проветрувањето на алиштата (дреи, руба) и разните ткаеници. Имено, на овој празник, уште сабајле, по изгревот на сонцето, се ваделе алиштата од ковчегот и се изнесувале надвор во дворот - за да ги огрее сонцето. На тој начин, се верувало, дека алиштата нема да ги напаѓаат молци. За поголема сигурност, како заштита од молци, кога алиштата се ставале повторно назад во ковчегот, помеѓу нив се ставало и од билката јановка (јанова билка, јаново дрво, јованов цвет), набрана токму на овој празник, пред изгрејсонце. Освен што се берела билката јановка за да се стави во ковчегот со облеката, на овој празник се береле и разни други, пред сè, лековити билки. Поради обичајот на берење на разни билки на Иванден, овој празник во некои средини, како на пример, во некои делови на Кустендилско и во Трговишко (Пчиња) е познат и под името *Св. Јован Билјобер* (Малинов З., 2006: 206-207).

На празникот посветен на успението на Мајката Божја, кај народот познат и како *Голема Богородица*, се одржувал собор и во манастирот *Св. Јоаким Осоговски*, во близина на Крива Паланка, како еден вид претходница на прославата на утрешниот ден - храмот на манастирот, т.е. манастирската слава. Денот по Голема Богородица, во црковниот календар му е посветен на пустиножителот од овие краишта, Јоаким (името на светецот овде се изговара како Јаким), наречен Осоговски, бидејќи пустиножителствувал на падините од Осоговските Планини. Манастирот што е подигнат во пазувите на Осогово, недалеку од Крива Паланка и му е посветен на овој пустиножител од XI и почетокот на XII век, својот патронен празник го слави на 29-ти август, според нов стил, каде што присуствуваат многумина посетители од североисточниот дел на Р. Македонија, но и од подалеку, од некои простори на Југоисточна Србија. Дека култот на Св. Јоаким Осоговски е доста голем и не признава национални и политички граници, ни сведочи и податокот, дека, празникот посветен на овој светец и пустиножител, многу се почитувал и во соседниот предел Каменица, од другата страна на македонско-бугарската граница, каде што, секое село на тој ден имал општа служба со курбан (Захаријев Ѕ., 1935: 227). Да потсетиме само, дека, овој крај од манастирот Св. Јаким Осоговски бил одвоен со границата воспоставена уште во далечната 1878 година.

Во обредниот календар на населението од двете страни на границата се среќаваат извесни специфики во однос на останатото

јужнословенско население и од аспект на култовите кон некои животни. Така, на пример, во минатото многу се почитувале забраните што важеле во периодот на т.н. *В'чки ѝ празници* (*В'лчјаџи* во Горноџумајско, *Мрајинџи* во Кривопаланечко), кои се паѓаат во есенскиот обреден комплекс, односно кон крајот на ноември. Инаку, самото времетраење на овие волчји празници не е насекаде ист и во зависност од средината, варира од три, па до шест или осум дена, но најчесто се смета дека овие празници траат една седмица, односно седум дена. Во овие денови луѓето се придржуваат на разни забрани (табуи), како што е на пример, забраната за изговарање на името волк ("в'к", "вук"), а исто така, во овие денови важи и забраната за домашна работа во врска со волната и волнените текстилни производи, како што се: предење, сновење, навивање, ткаење, плетење, шиење, крпење и сл.²³ Како најтешки денови од овие празници се сметаат првиот (или првите три) и последниот. За волците да не ја дават стоката, особено овците, во овој период важат и забраните за работа со ножици, а некои во овие денови не се ни шишаат, ниту бричат. Со цел, волците да не прават штети, се вршат и конкретни обичајни постапки, со кои се настојува според принципите на имитативната магија, да се влијае врз способностите на овие ѕверови. Имено, во некои места, како заштита од волците, на верижникот над огништето се врзува трње, а некаде пак, само се преврзуваат веригите, изговарајќи вербални магиски формули, за очите и устата на волкот да му бидат заврзани (Дражева Р., 1980: 452; Малинов З., 2006: 236).

Во врска со Волчјите празници е и можноста за гатање на времето, обичај што се практикува во некои предели, не само за претстојната зима, туку и за целата година. Така, на пример, во некои села во Пијанец, постои обичај, во 12 луспи од кромид да се стават 12 купчиња сол, од кои секое претставува еден месец од годината. Откако ќе преноќат, според влажноста на солта, се утврдува и влажноста на соодветниот месец, т.е. дали ќе биде врнежлив или ќе биде сушен (Малинов З., 2006: 237). Во соседното Малешево, Ј. Павловиќ го регистрирал обичајот на гатање според ѕвездите од сосвездието Квачка (Плејади, Влашиќи), па така, доколку во времето на В'чките празници, овие ѕвезди рано зајдат, во тој случај, зимата ќе биде добра. Исто така, тој го регистрирал и обичајот на гатање за

²³ Nasekade se sre}avaat narodni prikazni i drugi umotvorbi so motivot, za ma`ot {to moral da go soble~e i da go firli delot od oblekata (ko{ula, ~orap, pojas, krpenica ili sl.), {to bila izrabotena vo Martincite, za da se spasi od goneweto na volcite (Anastasovska F., 2001: 520; Dra`eva R., arh.: 99, s. Pade{, Blagoevgradsko).

месеците во годината, според деновите во В'чките празници (Павловић Ј., 1928: 427).²⁴

Во есенскиот обреден комплекс се јавуваат и одредени обичаи за заштита од глувците, кои вообичаено се извршуваат наредниот ден по празникот Митровден, па затоа овој невообичаен празник во народниот календар на овие краеве вообичаено е познат како *Мисѝровден* - Кривопаланечко или *Глушчовден* - Пијанец, а познати се и низа други локални називи, како што се на пример: *Глушќи ден* - Осоговија, *Глухчови дни* - Петричко, *Мишаџи* - Горноџумајско, *Мишковден* - Светиврачко и сл. На овој празник се избегнува бркање во амбарот - за глувците да не го јадат житото, но некои не бркаат ниту во брашното, во долапите со прехрамбени намирници, во туршијата и сл. Исто така, не се брка ниту во ковчезите (санд'џи) со постелина и облека. За да не прават глувците штета по куќата, на овој празник, жените не работеле ниту било каква женска домашна работа. Освен што важеле забраните за бркање во житото, брашното и сандаците со облека, во некои пијанечки села постоела и забрана (табу) за изговарање на зборот "глушец" (Малинов З., 2006: 232-233; Дражева Р., 1980: 451).

Во некои средини, како на пример во некои кривопаланечки и кратовски села се вршел и конкретен обичај на "лужење" на глувците, т.е. се вршеле извесни бајки (баења) за заштита од глувците. Тоа се правело со кучишта (конопени влакна), пепел и вода, при што се кажувале и магиски вербални формули. Се верувало дека на тој начин, глувците нема да прават штета по куќата (Малинов З., 2006: 233).

Но, освен вообичаениот празник на којшто се практикуваат низа обичаи и забрани "за од глувци" на Глушчовден (Мистровден), во Малешево е забележано дека овие обичаи со забрани за заштита од овој штетник се прават на еден друг празник од есенскиот обреден комплекс, кој се паѓа еден месец подоцна. Имено, во некои села во Малешево, како на пример во с. Ратево, на празникот *Св. Катиерина*, освен што не се работи за од глувци, се вршат и извесни обичаи за заштита од овие штетници. Се вари пченка (царевица) и се раздава

²⁴ За `al, avtorot ne dava poprecizni informacii vo vrska so ovoj na~in na gatawe. Imaj}i go v predvid faktot, deka, spored podatocite {to gi iznesuva na str. 211 od knjigata *Male{evo i male{evci*, V~-kite praznici vo Male{evo se praznuvaat samo tri dena i toa, od 19-22 oktomvri (nov stil - b. m.), {to e duri za eden mesec porano od voobi~aeniot period na praznuvawe na ovie praznici vo sosednite predeli, se vnesuva dodatna konfuzija okolu obi~ajot za gatawe spored denovite vo Martincite. Inaku, spored podatocite dobieni na terenskite istra`uvawa vo s. Ratevo, V~-kite praznici tamu se praznuvaat {est dena, od koi, "tri prez posno i tri prez mrsno", t.e. tri pred Bo`iknite posti i tri vo po~etokot na ovie posti (Malinov Z., 2006: 237).

по куќите, а зрна од сварената пченка се фрлаат на таванот, на глумците, при што се изговара: "Да си сит, да не си гладен, да не доодеш по лебовето." (Малинов З., 2006: 238). Извесни обичаи од култот кон глумците, на овој празник се регистрирани и во соседството, во Петричко, од другата страна на Малешевските Планини, во сливот на Струма (Дражева Р., арх.: 49, с. Раздол). Инаку, како *Мишију* (*џлушчови*) празници, во Малешево, етнографот Ј. Павловиќ ги забележал деновите од 26-ти до 28-ми ноември (нов стил - б.м.), што се совпаѓа со Божикните поклади и почетокот на Божикниот пост и е за две-три седмици подоцна од вообичаено утврдениот термин во останатите соседни предели, кога се паѓа Мистровден (Глушчовден), а е за 10-ина денови порано од празникот Св. Катерина (Павловиќ Ј., 1928: 212).

*

Како што може да се забележи од презентираниот етнографски материјал, постојат многу сличности во календарската обредност помеѓу поодделните предели во пограничниот појас на двете страни од македонско-бугарската државна граница, така што, паралели во обредната пракса можат да се воспостават помеѓу Кривоаланечко од едната страна и Ќустендилско од другата страна на границата,²⁵ потоа помеѓу Пијанец (Делчевско) и Малешево од едната страна и Горноџумајско и Кресненско од другата страна, како и помеѓу Струмичко и Петричко. Оваа појава воопшто не ги зачудува етнологите и останатите истражувачи на народната култура, затоа што вакви паралели помеѓу споменатите предели можат да се воспостават во однос и на останатите етнографски параметри, како што се обичаите од животниот циклус (обреди при раѓање, стапување во брак и умирачка), потоа народната носија, фолклорот и говорот/дијалектите.²⁶ Имено, според овие

²⁵ Za sli~nostite na narodnata kultura na naselenieto od]ustendilsko so narodnata kultura na makedonskoto naselenie, poznatiot bugarski nau~nik Jordan Ivanov, dobar poznavat na istorijata i kulturata na ovoj kraj, bidej}i e rodum ottamu, vo Predgovorot na svojt trud posveten na Severna Makedonija, naglasuva deka: „Priklu~uvaweto na Dupni~ko i]ustendilsko kon Makedonija se potkrepuva ne samo geografski i istoriski, [tuku] toa ima i silni etnografski osnovi: istoriska Gorna Makedonija (vo koja avtorot gi vbrojuva i]ustendilsko i Dupni~ko - b.m.) pretstavuva voop}to ednorodna celina po jazik, obi~ai, nosii i antropometrija...“ (Ivanov]., 1906: IV).

²⁶ Vakvi sli~nosti vo tradicionalnata kultura se sre}avaat i vo drugi pograni~ni regioni kade }to `ivee srodno naselenie so sli~ni karakteristiki vo narodnata kultura, kako }to e na primer slu~ajot i so naselenieto od dvete strani na makedonsko-srpskata granica, srpsko-bugarskata, kade }to se smesteni pripadnicite na etnografskite grupi Torlaci (vo severniot del na pograni~ieto) i [opi (vo ju`niot del), ili pak, naselenieto vo pograni~ieto na slovene~kohrvatskata granica (Gu}i} M., 1967: 7-119) итн.

компаративни истражувања може да се констатира дека сличностите во народната култура на населението од двете страни на македонско-бугарската граница повеќе доаѓаат до израз во правецот исток-запад, отколку во правецот север-југ, иако гледано од политички аспект, населението распоредено во правец север-југ припаѓа на една држава, додека во правец исток-запад живее во рамките на две држави.

Сличностите и разликите во календарската обредност, како и воопшто на целокупната народна култура на населението во македонско-бугарското пограничје може да се објасни со повеќе фактори, почнувајќи од релјефот и конфигурацијата на теренот (Осоговски Планини, Малешевски Планини, Огражден, Кресненска Клисуре итн.), преку етногенетските слоеви и влијанијата од разните цивилизации и култури (Пајони, древни Македонци, древни Тракијци, Рим, Византија, разни словенски племиња итн.), па сè до миграциските движења за време на војните и поствоените преселби. Сето тоа довело до создавање на одредени сличности и разлики во традиционалната култура на микро и макро план, односно до создавање на одредени специфики во народната култура на ниво на етнички предел, на етнографска целина итн. Тоа пак, довело и до формирање на посебни етнички заедници, односно етнографски групи, за кои се користат и посебни етноними, односно називи со кои се определува припадноста кон одреден етнички предел, односно кон одредена етнографска група.

Од тие причини во просторот што го зафаќа пограничието од двете страни на македонско-бугарската граница, покрај широко распространетиот етноним Шопа, кој е застапен и од двете страни на границата, сè до јужните падини на планината Огражден, во потпределите Брдија во Струмичко и Каршијак во Петричко, се среќаваат и називи за идентификацијата на населението во смисла на потесна локална, односно пределска припадност, како што се називите: Малешевци, Пијанчани, Осоговци, Паланчани и сл. (Малинов З., 2008: 559-566). Во најјужниот дел, пак, на македонско-бугарското пограничје се среќаваат и називи за населението кое не го третираме како припадници на етнографската група Шопа, како што се на пример називите Петрчани и Струмичани, односно Струмички Полјани.

Во однос, пак, на воспоставените политички граници во изминатите 135 години (1878, 1913 и 1919 год.), може да се констатира дека некогашната можеби единствена шопска етничка заедница, денес е поделена помеѓу три држави (Бугарија, Србија и Македонија), а нејзините припадници, согласно правото на

национално определување се определуваат како припадници на три народи. Во контекст на погореизнесеното, слободно можеме да се сложиме со ставовите на д-р Петко Христов, дека Шопите, кои некогаш претставуваа повод за конфликти, денес потребно е да станат трансграничен мост, т.е. посредник помеѓу сродните јужнословенски народи и нивните држави на коишто припаѓаат (Христов П., 2003: 79). Истата оваа констатација важи и за населението што живее од двете страни на македонско-бугарската државна граница, а кое како што видовме низ изнесениот етнографски материјал има доста зеднички црти во својата традиционална култура. Во тој правец, најголем придонес во зближувањето на соседните народи и држави може да даде токму населението од пограничните краеве, бидејќи тоа најдобро ја познава културата на својот сосед, а сметам дека токму во тој правец е насочен и овој семинар насловен како „Културно наследство без граници“, организиран во рамките на проектот „Културното наследство на нашите предци - духовен столб на нашата заедничка европска иднина“.

ЛИТЕРАТУРА:

- Anastasovska Fima (2001), *Veruvawata na Makedoncite povrzani so tekstilnoto tvore{tvo}*, Makedonski folklor, br. 56-57, Skopje
- Vakarelski Hristo (1974), *Etnografi® na Bŕlgari®*, Sofi®
- Vasileva Margarita (1985), *Kalendarni praznici i obi~ai*, vo: *Etnografi® na Bŕlgari®*, tom III, Sofi®
- Gušić Mirjana (1967), *Etnička grupa Bezjaci*, Zbornik za narodni život i običaja Južnih Slavena, knj. 43, Zagreb
- Dra`eva RaŦna (arh.), *Kalendarni praznici i obi~ai*, Arhiv na Etnografski institut i muzeŦ, rĭkopis, arh. № 772-II
- Dra`eva RaŦna (1980), *Kalendarni praznici i obi~ai*, vo kn.: *Pirinski kraŦ*, Sofi®
- Zaharievĭ Ŧordanĭ (1918), *KŐstendilsko kraice*, Sbornikĭ za narodni umotvoreni® (SbNU), kn. XXXII, Sofi®
- Захариевъ Ŧорданъ (1935), *Каменица (eiŦноĝрафско изучване)*, СБНУ, кн. XL, София
- Захариевъ Ŧордан (1949), *Пиѧец (земля и население)*, СБНУ, кн. XLV, София
- Ивановъ Ŧорданъ (1906), *Северна Македония - исѧорически издирваньѧ*, София
- Кеповъ Иван П. (1936), *Народойисни, живоѧойисни и езикови маѧериали ойъ с. Бобошево, Дуѧишко*, СБНУ, кн. XLII, София
- Колев Николай (2000), *Бълĝарска eiŦноĝрафия/eiŦнолоĝия*, шесто допълнено издание
- Коледаров Петър (1963), *Народойисни и фолклорни маѧериали ой с. Плевня (Драмско)*, СБНУ, кн. L, София
- Лафчиски Горĝи (1997), *Исѧевнички ѧремрежѧ*, Скопје
- Малинов Зоранчо (2005), *Празникомĭ Тодорица (Тодоровден) во Шойско-бреĝалничкаѧа eiŦноĝрафска целина*, Етнолог, бр. 11, Скопје
- Малинов Зоранчо (2006), *Традицискиойĭ народен календар на Шойско-бреĝалничкаѧа eiŦноĝрафска целина*, Скопје
- Малинов Зоранчо (2008), *Македонскиѧе шойи - ĝраници, иденѧичносѧи и ѧерсиѧекѧиви*. - во: *Динамика на националнаѧа иденѧичносѧи и ѧранснационалниѧе иденѧичносѧи в ѧроцеса на европейска инѧеĝрация*, Сборник с доклади от международна конференция 7-9 юни 2007, София, (съставител: Мирелла Дечева), *Academica Balcanica*, 4, Sofia, 2008
- Матиѧашевик Весна (1989), *Обичаиѧе, иĝрииѧе и ѧесниѧе за Лазарица во Кривоѧаланечко*, Македонски фолклор, бр. 43, Скопје

- Николић Властимир (1910), *Лужница и Нишава и њихова села*, Српски етнографски зборник (СЕЗб), књ. XVI, Београд
- Олевска Родна (1989), *Некои особености на лазарскиџе џесни во Кривоџаланечкиоџ крај*, Македонски фолклор, бр. 43, Скопје
- Павловић Јеремија (1928), *Малешево и малешевци*, Београд
- Светиева Анета (1995), *Новоџодишни обичаи во Краџовско*, Етнолог, бр. 6, Скопје
- Спировска Лепосава (1980), *Самоуџравностиа во обичаиџе џоврзани со овчареџеџо во Малешево*, Македонски фолклор, бр. 26, Скопје
- Стоилов Антон П. (2000), *Македонски народни умоџтворби*, составил и редактирал: Марко Китевски, Скопје
- Стоиловъ Христо П. (1899), *Как се џрави "џремос" и "бачија" в с. Лешко, Горноџужмайско*, весник *Весџи*, № 6, от 19 ноември, 1899 г., Цариградъ [цитирано според: *Извори за бџлџарскиџа еџноџрафија*, том 2, Софија, 1999]
- Трифуноски Јован (1979), *Сџрумички крај*, Скопје
- Узунски Димитар (1996), *Народниоџ обичај Сурова во џиџанечкиоџ село Свеџор*, Зборник на трудови од Меџународниот симпозиум "Обичаи со маски" Вевчани - Струга, Скопје
- Филиповић Миленко, Томић Персида (1955), *Горња Пчиња*, СЕЗб, књ. LXVIII, Београд
- Филиповић Миленко (1986), *Трачки коџаник*, Београд
- Хаџи-Васиљевић Јован (1913), *Јужна Сџара Србија, књ. друџа, Прешевска обласџ*, Београд
- Христов Петко (2003), *Границиџе на "Шоџлука" и/или шоџи без џраници*, во кн.: *Скривене маџине на Балкану*, Београд

Zorančo Malinov

Institute of folklore „Marko Cepenkov” - Skopje

**The calendar rituals in the Macedonian – Bulgarian border region
- comparative researches**

Summary

This paper presents the most important features of rituality calendar cycle associated with the population on both sides of the border between the Republic of Macedonia and the Republic of Bulgaria, or in the areas Krivopalanechko, Pijanec, Maleshevo and Strumichko on the one hand, and Kyustendilsko, Blagoevgradsko, Sandansko and Petrichko across the border. The main focus of this comparative study is placed on the common elements found in the calendar rituals of population on both sides of the border, especially that are found in customs that are performed in the New Year ritual complex: St. Barbara/"Varvara", Christmas Eve/"Badnik"/"Najatka", St. Basil day/"Surova"), then the rituality associated with the departure of winter and spring (Forgiveness/"Prochka", St. Theodore day/"Todorovden", First March/"Prvna Marta", St. 40 martyrs, Annunciation/"Blagovec"), at St. George's day/ "Gjurgjovden" - the most important spring, as well as a shepard holiday, and the rituals that are practiced in connection with the cults to some animals (wolf, mouse, horse), usually held on a holiday in the autumn and winter period: The wolf holidays ("V'chki praznici"/"Mratinci"), The mouse holiday ("Glushchovden"/"Mistrovden"), St. Spyridon and others.

ЛОКАЛНО, РЕГИОНАЛНО И ГЛОБАЛНО ВО ФОЛКЛОРОТ

Клучни зборови: локално, регионално, глобално, фолклор, епски песни, игра, маски.

Во свеста на луѓето е врежано дека фолклорот е она што нè разликува од другите. Најчесто во рамките на теренските фолклористички истражувања се среќаваат забелешките од типот: „Фолклорот на моето село се разликува од фолклорот на соседното“, што понатаму имплицира: „Фолклорот на мојот регион се разликува од фолклорот на останатите региони во Македонија, а тој, пак од своја страна се разликува од фолклорот на останатите европски држави“. Според ова фолклорот е репрезентативен симбол на локалното, регионалното и националното. Без разлика на поларизациите кога станува збор за вредносните ориентации кон родниот крај во дистинкцијата меѓу локалното и европското, фолклорот веднаш како целина се става на страна на локалното. Од што се гледа дека фолклорот функционира и сè уште функционира во улога на носител на вистинските идентификациски карактеристики на народите, како и дека во фолклорот е можно да се декодира нивната рефлексивност преку, слики симболи стереотипи, со што тој станува начин за создавање и потврда на идентитетот²⁷.

Во трудот се прави обид за идентификација на сродните процеси кои се одвивале во македонскиот фолклор и во фолклорот на балканските народи, како регионален концепт и обид тие постават во една глобална рамка. Во тој однос може да се каже дека освен што фолклорот претставува израз на карактеристиките и идентитетот на еден народ, тој исто така ја одразува и способноста на тој народ да комуницира со другите народи. Така, фолклорното творештво на Балканот сведочи за сите влијанија кои се одраз на историско-политичкото, социјално – економското, верското и

²⁷ “Folklore had functioned, and sometimes still functions, in these processes as more or less important argument, and not infrequently it supplies a substitutional role:

1. as a bearer of real identification features or only of those which are presented as such
2. in folklore it is possible to decode the reflection of identification features (images, symbols, stereotypes, prejudices) folklore represents a means for the constitution, confirmation and proclamation of identity.” (Krekovicova: 6)

цитирано според: Мартиновска Ана, „Фолклорот во основата на концептите на националните, етничките и културните идентитети на Балканот“, *Македонски фолклор* бр. 64, Скопје, Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 103 -112.

етничкото шаренило низ времињата. Како поткрепа на мојата теза ќе се послужам со зборовите на Диониз Ѓуришин: „Географски блиското сожителство на литературите е израз на природното коегзистирање на човековите регии, каде што истовремено владеат и интеграциони и дезинтеграциони односи меѓу дадените литератури“²⁸ во нашиот случај би рекла и на културите. Оттаму постојаниот допир на македонската со останатите балкански култури и следењето на оранталните и западноевропските елементи кои претставуваат нивни важни компоненти нудат можност за компаративно проучување на идентитетите на овие народи и нивните култури. Сличностите се манифестираат на повеќе нивоа: екстратекстуални балканизми, балкански релии (поими) во текстот и интертекстуални балканизми (балкански модел) на макро план односно текстуалниот код, односно јазичниот код на микро план.²⁹ Кога зборуваме за балканските поими (реалии) во текстовите, тогаш зборуваме за предмети и појави кои се типично балкански како на пр. топоними, географски локалитети, поими од секојдневниот живот и како и поими кои се одраз на менталитетот на човекот од овие простори. Кога велíme текстуален код тука подразбираме заеднички мотиви сижеа и ликови како и начинот на нивното претставување, со употреба на исти или слични особености, со исти семантички фигури и слична версификација.

Овие сличности се присутни во речиси сите фолклорни жанрови, овде за пример ќе ги издвоиме епските јуначки народни песни, кои напóлно соодветствуваат на духот на европскиот романтизам и на епохата на балканските востанија. Во нив го наоѓаме процесот на создавање свест за националните етничките и културните идентитети на Балканот, како и обидот на различните нации, посебно оние кои биле маргинализирани да го утврдат и потврдат своето потекло, јазикот обичајот и религијата кои биле основен предуслов за нивна еманципација. Во таква ситуација, фолклорното творештво е израз на сликата за себе и за другиот, па затоа во фолклорните творби чести се примерите кога воспоставувањето на сопствениот идентитет се прави преку контра – идентитет. За ова добар пример се епските јуначки песни во кои претставувањето на сродностите и разликите во идентитетите се случува преку истиот принцип на спротивставувањена нашиот херој, добар, храбар, целосно позитивен лик наспроти антихеројот другиот, лошиот, негативниот кој во овој случај е

²⁸ Ѓуришин Диониз, "Меѓулитерарните центризми - нова категорија на литературноста", *Македонската литературна и култура во контекстот на медијеранската културна сфера*, Скопје: МАНУ, 1996, стр. 70

²⁹ Sikimić Biljana, "Ka rekonstrukciji balkanskog teksta", *Južnoslovenski filolog*, Beograd, 1995, 177-195

осуден на пораз.³⁰ Од што може да се заклучи дека во регионот на Балканот како последица на историските искуства, мултиетничкиот карактер на државите и постојаните напори за самопромоција, дефинирање и докажување на сопствената различност се забележуваа постапка на негација на другите и нивните идентитети, при што се создаваат стереотипи и канонизирани позитивни односно негативни претстави за нас наспроти другите.

Истражувачките зафати покажуваат дека мемориските фигури како што се: Црна Арапина, Болен Дојчин и Ангелина се присутни во еден широк географски ареал. Како што ќе забележи академик Кулавакова³¹ овие фигури може да се разгледува како универзален архетип, но и како споделена фигура на меморијата. Во овој однос мошне илустративен пример се песните за „Болен Дојчин“. Овој баладен мотив се среќава во 75 варијанти во различните краишта на Македонија и во над 150 варијанти во фолклорот на јужнословенските народи. Најчесто изворите и патаот на ширењето на мотивот тешко можат да се конкретизираат, но останува фактот за циклизација и трансформација на народните песни и мотиви кај јужните Словени. Оваа балада содржи епска глорификација на македонскиот херој како заштитник и како победник, но истовремено, покрај неговиот грев (осквернување на црквата и светците). „Оваа негативна црта во контекст на мотивот е само навидум негативност. Ликот на Дојчин со неа не губи од својата величина. Токму овие негови постапки пред заболувањето ја предочуваат нескротливата сила и јунаштвото на Дојчина.“³² Наспроти него стои ликот на Црна Арапина, кој претставува слика на другиот и е типичен антихерој, суров и бесмилосен. Тој секогаш го носи епитетот „црн“ овој атрубит од една страна ја одредува бојата на неговата кожа, а од друга „придонесува за одредување на стереотипите, но истовремено може да претствува симбол на неговиот карактер и на теророт што го правел.“³³ Кулавакова фигурата на Црна Арапина ја согледува во контекст на другите мемориски фигури како што се Болен Дојчин и Ангелина, при што заклучува дека фигурите на меморијата денес

³⁰ Повеќе во Мартиновска Ана „Етнички стереотипи во македонскиот фолклор и нивниот одраз во македонската современа поезија“, *Зборник од Меѓународна славистичка конференција*, Југозападен универзитет Неофит Рилски, Благоевград, Бугарија, 03-05.12 2004 г. стр. 744-753.

³¹ *The black arab as a figure of memory – Interpretation*- European Research project for Poetics & Hermeneutics, Vol.3; edited; Kulavkova Kata, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Скопје 2009, стр.7

³² Пенушлиски Кирил, *Македонски фолклор - Студиум и прилози*, Скопје: Матица македонска, 2003, 111

³³ Мартиновска Ана „Етнички стереотипи во македонскиот фолклор и нивниот одраз во македонската современа поезија“, *Зборник од Меѓународна славистичка конференција*, Југозападен универзитет Неофит Рилски, Благоевград, Бугарија, 03-05.12 2004 г. стр. 746.

се синтеза на нивните предходни кодирања и културни толкувања, според конвенциите на дискурсот што го претставувале (обреден, митски, религиозни, историски, фолклорен и естетски). Во некои епохи доминира тендецијата кон митизација, а во други историзација, што го варира степенот на нивната универзалност, односно локалност. Но, сепак според Ќулавкова во услови на ригидна историска идентификација на архаичните мемориски фигури, тие успеваат да го сочуваат макар во херметична форма, својот оригинален семантички супстрат.³⁴ Слични поетски слики среќаваме во творештвата на сите јужнословенски и некои од несловенските балкански народи, а покрај Болен Дојчин тука се ликовите и на другите херои, кои во фолклорните творби се шематизирани и хиперболизирани. Тоа покажува дека овие фигури имаат многу подлабоки корени на Балканот од она што вообичаено се мисли, имајќи ги предвид популарните народни песни за Крале Марко, Болен Дојчин и другите историски и неисториски јунаци од балканскиот епос. Таквиот пристап во истражувањата овозможува фигурите на овие јунаци да бидат да разгледани во различни дискурси на традиционалните, културните и уметничките практики во различни историски и социокултурни средини, со различни теориски и научни пристапи, давајќи ни една сеопфатност на сликата што се создава пред нас за оваа фигура која може да се каже дека станува интеркултурна. Овде треба да се забележи дека овој антагонизам не претставува етничка исклучивост на еден народ Македонците, ниту на еден регион Балканот, туку е вообичаен процес во фолклорот и литературата на другите европски народи. Во однос на овој вид творби би можела да се сложиме со Лафазановски кога вели: „Оттука фолклорот како европски романтичарски концепт, станал водечка содржина која што имала јасни цели да ја пополни празнината на националниот културен идентитет.“³⁵

Во однос на другите фолклорни жанрови исто така можат да се подвлечат голем број на заеднички црти со еден поширок ареал. Така ако ги земеме за пример обредите со маски, сублимирано може да кажеме дека менувањето на годишните времиња особено на преминот од зима во пролет секоја година во различни делови на Европа се означува со различни обреди во кои значајна улога имаат маскираните ликови. Тоа е појава која се среќава и во селата и во градовите кај голем број народи. Оваа традиција содржи особености кои се локални, национални,

³⁴ *The black arab as a figure of memory* – Interpretation- European Research project for Poetics & Hermeneutics, Vol.3; edited; Kulavkova Kata, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Скопје 2009, стр.7

³⁵ Лафазановски Ермис, *Анџропологишки дијалози*, Скопје, Магор, 2000, стр. 14.

регионални, но и општочовечки. Веднаш на прв поглед може да се каже дека во општите црти спаѓаат маските, веселбата, хуморот, широкиот круг, пасивни и активни учесници. Тоа ни укажува дека оваа традиција е длабоко вкоренета во животот на човекот. Затоа може да се каже дека тие во себе носат мошне архаични црти, чиј почеток може да се бара во раната историја на Европските народи, од што произлегува дека во овие обреди кај различните народи заеднички им се темелните религиски структури, кои се строго атемпорални и аисториски бидејќи и припаѓаат на човековата природа од старите времиња. Од тоа може да се заклучи дека маскираните ликови во животински кожи скоро во сите региони на Македонија, во голем број региони на Балканот, но и на бреговите од Средоземното море, се дел од праиндоевропското наследство. Несомнено дека постојат многу култови на аналогни божества со слични обредни постапки и таму каде немало директни контакти. Така во периодот од Божиќ до Богојавление на Балканот и пошироко среќаваме маскирани дружини кои се имануваат различно, но имаат низа заеднички белези. За нив е карактеристично преправањето на мажи во изоморфни костими, направени од животинска кожа украсени со звона кои ги носат околу половината, додека лицата им се изцрнети, а со ваквиот начин на маскирање тие на прв поглед изгледаат застрашувачки. Во основата на овие поворки лежи магијата на плодноста, апотропејската магија, но и трагите од култот на предците бројните древни култови. Можната магиска намена на однесувањето на учесниците во поворката во животински кожи денес е главно заборавена, исто како и паганскиот култ на предокот. Сите тие застрашувачки костими зад кои се насираат рогати, исцрнети глави и животински кожи на митските посетители на овој свет, може да ги нарекуваме Велесови војни, ќерки на Перун или теофании на Големата мајка, но треба да се има во предвид дека тоа се само истражувачки термини и дека тие се душите на нашите предци од двата пола. Тие ја носат идејата за соединување, помирување (на смртното и бесмртното) кое тешко може да се вклопи во појмовното мислење со какво сме навикнати да се служиме денес во науката. Тие идеи се формирале во митското мислење со помош на симболите и им овозможувале на нашите предци izdelување од времето, заборавот на смртноста и учеството во создавањето на светот во новиот почеток. Отука може да се каже дека долговечноста на симболите со отворено значење упатува на онаа старана од атемпоралната природа на исконското и светото, а од друга страна напуштањето на паганско обредното значење на тоа како се менува поетскиот процес во кој учествува секое ново поколение на учесници и гледачи, со варирање на изведбата, промена на хиерархијата на функции и

додавање на нови значења на истите симболи во процесот на комуникација. Иван Лозица³⁶ во еден од неговите трудови ќе забележи дека колку подобро ги познава обредите и обичаите толку во нив забележува поголема заедничка онова. Поединостите ја прават разликата со своето богатство и разновидност, па создаваат полов, локален регионален и национален идентитет на културните сегменти, но тие се подложни на менување, преку историските актуелизации и варијации. Во сличностите тој ја препознава соновата која е постабилна од разликите и многу потрајна од нас смртниците, а која се доживува како архетипски вечен, над историски и надвременски дел од човековата свест. Со претпоставка дека можеби оттаму доаѓаат и исти обреди во различно време на годината, оттаму слични обичаи на различни страни на светот исти мотиви во народната литература и сл.

Несомнено дека човекот од различните цивилизации уште од древни времиња бил прогонуван од поривот за сердба со другиот, затоа низа сличности се среќаваат во синкретичките форми и особено играта. Ако ја прафразираме реченицата на Е. Декру: „Уметностите потсетуваат една на друга заради своите принципи, на не заради своите дела“³⁷ во смисла на фолклорните творби потсетуваат една на друга заради своите принципи, а не заради своите манифестни појави. Тоа најдобро се гледа во играта (танцот) принципите врз кои се темелат сите играчки појави се базираат на промената на рамнотежата на танчерот. Познато е дека кога стоиме ние никогаш не сме неподвижни, бидејќи користиме безброј ситни движења за да ја распоредиме својата тежина. Основната положба на телото во различните традиционални танци претставуваат примери за контролирана дисторзија на рамнотежата. Играта како под микроскоп ги зголемува тие непрекинати и најситни промени на тежиштето што ние ги користиме за да останеме потполно неподвижни. Имајќи ги предвид истражувањата што во оваа област се правени преку специјални мерења може да заклучиме дека токму оваа игра на рамнотежа се открива во основните принципи на сите форми на изведбата. Во играта како особен знаков систем на уредување се определуваат два неопходно суштествени знака кои се однесуваат како на преобразбата, но и на дејствата изведени во определен момент, т.е. преобразба со однапред определени улоги и партитури. Секако дека на дадено ниво учествуваат различни квалитети на дејство, а исто така постојат различни видови на преобразба. Таа бара безрезервно влегување во улога, што значи поетоење на игрилото едновремено во двата света, реален и замислен или посуштествено на

³⁶ Lozica Ivan, *Poganska baština*, Golden marketing, Zagreb, 2003, стр. 114.

³⁷ Во: Barba Eugenio, Savareze Nikola, 1993 (1995), *A Dictionary of Theatre Anthropology*, Rouledge, London, New York, стр.11

границата на световите. Овие игри во својата основа се свртени кон човековото битие и егзистенција, тие ја одразуваат состојбата на човекот растргнат меѓу љубовта, животот и смртта. Изведбата во фолклорот значи да се прикажат фактите во нивна потполност и богатство на нивното дејство. Тоа е комуникациски процес кој станува активен во мигот кога публиката ја прифаќа конвенцијата на мизансценот и секој елемент врамен во него станува значаен. Разбирањето на изведувачкиот процес станува еден од начините да се разбере процесот на човековото создавање на културата на локално, регионално и глобално ниво.

Во оваа смисла фолклорот не може да се толкува синхрониски со иманентен пристап, бидејќи вклучува симболи (ликови и постапки) на предходните изведби менувајќи им го значењето. Затоа во истражувањето на локалното регионалното и универзалното во фолклорот мораме да им влеземе во трага на минатите изведби, но исто така треба да се чуваме од реконструкцијата на т.н. „изворно значење“, кое и кога би успеале да го реконструираме, нас не би требало да не задоволи: тоа е само значење на претпоставената праизведба кое во себе не ги содржи подоцна создадените значења на дијахрониската низа. Со други зборови „изворното значење“ е само иницијално – тоа не се однесува на историската целина на разгледуваната фолклорна појава, без да го зафаќа битот на таа целина. Во тој однос може да се каже дека контемплативните податоци за ширењето скоро секогаш збунуваат. Сепак ние сме далеку од единството со паганските божества и митовите се заборавени, учесниците нив ги заменуваат со локални историски преданија или христијански содржини, но симболите и понатаму се повторуваат барајќи нови значења. Мултинационалните (или подобро преднационалните) пагански религии одамна се христијанизирале или исламизирале, но во фолклорот на народите се сочувани примери на митските ликови и постапки, како преживевани од постаро заедничко наследство, што значи дека христијанството, како наднационална религија создава нови сличности во фолклорот на христијанските народи. Исто така ширењето на медиумскиот простор преку ширењето на импресијата дека сме жители на глобалното село ни создава впечаток дека пред нас стои отворена можност за глобално културно разбирање. Но, од друга страна нè става во нов процеп меѓу нацијата и глобализацијата, меѓу скапо здобиената македонска држава и Европските интеграции, биполарната генерализација на роднокрајното и европското може да ни звучи мошне политички. Локалното наспроти европското може да го сфатиме и како регионално или национално, при што овие идентитети се izdelуваат како различни од европските.

На крајот имајќи ги предвид различните аспекти на овој проблем може да заклучиме дека, освен што фолклорот претставува израз на

карактеристиките и идентитетот на секој народ посебно, тој истовремено сведочи и за неговата способност за комуникација, вкрстување и содејство со начинот на кој тој како жив организам трпел разни надворешни влијанија во текот на општествено-историскиот развој на народите, притоа се развивал и се менувал .

Литература:

Barba Eugenio, Savareze Nikola, 1993 (1995), A Dictionary of Theatre Anthropology, Routedge, London, New York,

Ѓуришин Диониз „Меѓу литерарните центризми – нова категорија на литерарноста“, *Македонската литература и култура во контекст на медитеранската културна сфера*, Скопје МАНУ, 1996.

Лафазановски Ермис, антрополошки дијалози, Скопје, Магор, 2000,

Leščak Milan, “The Stylization of Folklore and the Present Folklorism”, *Folklore, Folklorism and National Identification - The Slovak Cultural Context*, Institute of Ethnology, Slovak Academy of Sciences, Bratislava, 1992

Lozica Ivan, 1990, *Izvan teatra, Teatrabilni oblici folkloru u Hrvatskoj*, Zagreb, Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa.

Lozica Ivan, 2003, *Poganska baština*, Golden marketing, Zagreb,

Мартиновска Ана „Етнички стереотипи во македонскиот фолклор и нивниот одраз во македонската современа поезија“, *Зборник од Меѓународна славистичка конференција*, Југозападен универзитет Неофит Рилски, Благоевград, Бугарија, 03-05.12 2004 г. стр. 744-753.

Мартиновска Ана, „Фолклорот во основата на концептите на националните, етничките и културните идентитети на Балканот“, *Македонски фолклор* бр. 64, Скопје, Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 103 -112.

Пенушлиски Кирил, *Македонски фолклор – Студии и прилози*, Скопје: Матица македонска, 2003,

Sikimić Biljana, „Ka rekonstrukciji balkanskog teksta“ *Južnoslovenski filolog*, Beograd, 1995, 177-195

The black arab as a figure of memory – Interpretation- European Research project for Poetics & Hermeneutics, Vol.3; edited; Kulavkova Kata, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje , 2009

Katerina Petrovska – Kuzmanova

Institute of folklore „Marko Cepenkov” - Skopje

The local, regional and global in folklore

Summary

It is engraved in people's consciousness that folklore is what discerns us from others. In field folklore research remarks like: "The folklore of my village differs from the folklore of the neighboring one" are commonly encountered, which further implies: "The folklore of my region differs from the folklore of the other regions in Macedonia, and it, in turn, differs from the folklore of the other European countries." According to this, the folklore is a representative symbol of the local, regional and national. Regardless of the polarizations when it comes to valuing the hometown, in the distinction between the local and European, folklore as a whole is immediately placed on the side of the local. Through the analysis of this problem in the text, we arrive at the conclusion that, if we consider the historical and cultural influences of neighboring peoples, it becomes clear that our folklore shares a lot of elements with other nations on the Balkans and in Europe. From this follows that folklore is not only an expression of the characteristics and identity of each nation individually, but also a witness to its ability to communicate, intersect, develop and evolve.

Key words: local, regional, global, folklore, epic poems, dance, mask.

доц. м-р Горанчо АНГЕЛОВ,

Факултет за музичка уметност, Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип

КЕМЕНЕ, ГУСЛА, ГУСЛЕ, КЕМАНЕ, Г'ДУЛКА

Апстракт: Музичките инструменти и народните песни, како наше културно и материјално богатство, се она што не познава административни граници и културни разлики. Музичките инструменти се среќаваат сè до онаму до каде може да достигне нивиот мизолвучен тон. Опстанокот на одредени инструменти и песни, покрај географската положба и конфигурација, зависи и од прифаќањето од локалното население, нивното применување и пренесување на идните генерации. Музичкиот инструмент кемење (гусла) се употебувал и сеуште се употребува во некои Балкански земји. Она што го прави обединител на две култури со мошне слични или исти традиции е неговата употреба во Р. Македонија и во Р. Бугарија. Застемено е претежно во северо-источниот дел на Р. Македонија и од другата страна на границата, во пределите на југозападна Бугарија што само ја зацврстува неговата улога на обединител на народите кои живеат во овие држави. Според изнесеното, заклучуваме дека овој музички инструмент претставува синоним за традиционалната музика и песна за двата народа кои живеат во овие соседни земји а треба да допринесе и во обединување на идните поколенија.

Клучни зборови: традиција, музика, музички инструменти, кемење, гусла, г'дулка

Во зададениот наслов препознаваме жичен музички инструмент, распространет на повеќе делови од Балканскиот полуостров, омилен, прифатен и применуван помеѓу народот во Р. Македонија и помеѓу народот на Р. Бугарија.

“...За оригиналноста и афтохтоноста на музичките инструменти не може да се зборува со сигурност туку повеќе може да се зборува за нивната асимилација на одредено тло. Начинот на пренесување на инструментите бил условен од местоположбата односно протокот на култури на одредена територија. Многу често инструментите биле пренесувани од една земја во друга попатна размена или биле наследени од постарите култури“ (Dević, 1977: 1).

Инструментот кемење, кемане, гусла, гусле и г'дулка, помеѓу народот дава јасна асоцијација за каков музички инструмент станува збор, музички инструмент кој се одликува со специфична, универзална конструкција и физиономија. Анализирајќи го од повеќе аспекти (начин на произведување на тонот, начин на свирење, штимање на жиците и звучениот тембар) осознаваме дека станува збор за еден, во многу нешта, идентичен музички инструмент. Непосредните врски помеѓу луѓето кои живееле во пограничните предели, во минатото и денес, резултирало со прифаќање на дел од нивните животни навики и обичаи. Традиционалната соработка продолжила и по наметнувањето на административните граници кои ги определиле некои политички одлуки. Овие граници кои го

разделиле населението на две страни по што тоа останало да живее во различни држави од двете страни на границите.

„Историските, географските, социјалните, политичките и другите општествени услови имале непосредно влијание врз севкупниот културен развиток на Балканот а особено врз создавањето, негувањето и зачувувањето на народното творештво како своевидна долговековна традиција“ (Смоковарски, 1983: 3).

Политичките интереси и воените виори кои во минатото не само што не го одминале овој дел од Балканот туку напротив, овде најповеќе се кршеле копјата во поглед, кој е овој народ, кое чиво е, до каде е, на кого му припаѓа итн. Се разбира дека границата која ја зацртале политичарите, не можела целосно да ги прекине процесите на разменување, пренесување и прифаќање на одредени животни навики и обичаи кои се граделе во минатото а со векови напластуваната материјална и духовна традиција не можела да исчезне како рефлексija на социо-политичките моменти.

Овие збиднувања се одразиле и во соработката помеѓу населението од соседните села и градови, истовремено допринесувајќи да одредени исти или слични традиции, се најдат од две страни на границата. Она што не можела и не може да се изврши е целосен прекин и комуникација помеѓу соседите.

Ќеменето е музички инструмент кој е една од кариките наследена од нашите предци кои го употребувале овој музички инструмент. Самиот инструмент, неговата музика и музичарот, во минатото ги сврзувале луѓето со исти или слични традиции и обичаи што може да се осознае од истражувањата кои се одвивале пред втората светска војна пред утврдувањето на денешните граници. Она што на некој начин го привлекува вниманието на научната јавност но и на обичниот човек е застапеноста на ќеменето од двете страни на границите помеѓу Р. Македонија и Р. Бугарија. Во Македонија, овој инструмент најмногу се употребува во северо-источниот дел додека од другата страна на границата, во пределите на југозападна Бугарија. Употребата во минатото, задржана и денес, ја нагласува културната врска помеѓу населението од двете страни на границата. Голема улога во зачувувањето и распространетоста што ја имал и се уште ја има овој инструмент има лесната преносливост и начинот на добивање на тонот. Ќеменето со задоволство било прифаќано од страна на талантираните луѓе а една од неговите одлики е тоа што овозможува истовремено свирење и пеење. Со своите тонски карактеристики и начинот на произведување на тонот, ќеменето било погодно за придружба на песни со што ќеменцијата покрај улогата на инструменталист, има улога и на афирматор и чувар на народната песна.

Терминологијата на самиот инструмент, во одредени региони е различна но станува збор за музички инструмент кој според изгледот, поставеноста на жиците, начинот на произведување на тонот и штимањето е скоро идентичен.

Под терминот „ќемене“, во Македонија се подразбира трижичен или четирижичен музички инструмент со крушовидна форма кај кој тонот се добива со трлање преку жиците со помош на гудало, инструмент кој сè уште се негува во одредени региони во Македонија.³⁸ Се претпоставува дека зборот *Ќемене*, потекнува од *Ќаменце*, трожичен гудачки музички инструмент со иста конструкција и форма кој се среќава во Турција, Иран, Сирија, Арабија, во земјите на африканскиот континент и во земјите околу Средозното Море (Sachs, 1913). Никола Кауфман вели дека овој инструмент се употребува во некои делови на Бугарија и се именува различно (Кауфман, 1970:77-81). Покрај општоприфатениот термин за инструментот, мошне често ќеменето се именува и со терминот „гусла“ (гусле) и „ќемане“. За гудалото се користат термините трљача, трљаче, трљачка, бидејќи со трлање по жиците со гудалото се добива тонот. Овие имиња имаат етимолошко значење кои се длабоко врежани во свеста на ќеменциите. За свирачите на ќемене обично се вели ќеменција или гуслација а за репродуктивниот процес се вели дека гуда или гусла што има етимолошко потекло имајќи го во предвид начинот на добивање на тонот, со трлање на жиците со гудалото.

За ќеменето среќаваме пишани извори и преданија кои говорат за неговата употреба во минтото.

Уште пред многу векови, византискиот историчар Теофилакт Симоктата во „ХРОНИКАТА“ ја истакнува големата љубов на Словенските народи кон музиката. Овој историчар во VII век го споменува името на музичкиот инструмент „гусла“ (ќемене) со што веројатно укажува дека овој инструмент често го употребувале Словените, поради што и му го споменува името. Во IX век бугарскиот епископ Кузман ги обвинува богомилите па вели: „Гуслами и плесканием и пјесними бесовскими вино пијут“ (Кухач, 1876).

Методи Симоновски произнесува некои народни верувања поврзани со музичките инструменти. Произнесуваме едно предание. „Што се однесува до „занаеотот“ свирење, него бог му го подарил на човекот, кога едно време делел дарови на луѓето. Тоа се случило оној ден, кога тој со сите свои светци бил на гости кај баба Ева, која по тој повод ги дочекала со она што имала, што дал господ – леб и сол. Пред поаѓање од Евиниот дом,

³⁸На терен сретнавме и петожичено кое било изработено од радозналост но не сретнавме некој да свири на вакво ќемене.

благодарниот бог го благословил многубројното семејство на Ева. Меѓу многуте, еден го благословил да биде ќеменија, друг – тапанџија, да работат, со пот на челото да се ранат“. Поврзувајќи ги божествата во нивната трансформација која често била во овчар како синоним за скромен човек и свирач на некој народен музички инструмент на кој овчарот свири додека ги паси овците, Симоновски вели: „Освен тоа што божеството може да се престори во овчар, тоа може да се престори и во просјак, неугледен човек. Покрај сожалувањето, тоа е една од причините поради кои народот во минатото ги помагал патувачките сакати гуслари и просјациите воопшто (Симоновски,1999).

За разлика од останатите народни инструменти кои се застапени во народните песни и преданија, за ќемението сретнавме само една песна која ни ја испеа Лефка Стојанова од Македонска Каменица, наречена „Ќемене ми дрнка“. Истата песна, во вокална и инструментална форма ја исполнија и останатите ќеменици од Делчевско (нотен пример бр.1).

Нотен пример бр.1.

Ќе - ме - не ми дрн - ка ма - мо, ќе - ме - не ми дрн - ка, —

3 ќе - ме - не ми дрн - ка ма - мо ме - не ми се же - ни, —

5 Ќе - ме - не ми дрн - ка ма - мо ме - не ми се же - ни.

Ќемене ми дрнка мамо, ќемене ми дрнка,
ќемене ми дрнка мамо, мене ми се жени. / 2x

Ако ти се жени ќерко, ако ти се жени,
ако ти се жени ќерко земи се ожени. / 2x

И ти ли се надаш бабо, и ти ли се надаш,
и ти ли се надаш, бабо гости да пречекаш. / 2x

Гости да пречекаш, бабо гости да пречекаш,
гости да пречекаш, бабо с` дрвени лажици. / 2x

С` дрвени лажици бабо, с` дрвени лажици,
с` дрвени лажици бабо, с` калени паници. / 2x

Во поглед на распространетоста, во минатото, ќеменето било распространето во повеќе делови од Македонија. Во денешно време, се среќава исклучиво во источните и североисточните делови од Р. Македонија по должината на Осоговските планини и во Пијанечката област (Линин, 1986: 57).

Денес, ќемене се среќава во градовите Делчево, Македонска Каменица, Винаца, Кочани, Штип, Пробиштип, Злетово, Кратово, Крива Паланка, Куманово и во селата кои гравитираат околу овие градови (Сл.бр.1).³⁹

Сл.бр.1. Карта на Р.Македонија со застапеност на инструментот ќемене

Споменативе населени места припаѓаат на Шопско-брегалничката етнографска целина. Според Зоранчо Малинов, оваа етнографска целина ги зафаќа сливовите на реката Брегалница и Пчиња, а извесен нејзин дел се наоѓа во сливот на Струма и нејзината десна притока Струмешница. Во сливот на Брегалница се наоѓаат следниве предели: Малешево и Пијанец – во горниот тек на Брегалница, Осоговија – јужниот планински дел од Осоговските планини, Кочанско и Виничко – по средниот тек на реката, во Кочанската Котлина, Злетовско – по текот на Злетовска река (Злетовица), десна притока на Брегалница, ОвчеПоле – во сливот на

³⁹Постарите инструменталисти на ќемене во Штип, потекнуваат од Кривопаланечко и Кратовско.

Светиниколска река (Азмак), десна притока на Брегалница, Штипско – по долниот тек на Брегалница, додека во сливот на нејзината најголема лева притока, се наоѓа истоимениот предел Лакавица. Во сливот на Пчиња се наоѓаат пределите: Пчиња – во изворишниот дел на реката, Козјачија – јужните предели на планината Козјак, Средорек – долниот тек на Крива Река, Кратовско – западните падини на Осоговските Планини со средниот дел од Криворечието и Кривоаланечко (Славиште) – во горниот тек на Крива Река. Во сливот на Струма се наоѓа пределот Горноџумајско (Благоевградско) и тоавосредишниот нејзин дел, а во изворишните деловина Струмешница и нејзините леви притоки, т.е. најјужните падини на Плачковица, се наоѓа Радовишки Шоплук (Малинов, 2006: 20).

Ќеменето како и останатите традиционални инструменти се изработува претежно рачно, со помош на примитивни прилагодени алатки и со употреба на мал број на фабрички алатки. Бидејќи се изработуваат и не се стандардизирани, доминираат индивидуалните ерголошки решенија кои се резултат на креативноста на изработувачите.

„Од создавањето на светот па до денес, дрвото како материјал, неразделно ги придружувало сите фази на човечкиот живот и битно влијаело за неговиот опстанок и за еволуцијата на неговиот род. Не напразно прастариот човек на некои дрвја им давал култно значење или ги прифаќал и толкувал како божества“ (Чајканович, 1985: 102-116).

Првите примитивни музички инструменти се изработувале од дрво бидејќи дрвото се наоѓало насекаде околу човекот и било најпогодно за обработување и прилагодување во одредени форми.

„Поради различноста на музичките инструменти и нивните бројни локални варијанти, се подразбира дека ќе се разликува и нивната ергологија и технологија и дека не зависат само од типот на инструментот туку и од регионот во кој се изработуваат. Од што ќе биде изработен одреден инструмент, најмногу зависело од материјалот кој преовладува во тој регион“ (Gojković, 1989: 14).

Инструментот ќемене се изработува од повеќе типови на дрво како: орев, скоруша (вид на дива круша), јавор (клен), круша, ц’рница а за изработување на корпусот додека капакот се изработува од чам и бор.

Сите изработувачи кои имавме можност да ги снимиме, за изработување на ќемене претежно употребуваат материјал кој што може да се пронајде во нивното непосредно опкружување. Големо влијание во изборот на материјал има местото на живеење на каква надморска височина, дали живее на повисоки, планински, или пак на пониски, низински предели што влијае на самата вегетација од која зависи и типот на дрвата кои што опстојуваат во тие услови. Можеме да кажеме дека

изработувачите на некој начин се условени од самата природа која што им го обезбедува репроматеријалот од кој тие ќе ги изработуваат инструментите.

За разлика од останатите народни музички инструменти кои воглавно имаат одредена дефинирана и востанавена форма, кај кѐменето формата може да биде мошне варијабилна и со изразена индивидуалност која е карактеристична за самиот изработувач кој на овој начин се идентификува во средината. Во продолжение ќе изложиме инструменти со различни форми (Сл.бр.2).

Сл.бр.2. Форми на инструменти

Секако, секој инструмент се издвојува со индивидуалност која е резултат на изработувачкиот процес. При изработувањето на кѐмене сѐуште е задржан оној стар, традиционален, наследен начин на рачно изработување што е главната причина за изразената индивидуална (автентична) физиономија која се одразува неговата прастара форма. Од приложените фотографии кои ги снимивме на терен, можеме да видиме дека кѐменето, генерално ја задржува крушкастата форма со одредени отстапки.

Според бројот на жиците, кѐменето може да бидетрижичено и четирижичено. Во текот на нашите теренски истражувања во Македонија, наидовме и на кѐменесо 5 жицикое е создадено како плод на

инвентивноста на еден од изработувачите.⁴⁰ Во пракса најзастапени се инструментите со 3 жици и нештопоретко со 4 жици(Сл.бр.3)

Сл.бр.3. Трижичено, четирижичано и петожичено кемење

Во минатото и во Бугарија претежно се користеле трижичени или четирижичени кемењиња. Кај некои инструменти во Бугарија, освен основните, мелодиските жици, се додадени и дополнителни, резонаторни – аликвотни жици кои се поставени под мелодиските. Бугарскиот етномузиколог Никола Кауфман вели: „Г’дулките се три и четири жични. Ретко се среќаваат и петожични. Во минатото имало и двојични. Освен основните, мелодиски жици, г’дуларите (свирачи на г’дулка) често употребуваат и резонаторни (аликвотни жици) кои се поставени под мелодиските жици. Ги нарекуваат „подгласници“ (Кауфман,1970: 79) (Сл.бр.4).

Кемењето и г’дулката се инструменти со не многу голем опсег на тонови, и припаѓаат во групата на бурдонски инструменти. Мелодијата се свири на две жици (на првата и третата) додека втората жица, цело време го свири основниот тон кој звучи за една октава пониско од мелодиската жица.

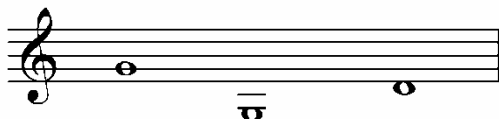
Жиците кај кемењето се штимаат според следниот распоред.⁴¹

⁴⁰Петожичено кемење изработува само Драги Костовски од Штип. Тој направил неколку петожичени кемењиња кои повеќе биле наменети за продажба како сувенир но не се применуваат од страна на кемењичите.

⁴¹Штимот е произнесен според светски прифатениот метод на *g finalis*.

Штимот кај кемењето е по следниов редослед.

- I. жица на тон g^1
- II. жица на тон g
- III. жица на тон d^1

Распоред на жиците кај четирижичено кемење:

- I. жица на тон g^1
- II. жица на тон g
- III. жица на тон d^1
- IV. жица на тон d^1

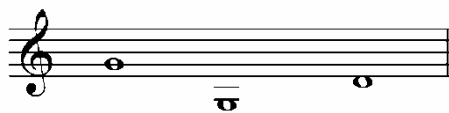

Штимот може да биде и различен, според редослед кој го прави самиот инструменталист но воглавно се задржува интервалскиот однос помеѓу 1, 2 и 3 жица додека четврта се дуплира за една октава пониско од втората.

Според Кауфман, најраспространетата трижичена г'дулка, во различни реони се штима различно но најраспространет штим е северниот кај кој првата жица е наштимана на sol^2 , втората на sol (од малата октава) и третата на re^1 (Кауфман, 1970: 79).

Распоред на жиците кај тројжичена г'дулка

- I. жица на тон g^1
- II. жица на тон g
- III. жица на тон d^1

Распоред на жиците кај четирижичена г'дулка:

- I. жица на тон g^1
- II. жица на тон g
- III. жица на тон d^1
- IV. жица на тон d^1

Мелодиите кои се исполнуваат на кемење, може да се чисто инструментални или пак се базираат на мелодиите од вокалната музика. Самиот инструмент е погоден за истовремено свирење и пеење така да голем дел од инструменталистите, за време на свирењето пеат. Застапени се сите жанри на песни. Кауфман вели дека мелодиите изведени на г'дулка, се ороводни, брзи и бавни во духот на бавната народна песна (Кауфман, 1970: 79).

Библиографија:

- Кауфман, Николај (1970) Б'лгарска народна музика, Софија:Наука и искусство.
- Линин,Александар (1986) Народните музички инструменти во Македонија,Скопје: Македонска книга.
- Манолов, Илић, (1987) Традиционалната инструментална музика от Југозападна Б'лгарија -Прински край, Софија: Издателство музика.
- Малинов, Зоранчо (2006) Традицискиот народен календар на шопско-брегалничката етнографска целина, Институт за фолклор „Марко Цепенков“-Скопје, Скопје: Посебни изданија, Книга 68.
- Симоновски Методи (1999) Музиката во светлоста на народните верувања во Македонија, Музиката на почвата на Македонија, Скопје,кн. 7, дел I-II, МАНУ.
- Смокварски, Ѓорѓи (1983) Архаичните форми на двогласното народно пеење на балканот, (докторска дисертација, одбранета на Факултетот за музичка уметност во Скопје при Универзитет „Кирил и Методиј“ – Скопје (ракопис).
- Кухач С. Фрањо (1876) Прилози на повјест гласбе, Рад ЈАЗУ, Загреб, књига XXXVIII.
- Чајканович,Веселин(1985) О магији и религији – култдрвета и билкикодстарихСрба, Београд,Просвета.
- Deviћ, Dragoslav (1977) Etnomuzikologija III deo(instrumenti), skripta,Beograd: Fakultetumetnosti u Beogradu.
- Sachs, Curt (1913) Reallexicon der Musikinstrumente“, Leipzig.

Прилог фотографии превземени од личната збирка на Драги Иванов од Кочани, направени за време на симпозиумот за кемење во Сандански, Р. Бугарија) одржан во мај 2011 год.)

Проф. д-р Родна ВЕЛИЧКОВСКА,
Институт за фолклор „Марко Цепенков” - Скопје
Проф. д-р Илчо ЈОВАНОВ,
ФМУ при Универзитетот „Гоце Делчев” - Штип

ПЕАЧКАТА ТРАДИЦИЈА ВО КРИВОПАЛАНЕЧКИОТ РЕГИОН

Клучни зборови: Кривопаланечки регион, пеачка традиција, обредно пеење, водичарски песни, лазарски песни, жетварски песни, вокални форми.

Пеачката традиција во Кривопаланечкиот регион егзистенционално била врежана во животот на старата патријархална заедница која во овој момент е изложена на брзо одумирање. Иако секоја мелодија во минатото имала свои атрибутивни одредници кои ја означувале приликата во која се изведувала песната, односно, се знаело времето и местото на изведување, начинот на интерпретацијата и сл., сите информации при теренските истражувања говорат за процесот на промените во културата и гасењето на некои видови.

Традиционалното народно пеење во овој регион, како и целокупниот народен живот се одвива според календарот или значајните случувања во животот и работата на жителите.

Од истражените пунктови се забележува дека сеуште постои жива пеачка традиција⁴², која е на исчезнување во селата, кои се наоѓаат во непосредна близина на комуникациските патишта и другите врски, кадешто современото полека но сигурно го потиснува традиционалното.

Од обредните календарски песни во овој регион најбројни се водичарските и лазарските песни. Водичарските песни, се пеат и денес, особено во селата Герман, Милутинце, Псача како и во други села кои се наоѓаат во пониските предели, додека пак лазарски песни се пеат во селата: Подржикоњ, Луке, Огут, Трново, Црцорија, Тлминци, Жидилово и други.⁴³

⁴² Rodna Veličkovska, „The Living Singing Tradition of Sant Lazarus in Macedonia“, *Reserch of Dance and Music on the Balkans*, International Simpozium, Brčko, 2007, стр. 71- 88.

⁴³ Родна Олевска, „Некои особености на лазарските песни во Кривопаланечкиот крај“, *Македонски фолклор*, XXII/43, Скопје, 1989, стр. 187-193; Весна Матијашевиќ, „Обичаите, игрите и песните за лазарица во Кривопаланечко“, *Македонски фолклор*, XXII/43, Скопје, 1989, стр. 229-235.

Така, за време на водичарските празнувања се пеат водичарски песни, слични или скоро идентични сижеи со лазарските песни. Карактеристично за нив како и за лазарските песни е *наменскиот* карактер на песните, при што секоја песна е наменета за секој член од семејството. Истражувањата покажаа дека во оние села кадешто се пеат обредни песни за време на водичарските празнувања, не се пеат за време на лазарските празнувања, и обратно. Ретки се случаите кадешто тие се поклопуваат. Во основа, и во двата случаја се пее за здравје и љубов, и тие се јавуваат како основни теми, потпирајќи се на магиската сила на зборот, поткрепена со обредни дејства, во што и се содржи суштината на обредниот комплекс. Како потврда за тоа се бројните песни со исти сижеи, како на пример песната „Голубенце воду пие“. Станува збор за спој на зимски и пролетни обреди и песни, кој од научно гледиште претставува мошне интересна појава.⁴⁴

Лазарските песни претставуваат дел од живата обредно пеачка традиција во Кривопаланечкиот крај. Теренските истражувања вршени во с. Луке, Кривопаланечко во 2000 година, укажуваат на постоење и активно изведување на лазарски поворки, проследени со лазарско пеење, задржувајќи ја притоа својата архаичност со антифониот начин на пеење – наизменично пеење на две до три групи по три пејачки, во зависност од бројот на членовите во обредната поворка. Од минатото до денес, лазарските песни претставуваат пренесувачи на желбите, молитвите и потребите на луѓето. Тие се изведуваат на Лазарова сабота (една недела пред Велигден) од страна на девојчињата на возраст до 12 години, до периодот кога „се задевојчуваат“, односно преминуваат од статус на девојче во статус на девојка, што укажува на постоењето на институцијата обреди на премин. Тие се изведуваат по строго утврден ред. Исто како и во минатото, се знае точно какви обврски има секој учесник во обичајот, во кој е застапено хиерархиското редување на лазарките при обредното пеење и играње.⁴⁵ Главни личности во обредниот церемонијал се „Мушки Лазар“ и „Женски Лазар“ (види прилог илустрации, фотографија број 1:

⁴⁴ Подетално види во Rodna Velichkovska „The integrative function of the rite singing in Macedonia“, First Symposium of ICTM Study Group for Music and Dance in Southeastern Europe, 4-8 September 2008, Struga R. Macedonia, *SOKOM & ICTM Study group for Music and Dance in Southeastern Europe*, Skopje, 2009, pp. 253-262

⁴⁵ О. Васиќ истакнува дека, покрај песните, важна улога имаат и игрите (танцот), со основните танцовачки елементи како што се: тапкањето, вртењето и скокањето, кои во етнокорологијата се толкуваат како знаци за повикување на ветрот, растот на посевите и поттикнување на плодност, со што на извесен начин, се потврдува улогата и функцијата на лазарките, Оливера Васиќ, „Улога полова у обредној пракси нашег народа“, *Постструктуралистичка наука о музици*, Специјално издање "Нови звук", СОКОЈ-МИЦ при ФМУ, Београд, 1998, стр. 42.

девојката со чадорот е „Мушки Лазар“). И двете носат шапки („шешири“) накитени со цвеќе и секогаш одат напред, а останатите играат и пеат во формација: две или три групи по три девојки. Првата девојка е „предњ□ца“, втората – „средњ□ца“ и третата се вика „досредњ□ца“.

Карактеристично за Кривопаланечкиот регион е постоењето на три типа лазарски песни: 1) „на одéње“, или „на шетáње“, 2) на „стојáње“ и 3) на „вртéње“, односно „на играње“, а како основни танцовачки елементи се: тапкањето, вртењето и скокањето, преплетот, односно, змијовидното движење при играњето.

Карактеристично за првиот тип е тоа што песните се пеат кога лазарките шетаат по полето, како на пример во песната „Ој, ти горо, лисна горо“ (Види прилог нотни примери, пример број 1).

За вториот тип лазарски песни, односно за песните на „стојáње“, карактеристична е употребата на рефренот „Лазаре“, кој како метричко проширување во основниот стих делува како целинка во рамките на овие мали музички форми, како во песната:

Летаја ми летаја, еј Лазаре,
девет реда жеравје.

Овие песни се нарекуваат „на стојáње“ или „на шетáње,, поради тоа што при нивната изведба лазарките стојат и пеат, а машкиот и женскиот „Лазар“ наизменично одат еден кон друг и пак се враќаат назад. На тој начин тоа продолжува и трае сé додека се пее песната (пример број 2 и 3).

Карактеристично за третиот тип, односно за песните „на вртéње“ или „на играње“ е играњето (со преплетување) и антифониот начин на пеење, како на пример во песната: „Млади дел□ја коња разигра“ (пример број 4).

За интерпретацијата на првиот и третиот тип карактеристична е појавата на текстуелни и мелодиски цезури по првиот слог од вториот стих, кои на извесен начин ја разбиваат едноличноста на музичките делови во песните, а зад сето тоа лежи магискиот карактер на интерпретациите.

Следејќи го текстуалниот дел од овие песни, нивната структура и функција во одделни делови, како и улогата на рефрените, може да се заклучи дека нивното изведување е со точно одредена *намена*. Секоја песна е посветена на некого или на нешто, изразувајќи ги желбите, главно, за подобар живот на луѓето. Песните се наменети и упатени на невеста, момче, девојка, мали деца итн. Најубавите и најмилозвучните песни се пеат на помалите деца, како што е песната:

Голубѐнце воду пије,
на сред село, на езеро.
Сви се сокол да га грабне,
оно му се мило моли:
- Немој, немој сив соколе,
оно ми е маленѐчко,
ќе ми гука на постѐља.

(АИФ, м.л. бр. 3805).

Преку стиховите на овие песни се рефлектира грижата, заштитата и љубовта на мајката, со желба за долг и среќен живот на своето чедо. Освен тоа, тие се пеат и на домаќинот на куќата, при што се истакнува неговото богатство или желба да стане богат човек. Во нив се потенцираат и желбите да се размножува добитокот: кравите, овците, и др. Ако во дворот семејството има пчели, им се пеат песни на пчелите. Како во песната:

Седи Севде у Јанѐко,
ем си рои девет пчеле,
ем ги рои ем ги брои,
ем ги праќа на далѐко,
на далѐко преко река.
Отуд летев, свака носи:
на дупенце по купѐнце,

на грбѐна самарѐна,
на ножѐца по лажѐца,
на криленце по златѐнце,
на главѐца каленѐца.
- *Благосѓви, седи Севде,
седи Севде у Јанѐко*
(АИФ, м.л. 3804).

Главно пожелбите во песните се ориентирани кон формирање на здраво поколение и обезбедување благосостојба во секојдневниот живот на човекот.

Откако девојчињата ќе ги испеат песните, домаќините ги даруваат со јајца или со „пари“, а тие се поклонуваат⁴⁶ и со песна ги благословуваат: *Благосѓви* и зборовите од почетниот стих на песната, како на пример: *Благосѓви, седи Севде, седи Севде у Јанѐко!*

Според тоа, може да се заклучи дека целокупната симболика во овие традиционални обредни пеачки форми е посветена на семејството и е врзана за магискиот елемент кој е во служба на обезбедување на добар род, плодност и благосостојба кои ја поттикнуваат „силата на ритуалот“.⁴⁷

⁴⁶ што е најчесто опеано на крајот од песните како на пример во оваа: *Играј, играј, Лазаре, / та се лепо поклањај!*

⁴⁷ Мирча Елијаде, *Аспекти на митот*, „Култура“, Скопје, 1992, стр. 25.

Меѓу вокалните форми во кривопаланечкиот регион, значајно место по застапеност заземаат жетварските песни. Жетварското пеење како посебна традиционална институција, со својата функционалност, обемно се користела и се инкорпорирала во различните етапи на нејзиниот развојен пат. Пеењето претставувало основен дел од работните активности на жетварките, означувајќи го времето и просторот на жетвата, патот меѓу домот и полето. Тоа претставува посебен израз на комуникација меѓу минатото и новото време, односно израз на сеќавањата на колективниот дух на народот. (Види ги примерите број 5 и 6).

Карактеристично за жетварското пеење е бавното и развлечено пеење, кое е поврзано со ритамот на тешкиот работен процес на жетварите, кој најчесто е опејан во жетварските песни.⁴⁸

Во зафрлените кривопаланечки планински села сеуште постои верување дека додолките со играта и песната ќе донесат дожд.⁴⁹ Така, при теренското истражување, екипа истражувачи од Институтот за фолклор "Марко Цепенков" од Скопје во Кривопаланечкиот крај во 2000 година забележа дека жителите на селото Луке се жалеле на доготрајната суша и загрижено коментирале дека сеуште ги нема „додолиците“ да поминат низ селото, верувајќи дека тие ќе го донесат долго очекуваниот дожд. И воопшто, кога ќе настане подолг сушен период, старите луѓе со воздишка резигнирано жалат за времето кога постоеле додолки чија помош се користела во таква ситуација. Сегашниот стадиум на развојот на овој вид обредно пеење претставува збир од разни елементи, за кои во денешни услови интерпретаторот нема одредена претстава, така што сега овој обред во многу подрачја на Македонија па и овде речиси е сосема изгубен, но не и непознат. Еве еден пример на додолска песна. (Види пример број 7).

Од истражувањата спроведени во овој регион, дојдовме до интересни информации дека голем број од ороводните песни⁵⁰ се пеат и денес за време на сите верски празници и селски собори, како на пример многу популарната песна „Китче ми падна, бре Величе“ или песната „Потам, повам Стојане“. (Види ги примерите број 8 и 9).

⁴⁸ Подетално види кај Родна Величковска, *Жетварското пеење во Македонија*, Институт за фолклор „Марко Цепенков“, Посебни изданија, Книга 45, Скопје, 2002.

⁴⁹ *Додолицата* се претставени како суштества на кои им е дадена моќ да управуваат со дождот. Тие всушност се медијатори, пренесувачи на молбите за дожд, упатени кон Бога, а тоа може да се забележи преку стиховите во рефренските делови.

⁵⁰ Тоа се посебен вид на магиски практики во кои во основата стои образец на организирано движење, *Народное музыкальное творчество*, Государственный институт искусствознания - Композитор, Санкт-Петербург, 2005, стр. 110.

Посебен одраз ороводните песни наоѓаат во свадбеното пеење. Свадбата како обред на премин⁵¹ претставува жива традиција која чува бројни и разни докази како за општествените односи на традиционалната заедница, така и за промените на овој сложен семејно-обичаен и обреден циклус. Таа функционира како сложен систем на знаци во кој тие меѓусебно се надополнуваат и на тој начин ја образуваат нејзината семантика.⁵²

Главни личности или обредни лица во свадбениот церемонијал, освен *невестата* и *младожсенецот* се: *кумот*, *старосватот*, *братот на невестата*, *деверот* и други учесници кои се викаат *сватови*. (Види фотографија број 2). За нив, во текот на целиот свадбен ритуал се пеат песни, поврзани со целокупниот обреден процес и имаат точно определено *обредно место* и *време* на изведбата. (Види ги примерите број 10 и 11).

Како што може да се забележи, традиционалното народно пеење во овој регион се сочувало до денес. Жанровската разновидност, богатите поетски мотиви, силабичнотонската версификација, метроритмиката, мелодиката и орнаментиката, говорат во прилог на состојбата дека живата традиција и во оваа област е сеуште присутна.

Во овие истражувања традиционалното народно пеење компаративно е набљудувано и од трансрегионален пристап на проблемот, при што се истакнуваат категории на сличност и различност на разните видови традиционално пеачко изразување. Појдовна основа за проучувањето на заедничките елементи на целокупниот обреден комплекс на словенските и балканските музичко-поетски традиции е моделот на лазарскиот, жетварскиот и свадбениот обреден комплекс во Кривопаланечкиот регион, што претставува „преодна шопска зона“ на обредно-пејачките традиции во Македонија, Бугарија и Србија. Проучувањата покажуваат дека материјалот собран од теренските истражувања

⁵¹ Преминот на индивидуата од една полого-возрастна група во друга, од еден општествен статус во друг, како и секој друг премин е опасен и неизвесен, Мирча Елијаде, *Свето и профано*, Књижевна заједница, Нови Сад, 1986, стр. 153. Подетално за свадбата и свадбените обреди на премин кај Брсјациите види кај Весна Петреска, *Свадбата како обред на премин кај Македонците од Брсјачката етнографска целина*, Институт за фолклор "Марко Цепенков", Посебни изданија, книга 43, Скопје, 2002.

⁵² Радост Иванова, *Свадба као систем знакова*, Кодови словенских култура, Београд, 3, 1998, <http://www.rastko.rs/rastko-bg/folklor/index.php>

1) има заеднички особини за многу македонски, а исто така и балкано-словенски културно-јазични традиции во целост и

2) дека одделни елементи во обредноста и пеењето се слични или идентични како по начинот на практикување на обредите и обичаите, така и по постоењето на заеднички мотиви во текстовите на песните.⁵³

Освен тоа, се среќаваат традиционални балкански сџеи, коишто имаат соодветни аналогии во словенската архаична зона со најголема разновидност и најголем степен на зачуваност, така на пример во пределот околу кривопаланечките планински села кои гравитираат спрема Србија и Бугарија во шопската етничка зона, појавите се карактеризираат со присуство на лексика и терминологија својствена на обредноста и пеењето,⁵⁴ кое се одликува уште и со исклучителност и со неповторливост на испреплетеноста на повеќе музички слоеви и особини.

Во историскиот развој на музичко-фолклорната материја, односно во нејзината генеза е познат принципот на слоевитост. Во македонскиот музички фолклор секогаш постои определена врска, помеѓу новиот и стариот слој или поинаку речено постои континуитет на создавање и пресоздавање. Така, во современите социокултурни услови генералната презентација на македонската обредно-пеачка традиција се темели врз постојаната и непресушна инспирација во градењето на сопствениот музички израз. Гледано од историско-социолошки и етномузиколошки аспект, почетокот на презентирањето и широкото популаризирање на овој музички жанр е комплексна појава која е тесно поврзана со

- потребата за негување и претставување на сопствената музичка култура,

- потврдата на сопствениот музички идентитет,

- привлекувањето на поширока структура на слушатели и

- отворањето на можноста за голем број индивидуалци да се определат за професионално посветување на ова музичко поле.⁵⁵

⁵³ Подетално види го табеларниот приказ во: Родна Величковска, Традиционално народно певање у шопској области на тремеџи Македоније, Србије и Бугарске, Македонско традиционално народно певање (етномузиколошки огледи) Етнологска библиотека, Посебна издања, Књига 8, Српски генеолошки центар, Београд 2013, стр.116.

⁵⁴ Карактеристично за бордунскиот тип на пеење е што пејачката на првиот глас „потр □ ша” или „растр □ ша”, а другите две „слагаат”.

⁵⁵ Илчо Јованов, Улогата и значењето на Оркестарот од народни инструменти на Македонската Радио Телевизија во одржувањето на сопствената музичка традиција, Годишен зборник 2011, Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип, Факултет за музичка уметност, година 2, број 2, стр. 5.

Посебно треба да се истакне дека со формирањето на МРТВ, особено по формирањето на неколкуте оркестри: Народниот оркестар, Оркестарот од народни инструменти и Оркестарот чалгии, се појавија и првите интерпретатори на современата македонска народна песна градена врз база на изворното пеење. Така, водејќи грижа за регионалните спецификите *Оркестарот од народни инструменти на МРТ* и пејачите ја поставија народната песна надградувајќи ја со сите белези на регионалната специфика на музичко-фолклорниот израз.⁵⁶ На тој начин со самото свирење на *Оркестарот* е постигнат континуитет на звучна и стилска специфика и боја, надградувајќи го вековното изворно музицирање како неделив сегмент од македонскиот фолклорен идиом.

Овој креативен чин е всушност дело на извонредни музичари, народни уметници и врвни солисти што во изминатите децении членуваат во него. Така на пример, меѓу истакнатите пејачи при МРТВ кои ја презентираа пеачката традиција од Кривопаланечкиот регион се: Васка Илиева, Вања Лазарева, Кирил Манчевски и други, кои низ музичката изведба на народната песна оставаат сопствен белег на музичко-фолклорен израз и на тој начин го одредуваат правецот на движењето на обработката, интрпретацијата и стилизацијата на нашето традиционално пеачко изразување. Васка Илиева ни се претстави со автентичен приказ на жетварската песна „Сл’нце ми е застанало“ и ороводната песна „Китче ми падна бре Величе“. Од репертоарот на Вања Лазарева ќе ја истакнеме жетварската песна „Слага се сл’нле да зајде“, а на репертоарот на Кирил Манчевски се појави многу популарната песна од тој крај „Изникнало криво крувче медено“.

Секој од нив индивидуалното мајсторство со посебно чувство го вградува во севкупниот звучен спектар на оркестарот. Сево ова зборува какво е значењето на овој оркестар и неговиот придонес во негувањето и одржувањето на континуитетот на традиционалните фолклорни созвучја и нивната звучна надградба.

⁵⁶ На пример при подготовката на музичко-фолклорната творба и нејзината реализација, се водело сметка околу застапеноста на традиционалните инструменти и нивната доминантната и водечка улога при интерпретацијата на музичко фолклорната творба. Подетално види кај истиот автор, стр. 8.

ПРИЛОГ

Текстуални и нотни примери

1. Ој, ти горо лисна горо

Musical notation for the song "Oj, ti goru lisna goru". It features a treble clef, a tempo marking of quarter note = 200, and a location note "с. Луке, Кривоаланачки крај". The melody is written on a single staff with a key signature of one flat (B-flat). The lyrics are: "Ој, ти го - ро лис - на го - ро, ој, ти го - ро лис - на го - ро".

1. Ој, то горо лисна горо,
Ој, ти горо лисна горо!

Шири гране на ширóко,
на широко на висóко.
да помне *Мушки лазар*,
и по него сви лазаре.

2. Ливадко зеленико /2,
до к'т ќе се ливадéеш,
ливадéеш, зеленéеш,
од Велгден до Гурѓовден.

3. Т'нко Ките патува́ло,
патува́ло друмува́ло.
Благосóви ој, ти горо,
Ој, ти горо, лисна горо!

АИФ м.л. бр. 3804, с. Луке, Кривоаланечко (2000 г.). Пеат група „Лазарици“ од с. Луке, Кривоаланечко. Снимила, дешифрирала и мелографирала Родна Величковска. Се пее кога „Лазариците“ одат низ горите и ливадите. („на одéње“, односно „на шетáње“)

2. Летаја ми летаја

$\text{♩} = 76$ с. Трново, Кривоаланечко

Ле-те-ја ми ле - те - ја еј Ла-за - ре,
де - вет ре - да же - рав - је.

Летаја ми летаја, еј Лазаре,
девет реда жеравје

Девет реда жеравје,
и десето говори:
- Гујте, гујте жеравје,
па ми ајте со здравје.
На пролет да деојдете,
у двор да ми дојдете,
рано снаи да станат,
рано дворои да метат,
рано столови да редат!

АИФ м.л. бр. 1456, Горче Петров, Скопје (1980) Пеат Милка Станковска, родена во с. Трново, Кривоаланечко и Васка Пешовска, родена во с. Црцорија, Кривоаланечко. Снимила Вера Велчевска, дешифрирала и мелографирала Родна Величковска. Лазарска песна. (*На стојање*)

3. Овде лани дојдóвмо

$\text{♩} = 92$ с. Огут, Кривоपालанечко

Ов-де ла - ни дој - дов - мо Ла - за - ре

ов - де ла - ни дој - дов - мо и!

Овде лано дојдóвмо, Лазаре,
овде лани дојдóвмо, и!

Туј девојче најдóвмо,
двори беше измéло,
вода беше донéло,
Ручак беше спремáло.
А с'к еве дојдóмо,
ни девојче најдóмо,
нима дворови метено,
нима вода донéло,
нима ручак спремáно.

АИФ м. л. бр. 2719, с. Иванковци, Велешко (1979). Пее Борка Ѓорѓиева (72) од с. Огут, Кривоपालанечко. Снимила Цветанка Органџиева; дешифрирала и мелографирала Родна Величковска. Лазарска песна. Се пее на девојка. (*На стојање*)

4. Млади делџа коња разигра

$\text{♩} = 60$ с. Тлминци, Кривопаланечко

Мла-ди де - ли - ја ко - ња раз - иг - ра
мла-ди де - ли-ја ко - ња раз - иг - ра.

The image shows a musical score for a song. It consists of two staves of music in 2/4 time, with a tempo marking of quarter note = 60. The melody is written in a single treble clef. The lyrics are in Cyrillic script and are placed below the notes. The first line of lyrics is 'Мла-ди де - ли - ја ко - ња раз - иг - ра' and the second line is 'мла-ди де - ли-ја ко - ња раз - иг - ра.' The music features a mix of eighth and quarter notes, with some rests.

Млади делџа коња разигра,
млади делџа коња разигра.

Коња разигра поље растера.
Млади делџа од коњ се симна,
од коњ се симна до њум се фана.
Јанка си викна колко што може:
Е дек сте да сте мој девет браќа
Ју поље играт коло девојке,
на танац игра Јанка девојка.
е дек сте да сте овам дојдете,
овам дојдете па да видите,
какав делџа до мене игра!

АИФ м. л. бр. 1555, Тлминци, Кривопаланечко (1969). Пее Елица Ристовска со други жени. Снимиле Милутин Граматиков и Милорад Поповиќ; дешифрирала и мелографирала Родна Величковска. Лазарска песна. Ороводна песна. Се пее „На играње”.

5. Откако́ се Ленке засака́ме

$\text{♩} = 132$ с. Узем, Кривопапанечко

От - ка - ко се, Лен - ке, мо - ри.
за - са - ка - ме, от - ка -
ко се, доб - ро мо - ри за - -
са - ка - ме.

Откако́ се Ленке, мори, засака́ме,
откако́ се, добро, мори, засака́ме.

Никако се не видо́ме.
Сал една́шке тамо доле,
тамо доле у лива́ди.
Малу, многу постоја́ме,
малку нешто подума́ме.
Од изгре́ва, до за́ода,
стомните ни' кал фана́ја,
ведрото ни' ласта́р пушт□.

АИФ м. л. бр. 1529, с. Узем, Кривопапанечко (1970). Пеат Стојанка Здравковска (1956), Славка Здравковска (1935) и Данка Здравковска (1953). Снимил и дешифрирал Благој Стојчевски; мелографирала Родна Величковска. Жетварска песна.

6. Облагала се Петкана

(с. Подржикоњ, Кривопаланечко)

$\text{♩} = 224$

Об-ла-га-ла се Пет-ка - на, (и), об-ла-га-
ла се, мо-ри, не - ве - ста.

Облагала се Петкана, (и)
Облагала се, мори, невеста.

Сос њоњи девер најмали,
да жнее бела, пченџа
што дваес' д'на орање,
до пладне да гу дожнее.
Станала рано Петкана,
станала рано невеста,
избања мушко детенце,
отиде поље широко,
оставџе дете у шавор,
па си почнала да жнее.
До пладне гу е дожњала,
отиде дома Петкана,
забравџе мушко детенце.
Девет је краве измужла,

десета бела Белана.
Рикна си бела Белана
за нејно машко теленце.
Петкана се е сетџа
за нејно машко детенце.
Отиде поље широко
да тражи дете у шавор.
У среќа сретна два вука,
и на Петкана говорат:
- Петкано, млада невесто,
најдомо дете у шавор!
К'т му пелени цепевме,
оно се милно смееше,
а к'да њего почнавме,
писна си дете да плаче:
- Проклета да си мајчице,
зашто се фаќаш облага!

АИФ м. л. 3418, населба Горно Лисиче, Скопје(1988); пее Стојанка Ангелова, родена во село Подржикоњ, Кривопаланечко; снимила, дешифрирала и мелографирала Родна Величковска; Жетварска песна, се пее попладне.

7. Лет летáла пеперúга

с. Узем, Кривоपालанечко

Ој, ду - ду - ле дај бо - же дош,

Лет ле - та - ла пе - пе - ру - га ој, ду - ду - ле

ми - ли бо - же.

Ој, дудúле, дај боже дош!
Лет летáла пеперúга,
ој, дудúле, мили боже!
Да зароси ситна роса,
да се роди жито, трева,
жито, трева и конбпје.

Одлетáла ју вр' небо,
раскарáла црни облак,
ој, дудúле, мили боже!
Од два класта шиник жито,
од два грозда ведро вино.
Ој, дудúле, дај боже дош!

АИФ м. л. бр. 1530, с. Узем, Кривоपालанечко (1970). Пеат Милевка Грозданова (1952), Данка Здравковска (1953) и Славка Здравковска (1935). Снимил и дешифрирал Благој Стојчевски; мелографирала Родна Величковска. Додолска (“дудуларска”) песна.

8. Китче ми падна бре, Величе

с. Узем, Кривоаланечко

Кит - че ми пад - на бре Ве - ли - че

кит - че ми пад - на да - до.

Китче ми падна бре, Величе,
китче ми падна дадо.
От дно шам^ече, от дно шам^ече.
Лудо го најде, па го не^дава,
кир^еја тражи тој бело лице.
Лице не дава, лице не дава.

АИФ м. л. бр. 1529, с. Узем, Кривоаланечко (1970). Пеат Стојанка Здравковска (1956), Славка Здравковска (1935) и Данка Здравковска (1953). Снимил и дешифрирал Благој Стојчевски; мелографирала Родна Величковска. Ороводна песна. Се пее на соборите во селото.

9. Потам, повам Стојане

$\text{♩} = 128$ с. Трново, Кривоаланечко

По - там, по - вам Сто - ја - не, по - там,
по - вам бе - ка - ре.

Потам, повам Стојане,
потам, повамбекаре!

Не се факај до мене,
не ми прљај сајчето,
скоро сум го шиело,
супо сум го плат□ло,
ич не сум го нос□ло!

АИФ м. л. бр. 1456, Ѓорче Петров, Скопје (1970 г.). Пеат Милка Станковска родена во с. Трново, Кривоаланечко и Васка Пешовска родена во с. Црцорија, Кривоаланечко. Снимила Вера Велчевска; дешифрирала и мелографирала Родна Величковска. Ороводна песна. Се пее на соборите во селото.

10. Назат, назат китени сватови

$\text{♩} = 136$ *Rubato* с. Трново, Кривопаланечко

На-зад, на-зад ки-те-ни сва - то - ве и!

на-зад, на-зад ки-те-ни сва - то - ве.

Назát, назát китени сватове, и!,
назát, назát китени сватове!

Наша мома само ваша тавра,
Напред, напред китени сватове,
Ваша мома ја наша је тавра.
Најнапред је кума и старéјко,
ја назát је млади младожења.

АИФ м. л. бр. 1456, Ѓорче Петров, Скопје (1970). Пеат Милка Станковска родена во с. Трново, Кривопаланечко и Васка Пешовска родена во с. Црцорија, Кривопаланечко. Снимила Вера Велчевска; дешифрирала и мелографирала Родна Величковска. Свадбарска песна.

11. Постој, погреј мило јасно сл'нце

$\text{♩} = 80$ с. Тлминци, Кривоаланечко

По - стој по - греј по - стој
по-греј по - стој по-греј ле ми-ло јас-но сл'н
сл'н - це -
о - И!

Постој, погреј, постој погреј,
постој погреј ле, мило јасно сл'нце, и!

Да навезам на брата ми јака.
Брате јака, јака ем рукави.
Око јака очи соколóви,
на рукави перја паунови.
Ќе го пракам брата ју сватове,
Ју сватове стари кум да биде.
Ако мома јод арнога рода,
сви сватови појаеки дојдат,
сви на коњи играеки дојдат.

АИФ м. л. бр. 1555, Тлминци, Кривоаланечко (1969). Пеат Елица Ристовска со други жени. Снимиле Милутин Граматиков и Милорад Поповиќ; дешифрирала и мелографирала Родна Величковска. Свадбарска песна.

Илустрации

1. Лазарици. Село Лукé, Кривопаланачко, 2000. г

2. „Првиче“ - 40 дена по свадбата. (Првата посета на младите во куќата кај родителите на невестата). С. Горобинци, Светиниколско (доселенички родови од Кривопаланечкиот регион). 1941. г.

Professor Dr. Rodna Velickovska,

Institute of Folklore "Marko Cepenkov" – Skopje

Professor Dr. Ilco Jovanov,

Music Academy of the University "Goce Delchev" – Stip

The Singing Tradition in Kriva Palanka Region

Summary

There are very few preserved examples of the old musical-poetic culture of the traditional folk singing in Kriva Palanka region today. From the explored spots it is observable that there is still a singing living tradition which is on the verge of disappearing from the villages located adjacent to the roads and other communication links, where the contemporary slowly but surely overwhelms the traditional. The traditional folk singing in this region, as well as the whole life of the people is going according to the calendar or other significant events in the life and work of its residents. The traditional folk singing is also comparatively observed by trans-regional approach to this problem by outlining the categories of similarity and diversity of various kinds of traditional singing expression.

In contemporary socio-cultural conditions the presentation of the Macedonian ritual singing tradition in general terms is based on the constant and perpetual inspiration in the building of its own musical expression. It has to be underlined that with the formation of the Macedonian Radio and Television Company, especially with the Orchestra of folk instruments of this company, by setting a song on its repertoire there is always a tendency to update it with all its features according to the regional specificity of musical and folkloric expression. Thus by the very interpretation of folk singers and orchestra it is achieved the continuity of sound and style and also color specifics, updating the centuries long original musicianship as an inseparable segment of the Macedonian folk idiom.

Проф. д-р Весна ПЕТРЕСКА

Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје

ТРАДИЦИОНАЛНИТЕ ПРАВИЛА ЗА СТАПУВАЊЕ ВО БРАК ВО КРИВОПАЛАНЕЧКО

Апстракт: Предмет на истражување е традиционалното стапување во брак во Кривопаланечко, односно правилата за стапување во брак. Како и на други места во Македонија, така и овде, застапена била патрилинеарноста, што ќе рече дека потомството оди по машка линија; патрилокалноста/вирилокалноста - жената по мажачката оди во куката на мажот/свекорот. Патрилинеарното сфаќање и вирилокалната брачна пракса условиле и остро разграничување помеѓу сродниците по таткова и мајчина линија на сродство, иако во извесен степен се води сметка и за крвните роднини по мајчината линија на сродство. Теренските истражувањата за традиционалното стапување во брак, поточно за правилата за брак вршени во Кривопаланечко во 2000 година покажуваат дека се работи за отворен систем, во кој размената може да оди во една насока. Тоа произлегува од вкоренетоста на патрилинеарноста во традиционалната култура, следствено на што, сватовското сродство се смета за сродство од послаб ред. Со оглед на тоа што многу почесто предност при правилата за брак се давало на селската ендогамија, запазувањето на родовската егзогамија одело до подлабоко колено по машка линија, а до многу помало по женска линија.

Клучни зборови: традиционални правила за брак, Кривопаланечко, патрилинеарност, патрилокалност/вирилокалност, сватовско сродство.

Кривопаланечко го опфаќа североисточниот дел на Македонија, кој во многубројните класификации на македонскиот етнографски простор, а особено на неговиот североисточен и источен дел, е познат како македонски Шоплук (види повеќе: Светиева, 2001 : 66-68; Малинов, 2006 : 8, 16). Од поновите класификации за североисточниот и источниот дел на македонскиот етнографски простор, би ја споменала онаа на проф. д-р Анета Светиева, која смета дека е најсоодветно овој етнографски простор да се третира во рамките на една комбинирана и проширена етнографска целина, во смисла на одредена културно-антрополошка сродност, составена од македонско-шопски и брегалнички предели, во која влегуваат: Пчиња, Козјачија/Поткозјачија, Средорек, Кривопаланечко, Дурачка Река, Кратовско, Злетовско, Пијанец, Горноцумајско, Малеш, Кочанско, Виничко, Штипско, Лакавица и Овче Поле, и ја дефинира како Шопско-брегалничката етнографска целина. Оваа етнографска целина ја следи етнокултурната логика на просторот каде што се поврзани македонско-шопски, шопско-брегалнички и брегалнички предели со сродна етничка култура разместени по текот на реките Пчиња, Крива, Брегалница со левата притока Лакавица, а од другата страна на

Осоговијата до горниот тек на Струма (Светиева, 2001 : 65, 68, 71). Како најавтентични делови на Шоплукот во Македонија се Осоговијата и криворечкиот Шоплук (Светиева, 2001 : 68, 71). Во прилог на вака дефинираниот простор, односно поврзаноста на кумановскиот, кратовскиот, кривопаланечкиот и кустендилскиот крај говори и духовното единство изразено во четирите големи и значајни манастири: Прохор Пчињски, Јоаким Осоговски, Гаврило Лесновски и Јован Рилски, за кои легендите и преданијата велат дека овие манастири биле посветни на четири браќа испосници од Македонија (Вражиновски, 1998, 2 : 306-309; Светиева, 1992 : 10; Светиева, 2001 : 73). Најраспространет етноним и егзоним е Шоп, Шопи. Со ова име се означуваат не само припадниците на шопската етничка заедница во Македонија, туку и припадниците на целата заедница што го населува централниот дел на Балканскиот полуостров, односно покрај североисточниот дел на Македонија, уште и Западна Бугарија и Југоисточна Србија. Ова име веќе кон крајот на XIX век почнува да го менува филолошкото и етнографското значење и добива пејоративно значење во смисла на прости луѓе, планинци. Иако припадниците на шопската етнографска заедница имаат некои свои заеднички етнокултурни специфичности, сепак и во самата шопска етничка заедница постојат извесни разлики во однос на некои карактеристики, како на пример, во говорот, вариетети на шопска носија, збиен тип села во некои делови на Шоплукот, разлики во менталитетот итн. (Малинов, 2005 : 18-19). Во прилог на пејоративното значење на етнонимот говори и фактот дека населенето секогаш вели за тие што живеат повисоко од нив дека се Шопи, а не тие. На пример во Кривопаланечко се вели: од Паланка нагоре се Шопови, или Шопци, а под Паланка се Пољци. Иако поретко, сепак можат да се најдат изреки со кои Шопите се издигнуваат самите себеси, „Шоп како топ, а Пољец како мољец“ (Петреска, 2005а : 59).

Предмет на истражување е стапувањето во брак во традиционалната култура во Кривопаланечко, односно правилата за стапување во брак. Ова истражување е резултат и од истражувањата во поширокиот дел од Шопско-брегалничката етнографска целина, каде беа опфатени и македонскиот дел на Пчиња и Малешево (Петреска, 2005а : 59-73), а се правени споредби и со други делови од територијата на Македонија. Како и на други места во Македонија, така и овде, но, и во други делови на Балканот, застапена била патрилинеарноста, што ќе рече дека потомството оди по машка линија; патрилокалноста или вирилокалноста - жената по мажачката оди во куќата на мажот/свекорот. Патрилинеарното сфаќање и патрилокалната брачна пракса во извесен степен условиле и остро разграничување помеѓу сродниците по таткова и мајчина линија на сродство. Но, се смета дека и во општества во кои

наследството се признава по една линија, на пример по таткова линија, во извесен степен се води сметка и за крвните роднини од другата родителска линија – нешто што е измнентно за двојството на процесот на продолжување на родот и на родителството (Гуди, 2005 : 15, 35).

Патрилинеарноста ја среќаваме и при правилата за избор на брачен другар. Така, забраната за склучување брачни врски помеѓу сродници, на теренот на Македонија, според пишани извори за почетокот на XX век, најчесто се движела до 6-7, понекогаш и до 9 колена или генерации наназад по машка линија и најмалку 3-4 по женска (теренски истражувања,⁵⁷ Петреска, 2002, Обрембски 2001, II : 248; Павловиќ, 1928 : 189; Тановиќ, 1927 : 146), што оди во прилог на отворениот сроднички систем. Во народот се вели дека „не треба роднините да се погазуваат, тоа е Божја дарба“.⁵⁸ Исклучок од ова правило било кога во непосредната околина живеела друга етничка заедница. Во оваа смисла, може да се посочи и извесната етничка диференцијација во рамките на шопската група, што секако е и во врска со пејоративното значење на етнонимот „Шопи“, бидејќи до поново време Которките од четирите кратовски села (Туралево, Филиповци, Сакулица и Татомир) не се мажеле во Шоплукот, додека Шопките доаѓале во которскиот дел (Светиева, 1992 : 10,13-14), што во народното толкување се сметало дека е понижувачки которска девојка да оди кај „попростите Шопи“, додека Шопка која дошла во которско село бил полн погодок. Такви податоци имаме за Скопско, во селата што биле опколени со албанско население, на пр. с. Пуста Брезница, каде не се гледало многу на родот, па затоа се земале и многу блиски роднини (Филиповиќ, 1930 : 308), а вакви податоци имам добиено и за Егејска Македонија (Петреска, 2005, стр. 47).

Иако се вели дека забраната одела најмалку до 3-4 колена наназад по женска линија, сепак истражувањата покажуваат дека во практиката тоа и не било токму така. Во традициските правила за брак се вели дека се почитувала родовската егзогамија. Но, фактот дека најчесто се настојувало да се остане во селото говори дека била застапена селската ендогамија. Затоа и женската линија можела да биде многу помала веројатно токму поради фактот што во свеста на луѓето ова сродство се сметало за послабо. Од истражувањата се потврдува дека многу полабави се правилата за стапување во брак кога од некој род земат девојка во друг род и кога повторно земат девојка од тој род. Во народот овој брак најчесто се означувал описно, на пример се вели оделе „сестра по

⁵⁷ Ова го потврдуваат теренските истражувања вршени во етнографските предели: Битолско-Прилепско Поле, Мариово, Кичевија, Порече, преспа, Охридско, Струшко, Кумановско, Кривопаланечко, Малешевија, Гевгелиско.

⁵⁸ АИФ м.л. бр. 3868, инф. Д.М., р. 1935 г. Во с. Мождивњак, мажена во с. Псача, Кривопаланечко. Снимила: Весна Петреска во 2000 г. Во с. Псача.

сестра“.⁵⁹ Слично на терминот *паралелни сродници*, условно овој брак го нарекувам *паралелен*. Вакви правила за брак имало и во Бугарија.⁶⁰ Ова се толкува како намалување на силата на сродството при определување на брачните правила. Би се согласила дека се намалува силата на сродството, но, намалувањето оди по женската страна, што оди во прилог на народните сфаќања дека ова сродство е послабо. Во спротивниот случај, не чини од родот каде што веќе има земено девојка да се дава девојка за момче од каде што е првата девојка. За овој случај, во зависност од тоа во кој предел е истражувано постои и различно именување, на пр. *вкрстено, на стреч* (Кривопаланечко. Малешевија), *врати дулак* (Долнорекански крај), *враќање на крвта* (Штипско). Горекажаното најдобро ќе се илустрира со неколкуте примери земени од Кривопаланечко. Свекрвата не една моја информаторка била сестра со свекрвата на сестрата на информаторката. И, всушност, информаторката со нејзината сестра се јатрви за двајца први братучеди.⁶¹ Нормално, според информаторката, ваквиот случај бил дозволен. Слични на ваквиот пример, односно ако од една куќа (или од една фамилија) е земена девојка во друга и потоа е дозволено да се земаат девојки од таа фамилија, се потврдени и во следните искажувања: „Прв братучед од зетот со прва братучетка од кај невестата може“.⁶² „Прв братучед на момче со втора братучетка на невестата може“,⁶³ или искажувањето „Сестри по чичко или ујко можат да се земат за двајца брака. Сестра по сестра оделе во иста фамилија. (Всушност се мисли на први братучетки). Од чичу сестра, на сестру од чичу чува детенце малечко и зал'жује се со девер од сестру на чичету и се земаат после“.⁶⁴ Вакв пример имаме и во Преспa, за кој се смета дека сигурно бил дозволен „итом дозволиле да се земат. Овие роднини се по сватовска линија“, и се смета дека врската не е многу јака (Петреска, 2005а : 61). Сличен пример имаме и во с. Герман, но треба да истакнеме дека не секогаш ваквиот брак бил одобруван (Петреска, 2005а : 61), особено ако се работи за многу блиски роднини на пример, сестри да

⁵⁹ АИФ м.л. бр. 3868, инф. Д. С. р. 1955 во с. Герман, Кривопаланечко. Снимила: Весна Петреска во 2000 г. Во с. Герман – Кривопаланечко.

⁶⁰ Авторката посочува пример за брак на нејзина информаторка која со нејзиниот маж била втора братучетка по женска линија. Имено, мајката на информаторката и мајката на нејзиниот маж биле деца од брат и сестра (Лулева, 1999 : 89-90).

⁶¹ АИФ м.л. бр. 3866, инф. М.Ј. р. 1931 во с. Милутинце. Снимила: Весна Петреска во 2000 г. во с. Милутинце– Кривопаланечко.

⁶² АИФ м.л. бр. 3876, инф. С.И. р. 1927 во с. Добровница. Снимила: Весна Петреска во 2000 г. во с.Добровница – Кривопаланечко.

⁶³ АИФ м.л. бр. 3876, инф. Ј.Д. р. 1933 во с. Варовишта - Кривопаланечко. Снимила: Весна Петреска во 2000 г. во с.Станци – Кривопаланечко.

⁶⁴ АИФ м.л. бр. 3870, инф. Д.М. р. 1935 во с. Мождивњак -Кривопаланечко. Снимила: Весна Петреска во 2000 г. во с.Псача – Кривопаланечко.

одат за брака. Подвоеност во народните мислења се забележува и со тнр. *вкрстен* или *на стреч* брак: „*Вкрстено не чини, односно брат и сестра од една куќа, со брат и сестра со друга куќа. Вкрстено не чини, бидејќи според народното верување доаѓа до мешање на крв, децата ќе се раѓаат дефектни*“.⁶⁵ Додека во овој пример вкрстениот брак не чини, не само меѓу брат и сестра, туку и помеѓу други поблиски роднини, во други искажувања се вели дека „втора братучетка или братучед на невестата може да се земат со втор братучед или братучетка на момчето, додека први не можат“.⁶⁶

Од погоре посочените примери може да се забележи дека „паралелниот брак“ повеќе е дозволен отколку „вкрстениот“ или познат уште како „на стреч“ или „врати дулак“. Не секогаш и овој брак бил одобруван, но на прашањето кое од овие две правила е подозволено, една информаторка ми даде одговор: „*По може првиот случај. По мажо е родата, а не по женското*“ (Петреска, 2005а : 62). Сепак, многу поретки се примерите кога бракот *на стрешч* бил подозволен, и во овој случај информаторката имала таков случај во нејзината фамилија (Петреска, 2005а : 62). Од ова искажување можеме да забележиме дека информаторите како поприфатливо правило за брак го сметаат она што веќе го имаат во нивното пошироко семејство, додека она што се случило во некое друго пошироко семејство скоро секогаш не е добро. Ова посебно се однесува на „паралелниот брак“, бидејќи веќе реков дека последниот пример, каде правилото „на стрешч“ го сметаат за дозволено е многу редок.

Од истражувањата за правилата за брак, може да се забележи дека тие се динамична категорија, од самиот факт што во минатото оделе 6-7 до 9-то колено или појас, а денес до 3-то колено. Современата состојба на народното гледање за овој предмет, покажува дека народот нема некоја јасна слика, тоа е повеќе индивидуално гледање. Во разговорите со информаторите, во колку некој, односно некое семејство го има „прекршено“ правилото (најмалку 3-4 колена наназад), а самите тие не се во најдобри односи со односното семејство, веднаш го посочуваат како негативен пример. Во колку пак на односното семејство му се има случено некоја невоља, тоа е „сигурниот“ знак дека е прекршено брачното правило.

Со ова го допираме проблемот на инцестот и на ендогамијата. Потеклото и суштината на оваа забрана одамна го привлекувала вниманието на различни научни области – етнологија, социологија,

⁶⁵ АИФ м.л. бр. 3868, инф. Д.С.. р. 1955 во с.Герман. Снимила: Весна Петреска во 2000 г. во с. Герман а – Кривопаланечко.

⁶⁶ АИФ м.л. бр. 3867, инф. Н.П. р. 1933 во с. Опила - Кривопаланечко. Снимила: Весна Петреска во 2000 г. во с.Милутинце – Кривопаланечко.

антропологија, психологија, итн., па во врска со тоа се изнесени голем број теории и хипотези, како на пример, една од постарите теории „инстинктивната теорија“, која се заснова врз сфаќањето дека кај луѓето постои природно, вродено или наследно чувство на одвратност за полови односи со блиски сродници. Во слична насока размислува и Вестермарк, сметајќи дека забраната на инцест треба да се бара во отсуството на еротски чувства, значи сексуална одбивност помеѓу луѓето кои што од детството живеат во блиска заедница (а тоа е често случај со најблиските сродници), до нивната најсовремена верзија – етолошка теорија за прожимање (проникнување), или теорија на индиферентноста – всушност блискоста со која се одликуваат врските во детството, би била таа која подоцна се претвора во аверзија или барем во избегнување (Eritje, 2003 : 15; Митерауер, 2005 : 80-81), кои теории се тешко прифатливи, бидејќи ако навистина има одбивност кон блиски сродници или кон оние со кои растеме заедно, тогаш овие забрани не би биле ни воведени. Треба да се споменат психоаналитичките испитувања на Фројд со неговите пациенти кои покажале дека родоскрвните желби спаѓаат меѓу најдлабоките нагони на поединецот, понатака, биолошки ориентираните теории, каква што беше и меѓу постарите Моргановата теорија, која тврди за биолошка дегенерација за спарување на потомци од исти родители, што биолозите го оспоруваат. Друга група теории ја истакнуваат општествената практика за забраната на инцестот. Имено, доколку една група стапи во соработка со други групи, ѝ се зголемува можноста за обезбедување на своја егзистенција. Во спротивен случај, таа останува изолирана и со тек на време треба да пропадне. Соработката меѓу групите (заедниците) најчесто се востановува по систем на брачни врски, на кој начин доаѓа до забрана на родосквернавењето. Според оваа хипотеза, исклучувањето на инцестот, односно исклучувањето на ендегамнијата, е условено со потребата од создавање систем на егзогамни односи, кој во крајна линија би обезбедил опстанок на групата (Bandić, 1980 : 335-336; Eritje, 2003 : 14-19; Митерауер, 2005 : 80-83). Станува збор за два спротивни лика на истиот предмет и тешко е да се каже кој бил прв и кој ја изразува суштината, дали забраната на инцестот или системот на егзогамни односи, односно системот на сродство. Едно е сигурно, едното го подразбира другото. Во слична насока понатака размислува и Клод Леви-Строс, кој дава предност на правилото: „Егзогамијата има повеќе позитивна отколку негативна вредност... таа го потврдува општественото постоење на другиот човек и ... ендегамниот брак се забранува само за да се воведат и пропишат брак со некој од друга група, а не од биолошкото семејство; не затоа што за бракот меѓу крвните сродници се врзува некаква биолошка опасност, туку затоа што од таквиот брак произлегува општествена корист (Žigar, 1990 :

249). Гледано од овој аспект, „инцестот е повеќе социјално апсурден, отколку што е морално грешен (Zigar, 1990 : 250).

При акцентирањето на социјалните аспекти на забраната не треба да се превиди и нејзината религиска димензија. Во оваа насока размислува и Ц. Гуди, кој смета дека христијанството воведува нови правила за брак, т.е. црквата забранила брак со блиски сродници, не само крвни, но и сродници по брак, а покасно и духовни сродници (Гуди, 2005 : 47-50). Религиската содржина на забраната се согледува во верувањето во натприродната санкција, која ги погаѓа оние што ја прекршиле забраната. Ова верување е силно изразено во македонската традициска култура што на инцестот и брак меѓу сродници, пред сè, се гледа како на религиозен престап, а дури потоа следува оценка за неговата морална неприфатливост, која повелкува осуда на заедницата. Во таа смисла, може да се прифати мислењето дека ограничувањата на родоскрвните и ендогамните односи имаат карактер на религиозно табу (Bandić, 1980 :343).

Кај другите јужнословенски народи на Балканот, бројни примери на кршење на забраната на инцест и ендогамија регистрирал Т. Ѓорѓевиќ, служејќи се со архивската граѓа, примерите од народниот живот и усната литература. Нивната зачестеност го навела на заклучокот дека земањето и прељубата во родот во народот би биле „обична работа“, доколку не постоело влијанието на црквата, за која имплицитно, го врзува и потеклото на забраната (Ѓорѓевиќ, 1984, 1 : 162). Придонесот на црквата во почитувањето на егзогамните правила е неоспорен. Но, поголемата ширина на постарата варијанта на народните забрани (до 6-7 колена и нагоре) и поголемиот опфат на сродничките односи што со нив се покриваат (на пр. сродство по млеко, кое христијанството не го познава,* побратимството), укажуваат на подлабоката старост на овие забрани.

Извесен степен на дозвола на т.н. „паралелен брак“, кој во никој случај не треба да се сфати како правило, туку отстапување од правилото, но кое во градацијата на забранети односи, се наоѓа на пониско место во скалата на инцестуозни односи, според истражувањата на наш терен, бара малку подлабоко да се навлезе во суштината. Според мое мислење, ова „правило“ се дозволувало, бидејќи патрилинеарноста била длабоко вкоренета во свеста на луѓето. Наследувањето се вршело токму по машка линија. Иако имало веќе случај на земање жена од определен род, сепак и во понатамошните склучувања на брак тој женин род како да имал помала улога. Едноставно се сметало дека тоа сродство не е толку значајно. Во

* Христијанските цркви не знаат за сродство по млеко и за брачните пречки што од него би произлегле. Види. М. Филиповиќ, „Сродство по млеко код јужних Словена“, во: *Човек меѓу људима*. СКЗ, Београд, 1991, с. 408.

прилог на ова можеме да го земеме и одговорот на една информаторка на прашањето „Која е понедозволена врска, дали меѓу внука и чичко или внука и вујко?“. „Внука и чичко. Сè од кај таткото е потешко. Оти таткото ствара, од таткото се ствара и детето и сè. Затоа викаат таткова рода, крвна рода по не бива“ (Петреска, 2005 : 61). Тука се и искажувањата од типот: „по мажот е родата, а не по жената“. Во овој контекст се и верувањата кај некои јужнословенски народи дека родот од машка страна се смета за „јака крв“, „дебела крв“, односно „дебела линија“ на сродство, а оној од женска како „тенка крв“ или „тенка линија“ (Филиповић, 1991 : 92; Bogišić, 1874 : 375-376, 378). Кај Албанците, потомците потекнуваат или од крвта или од родот. Потомците по крв потекнуваат од страната на таткото, и ова потекло е познато како „стебло на крвта“. Потомците по род потекнуваат од страната на мајката, и ова потекло се вика „стебло на млекото“ (*Канонот на Лек Дукаѓини*, 1994: 149-150) . Слично, во Шабачката околина во Србија, се разликувало сродство по крв – татковиот род и сродство по млеко – мајчиниот род (Bogišić, 1874 : 378). Спротивниот случај, односно доколку некоја жена од родот на мажот сака да оди во родот на неговата жена, не е дозволено, бидејќи самите мажи не дозволуваат да ги даваат своите сестри, братучетки во тој род, бидејќи според народното мислење тие се веќе род. Доколку би го направиле тоа, односно би ги дале, тогаш им се намалува можноста за земање жена од првиот род. Ваквите размислувања ми даваат хипотетички одговор на народните сфаќања дека ова е вкрстен брак, дека со ова доаѓа до мешање на крвта. Како главен аргумент за ова, народните сфаќања велат дека мора да се случи нешто лошо со потомството, што е и натприродна казна и веднаш следуваат примерите на семејства што имаат деца со некој хендикеп,* што нормално е клучниот доказ за прекршување на правилото. Со ова правило, сметам дека машката страна си има еден род на потенцијален давател на жени. Во прилог на ова тврдење сметам дека бил и самиот начин на склучување брак со посредство на стројник, при што стројникот во најголем број случаи бил испраќан од семејството на момчето и првенствено се договарал со мажите од двете семејства. Улогата на жените била поголема откако ќе се дадела согласноста за склучување на бракот (Петреска, 2002; Петреска, 2000 : 339).

Забраната на инцестот значи свесна, општествена контрола и канализирање на човековата сексуалност. Како основен услов за функционирање на секое општество се јавува „структуралната

* Според народните верувања, главните причини за хендикепирани деца биле: земање со роднини; сексуални односи спроти петок, празник и во пост; земање на жена од друга националност или вера; или пак оженетиот син ја слуша својата жена, а ги занемарува родителите, со што тие во старост се мачат. Ј. Павловић, *Малешево и Малешевци*, Београд, 1929, 189.

потчинетост“ на сексуалноста под условите на репродуцирање на самото општество и определените општествени односи, при што „општеството втискува во најинтимната субјективност на секого, во неговото тело, оној ред или оние редови што треба да владеат во општеството и мора да бидат почитувани, ако општеството мора да се репродуцира. Во таа смисла, забраната на инцестот не значи забрана на брак, туку забрана на општествен хаос. Ширењето на забраната на сексуални односи и брак и на афиналните сродници потребно е да се разгледува како симболички израз на самиот сроднички систем, кој и низ доменот на сексуалноста ги изразува своите основни принципи и на тој начин интимните човечки односи ги потчинува на условите на своето постоење и обновување (Ивановиќ, 1997 : 127-128).

Теренските истражувања на Ивановиќ, за негативните брачни правила, слично како и нашите, ѝ покажале дека се работи за отворен систем, кој ја отфрла репродукцијата на ист тип на брак, а со тоа и затворање на самиот брачен систем. Како пример го наведува правилото дека помеѓу две семејства, женењето или мажењето можат да одат само во една насока, на пр. ако девојките од семејството А се мажат во семејството Б, девојките од семејството Б не можат да се мажат во семејството А. Се забележува дека директната размена, размената на сестри се исклучува, и дека системот е ориентиран на ширење на полето на потенцијалните брачни партнери (Ивановиќ, 1997 : 127-128). Во традиционалната култура и ова правило не е многу одобрено, па, сепак кон него се однесуваат со помала доза на неодобрување. Во „традиционалната“ култура, бракот не претставува лична работа на поединецот, туку на пошироката сродничка група, бракот со деверот, односно со балтазката би претставувало од гледиштето на групата, само обновување на веќе постоечките брачни врски. Исто така, мажењето на две сестри за двајца браќа би значело за сродничката група само дуплирање на еден ист однос, доведувајќи до мешање и испреплетување на сродничките односи и улоги, а со тоа и анулирање на сродничкиот систем, онаков каков што културата го осмислила и идејно конципирала (Ивановиќ, 1997 : 129).

Од досегашните истражувања може да се констатира дека традициската култура во Кривопаланечко, но и пошироко традициската култура на Македонците, и други јужнословенски и балкански народи се одликувала со патрилокален/вирилокален брак (жената по мажачката одела во куќата на мажот/свекорот), наследството се сметало по машка линија, што било во согласност со патрилинеарното сфаќање на сродството, кое во извесен степен условило и разграничување помеѓу сродниците по таткова и мајчина линија на сродство. Истражувањата на македонски терен, во нашиов случај Кривопаланечко покажуваат дека

забраната на склучување брачни врски меѓу сродници по машка линија се движела до подлабок појас, отколку со женските сродници (Петреска 2002; Петреска, 2012 : 146; Обрембски 2001, II : 248; Павловиќ, 1928 : 189; Тановиќ, 1927 : 146), што оди во прилог на отворен сроднички систем. Фактот што брак можел да се склучи најмалку 3-4 колена наназад по женска линија говори за полабавиот карактер на сродството по женска линија, со што предност се дава на машката линија. Ова говори и за полабавиот карактер на сватовското (колатералното) сродство, за што говорат и анегдотите за сват и сваќа. Во овој контекст, „полабав какрактер“, но и возраста за стапување во брак на момчето и девојката се значајни за присуството на женски сениорат и снохачество/ снахачество на наш терен. Околу женскиот сениорат и придружните појави тешко може да се зборува за сите причини што се значајни за неговото обликување. Секако дека економските причини се значајни, но не би било целесходно тие да се издвојуваат од контекст на севкупниот живот во одреден временски период (Светиева, 2003 : 120, 126). Иако не се толку чести, сепак можат да се најдат податоци за нивното присуство во литературата, за периодот од крајот на XIX и почетокот на XX век. Теренските истражувања исто така го потврдуваат ова, па, сепак тоа се теми за кои народот не сака многу да зборува. Некои истражувања причината ја гледаат во некомпатибилноста на овој вид однесување во минатото со современиот третман на недозволеното (инцест) во позитивното право (Светиева, 2003 : 132). Се смета дека сватовското сродство во традициската култура не претставувало пречка за брачна врска или некој друг вид интимност (Гавриловиќ, 1998 : 43-44), па сепак се настојувало да не се склучуваат брачни врски меѓу многу блиски сродници, а речиси редовно недозволените врски меѓу блиски сватовски сродници, како свекор/ снаа, девер/снаа, биле неодобрувани. Ова сфаќање целосно се вклопувало и во концептот на традициското македонско семејство сфатено како група поврзана со заеднички интереси и грижа за својот опстанок преку прифаќање на специфични културни модели соодветни за дадените услови за живот во одреден временски период (Светиева, 2003 : 132). Во прилог на ова говори и понедозволеното правило „на стрешч“, „врати дулак“. За сватовството како сродство од полабав карактер сведочат и народните кажувања за недозволените врски девер/снаа, но, и за нив не сакаат многу да зборуваат. Истражувањата за правилата за брак покажуваат дека се тие динамична категорија, од самиот факт што во минатото оделе до подлабоко колена или појас, а денес до 3-то колена. Во оваа смисла можеме да констатираме дека поимот на родосквернавењето или недозволените врски не е еднозначен и дека нема иста тежина во сите случаи. Постои определена градација на забранети односи, хиерархија на инцестуозни односи. Во овој контекст, и покрај тоа

што за сватовското сродство велите дека е од полабав карактер, не треба да се заклучи дека станува збор за обичај, исто така не треба да се смета дека биле одобрени врски меѓу блиски сродници, бидејќи селото редовно зазема негативен став кон недозволените врски меѓу блиски сватовски сродници. Може да се каже дека станува збор за отстапување од обичајот или правилото, и дека овие недозволените врски во нивната хиерархија се одликуваат со помал степен на неодобрување и нормално поблага казна. Воопшто зборувајќи, може да се рече дека забраните за сексуални односи и брак со афиналните сродници немаат иста тежина, како кога се работи за консангвините сродници (крвни), а нивното кршење не предизвикува исти реакции на потполно одбивање и чувство на непристојност, како во случајот со инцест помеѓу крвните сродници. За нив не се врзани толку јасни претстави за негативните последици од родоскрвните односи. Затоа можеме да кажеме дека во хиерархијата на родоскрвните односи заземаат пониско место (Ивановиќ, 1997 : 125).

Prof. Dr Vesna Petreska

Institute of folklore „Marko Cepenkov” - Skopje

The traditional rules of wedding in the area of Kriva Palanka

Summary

The traditional rules of wedding are researched in the examples in the area of Kriva Palanka. The researching shows that the rules of wedding are in the concordance with the social and cultural context in which they are existed. The patrilinearity and patrilocality/virilocality were deep-rooted. The patrilinear understanding and the patrilocal marriage practice have to a certain degree conditioned and made a strong limitation between the relatives from the father's and the mother's side. The prohibition of getting married to blood relatives has mostly moved to 6-7, and sometimes to 9 generations or degrees of kinship following the male line, and at least 3-4 generations following the female side. The research of the rules of parallel and crossed marriage shows that the female line could be shorter, probably due to the fact that in the conscience of the people this kinship was considered weaker. In favour of this are the peoples' sayings that the "family is by the father", "the blood relations are by the father", and when the woman gets married it is said that the "family is by the father-in-law/ the husband", etc. This shows that in the questions is the open system, in which the change can go in the one direction. This is consequence of the deep-rooted in the patrilinearity in the traditional culture, so that the in-laws' kinship is accounted of the weakly order. In consideration that bigger preference give to the village endogamy, the genealogy exogamy preserve to the deeper degree in the man line, and the very little degree in the woman line.

The researching for the rules of wedding, also, shows that they are dynamic category by the fact that in the past, the prohibition of getting married to blood relatives has mostly moved to deeper generations, and today in the 3 generations or degree. The peoples' viewing in this subject in the contemporary times, shows that people haven't clear picture. That is more individual viewing. In that following that strength to the kinship ties in the contemporary times is very reduce.

ЛИТЕРАТУРА

- Bandić, Dušan 1980: *Tabu u tradicioonalnoj kulturi Srba*. Biblioteka XX vek, BIGZ, Beograd.
- Bogišić, Valtazar 1874: *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*, knj. prva, Zagreb, 375-376, 378.
- Вражиновски, Танас. *Народна митологија на Македонците*, кн. II, Етнографски и фолклорни материјали. Редакција Танас Вражиновски, Соработници: Љупчо С. Ристески, Владимир Караџоски, Лола Симоска Институт за старословенска култура – Прилеп, Книгоиздателство Матица Македонска – Скопје.
- Гавриловић, Љиљана 1998: „Женски сениорат у браковима у књажевачкој области крајем XIX века“, во: *Гласник Етнографског музеја*, Београд, , књ. 62.
- Гуди, Джак 2005. *Европејското семејство*, Софија, 2005, 47-50
- Ћорђевић, Тихомир: 1984. *Наш народни живот*, 1, Београд.
- Eritje, Fransoaz 2003: *Dve sestere i njihova mati. Antropologija incesta*. Biblioteka XX vek, 133, Beograd, 2003.
- Žirar, Rene 1990: *Nasilje i sveto*, Biblioteka Novi Anthropos, Književna zajednica Novog Sada.
- Ивановић, Зорица 1997: „О забрани склапања брака са афиналним сродницима“, во: *Посебна издања Етнографског института*, САНУ, 42, Београд, 117-134.
- Канонот на Лек Дукагини*. (Поатхумно дело). Собрал и кодифицирал А. Штјефан Конст. Ѓечови, О.Ф.М, „Фи&Га“ – Тетово, 1994.
- Лулева, Ана 1999: „Измерения на родството във всекидневната култура на едно западнобългарско планинско село (с. Говедарци, Самоковско)“, во: *Българска етнология*, бр. 1-2, Софија, 85-101.
- Малинов, Зоранчо 2006: *Традицискиот народен календар во Шопско-брегалничката етнографска целина*. Институт за фолклор „Марко Цепнков“ – Скопје, Посебни изданија, кн. 68, Скопје.
- Митерауер, Михаел 2005: *Европското семејство. Историско-антрополошки огледи*. Скопје.

- Обрембски, Јозеф 2001: *Македонски етносоциолошки студии*, кн. II, Институт за старословенска култура – Прилеп, Матица Македонска – Скопје, Скопје.
- Павловиќ, Јеремија. 1929: *Малешево и Малешевци*, Београд.
- Петреска, Весна 2000: „Семејниот обреден комплекс во Куманово и Кумановско“, во: *Фолклорот во Куманово и Кумановско*. Инстирур за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје, Центар за култура „Трајко Прокопиев – Куманово, Куманово, 315-398.
- Петреска, Весна 2002: *Свадбата како обред на премин кај Македонците од бречјачката етнографска целина*. Институт за фолклор „Марко Цепенков“-Скопје, Посебни изданија, кн. 43, Скопје.
- Петреска, Весна 2005. *Систем на сродство кај Македонците*. Институт за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје, Посебни изданија, кн. 59, Скопје.
- Петреска, Весна 2005а: „Правила за стапување во брак (на примери од Шопско-брегалничката етнографска целина)“, во *Етнолог*, бр. 11, Скопје, 57-73.
- Петреска, Весна 2012: „Казна за непочитување на сроднички правила“, во: *Tabu w oku szeroko otwartym*. Redakcja naukowa Natalia Długosz przy współpracy Zvonka Dimoskiego. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Filologii Słowiańskiej, Poznań, 2012, p. 139-149.
- Светиева, Анета 1992: „Современата состојба на шопската етничка заедница во Кратовско и Кривоаланечко“, во: *Зборник*. Нова серија бр. 1, Етнологија. Музеј на Македонија. Археолошки, етнологски и историски, Скопје, 9-18.
- Светиева, Анета 2001: „Шопско-брегалничка етнографска целина (Прилог кон класификацијата на македонскиот етнографски простор), во: *Balkanoslavica*, бр. 28-29, Прилеп, 2001, 65-83.
- Светиева, Анета 2003: „Женски сениорат и придружните појави во традициската култура на Македонците“, во: *ЕтноАнтропозум*, бр. 3, Скопје, 120-135.
- Тановиќ, Стефан 1927: *Српски народни обичаји у Бевђелиској Кази*. Српски Етнографски зборник, кн. 40, Друго одељење Живот и обичаји народни, књ. 16, Београд-Земун.
- Филиповиќ Миленко 1991: *Човек меѓу људима*, Београд.
- Филиповиќ, Миленко 1939: *Обичаји и веровања у Скопској Котлини*. СКА, СЕЗ, књ. LIV, Друго одељење Живот и обичаји народни, књ. 24, Београд.

д-р Петар НАМИЧЕВ арх.
Екатерина НАМИЧЕВА, арх.

СЕЛСКАТА КУЌА ВО КРИВОПАЛАНЕЧКО И НЕЈЗИНАТА ПЕРСПЕКТИВА

Апстракт: Кривопаланечкиот регион содржи богат фонд на сочувани примероци од градителското наследство. Најголем дел се однесува на селски и градски куќи, како градби со одредени архитектонски вредности и локални карактеристики на градбите. Поради планинскиот непристапен терен и карактерот на селските населби од разбиен тип, живеалиштата се скромни по димензија и внатрешен простор, но крајно економични во состав на системот на семејната заедница. Градбите содржат голем број на архитектонски квалитети, добро се сочувани, голем дел се уште во функција, што влијае и на нивната валоризација и перспектива. При градењето применети се градежни материјали од околината кои создаваат еден складен еколошки систем на формирана градба, која ги задоволувала потребите на семејството. Сето ова претставува солидна подлога за примена на традиционалните градби во туристички развој на пределот, односно заштита на куќите и нивна адаптација во сместувачки капацитети од различен вид, со понуда од сочувана природа и сите видови на активен туризам кои таа ги овозможува.

Клучни зборови: куќа, градителско наследство, населба, огниште, туризам, кошара, стопански двор

Просторно -географската положба на општината Крива Паланка ја сочинуваат 52 населби. Оваа површина претставува дел од просторно географската целина на Осоговијата, наречена според волуменската и просторна доминантност на Осоговските планини (Трифуневски 1980). Оваа област има одредени геолошко- климатски карактеристики, со голем број на разновидни карпи, со умерено-континентална клима, каде селските населби се лоцирани претежно на поголема надморска височина. Во однос на хидрографијата оваа област има природно богатство на извори, потоци и реки, според големата надморска височина и геолошкиот состав од крилести шкрилци. Најголема река е Крива река која доминира на територијата на општината, со должина од 69 километри. Територијата изобилува со растителен и животински свет, со неколку растителни појаси, од нископланински пасишта, дабова шума (до 1200 м надморска височина), букова шума (до 1700 м надморска височина) и примарни пасишта каде има можности за развој на сточарството на деловите со најголема надморска височина (Малковски 1996).

Според историските факти на овој терен постои богат историски материјал од археолошките локалитети од сите периоди (од праисторијата до средниот век), византиското владеење, организација на црквоното владеење под Хиландар од Света Гора (кој располагал со 80 села и селца и дел од кривопаланечко), се до потпаѓањето под турска власт. Според

голем број на турски документи оваа територија има одреден развој на општествениот и стопански-економскиот систем, каде градот и селските населби доживуваат одреден интензивен развој. Со споменувањето на нахијата Славиште каде во селата се споменуваат број на семејства од 42 (Жидилово) до 140 (Опила), а особено со формирањето на Крива Паланка (1634 год)(Челебија 1973).Притоа во турскиот период доаѓа до бројни миграции, но и населување на турско население, што влијае врз формирањето на ориентални влијанија во сите области на народното творештво. Особено видливи белези се отсликуваат кај живеалиштата во градската и селската средина.

Градителската експанзија во 19-от век е очигледна, при градбата на сакралните објекти-цркви, но и на индивидуалните станбени куќи, кои се сопственост на градските чорбаџии од православно население. Во градот се формира јасна урбана структура од овие градби кои се групираат со логична поврзаност на просторна и сообраќајна основа со чаршијата, како економски двигател на градот. Градот има амфитеатрална положба, која е наметната од конфигурацијата на теренот и куќите ги содржат стандардните просторно – конструктивни карактеристики за куќата во македонските градови од 19-от и почетокот на 20-от век. Виталните карактеристики се поврзани со конструктивната концепција на приземје изградено во камен и кат со бондручна конструкција, каде доминираат дрвото и сидна конструкција, односно исполна со плетен сид (од прачки) и облога од кал и слама. Овој концепт е задржан и во втората половина на 19-от век, и во просторниот систем на куќите, каде и во ентериерното уредување доминираат истите материјали. Куќите се просторно организирани со чардак и одаи, каде задолжителен елемент биле бањите (*амамџик*), како влијание од ориенталниот концепт кој го донеле доселеното турско население. Голем дел од креативноста при формирањето на живеалиштата се должи на активноста на градителските тајфи од овој регион, кои внеле одреден локален дух на градење, во градот и селските организирани стопански дворови со карактеристични градби.

Според датирањето на населените места во оваа област, при крајот на 19-от век, Кривопаланечката каза потпаѓала под Скопскиот санџак, каде доминирало христијанското население со 27. 572 жители. Од денешните постоечки села се споменуваат како најголеми- крива Паланка (1500 ж), Стенче (со 371 жители), Градец (со 1290 ж), Петрлица (1750 ж), Конопница (со 1400 ж), Псача (со 1000) или со помал број на население како: Б'с (со 123 ж), Варовиште (со 90 ж), Ново село (со 120 ж) и сл. (Кнчов 1996).

Овој концепт од градската средина имал влијание и врз градбите во селските населби, но во поскуром обем и концепт прилагоден на различната организација на семејните селски заедници.

Занимањето на населението во селските населби е во рамките на земјоделието и сточарството, како во 19-от, така и во првата половина на 20-от век, но за жал недоволно да се избегне квалификацијата на неразвиено подрачје. Иако во градот постоеле голем број на занаетчији во чаршијата кои го опслужувале населението (околу 107) (Занаетчиство, 1934).

Според овие споменати факти, оваа територија е подложна на културни и цивилизациски влијанија, кои одиграле пресудна улога во формирањето на материјалната и духовна култура на населението.

Селски населби

Селските населби според типологијата се од разбиен (*цематски*) тип, каде секој од *цематите* држи по еден рид, притоа завзема голем простор, но никогаш не се лоцира во долините. Најчесто припаѓаат на едно или повеќе семејства, со густо збиени куќи. Обработливите површини се користат во непосредна близина на куќата за да не се троши време за симнување од планинското место до рамнините, за што било потребно време од половина ден. Притоа при проширување на ново семејство, било практично лесно да се превземе следниот рид, за да се користи слободното земјиште. Ова е карактеристично за селата од Осоговијата каде има доволно слободен планински простор за неселување. (Цвијиќ 1987)

Селските населби во кривоаланечкиот регион се составени од повеќе групи на маала- куќи, кои се нарекуваат краевии според семејствата кои ги населиле и опстојувале на истата територија. Во селото Луке постојат единаесет расфрлани краевии или групи на куќи, наречени според семејствата (Соколовци, Маринковци, Јанковци, Папазовци и сл.) селата најчесто биле турски. Во селската населба Подржи коњ постојат осум оддалечени краевии, формирани во куќни целини (Спасинци, Павловци, Шиндарци, Стевановци и сл.). Во Крстов дол забележани се четири групации на куќни целини (Масларци, Вргинци и сл.) Во Мала и Голема Црцорија се определени по шест куќни целини (Слатина, Јанковска, Бошковска, Пикљанска и сл.). Исто така и во Добровница постојат шест разбиени краевии со куќни целини (Бељановци, Србиновци, Клинарци и сл.). Во Осиче се посочени осум куќни целини (Баратлиска, Присојарска, Клиначарска, Качарска и сл.) (Русиќ 1953) Податоците кои се прибрани преку теренски истражувања се однесуваат на селските населби : Станци, Градец, Осиче, Луке, Подржикоњ, Радибуш, Ранковце, Киселица, Бс, Метежево, Бадар, Габар, Долно Варовиште и Дренак. Според овој преглед на населеноста можеме да ја согледаме структурата на селската населба и динамиката на развојот на населеноста на разбиениот тип на рурална планинска населба.

Најголем дел од градбите за живеење како и сите објекти во стопанскиот двор потекнуваат од 19-от и почетокот на 20-от век. Една група на селски населби се развиле покрај обемните фреквентни сообраќајници, покрај магистралните патни правци, како: Лозаново, Мождивњак, Конопница, Жидилово и сл. Овие населби според потребите на населението и достапноста за доселување на нови локации, се развиле во современи рурални, односно урбани концепти на населби. Се повеќе традиционално изградените живеалишта се рунираат и постепено исчезнуваат од селските населби. Овие објекти се наоѓаат во најстарите маала или населени групации на живеалишта, каде живее најстарите семејства во населбата. Нивната намена во секундарни стопански објекти за складирање на сточна храна, земјоделски производи, остава за најразлични работи за домаќинствата, е со привремена функција, како дел од стопанскиот двор, уште еден период се одржува во добра конструктивна форма, но постепено се оштетува поради неодржување во активна функција. Притоа се планира во стопанскиот двор нов објект за живеење, со нови градежни материјали и нов концепт на организација на внатрешниот простор.

Најголем дел од населбите се карактеризираат со разбиен тип на распоред на куќи, групирани по семејства или неколку семејства. Населбите се поставени на стрмен терен на планинските предели, каде има достапност преку одредена структура на патишта, во природна околина, со амбиентални вредности, што му дава на овој предел посебни квалитети на животната средина. Концептот на градбите со традиционални локални материјали: каменот, дрвото и земјата во обработена форма. Покрај станбените објекти во селските населби се развила одредена структура на јавни и црковни објекти, како стари училишта, трговски објекти, воденици, црковни објекти и сл. кои во зависност од бројноста и активноста на населението во селската населба се наоѓаат во слична состојба како и живеалиштата. Најчесто овие планински села се оддалечени од патиштата кои овозможуваат комуникација и поврзаност со градот и околните патни правци. Овие предели изобилуваат со автентична природна средина, поволни климатски услови и еколошки пристап во нивното користење.

Стопански двор

Стопанскиот двор најчесто бил распространет на поголема површина, кај разбиениот тип на населби, додека кај збиениот тип на селски населби, стопанскиот двор имал ограда. Во просторот на дворното место имало најчесто објекти од стопански карактер, за потребите на семејната заедница. Најчесто се градела плевна за чување на храната за прехранување на стоката, свињарник, кокошарник, амбар за чување на зрнестите производи, чешма, кошара, фурна, а трлото за овци само во

одредени случаи било дел од стопанскиот двор, а често и поблиску до планинските пасишта. Стоката за употреба на домаќинството се чувала најчесто во габаритот на куќата, во вкопаниот подрумска просторија- јар. Овој начин на поставување на просторот за чување на стоката во самото живеалиште се практикувал од безбедоносни причини за заштита на стоката, поради изолираноста на локацијата на куќата. Во некои дворови се градело *куќиче* за гости (Габар), додека одредени домаќинства имале кошници со пчели. Стопанскиот двор се развивал на стрмен ридест терен, иако во околината се наоѓале и други поволни локации. Местото за дворот требало да има позитивна ориентација, да биде ветровито, осончено, прегледно кон околниот простор, во близина на шумски предел, со можност за користење на дрвото, да има воден извор во близина или на самото место, да има одреден пад да има можност за проширување на неговата површина во зависност од зголемувањето на потребите на семејството. На сличен начин се одредувала и локацијата на куќата во рамките на дворното место, во однос на другите содржини и објекти. Куќата се градела на најповолното место во стопанскиот двор, во однос на верувањата поврзани со народната митологија и практичното народно искуство (Намичев 2009).

Архитектонско – конструктивни карактеристики

Живеалиштата од овој регион се со скромни просторни капацитети, кои се резултат на економските услови и едноставните потреби на семејните заедници. Најчесто тие се скромни објекти со мала корисна површина, лоцирани на стрмен планински терен, односно локација, која има одреден пад. Тоа условило поставување на рамна подлога од камен сид, на косиот терен, со одреден ископ на дел од земјиштето на површината од габаритот. Притоа се формирале помошни и економски простории, кои имале потреба од изолиран простор со добра проветреност и мали отвори во сидовите. На приземјето најчесто се применува бондручна конструкција, која доминира како во конструктивен концепт, така и во структурата на обработката на фасадните површини, иако се поставува облога од смеса од обработена земја како завршна облога на сидовите.

Просторното решение на живеалиштата започнува со еднопросторната куќа, која еволуира според потребите на семејството во дводелна. Во едноделната просторија биле сместени издвоени простори за престој на луѓето и животните, поделени по средината на просторијата. Во просторот за престој на семејството се поставувало огниште кое било на средината на едната половина (Подржикоњ, Метежево, Дренак), додека подоцна се поместило прилепено до сидот (Станци, Долно Варовиште). Просторијата со огништето се нарекувала *куќа (Градец) или куќиште (Станци)*, додека

другата просторија одаја (соба). Во куќата поради користењето на огнот од безбедоносни причини се градела од камен сид, во кој се оставале отвори- *долаци*(Ранковце), за складирање на предмети. На едната страна од просторијата покрај сидот се поставувала полица од камен (со широчина од 50 см и парапет од 80 см), во функција за оставање на предмети при подготовката на храна наречена -*атула*. Од покуќнинската опрема на старата селска куќа се употребувале *нокви*- дрвен сандак за месење на брашно (Станци, Градец), како и амбар за чување на брашното (Подржикоњ).

Подоцна според потребите се граделе живеалишта со три (куќа и две одаи- Подржикоњ, Радибуш, Ранковце, Киселица) или четири простории (куќа и три одаи- Б'с, Долно Варовиште).Опремата на куќата била побогата според потребите, односно бројноста на семејството.Поради острата планинска клима, поретко се градел тесен чардак во состав на просторот на живеалиштата (Радибуш), како дел од повеќеделните куќи.

Најчесто применувале букови и дабово дрво за носечките дрвени елементи на куќата. Сидовите го граделе од камен- обработен, со врзно средство кал, додека преградните сидови со конструкција од плет, каде се премачкувала облога од внатрешната и надворешната страна со смеса од кал и слама.

Покривањето било со слама или кемени плочи во зависност од економската моќ на семејството. Видот на покривач се одредеувал и во зависност од интензитетот на снежните наноси или од можностите за локален материјал на местото на градење, од местоположбата од каде се снабдувале објектите при градење.

Кривопаланечкиот предел има градителска традиција која се пренесувала низ неколку генерации. Поради опаѓањето на рударството населението се ориентирало кон дрводелството и каменоделството како алтернативни занимања, од каде подоцна произлегле голем број на организирани градителски тајфи. На тој начин се развило печалбарството од градителскиот занает, организиран во тајфи, особено при крајот на 18-от и 19-от век. Тие работеле низ населбите претежно во источна Македонија, како и на различни работи од камен- корита за хранење, казани за печење на ракија, бунари и сл. Својата професионалност во градењето ја потврдувале и со употребата на таен градителски јазик- форничкиот говор, кој го применувале за време на градењето. Градителскиот занает е толку распространет , што секој маж во населените места знае да работи на градење на куќа.Тие обработувале неколку врсти на камен кој се набавувал од локални мајдани од околината на местото каде што се градел објектот, како мраморит-кој се обработувал, ласкарлив камен најчесто за сидови и ќошиња, и камен -црн, од кој се делкале плочите –шкрилец за покривање на куќите(Светиева 1992).

Основните карактеристики на живеалиштата произлегле од локалните материјали и градителската снага на тајфите за содавање на локална форма на куќа. Таа имала основни карактеристики со сидови од делкан и кршен камен. Покриени со слама или камени плочи (шкрилци).

На балканскиот простор основните карактеристики на живеалиштата од кривоаланечкиот регион содржат слични просторно- естетски вредности со одредени област во источниот дел на Бугарија (Пловдив, Пирин и сл.). Тоа се однесува на едноставниот начин на примена на конструктивно просторни вредности, кои се резултат на сличниот начин на народен живот и потреби на семејството во двете средини.

На овој начин со примената на автентичен стил при градбата и користењето на живеалиштата и стопанските објекти, се создале карактеристични препознатливи форми на традиционалната архитектура од кривоаланечкиот регион. Скромни по големината и волуменот живеалиштата сепак претставуваат значаен дел од градителското наследство на етничката област, допринесуваат за создавање на автентични услови за развој на културниот туризам.

Туристички потенцијал на традиционалните градби

Одредени селски населби покрај сочуваниот фонд на објекти од традиционалната архитектура, содржат природни амбиентални вредности, богати со речни и изворски води. Овие услови се повод за одредени жители на овие семејства, да покренат одредено нивно обновување, санирање или едноставно одржување во одредена активна и употреблива функција (Дурачка Река, Станци, Кркља и др.).

На овој начин постојат оптимални услови за развој на планинскиот туризам, производството на еколошка храна и производи, како и услови за спортско- рекреативни содржини. Постојат сите услови за еколошкиот концепт на искористеност на објектите, и преминување од пасивна-напуштена состојба во активна туристичка намена. Состојбата на објектите е сочувана во однос на долгиот период на нивно користење, каде е сочувана нивната архаична состојба, со патина на своето време, како архитектонски- урбани целини со висока категорија, и можност за адаптација. Неопходно е инфраструктурно поврзување со одредени соседни области, поради застарените просторни услови на објектите, но со сочувани конструктивни карактеристики и амбиентални вредности, складно прилагодени на околината.

Во оваа област постои голем природен ресурс, кој изобилува со природни богатства, со клима која овозможува развој на одредени гранки од туризмот. За тоа се потребни одредени адаптирани капацитети, а како дел може да се потенцираат објектите од традиционалната архитектура. За

живеалиштата кои се се уште во добра состојба може да направи план за нивна конзервација, која вклучува еден од конзерваторските методи на адаптација, пренамена, конзервација и санација. Професионалниот пристап на институциите, односно стручните лица кои се занимаваат со конзервација, преку соработката со локалната самоуправа, соработката во областа на туризмот, може да создаде огромен туристички потенцијал за развој на кривоаланечкиот регион.

Потребен е современ пристап во третирањето и содавањето на проекти за развој и вклопување во актуелна туристичка понуда, прилагодени на одредени светски критериуми од оваа област. Потребна е програма за прилагодување кон развој на комплекси од категоријата на спа центри во комбинација со планински активниот туризам. Тука спаѓаат голем број на спортски различни рекреативни активности, како планинскиот велосипедизам, параглајдерскиот спорт, планинските патеки за професионален и рекреативен спорт, ридскиот моторциклистички и ридски спорт и сл. Постојат оптимални услови за организација на овие спортски активности со организиран пристап на локалната самоуправа и соработка со одредени инвеститори, кои можат да ги искористат огромните природни потенцијали на областа.

Притоа природните ресурси на планинските масиви овозможуваат и друг вид на активности, прибирање на растенија и плодови, каде може да се развие одреден стопански пристап, преку развој на одредени откупни и обработувачки центри, со добивање на финални производи со голем потенцијал и оригинален локален квалитет.

Основните стопански гранки на регионот како сточарството и земјоделието, исто така можат да ја подобрат искористеноста на обработливото земјиште, како од локалните сопственици во состав на семејната економија, така и во рамките на организиран пристап на искористување на поголеми обработливи површини.

Во сите споменати форми на развој на стопанството, семејните економии или туристичките активности традиционалната архитектура може да најде свое место. Според сочуваноста на објектите, во нивната автентична форма, со мала адаптација и прилагодување, можат да претставуваат одреден постоечки ресурс на градби, кои со своите површини можат да одиграат активна улога. Објектите како почетен градителски потенцијал можат да се третираат во една позитивна насока, на активирање на нови идеи, проекти и нивна реализација. Архаичната состојба на одредени објекти, посебно кога тие се во одредена групација на селскиот двор или во маалски организирани делови од руралните населби претставуваат одреден потенцијал, кои со просторните капацитети, можат да задоволат одредени светски стандарди за развој на селскиот, односно планинскиот туризам.

Библиографија

- Трифунски Јован(1980) , Кривоаланечка област, Загреб, 209.
- Малковски Ѓ, Михајловски ј., Крстевски Ц.(1996)-Крива Паланка и кривоаланечко низ историјата-, Собрание на К.П.,Крива паланка, -Челебија Евлија (1973)- Путопис, Сараево, 295
- Кънчов Васил (1996)- Македонија, Етнографија и статистика, Академично издателство М.Дринов, Софија ,224-225
- Занаецтво Јужне Србије (1934), Скопље, 20-21
- Цвијиќ Јован (1987)– Балканско полуострво и јужнословенске земље, САНУ, Београд, 249-250
- Русиќ Бранислав- Фонд на Бранислав Русиќ, (1953-1955), К- IV, АЕ 95/16, Архив на МАНУ, 1-296
- Светиева Анета (1992)- Резбани тавани, долапи и врати во Македонија, Институт за фолклор Марко Цепенков, Скопје, 146-149
- Намичев Петар (2009)- Селската куќа во Македонија, УЗКН, Скопје, 373-379.
- Москов И.Ванков Е.(1980)- Пирински край , БАН, Софија, 130-206
- Коларова Вера-(1986)-Селища и жилища, Пловдивски край , БАН, Софија, 21-69

Prof. Petar Namichev arch.
Ekaterina Namicheva arch.

Village house in Krivopalanechko and its prospects

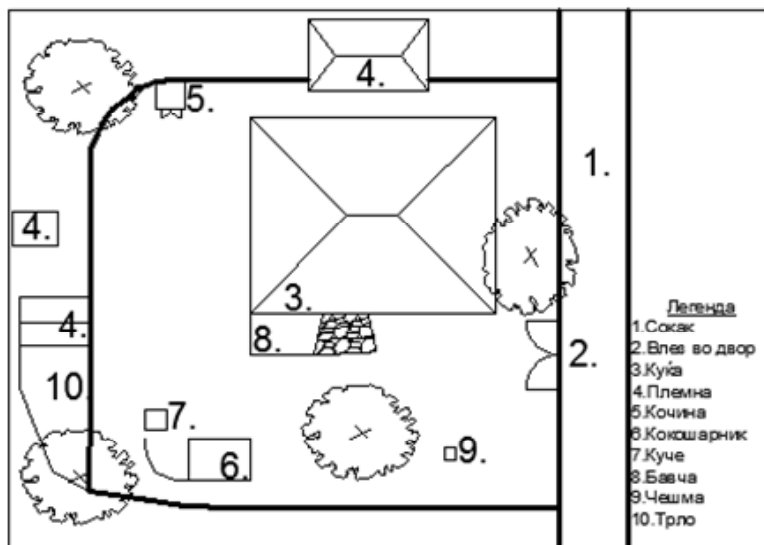
Summary

Part of the architectural heritage in Kriva Palanka region contains a rich collection of preserved samples of rural and urban houses, buildings with some architectural values and local features of the buildings . Due to the mountainous terrain and inaccessible nature of rural settlements of scattered type , houses are modest in size and interior space , but extremely economical within the system of the family . The buildings contain a number of architectural qualities , well preserved , many are still in function , which affects their evaluation and perspective .

Habitats of this region are with very limited infrastructural facilities , which are the result of economic conditions and the simple needs of family communities . Often they are modest facilities with little usable space , located on a steep mountain terrain.

There are optimal conditions for the development of mountain tourism , production of ecological food products , as well as conditions for sports and recreational facilities . There are conditions for ecological concept of utilization of facilities , and the transition from passive - abandoned condition in active travel purpose.

It takes a contemporary approach to treatment and development of projects and integration into current tourism offer , adjusted to the specific global criteria in this area . A program is needed to adapt to the development of complexes on the category of spa centers in combination with active mountain tourism .

Прилог 1. С. Б'с, Стопански двор со карактеристични објекти, 2009

Прилог 3. с.Метежево, повеќеделна куќа со вкопан подрум, 2009

Прилог 4. с.Осиче, повеќеделна куќа од затворен тип, 2009

НАРОДНОТО ГРАДИТЕЛСТВО ВО СЕЛО ПОДРЖИ КОЊ

„Ќе ти сидам сид од овде до Паланка, само да нема коше“

народна поговорка од Подржи коњ

Апстракт: Народното градителство во село Подржи коњ преставува автентична градба на голем број објекти за живеење на човекот, стопански и услужни градби кои му се во функција на човекот и неговото селско-стопански активности. Во село Подржи коњ се среќаваат голем број видови на објекти за живеење на човекот како што се: базденица, кривуљара, куќа, но и селско-стопански објекти за живеење на добитокот и складирање на храна за истите како што се: штала, гумно, кокошарник, трло, амбар, јар, кош, кочина, казаница, и друго. Интересен е и внатрешниот ентериер во куќата на секое домаќинство во село Подржи коњ.

Клучни зборови: Подржи коњ, народно градителство, село, градба, куќа, племња, штала, трло, фурна, казаница, кокошарник, воденица, кладенец.

Основни податоци за селото Подржи коњ

Подржи коњ е село во североисточниот дел на општина Крива Паланка, североисточна Македонија чиј атар граничи со Србија. Селото е планинско, од разбиен тип а неговите маали се издигаат на надморска височина од 1000 до 1280 метри надморска височина. Селото е одалечено 11 км од градот Крива Паланка и е дел од географската област Славиште. Атарот на селото зафаќа простор од 22,2 км² во чии рамки има 912 ха обработлива површина, 689 ха шуми и 271 ха пасишта.

Името Подржи коњ според легендата кажува дека потекнува од турскиот период кога во селото доаѓале Турците со коњи, за да извршат некои работи и ѝ рекле на присутната македонка „подржи коњ“. Селото се спомнува уште во XVI век. Така во 1519 година се спомнува како дервендиско село Подржи коњ со 38 христијански домаќинства, со годишен приход на спахијата од 1.083 акчиња (Стојановски, 1974, стр. 259-260), и подоцна во 1573 година со 50 домаќинства 13 неженети и 2 вдовици, кој бил тимар на кичевчанецот Хамза со годишен приход од 4.000 акчиња (Trifunovski, 1980, str. 262). Според местоположбата на селото, веројатно е дека го чувало патот Крива Паланка – Трговиште,

заедно со соседното дервенциско село Метежево. Подржи коњ е поделен на поголем број разбиени куќни целини – маали меѓу кои се разликуваат осум оддалечени маали: Говеѓа маала или Говеѓак, Спасинци и Павловци во пчињскиот, и Мишинци, Средња маала, Присојарци, Станојска маала или Шиндарци и Стевановци во кривопаланечкиот слив (Русик, 2009, стр. 81). Во селото има две гробишта: во средња маала (за нив, Присојарци и Стевановци) и во Мишинци (за нив, Говеѓачка маала, Спасинци и Павловци). Селска слава им е Ѓурѓовден. Бројот на домаќинства се движел според пописните години вака: 1921 година – 121, 1948 година – 123, 1953 година – 128 групирани во 30 родови, 1961 година – 126, и 1971 година – 136 домаќинства. Бројот на жителите константно се намалува започнувајќи од 1900 година кога имал 800 жители, во 1961 година – 740 жители, 1994 година – 183 жители, за да во 2002 година имал 116 жители, сите Македонци.

Народното градителство во село Подржи коњ

Народното градителство во селото Подржи коњ е слично или идентично со селата во кривопаланечката област но ние ќе се задржиме директно за оваа село. Иако жителите на оваа област се надалеку познати како добри мајстори, тие целата таа мајсторија не ја учеле во некои посебни или специјални училишта, туку самоучки од своите претци. Така во селото биле познати остатоците од поранешните градби кои се наоѓале на теренот на селото како што се остатоците од црквата и црквенопридружните објекти во месноста „Црква“ над средна маала, градбите на повеќе објекти во месноста „керимица“, „грамадица“ или „чука“.

Основен материјал за градење на градбите бил каменот, кој се употребувал онаков каков ќе се најде во природата без посебни дотерувања. Најчесто се користи помекниот камен, кој може да се подотера само со чекан или казма, а се дотерувал само кога требало да се направи жлеб, вдлабнатина каде ќе лежат диреците. Тој служи и за правење на прагови на влезните врати, а поретко како носачи на сидот над прозорите, бидејќи овде на постарите куќи прозорците се мали. Со подобар камен се зидаат сидовите од двете лица (одвнатре и однадвор), а меѓу нив се исполнува со поситни камења помешани со кал. Земја промешана со вода ја сочинува калта која служи како врзувачко средство помеѓу камењето, а понекогаш и како завршница (облепување) на камените сидови или преградните зидови плетени со прачки. Калта кога се употребува за облепување на сидовите тогаш при подготвувањето се става р’жана слама, која ја има улогата на арматура. Тогаш и сидот не испукува.

Видови на градби

Во селото Подржи коњ има голем број на градби кои се разликуваат според намената, начинот на градбата, материјал од кој се изградени и друго.

Најстарите информатори знаат дека нивните предци живееле во куќи од типот на колиби и тоа прво во *базденици*, (Кондев, 104) а потоа во *плетеници* и *кошари*. Ова се живеалишта коишто се состојат од едно одделение, во средината се наоѓало огништето, а над него во покривот имало отвор за излегување на чадот, и биле без прозорци.

Основна човекова градба било КОЛИБАТА која преставувало прво живеалиште на луѓето од овој крај, изградена од камен, ливадско-лединско бусје, папрат и слама.

Најнапред да ја опишеме најголемата по простор и најважната колиба – КРИВУЉАРА, која го добила името по долгите криви дрва долги по неколку метри кои се поставуваат на сидовите една спрема друга, почнувајќи од долу па нагоре. Горните врвови на кривуљарите меѓусебно се поврзуваат со дрвени клинови или пак меѓусебно имаат по еден чатал, каде се допираат. Откако ќе се постават кривуљарите се става по должина едно дрво за поврзување на истите а потоа се редат повеќе реда на гранки, врз кои потоа се ставаат во зависност од прибраниот материјал: бусје, папрат или слама. Таа е градена на тој начин што на земјата се закопуваат малку камења, како темели за сид, потоа се сида до висина од околу 50 см со погруб сид и се завршува сидаријата. Должината и ширината на колибата зависи од потребите на самото домаќинство. Најчеста должина била од 8-10 метри и ширина од околу 5-6 метри. Влезната врата секогаш е на јужната страна. Ваквата колиба кривуљара е поделена на два дела од кои долниот дел служи за чување на добитокот, а горниот дел за живеење на луѓето. Внатрешниот простор е поделен со неколку побиени колци и меѓусебно поврзани со ковање на 2-4 шајки или исплетен со лескови прачки. На оваа примитивна преграда има и врата, која служи за сопирање на добитокот кога се искарува за да не влезе во горниот дел. Горниот дел од колибата на средината има огниште, околу него слободен простор за спиење, исполнет со постелени рогожи од плетена р'жена слама или пак најобично наместено папрат или слама и врз нив се става постилката. Обично на горната страна има отвор за излегување на чадот од огнот. Вратата исто така се изработува од расположив материјал, се плетат од прачки, или се коват од штици и секогаш се отвараат на надворешната страна. Пред самата врата обично просторот е малку подрамнет, а некаде може да се види и по неколку побиени колци, кои служат за врзување на коњи или друг вид на добиток. Последна ваква колиба е забележана во Средна маала (Соколовци).

Во планискиот дел се среќаваат и овчарските колиби кои се нарекуваат *плетеници* коишто имаат цилиндричен облик и имаат конусен покрив. Се градат од букови колци што се забодуваат вертикално во круг со пречник од 3 метри во претходно зарамнета површина. Просторот помеѓу колците се плете од лескови прачки, оставајќи правоаголен отвор за влезот. Се обложува со кал, а се покрива со слама т.н. *чуканица*.

Најстарите куќи се градени на следниов начин:

По одбирањето на местото за градба на куќата, кое треба да е оцедливо место, свртено на југ, природно до имотот и другите згради, се копаат темелите за долниот дел (земњикот) и горниот дел (куќата). Се сида земњикот до потребната висина и обично на едната страна се остава по еден мал прозор и по некој долап во сидот, како и отвор за влезната врата во земњикот. По завршувањето на првата сидарија се редат душемските греди (обично храст и подебели) па потоа се продолжува со сидање на куќата. Врз гредоредот на земњикот обично е одајата, која служи за седење, спиење. Куќата која се сида од земјата во ширина од 70-90 см и висина 90 см на која висина сидот се засечува и се оставаат по неколку долапи и едната страна за полица во должина на целиот сид. Од полицата сидот продолжува до кровот. Од одајата куќата е одделена со диреци кои се пополнети со плот од лескови прачки кои од двете страни се облепени со кал. На сидот помеѓу одајата и куќата се остава прозорче со полички од двете простории за оставање на видело, кое служи за осветлување на двете простории. По завршување на гредоредот над одајата и куќата се дига чатијата (кровна конструкција) која е стрмна и повеќе од 45 степени, а тоа е заради тоа што тука паѓа повеќе снег и на покривите не се задржува снег. Покривањето се изведува на тој начин што на кровните греди се редат на оддалеченост од 30-40 см лакњи, кои имаат за задача да ја задржуваат сламата (папрат) које како покривен материјал. Покривањето на куќата на традиционалниот начин со слама барало познавање на цел систем на подготовка на 'ржаницата и нејзино прицврстување, со што се добивало архаичен изглед. На вака покриените куќи оцаците се реткост и тој излегува преку сламата при што и прави природна конзервација и таа подолго опстојува на природните промени (дожд, сонце, ветер). На средината од куќата е огништето заградено со четири камена (прекладници) и над огништето задолжително се веригите, обично ковани од ковачи нешто како синцир но со долгнавест облик. На самата верига има 2-3 куќи кои служат за закачување на котлите и други садови. На сидот има побиено повеќе шајки или дрвени куќи кои служат за закачување на јажиња, торби и друга опрема.

Обичајно-обредни дејствија при изградба на куќа

Обичаите и обредните дејствија при изградбата на куќа несомнено претставуваат најархаичниот слој во примитивните религиозни сфаќања воопшто. Во нив човековото живеалиште, според законот на партиципацијата, било дел од човековата личност, од неговиот живот и од природниот простор, и било подложно на голем број влијанија на мистичната сила којашто управува со целокупната природа. Бројните забрани, обредите и верувањата кои ги следат процесите на изградбата на човековото живеалиште претставуваат остаток на таквите архаични елементи во примитивниот менталитет што е наследен во изменета форма и со практичната функција во процесот на културниот развој на човекот. Врз изборот на местото за изградба на куќата влијаат традиционалните претстави, знаења и верувања низ коишто се изразува диференцираниот однос кон определени делови од територијата. Се внимавало на тоа место да не поминува раскрсница или претходно да не имало стари гробишта, бидејќи тогаш се врзувале *лоши работи*, или пак да се гради на црковно *вакавско* место, кое ѝ припаѓа на црквата и не е добро да се користи.

Според традиционалната практика, со изградба на куќа во Подржи коњ се започнува напролет, кога нивите се полни со род, бидејќи според народното верување тогаш куќата ќе биде полна со луѓе и со *челад*. Поставувањето (*удирањето*) на темел т.е. *темел* на куќата се изведува во деновите од седмицата, кои носат среќа и берикет. Такви денови се сметаат понеделник, поретко среда и четврток, но не и во петок или во сабота. Со градбата не се започнува во недела, во празнични денови и во деновите на постот.

При зидање на темел постојат низа забрани кои се присутни во овој регион. Додека се зида темелот не треба да се стои до него за да мајсторите *не ја засидаат сенката*, која претставува слика на човековата личност и како посебен објект на примитивните религиозни мислења кај човекот од овој крај, но се среќаваат и кај другите народи со примитивни религиозни претстави воопшто. Исто така, се внимава да биде *новина*. Со работа се започнувало рано наутро, и тоа со копање на темелите од источната страна, а првиот удар го правел главниот мајстор. „*Мајстор почне темел да копа и после јагне си коле. Носе се на четирите кошиња, и т'г мајстор благослов даде. Газдата тура шишиња и паре тура*“. Главниот мајстор благословува: „*Да ни даде Господ на параунуци да ни остане куќата*“ (Инф. Ангел Јакимовски).

При поставување на темел се принесува жртва - *курбан* која треба да ја чува градбата од уривање и од секакви лоши магиски влијанија и со тоа да се осигура среќа (Ѓорѓевиќ, 90-94). Се коле жртва или курбан врз

темелот кој се става на источната страна од темелот. Закланиот курбан се пренесува над сите темели за крвта секаде да накапи, со цел да се истераат лошите духови од нив. Курбан претставува жртвопринесување за среќен живот и за добро здравје на луѓето во куќата, односно благодарност на Бога за тоа што тие можат да градат нова куќа. За курбан обично се зема машко јагне, поретко кокошка.

Сопственикот и сите други што се присутни фрлаат пари во темелот, што претставува еден вид жртва за здравје и за среќа во новата куќа, коишто ги собира главниот мајстор. Исто така, во темелот се става зејтин или осветена односно крстена вода.

При изградбата на куќата, се внимава влезот секогаш да биде од источната страна. Постои строго правило на западната страна да не се отвара врата, зашто тука престојувале и ноќевале самовилите. Потоа од курбанот се приготвува ручек за мајсторите и за поблиските роднини. Откако ќе се постават темелите започнува изградбата на надворешните сидови, а покривната конструкција е крајната етапа од вертикалното оформување на куќата во просторен и во социјален простор.

Откако ќе се пристапи кон изведувањето на *чатијата*, над *слемето* се врзува јаже на кое се ставаат подароците кои ги подаруваат соседите и роднините. На највисокиот дел се става дрвен крст со венец од цвеќиња, а босилекот е задолжителен и е прицврстен со црвен и бел конец. Притоа, најпрво стопанот на куќата дава подарок (најчесто крпа, чорапи, ракија), а потоа подароци даваат соседите и роднините. При секој донесен подарок главниот мајстор - *усталар* го прима дарот, и го става на чатијата извикувајќи: „*На овој убаво место, газдата (име) изградил една убаву куќу, комшијата (име) ги дарувал мајсторите со една убаву крпу, господ да му даде што му срце сака, на газда к'смет, на мајсторите марифет, на калфите кувет, на чираците целу годину работа, кој донесе берикат верим, кој не донесе аааааа*“ (Инф. Анѓал Јакимовски).

Преку целиот ден даровите остануваат на јажето, а навечер ги симнуваат, бидејќи не чини да стојат ноќе на ведрина. По завршување на чатијата мајсторите ги делат подароците меѓу себе.

Кога прв пат се вселува во новата куќа, стопанот поканува 3 попа и прави маслосвет на куќата, при што домаќинот отвара поповска книшка во која има напишано повеќе светци и кој ќе се отвори, тој ден домаќинот ја зема за слава (служба), при што секоја година на тој ден прави гозба во чест на светецот (Јакимовски, 2009, стр. 240).

На територијата на селото Подржи коњ постојат повеќе различни типови стопански и економски објекти кои носат свои специфичности според третманот на архитектонските елементи што ги сочинуваат, а кои се препознатливи и се карактеристични за овој регион. Она што се наметнува е фактот дека на мала територија можеме да регистрираме

повеќе објекти кои нудат голем број информации и варијанти, со што се отвораат простори за посеопфатни анализи и проучувања. На тие примери може да се следат одредени архитектонски елементи во нивниот развој од наједноставни форми, применети на стопанските објекти или на објектите од привремен карактер, па сè до развиени архитектонски елементи што се применети на објектите за живеење. Елементарниот израз на формата зборува за органската поврзаност на човекот и природата, и притоа сите прашања во врска со таа архитектура се длабоко условени од конкретните прилики, климата, градежниот материјал, начинот на живеење и од потребите на луѓето, а тоа е одлика на секоја спонтано развиена архитектура. (Дероко, 1964, стр.6)

Во селската населба од разбиен тип, куќите биле поставени на одредено растојание, со голем корисен простор околу живеалиштето со групирани стопански објекти. Тие биле слободно поставени, прилагодени на конфигурацијата на теренот, при што приоритет имала функционалноста на градбите според нивната намена. Развиениот тип на руралната населба го формира и карактерот и поставеноста на просторот околу самата куќа, сè со цел за правилна функционалност и автентичност на просторските целини. Со нивната изградба се решаваат важни стопански дејности, како што се чување и хранење на добитокот, складирање на прехранбени продукти и други потреби на човекот.

Племња служи за чување на храна за добитокот - сено и слама. Се гради веднаш до шталата, на најдолниот дел од гумното во лесна дрвена конструкција, а се покрива со р'жана слама. Големината се одредува во зависност од потребите на домаќинството, односно од бројот на грла. На племњата од горната страна почесто има трем, кој е изведен со испуштање на гредите што лежат на горниот ѕид и е потпрен со два дрвени дирека или без потпори – слободно висат, а самиот таван од тремот е од штици. Над главната врата има мала врата, која најчесто служи за оставање на приборот за вршење: вили, гребуљи, метли, дрвени лопати и друго. Што е најинтересно кај сите племњи вратите се заклучуваат со дрвени кључарки. Во селото имаме под еден кров штала и племна, каде шталата е на приземје а плевната е на кат. Овие два стопански објекти биле во едно, од што шталата била на приземје а плевната на катот поврзани со мала врата. Племњата се покрива со р'жана слама.

Штала/воловарка, како помошен објект служи за чување на крупниот добиток. Најчесто доминира во групата на стопански згради според својата големина, додека според начинот на градбата наликува на првичните живеалишта од XIX век. Каменот е основниот материјал од којшто е изградена, покриена е со грубо обработени греди врз кои се става слама - *чуканица*. Се поставува подалеку од куќата, но во состав на дворното место. Големината се определува во зависност од бројот на

крупниот добиток. Во неа се поставени *јасли* за ставање на храна. Изработени се од дрвени прегради на растојание од околу 50 см од надворешните сидови и со низок подсид поставен на земјата на височина од 50 см, на чија горна страна се наоѓа ограда од дрво, каде што се става сено или слама за хранење на добитокот. За врзување на добитокот на јаслите се користат директите - за секое грло по еден дирек. Подот на шталата е поплочен со камени плочи - калдрма, или без неа директно на земја. За исфрлање на ѓубрето од шталата се користи малиот отвор - *цамче*, а преку зимата се затвора со ѓубре. Ѓубрето од шталата се изнесува на носила - *тарга*.

Гумно претставува кружен простор во дворот, кој е блиску до плевната и амбарот и е изложен на провев и сонце. Во средината на гумното се наоѓа стожер, за кружно движење на коњите или на воловите при вршењето. Стожер доаѓа од словенскиот збор *стожер* или венецијански *стрензер* (се врти). Тој е изработен од дабово дрво со висина од 1,5 метри и пречник од 15-20 см.

Освен за оваа доминантна функција, гумното се користело и за други производствени процеси, како на пример за изработка на подници или црепни; се користел и за непроизводствени потреби - како место каде што се собирале жителите на една маала или село по разни поводи (договори, прослави, обреди).

Гумното заедно со стожерот, носи во себе и силно потенциран обредно-магиски и митско-симболичен карактер којшто досегашните истражувачи најчесто го определувале како секундарен, односно втемелен или произлезен од неговите стопански т.е. утилитарни функции (Филиповиќ, 19,23, 29-30). Стожерот пак претставувал божество (Чаусидис, 1996, стр.14-15) на животните (коњи, говеда) коишто со своето сакрализирано кружно движење и со допирот на копитата треба да го рекламентираат т.е. да го верификуваат преминот на житото од *оној свет* (свет на природното, диви, боговско) во *овој свет* (свет на културното, на питомото и на човекот). Потковицата на коњот е симбол на среќа и успех, што се базира на газењето на светото животно (или божеството) како форма на пренос на неговата моќ врз земјата.

Амбар/амб'р служи за чување на жито. Основата е правоаголна, изведен е во дрво - дрвени греди, со сидови од плет или штици, секогаш видлив и доминантен во дворот на куќата. Поставен е на камени сидови во подрумот, додека приземјето што се користело за складирање било изградено од дрвени штици и систем од дрвени греди. Дрвените штици на краевите се *доберени* односно истругани, за да се поклопат една врз друга т.е. меѓу нив да не остануваат празнини низ кои ќе истекува житото. Корисната површина на амбарот бил поделен на неколку дела со прегради (4-5), што се наречени *пресеци*. Во секој пресек се ставало

разновидно жито. Амбарот се покривал со слама, со камени плочи или со цигански ќерамиди. Амбарот задолжително има трем или чардак со диреци и таван само на чардакот. Ако е поставен на кат, задолжително има скали - *басамáци* што се сидани од камен (монолитен, едно скалило - еден камен), а поретко има дрвени скали за да може човек со товар на грбот, безбедно да се качува и да се симнува по скалите.

Во внатрешноста на амбарот во малиот ходник има скали, а и во секој длабок пресек има по неколку скалила од летви или продолжетеоци од штиците од ходникот. Целиот амбар се затвора со една врата што се заклучува однадвор со бртва или катанец на *кентра*.

Кошот бил претходник на амбарот и се граделе како самостоечки објекти во селската населба во повисокиот регион, граден од лесна конструкција со преплет, кој се поставувал на подлога од 4-6 камени блокови кои формирале сидови, со овална форма. Обложени со кал, кои одвнатре се разделуваат со плет во две до три одделенија. Отворот најчесто бил на челната страна од каде полесно се полни и користи. Покриени се со слама 'ржаница. Служи за чување на пченка во кочан.

Ј'р како задолжителна зграда ја има секое селско домаќинство, бидејќи секое домаќинство мора да има севгар за орање, коњ за вршидба и одење на пазар или воденица. Тоа обично е приземна зграда, каде двете страни се сидани, а поретко и третата, додека пак четвртата (обично од јужната страна) е исплетена со плот од врбови или лескови гранки и секогаш од двете страни (внатрешната и надворешната) страна се облепени со кал. На сиданите страни од внатрешната страна се поставени јаслите, кои се сидани до висина од 40-60 см а од внатрешната страна со помош на диреци се приковани штици кои служат за хранење на добитокот (коњи, волови и сл.) во зимно време. Таванот на јарот е постелан со штици и блиску до врата има отвор од каде на таванот задолжително се става сено кој служи како топлотен изолатор на просторијата во зимскиот период. Кровот е изведен со слама.

Трло обично градело она семејството кое чувало овци. Трлото е подсидано со камен, со греди од дрво вкопани со едниот крај во земјата, а со горниот крај заковани или врзани со дрвени клинци. При ковањето на чатмите, од предната страна на трлото се оставаат два отвора (влезови во трлото) и ги има следниве димензии: 1,5 метри широчина и 1 метар височина. Покривот на трлото е на две води, и е од слама што е поставена врз густо наредени гранки кои се врзуваат со јажици од слама, или со ќерамиди (турски). Широчината на трлото изнесува 2,5 и должина од 4 до 6 метри. Големината на трлото зависи од големината на стадото со коешто располага стопанот. Двапати во годината трлото треба да биде ископано и исфрлено насобраното ѓубре, а скоро секојдневно се мете и исфрла

ѓубрето надвор од трлото. Ѓубрето се изнесува во нивите за ѓубрење на есен.

Внатре во трлото до сидовите се вградуваат *јасли* во коишто се става храна (сено или слама) во зимскиот период. Се изработуваат од плот, високи се 50 см (за да не можат овците да влегуваат со нозете во нив и да го газат сеното). Покрај трлото се градело и *слон* (Кондев, 1963, стр. 112) кој имал наклон од 45 степени и е изграден од дрва врз кои се наоѓа слама. Служел за заштита на овците од ветер, дожд и сонце. Тука се наоѓа и *котар* или *аргач* кој е во вид на круг, изграден од тенки дрвени прачки што меѓу себе се испреплетени или исплетени од драки. Во нив се сместени т.н. *леси* за ставање на сеното или на сламата, и *коруби* - корита за зобење или крмење на овците во текот на зимскиот период, кои се долги 2-3 метри, како и *страга* - ограда од плот, каде што овците се задржуваат за молзење. На преминот од *страгата* седеле сточарите молзачи („музачи“) коишто ги молзеле овците, една по една.

Кокошарникот служи за чување на домашните птици. Тие најчесто се поставувале во непосредна близина на куќата и има дрвена конструкција. Тоа е мала просторија со димензии 2 x 2,3 метри и висина 1,5 метри, покриен обично со камени плочи. Во кокошарникот гранките за лежење на кокошките се поставуваат ниско над земјата, а во кошињата има направено гнезда од слама каде кокошките снесуваат јајца. Вратата на кокошарникот е ниска и мала, се затвора со поголем камен. Во близина на кокошарникот има дрвено или камено корито, во кое се сипува вода за кокошките. Длабоко е 10-15 см и има должина до 1 метар и секогаш е поставено на поголема височина за да неможе другиот добиток да го турне или ја користи водата.

Кочината за свињите, се гради од дрвен материјал и со мали димензии, најчесто прилепена до куќата. Подот на кочината се постелува со слама или со отпадок од сено. Сламата се менува кога се чисти кочината. Вратата на кочината е од штици, а коритото во кое се става храната се нарекува *копанка*, и преставува издлабено дрво или камен. Но свињите во зимниот период се чуваат во јарот, каде посебно се одделени и каде им е потопло.

Казаница претставува просторија во дворот, каде е сместен казанот за варење ракија. Сидовите на казаницата се сидаат од камен, што се врзува со кал. При сидањето на казаницата се остава отвор со димензии 30 x 30 см, за исфрлање на коминето од казанот. Во неа се сида казанот кој ги има димензиите: широчина 80 см и висина 70 см, во кој се вметнува бакарниот сад - *казан*. Во изсиданата печка од тврд материјал долниот дел е местото на кое се ложи оган, а во горниот дел е отворот во кој се става долниот дел од казанот. Озгора се покрива со грнчарски капак, врз кој пак има грнчарско грне со два продолжетоци кои директно влегуваат во

бакарните лули кој се нарекува зајак. На горниот крај има посебен простор за досипување на ладна вода. Местата каде што се составуваат се лепат со тесто (за да не прими воздух). Вратата на огништето е од рамен камен. До казанот е каменото корито што се полни со вода, а низ кое поминуваат лулите. На долниот крај од лулите се ставаат по една сламка – расцепена и забодена на лулите од каде тече ракијата. На тој начин во бакарните лулиња се врши процесот на испарување на алкохолот и негово претварање во течност. Под лулите стои грне за собирање на ракијата што истекува низ нив. Кога казанот се наложи и огинот добро разгори, тогаш огништето и отворот за чадот се затвараат. Пред затварањето на огништето во него се става едно поголемо дрво, кое ќе може да гори се додека се пече ракијата. Во казаницата, стојат каците што служат за собирање на сливите и грозјето, потоа крблата и качињата за прифаќање на комињето. Казаници во село Подржи коњ имало во поголем број, дури над 20.

Фурна/вурња за печење леб, се гради во дворот, пред куќата или прилепена до куќата од камени блокови. Димензиите обично се 1,5 метри должина и 2 метри широчина. Се покрива со камени плочи или ќерамиди. Во планинските села е помалку застапена, бидејќи лебот го печат во подниците на отворени огништа. Ложиштето односно просторот каде што се пече лебот е на височина од еден метар и е сидано со печена полна тула; на подот има рамни плочи, а на крајот има еден отвор надолу за испаѓање на пепелот и жартата додека се разгорува „вурња се угоруе за печење леб“ (Инф. Ангал Јакимовски). Сводот е изсидан од тула со сводна форма. Исто така, и на сводот се остава отвор за излегување на димот од разгорувањето. Сидовите на фурната однапред и одзади формираат калкани (над висината на ложиштето). Калканите се високи 50 см. Тие ја прават покривната конструкција на фурната на две *води*. Пред фурната, под истиот покрив има настрешница, односно трем на диреци. Отворот на ложиштето на фурната е полукружен и се затвора однадвор со метален капак со рачка, којашто добро треба да ја затвори фурната додека се пече лебот.

Заметината и говедарникот се поставуваат летно време на нива и таму ноќе лежат говедата и овците и така се врши најприродното нагубрување на нивите. Тие се градат со леси кои се поставуваат над нивата, а се поврзуваат со колци и гужви (посебно плетени тркала од пафит). По лежењето од 3-4 ноќи се сменува просторот од горните агли на нивата по должина се поместува се до 1,5 метар од долната меѓа на нивата. На оваа површина губрето доаѓа по природен пад со дождот.

Нужник/клозет/але - *кенџф*/ (тур. kenef - клозет), се смета за задолжителен објект на секое домаќинство, и тој обично се наоѓа во најоддалечениот дел од дворното место. Тој е помала градба, најчесто

изведен со полесен материјал. До нужникот, секојпат фигурирало и местото каде што домаќинката го фрлала ѓубрето, кое се нарекувало - *буњиште* т.е. ѓубриште. Тоа претставува простор, каде се изведувале голем број на баења.

Рупа е стопански објект кој целосно е вкопан во земјата. Се изведуваат како земуници, а комуницираат со или без дрвени скали. Се покрива со конусен вегетативен кровен покривач, најчесто со слама и папрат - *Pteris agulina*). Потоа се покрива со земја во висина од 30 сантиметри, со што се постигнува и нешто повисока температура во зимскиот период. Подовите се од набиена земја, а сидовите, за да не се рони земја, се обложуваат со камен на кој налегнуваат и роговите на кровниот покривач. Рупата има тесен влез (колку да влезе човек), се полни со компири, се затвара со плоча и се покрива со земја. Компирите се складираат во есенскиот период и во неа остануваат во текот на целиот зимски период, при што не доаѓа до измрзнување.

Ладилник за млеко се градел за да се зачува млекото во свежа состојба, а кои работеле на принцип со помош на поминување на ладна вода покрај садот со млеко. Бидејќи природно овде водата ја има во доволни количини и е доста студена, природно е луѓето да ја користат. Ладилникот се поставува во долот каде протекува изворска вода. Се подзидува со мали камења, но се води сметка да водата влегува и излегува. Димензиите на ладилникот се со 100 x 80 см и висина 50-60 см. Вообичаено од горната страна има дрвен капак, кој најчесто се дига и поклопува врз ниските сидови и врз капакот се поставува поголем камен како затварачка или во поново време се заклучува со катанец. Млекото откако ќе се процеди во добро калаисан сад (котле) се носи и остава во ладилникот. Покрај млекото во ладилникот летно време се чува и свежо месо, кое исто така се става во чист сад.

Воденица претставува помошен објект надвор од селско-стопанскиот двор. Во минатото ги имало покрај реките кои биле полноводни во текот на целата година, но се граделе и воденици кои работеле во текот на зимскиот период кога имало доволно количина вода, а со намалувањето на водата тие не работеле. Најпозната била т.н. селска воденица која се наоѓала на вливот од Ошана дол во Река, чиј сопственик бил од Крстов дол. Но подоцна ја купила баба Перија за 9 товара брашно од сопственикот. Подоцна во неа имале дел скоро сите куќи од средна маала. Таа работела се до 1975 година. До воденицата имало голема крушка. Имало воденици и на Шиндарски и Присојарски дол. Попозната била воденицата на Макса Алишавски до која имало и ковачница, но позната била и воденицата на Максим Милковски. Во нив се мелело житото за населението и за добитокот. Од житото се добива брашно и крма.

Тие биле изградени од камен, а биле покриени со сламен покрив. Имале од еден до два воденични камења за мелање. Главна погонска сила на воденицата е водата која се доведува од реката преку правење на јаз на реката, и преку вада се насочува водата во буката која паѓа од височина од 4 метри врз прстенот кој има околу 20 перки, при што го придвижува воденичниот камен. Каменот има два дела (машки и женски), долен неподвижен и горен подвижен камен, кој во одреден период (по мелење на 10 товари) се клепа (со железен чекан се кршат мали парченца од каменот и го прават поостар), во зависност од времетраењето на работа на воденицата. По клепањето на каменот, воденичарот најпрво мелел сточна храна, потоа пченка и на крајот мелел пченица, за да нема камена прашина во брашното. Разликата меѓу нив е што женскиот камен е во вид на кружно издлабнато тркало во кое се става воденичниот камен, во кој има двоен лост што го врти во текот на мелењето на житото, кое пак испаѓа од дрвениот сад во вид на четириаголна инка со механизам за отворање и за затворање на истекот на житото. Тој го регулира рамномерното испаѓање на житото меѓу двата воденични камења, и со нивното вртење се меле во брашно и крма. Едниот камен е мек, а другиот цврст - лут камен. Составен дел е и п'клицата или петелот кој го клука механизмот од кој испаѓа житото, и притоа се произведува карактеристичен звук.

Воденични камења се изработувале во селото Лесново, кои биле многу квалитетни и надалеку познати. Ги изработувале посебни мајстори каменоресци, коишто биле жители на селото Лесново. Последните мајстори на воденични камења биле: Крсто Јованов, Богдан Миланов, Љубе Апостолов и Тоде Арсов од село Лесново. Просечно еден мајстор за една година изработувал околу 50 воденични камења, а изработката на еден камен траела од 2 до 3 дена. Тие се транспортирале со специјална запрежна кола летарка или колесници до поголемите градови, како што биле Велес, Куманово, Крива Паланка. Најпознат мајстор кој вршел транспорт на воденични камења до градовите бил Аксентие Арсов, кој најинтензивно работел од 1950 до 1956 година. Се транспортирале директно до водениците кои се наоѓале по тековите на Крива Река, Брегалница и Пчиња, честопати заменувајќи ги со брашно. Цената на еден камен изнесувала во висина на вредноста на 100 кг брашно. Дијаметарот на еден камен изнесувал од 75 до 90 см, ширината 30 см, а отворот на средината имал радиус 10 см. За да не пука каменот, се обложувал со метален обрач. Алат за изработка на воденични камења се: чекан, млат (служи за одлепување на каменот од карпата), чивии - пулови (се поставуваат околу каменот и врз нив се удира со млатот за да се одлепи каменот), шестар за оцртување на каменот и метар.

Житото се прифаќа во амбарче, а потоа се полнат вреките. Обично дневно се мелело по 200 килограми жито, а за 24 часа над 300 килограми.

Житото што е подготвено за мелење во воденица се нарекува мливо. Пред да се однесе мливото во воденица, добро се чисти од непотребните состојки, со просејување или се прочини низ решето. Крупното мелено брашно се вика едро, а ситното меко брашно, додека крма се нарекува брашното коешто е смелено од повеќе видови жито и тоа најчесто се употребува за исхрана на добитокот. Ако се носи мливото со товарен добиток се носи стап - помагалка со чијашто помош се товара и се растовара товарот, доколку нема кој да помогне. Тој преставува четалест стап долг 1,5-2 метри, со кој се потпира товарот кога се товара коњот. Прво се товара едната страна, па се потпре со помагалката натоварената страна, а потоа се товара другата.

Било обичај житото да се меле по ред како што се донесува во воденицата, но чест обичај бил прво да се услужат жителите од подалечните места, коишто имале предност при мелењето. Но, се случувало некои од нив да преспијат во воденицата и утрото да се вратат назад во селото. Воденичарот во тој случај приготвувал скромна храна за гостите.

Пред да почне да се меле мливото (житото) воденичарот прави процена колку кутли има, но често и самиот сопственик кажува. За мелење на житото се зема ушур или уем или воденичарски ак (планинскиот дел) и изнесува 10% од житото што се меле. Уем се наплаќал во оки, а во последните години од работата на водениците, поради недостаток на жито, се наплаќало во парични средства. Постојат низа на народни верувања кои се поврзани со воденицата, особено поради тоа што таа ја користи водата како сила за движење на воденичните камења. Водата преставува како еден од основните елементи на животот и симбол на чисто. Таа има сила да ги уништи магиите, и да создаде нови почеток. Народот верува дека водата под буката има лековити својства.

Бачило/мандра се граделе каде што се чувале поголем број овци. Бачило претставува едноделна зграда со две спротивни врати и служи за преработка на млекото во сирење. Во неа има три до четири дрвени каци кои служат за потсирување на млекото, а во другите се собира *сурутката*. Исто така, има и маси т.н. *тезга* на која се реди сирењето. Покрај бачилото се сместени и *магазата* и *молзарникот*.

Магазата служи за чување на сирењето и е иста како бачилото, но има само една врата.

Молзарникот се состои од четири простории заградени со букови дрвја од кои само врз еден има покрив. Просториите се викаат: заден котар, среден котар - молзарник и преден котар.

Бунар е објект со кој се вршело снабдување на населението со вода. Биле поставувани во секој двор, или во секоја маала од селската населба и имале општоселски карактер. Онаму каде што се планира да се

копа бунар најпрво се обележува круг со пречник од 1,5 метри. До длабочина од 3 метри копаат двајца, а под таа длабочина копаат четворица. При копањето се внимава да не се поткопа земјата, бидејќи може да се сруши. Потоа се прави разбој над бунарот кој од двете страни се вкопува по два дирека, кои на горниот крај се вкрстени и се приковани со клинови. Над нив се поставува вретено коешто има четири клинови за држење и за вадење на земјата. На вретеното се врзува јаже со кофа, со чија помош се спушта каменот при сидањето. При ова честопати се сменуваат работниците, тие што копаат и вадат земја.

По наоѓање на водата, бунарот се сида со камен во вид на круг, и тоа без малтер односно во техниката сувосид. Длабочината е различна во зависност од тоа на која длабочина се појавила водата, но најчесто тоа е од 5 до 20 метри, со различно количество вода. Надземниот дел на бунарот т.н. грлашник се прави од монолитен камен, или пак е сидан, но може да е и од штици. Тој е покриен со капак од штици, со покрив кој е од лим или од ќерамиди.

Водата од бунарите се вади со кофа на јаже или синџир, на раце или на чекр'к од дрво со осовина од железо, со вртење на железото со рака од едната страна. Покрај секој бунар има по едно или повеќе камени корита, т.н. *мрамор* или *елак* (тур. *yalak* - камено корито) кои служат за напојување на добитокот и перење. Копање и сидање на бунар се изведувало во есенскиот период од годината (меѓу двете Богородици), кога нивото на подземните води било многу ниско. При сидањето на бунар се колел курбан за *среќно мајсторство*. Најпознат е Школскиот бунар.

Кладенец претставува извор којшто се наоѓа покрај маалата или на крајот од селото, најчесто во Шиндарски и Присојарски дол. Тој е изграден со еден сид кој има отвор и капак за затворање на кладенецот, и е со мали количини вода. Покрај секој кладенец има лејка за црпење на вода, или *тас* направен од лим. Во село Подржи коњ има води кои припаѓаат на сливиот на Крива Река и тоа Косачки кладенец, Ѓорѓински кладенец, Димчински кладенец, Елен кладенец, Срамни кладенец. Но има води кои припаѓаат на сливот на река Пчиња и тоа Павловски кладенец, потоа неколку извори како што се: Плоча, Колибиште, Милковски и Гранцулица.

Стублици се извори кои се подзидуваат со камен или дрвени штици во вид на круг и кои го зголемуваат нивото на водата, за да не се заматува изворот. Познати се: Стублица и Димиња стублица.

Во село Подржи коњ имало и анови. Најпознати биле два и тоа, еден ан на Мите Димчински и еден ан на Андонови во нивниот имот.

Внатрешното уредување на куќата и основната покуќнина

Внатрешното уредување на живеалиштето во село Подржи коњ е прилагодено во зависност од потребите и навиките на луѓето кои живеат во него, но и според нормираните правила кои биле воспоставени во самото живеалиште. Во минатото во оваа село инвентарот во куќа бил многу сиромашен. Во народната традиција е сочувано сеќавањето на старото „турско“ време, кога инвентарот се состоел главно од глинени и дрвени предмети, рогозина, черги (конопни покривачи) и примитивни треножници изработени од едноделно дрво.

Основната просторија во која се одвива целокупниот живот на семејството е собата или *одаја*, но се нарекува и *куќа*. Во куќата се поставени покуќнинскиот инвентар кој служи за јадење и спиење.

Во старите едноделни куќи се спиеело на под од набиен глина од двете страни на огништето наречено *кат* (машки и женски), преку простирка од рогозина (или „*рогожа*“). Рогозина/*рогожа* се изработува од ржана слама - чуканица, која се намокрува по што се плете во вид на плетеница. Потоа плетениците во должина од 2 метри се составуваат една со друга во ширина од 1,5 метри. Составувањето се врши со игла и конопен конец. Може да има и помали или поголеми рогозини во зависност од тоа за колку луѓе се плете. Нив ги изработувале жени, или занаетчиј рогозинари. а за покривање се употребувале *покрови* и *гуњи*. Се поставувале волнени или конопни черги кои служеле за покривање, потоа разновидни *сламарици* и *перници*. Перницата ткаена е од едно парче ткаеница, дипло позната како струка, превиткана на половината и странично порабена со украсен раб (*рубче*) - *омет*. Кај секоја перница се разликува горен дел кој се нарекува *лице* и опачина - *долниште*. Лицето има орнаменти. Просечната должина е 80-90 см, а широчина 30-40 см, на која истовремено спиееле 2-3 лица. Креветите биле изработени од дрво со ногарки во висина од 20 см и наредени штици. Нив ги изработувале селските дрводелци со примитивни алатки, со дрвени ексери и жлебови на составките на штиците. Во планиските села креветите биле реткост сè до 1930 година, кога почнале да се употребуваат. По 50-тите години на XX век почнале да се употребуваат т.н. *железни кревети* кои се купувале по соседните градови, најчесто од Куманово. Преку летниот период се спиеело на чардакот.

Се седело на триножни столчиња - *тронџиче*, ниско дрвено столче со вглавени три ноги, кои стоеле покрај огништето и кои секоја куќа ги имала. Висината на еден ваков триножник изнесува околу 30 см. Во еден од аглите стоел дибџек (тур. *dibek* - сад изработен од едно парче дрво), од коешто е извадена срцевината. Надворешната страна може да

биде обработена или да ја има задржано природната кора. Садот е издлабен до одредена длабочина, при што е формирано јако дно. Толчењето на наут, кафе, бунгур и сол се изведувало со железен предмет - *кускија*. Потоа рачната мелница - *ручница*, за мелење на бунгур и сол, изработена од камен.

Подот во просториите се правел од набиена земја, помешана со слама за да не пука. Таванот пак бил од типот *каратаван*, од греди и штички чиј меѓупростор бил исполнет со кал.

Друга просторија е т.н. *куќа* во која се наоѓа огништето, вршникот, ноќвите, амбарчето за брашно, бутинот и другата придружна покуќнина која била неопходна при приготвувањето на храната.

По сидовите имало вградени долáпи (тур. *dolar*) помошен простор во сид, вдлабнат вертикално во правоаголна форма, кој се затворал со дрвени капацы со димензии 30 см x 35 см., и служел за сместување предметите од домаќинството, пред сè од кујната. Исто така, слични на долапите се и камáриците, кои биле со квадратна форма и со поголеми димензии од долапите (50 см x 50 см), тоа се отвори кои не се затворале, а во нив најчесто стоеле фенер, кандило и икона. Покрај споменативе делови на вградениот и на подвижниот ентериер, во куќата во село Подржи коњ сретнуваме украсна сидна полица - *раф*, кој се потпира на сидот (на височина од 170 см, достапна за човекот).

Посебно внимание заслужува *ковчегот* за чување на облека т.н. *санд'к*. Ковчегот има правоаголна форма со рамен капак, подигната на четири високи ногари. Страниците се преставени од 2-3 штици споени со техника на ужлебување, а прицврстувањето се врши со помош на дрвени клинови. Орнаментирани се на челната страна и на двете предни ногари, со плитка резба најчесто со геометриски форми но и флорални мотиви. Тој уште одамна се сметал за традиционален покуќнински инвентар кој минувал како наследство од мајка на ќерка, или од свекрва на снаа. Без разлика на имотната состојба, секоја девојка кога ќе се омажи носи со себе ковчег со чеиз односно руба во куќата на младоженецот. Ковчезите се единствените покуќнински дрвени предмети од овој регион, кои се одликуваат со извесна орнаментика во плитка резба изведена со обично длето или зажарен тел. Застапените мотиви главно преставуваат геометриски форми или стилизирани флорални мотиви.

Со развојот на куќата се градат и помали соби или одаи, со помали димензии во однос на големата соба и се со вообичаената скромна ентериерна опрема.

Во *куќата* централно место зазема огништето, коешто претставува дел од општата просторната содржина и зачеток на општествениот организам на селото. Тоа претставува центар на микросветот на луѓето со извонредна силна симболика на светост, симбол на куќата и на семејниот

живот, и местото каде што се одвиваат сите важни семејни култови. Огниште претставува средиште за закрепнување на душевната и физичката страна на човекот, место за целата семејна заедница, центар на голем број обичаи кои се изведуваат покрај него, оттаму тоа претставува профана должност и сакрално место во божја служба. Огништето во голема мера претставува фетиш на семејната заедница. Се јавува во многу народни изреки и пословици во кои се изразува најпрво она што означува живот, труд и мака - „*куде огањ, туј дим*“. Огништето е означено со правоаголни делкани камења коишто се поставени на средината на просторијата, или во еден од аглите или покрај сидот, спротивно поставен од влезната врата и се вика отворен тип на огниште, каде што челната страна е полукружна или е косо поставена. Над него има дрвена конструкција прицврстена за таванските греди, направена од преплет на гранки - *леса*, излепена со кал и слама. Просторот над огништето е отворен и е без таванска конструкција, освен во исклучителни случаи кога над таванските греди се поставува *плетак* или *лес*.

Огнот во огништето мора постојано да гори и таа обврска произлегувала не само поради тешкото добивање на т.н. *жив оган* туку и од култни причини; се верувало дека со згаснување на огништето ќе згаснел и животот на семејството. Огништето претставува куќен олтар (*lararium*), или свето место што не смее да се осквернави. Според тоа како е уредено огништето, така и се цени домаќинката и домаќинот во куќата. Покрај него, како напишано правило, постоел ред кој каде може да седи, така што на левата страна седел домаќинот, а на десната страна седела домаќинката.

Над огништето, побесен за една греда, висел дебел синџир т.н. *вериги* кои биле закачени над огништето. На крајот од веригите стоел чингел - *чингџу* (тур. *çengel* - железна кука), на кој се закачува котле, во кое приготвувале храна или топлела вода. Веригите преставуваат симбол на домашното огниште, како што е огништето симбол на семејната заедница. Тие се светост, околу кои се изведуваат магијски и култни обреди. Тие преставуваат фетиш на врховниот бог, а подоцна во процесот на христијанизацијата се култ на светецот Св. Мрата. Празни вериги не се лулаат.

До огништето секогаш стоело *саџак* (тур. *sac ayak* - железен треножец), и железна лопатка - *каџија*.

Покрај огништето имало *подница* (*црепња* - черп), во која домаќинката печела леб и други видови јадења „под вршник“. Подница/*црепња* е земјен сад во кружна форма изработен од непечена земја и слама, служи за печење на леб. Тој е плиток и многу едноставен, тежок и голем, има дебело кружно дно (3 см), и дебел венец. Висока е 8 см, а пречникот е околу 60-80 см. Врз неа се ставал *вршник* или *сач*, што

има облик на вдлабнат конкавен капак со лиен обрач на венецот, за жарот да не се лизга одозгора. Од надворешната страна на средината има дршка, која со помош на железната *маша* (тур. таџа - клешти), домаќинката го крева *вжештениот* вршник и го става врз подницата.

Вршникот е изработен од железо со казанциска изработка. Вршник/*вршњик* пред 1930 година се изработувал од земја, но подоцна се изработувал од железо, и има облик на конкавен капак кој одозгора има рачка. На вршникот со лопатче се става распален жар кој се покрива со пепел. Се нарекува и *сач* кој доаѓа од турски збор.

Изработката на подниците во селото припаѓало во делокругот на женската домашна работа, поврзана со старите култни сфаќања. Има и голем број народни верувања кои беа запишани при теренските истражувања, а поддршката за тие искажувања ја најдов кај научните истражувачи на овој терен. На пример, во селото при нивната изработка, земјата се донесува на Еремија, се копала пред сонце да изгрее - да не пукаат. Тие не се изработувале доколку се доведе невеста во куќата, или пак ако некој од куќата умрел таа година. Доколку пак имало потреба од нив, тие се изработувале во куќа којашто мртвецот не ја познавал, односно во куќа од некое соседно село. Подницата ја изработувале исклучиво девојки кои биле ритуални чисти (*virgo intacta*), било грев ако *нечиста* изработува подница, бидејќи во неа се пече леб. (Филиповиќ, 1945, стр.139) Исто така, биле присутни забраните за пукање со пушка и гласно пуштање на гасови од телото („*прдење*“). Подниците имаат слаба орнаментика, освен крстот што е повлечен на дното со прст, кој повеќе служел како магиска заштита отколку како орнамент. Новата подница започнувала да се користи во сабота.

Ноќвите или *н'кве* се во вид на дрвено корито кои се користеле за месење леб. Имаат капак, а во внатрешноста има преграда којашто ноќвите ги дели на два дела. Во едниот дел се меси лебот, а во другиот се чува лебот или пак брашното. Под самиот сандак може да се наоѓа една отворена полица која се користи за оставање на други покуќнински предмети. Подоцна ноќвите се затворале и добивале облик на сандак со капак и ногарки. Брашното го чувале во големи дрвени сандаци кои се среќаваат под различни имиња, кои се со рамен капак и ниски ногари, со преграда во внатрешноста, при што брашното се издвојува на чисто и мешано. Во ноќвите стоеле сукало, метална построшка. Построшка е еден вид железен нож, направен кај ковач со посебна форма. Кога се суче зелник или нешто друго од брашно, со широкиот дел се струже тестото, а со ножот се сечат корите.

Ситото се состои од рамка - луб и ситна мрежа. Зборот сито доаѓа од старословенскиот збор *сеть* - мрежа, а според народната етимологија се изведува од *ситост*. Со него се сеело брашно, посебно онаа мелено од

воденица, бидејќи содржи голем процент трици. Најстарото сито било изработено од кожа, со дупчење на истата и се нарекувало „чисток“. Се чувало на суво и провечно место за да не се отпушти кожата и да не го јадат молци. Ситото претставува култен домашен предмет, бидејќи и тој како и лебот учествува во обичаите и во верувањата кај човекот во сите важни моменти од животот на човекот. Започнувајќи од раѓањето, преку свадбените обичаи, па сè до неговата смрт. Секоја кука треба да има сито, односно секоја кука имала сито. Ситото било закачено секогаш до влезната врата на куќата, бидејќи во овој крај има интересно верување дека кога ѓаволот влегува во куќата да прави штети, најпрво што работи е да ги брои дупките на ситото, но додека ги брои ги збрка сметките и одново почне да ги брои, но веќе првите петли пропејуваат и ѓаволот загнува. Како и перушка (за метење на ноќвите, изработена од пердуви).

Танур претставува дрвен покуќнински предмет со рачка, кој имал секојдневна примена за размесување и обликување на лебот, а посебно за спуштање, фрлање, префрлување или за вртење на лебот во подницата за печење. Танурот има кружна, односно елипсовидна форма, изработен од едно парче буково дрво. Од истото парче дрво изделкана е куса рачка. На рачката има мал отвор низ кој е провлечена врвка од коноп, која служи за закачување на садот на сид. Се среќаваат во различни големини.

Но, со ставање во функција на фурните, се изработувала и штица за леб. Изработена е од рамна штица која била долга 150 см, а широка 25-30 см, на која по должината на рабовите има подигнат дел за да не *излегува* лебот при стасување. Во фурната лебот го фрлаат со дрвена лопата.

Во селото Подржи коњ за јадење, како маса, служела *софра*, односно трпеза. Претставени се два типа софри и тоа: софра за сучење на баници, и софра на која се јадело. И двата вида софри се со кружен облик, изработени од 3 - 4 штици. Првиот тип софри се со помали димензии и со помала височина (20-25 см), а ногарките имаат карактеристичен облик. Вториот тип е со поголеми димензии, со поголема височина, а ногарките се претставени од три колчести дрва што се поставени триаглесто. Кога не се употребува се крева, и стои зацврстена на сидот.

Исто така, се користеле и букли во кои се транспортирала вода, и кои биле со различна големина. Букол претставува дрвен сад изработен од бука, составен од повеќе штички наредени прстенесто, од страните поврзани со кружна дрвена површина, кои се прицврстени со два обрачи. На горниот крај се наоѓа отвор за сипување на водата, а од страната метален синцир за закачување на садот за да виси, или пак за транспорт на товарен добиток. Ги имало во различни големини. Солениците служеле за чување на сол. Лажичарник - *л'жичарник* имал форма на дрвени кутии со една или две прегради, со или без капак, со или без примена на

декоративни форми. Се поставувале на сидовите во близина на огништето. Се користеле за чување на приборот за јадење.

Се употребувале и дрвени лажици - *л'жџи* т.н. „*шимширки*“ (според дрвото од кои се изработени, шимшир - *Buxos sempervirens*), а дрвената лажица која се користела за мешање на јадењето се нарекува *бркаљка* (бркалка). По 30-тите години на XX век се појавиле и калајни лажици, кои се користеле само за празниците.

Хигиената во куќата ја одржувале жените и повозрасните девојки. Дворот и куќата се метеле секојдневно, обично рано утро, со метла која се изработувала од дива или од питома метла (*Sorghum vulgare*), која се садела во бавчите. Ја врзувале со конец на 2-3 места.

Ѓубрето се метело кон вратата, односно кон прагот. Го собирале со метална лопатка - *каџија*, и го фрлале на буниште. Доколку се мете навечер, не се фрла ѓубрето, туку се исфрла наредниот ден. Местото на метлата е зад вратата.

Прозорците многу ретко се чистеле, обично за Велигден. Во време кога имало епидемија, секоја куќа ги палела предметите со кои се служел болниот.

Садовите што се користеле за молзење и за чување на млекото се најраспространети во овој крај каде што е развиено сточарството. Такви предмети се: ведро - за молзење на млеко. Ведро претставува дрвен сад, составен од повеќе мали даски наредени вертикално едни до други, од кои само една даска е подолга од другите и има функција на дршка. Дното е со кружна основа и е поширока, за разлика од потесниот отвор. Одрводот е прицврстен со железни обрачи што се поставени при отворот и дното. Се изработува од дабово дрво, а го изработувале качарите. Висината е околу 30 см, од кои дршката е висока 10 см. Една од штичките е подолга од другите за 15 см и има улога на дршка. Се среќава и бутин со перки кој е понизок (50 см), но затоа пак има поголем дијаметар кој пак зависи од тоа за колку литри се прави бутинот. Внатре има перки во вид на крст и рачка за вртење на перките. Има и капак.

Од садовите за чување на течности ќе ги споменеме: голем број стомни за вода или *каната*, разновидните бардациња - *б'рдаќ* и кондири кои служеле за пиење ракија коишто имаат форма на мала стомна, но со високо тесно грло и чиј венец е украсен со назабувања.

За носење храна на нива се употребувал земјен рачник, латвиче, со овална рачка над самиот отвор, за полесно носење. Се употребувале и големи длабоки грнчарски садови - врчи за чување на зимница. Врчва е грнчарски сад кој има издолжено топкало тело на прстенесто дно, со широк врат кој завршува во рамен венец. Одрводот има две лентести, вертикални рачки. Одрводот тие се покривале со земјен кружен *поклопец*, со брадавеста држалка на средината.

Исто така, да ја споменеме и пеглата - *јутија* која се загревала на кумур.

Лејка служела за пиење на вода, и таа се користи дома или стои кај кладенецот или на бунарот, но имале слаб квалитет и кратко се користеле бидејќи - „*ни од тиква сунт, ни од лејка грне*“. Лејка (*Lagenaria vulgaris*) е едногодишно растение од семејството тикви, со плод во форма на круша. Се садела во бостан, пченка и бавчи. Кога ќе созрее, се бере и се остава на сонце и ветер да се исуши. Потоа се става во ѓубре каде што стои 7-8 дена за да ѝ излезе горчливоста. Се отвора отвор на горната страна во вид на круг, се чисти внатрешниот дел и се прави сад за црпење вода. Се користеле и за други потреби т.н. *грлашки* кои имале отвор откај дршката, а се затворале со *класурина* (кочан од пченка). Се употребувале за чување на зрнети плодови.

Домовите биле осветлувани со ламба т.н. *газијарки*, кои се појавиле во 40-те години на XX век, потоа *видело*, *фенер* и *кандило*. Ламбата е составена од стаклен сад во кој стоела газија (300 гр.), памучен конец - *фитиљ* (фитил), огледало кое имало улога да ја рефлектира светлоста, и ламбено шише со број - *нумеро*, 5, 8 или 12. Често пати шишето се вчадувало, но се миело со вода.

Фенерот служел за осветлување при извршување на домашните работи надвор од куќата, или пак при патување.

Во визбените простории секое домаќинство поседувало одреден број каци кои биле изработени од дрво со отвор на горниот крај; потоа крбла. Крбла е дрвен, висок сад кој има елипсовидно заоблена форма. Составено е од рамно елипсовидно дно, страници, формирани од обработени долги штитчки „*дуги*“, кои од дното кон врвот се прошируваат во широк елипсовиден отвор. Стегнато е со 4 метални обрачи. Погодно за транспорт со товарен добиток, со кој се транспортирало грозје или друга стока.

Производите се мереле со кантар што бил изразен во килограми од едната страна на оската, и ока од другата страна. Кантарите имале и денес сè уште имаат широка примена во услужните дејности. Кантар - се состои од повеќе метални делови меѓусебно подвижно споени. Се состои од „*рачка-размер*“ со проширен украсен дел на едниот крај. На рачката, обележана со мерни единици, се наоѓа и тег - *киче* со чие придвижување се определува тежината.

Во куќите од селото Подржи коњ среќаваме и предмети што се изработени од железо или бакар и кои ги изработувале мајстори казанцији, а кои навлегле како резултат на турското влијание. На тој начин, секоја куќа имала котел. Котел се изработувал од мајстор казанција, ги имало во повеќе големини, најмали од 5 литри до најголеми до 50 литри. Формата е идентична кај сите и се изработувале во два дела (страните и дното). Имаат конкавно дно и имаат звонеста форма, две алки, спротивно

поставени, кои се прицврстени за садот со две нитни, за кои е прикачена долга полукружна и подвижна рачка.

Ѓум/*ѓуѓум* се изработувал од три дела - дно, страници и грло. Формата и кај нив е идентична и ги има во повеќе големини од 1/2 до 10 литри. Имаат кружно и конкавно дно со свонесто тело што прераснува во конусен дел и завршува со широко грло. Како додадени делови се капак и рачка.

Во 50-те години на XX век, собите се загревале со шпорети т.н. *ќубет* кои биле изработувани од тенеќеџии, а имале тркалезна и правоаголна форма со метална дебела плоча.

Бакарните садови биле изработувани во техниката ковање, додека украсувањето било изведувано во техниката гравирање. Повеќето од садовите имале декорација, карактеристична за градското население, додека оние на селското население биле без декорација или со мала декорација. Според видот на мотивите, декорацијата може да се подели на: растителна, геометриска и антропоморфна. Овие садови по неколкугодишно користење имаат потреба од калаисување. Калаисувањето го се врши заради заштита од отровите што се создаваат при оксидирањето на бакарот, а го изведувале мајстори калајџии. Во Кратовскиот регион доаѓале од Врање, оделе од село до село и на лице место ги калаисувале предметите. Садот најпрво се чисти, се загрева на оган, се попрскува со нишадор (амониум хлорид - NH_4Cl) а потоа се ставаат парчиња од калајот. Се мачка со памук потопен во *жив созгас* (солна киселина - HCl), потоа се додава цинк и се добива т.н. *гасен созгас*. Кога садовите биле редовно користени, вообичаено било калаисувањето еднаш годишно. за да може да се употребуваат понатаму.

Со текот на времето, со сите промени што го доживеало селото како и другите села од овој регион, се напуштаат старите традиционални форми на живеење, а со тоа и традиционалните покуќнински предмети.

Traditional architecture in village of Podrzi Konj

Summary

National's building in the village is a Podrzi konj is authentic support construction of a large number of houses on the human, economic and service structures that are aimed at the man and his peasant-economic activities. In the village Podrzi konj encountered many types of houses of people like: bazdenica, krivuljara, house and village-economic structures of living animals and storage of food they like: barn, threshingfloor, roost, sheepfold, granary, jar, cage, sty, kazanica, and more. It is interesting to mention that the horse has supported a number of customs and ritual actions to build the house expressed the start of construction until final action or the cover of the house. It is also Interesting the interiors in the house and design of every household in the village support the horse

ЛИТЕРАТУРА

1. Ђорђевић, Р.Тихомир, (1938), *Зле очи у веровању Јужних Словена*, СЕЗБ, Београд, 1938, стр. 90-94.
2. Дероко, Александар, (1964), *Фолклорна архитектура у Југославији*, Народна архитектура, кн. II, Београд.
3. Јакимовски, Александар, (2009) *Народни обичаји во село Подржи коњ*, Славишки зборник бр. 1, Крива паланка, Општина Крива Паланка Градски музеј Крива Паланка, Крива Паланка.
4. Кондев, Тодор, (1963), *Осоговија*, Зборник на Природно математички факултет, Скопје.
5. Кондев, Тодор, *Осоговија како сточарско-шумска и рударска област*.
6. Русиќ, Бранислав, (2009), *Кривопаланечка област - Славиште антропогеографски проучувања (1953-1955)*, Славишки зборник бр. 1, Крива паланка, Општина Крива Паланка Градски музеј Крива Паланка, Крива Паланка.
7. Стојановски, Александар (1974) *Дервенџиството во Македонија*, Институт за национална историја, Скопје.
8. Trifunovski, F, Jovan, (1980), *Krivopalanacka oblast*, Zbornik za narodni zivot i obicaje Juznih slavena, Zagreb.
9. Чаусидис, Никос, (1996), *Стожерот и неговото значење*, Стожер бр. 3, Скопје.
10. Филиповић, С. Миленко, (1951), Бакарно или мједно гумно, Београд.

Информатор:

1. Јакимовски Анѓел, роден во Подржи Коњ во 1955 година, живее во Кратово.

Др. Трајко ПЕТРОВСКИ

Институт за фолклор “Марко Цепенков” – Скопје

ЕТНОКУЛТУРНИТЕ КАРАКТЕРИСТИКИ НА РОМИТЕ ВО КРИВА ПАЛАНКА

(Фолклористички и етнографски истражувања)

Положба и географски одлики

Крива Паланка се наоѓа во Североисточна Македонија, недалеку од бугарската граница (9 км.). Надморската височина и е 680 м., и е распространета во тесна долина на Осоговската планинска област. На југоисток започнува подножјето на планината Осогово, а на север и Северозапад се издигнуваат ридови кои на околу 20 км., завршуваат со планините Чупино Брдо и Билино. На Југозапад, на околу 15 км., по текот на Крива Река, се наоѓа плодородното Славнишко Поле. Веднаш од градот со благи паднини започнува подножјето на Осоговската Планина на која изобилува со богатство и природни убавини, големи резерви на руда, пространи поврзани со букови и дабови шуми, богати пасишта и др. Најглавна сообраќајна линија, која минува низ ова гратче е патот Куманово-Страцин-Крива Паланка- Деве Баир-Кустендил (НР Бугарија). Во Страцин се оделува еден пат за Кратово преку кој Крива Паланка одржува врски со Кратово, Пробиштип, Штипи Кочани.⁶⁷

Крива Паланка и нејзината поширока околина и во минатото сочинувале, а денеска претставува општествено-економска и политичка целина.

Како што е веќе погоре истакнато општината Крива Паланка се наоѓа во Североисточниот дел на СРМ, и зафаќа површина од 72.000 од која најголемиот дел е ридско-планинско земјиште со исклучок на малото Славнишко Поле.

Подрачјето на општината Крива Паланка ги опфаќа следните населени места: Бартилија, Баштево, Борово, Б'с, Варошлија, Градец, Гулинци, Длабочица, Добровница, Дрењак, Дрење, Дурачка Реека, Жидилово, Киселица, Конопиште, Костур, Кошари, Крива Паланка, Криви Камен, Кркња, Кростов Дол, Лозаново, Луке, Љубинци, Мала Грцорија,

⁶⁷ П. Даскалов, Географска монографија на Крива Паланка, Географски разгледи, кн. 2-3. Скопје 1965, 6.

Мартилица, Метежево, Милутинци, Мождовњак, Нерав, Оргул, Одрено, Опила, Осиче, Отошница, Петралица, Паклиште, Подржи Коњ, Псача, Радибуш, Ранковци, Станци, Станча, Толница, Трновац, Узем.

Според статистичките податоци, од 1971 година на територијата на општина Крива Паланка живеат вкупно 29833 жители.⁶⁸ Од тоа се Македонци 28.924), Албанци (9), Турци (36), Роми (383) и други (481).

Според пописот од 1981 година, бројот на Ромите во општина Крива Паланка изнесува 342.⁶⁹

Според нашите резултати од теренските истражувања, на ромскиот фолклор и етнологија во 1986 и 1987 година констатираме дека освен во градчето Крива Паланка (120 куќи), Роми има и во селата: Псача, (17 куќи), Опила, (20 куќи), Циновци, (1 куќа) и Ранковци, (75 куќи).⁷⁰

Историски податоци за Ромите во Крива Паланка

За минатото на Ромите (поранешен назив Цигани) многу е пишувано.⁷¹

Во Македонија, Ромите дошле најмалки сто години пред доаѓањето на Турците, а можно е и многу порано. Во времето на османлиската власт, особено во XV и XVI век, настапил нов преселнички бран на Ромите во балканските земји, па според тоа и во Македонија.

Пишувајќи за населувањето на Ромите (Циганите) на Балканскиот Полуостров, Александар Стојановски вели: "Со оглед на претежно скитничкиот (чергарскиот) живот на циганите, во многу отежнато движење (населување и раселување) во одделни региони на Полуостровот. Фактот дека во еден попис на Цуганите (Киптијан) на Балканот од 1523 година се соочуваме со масовна појава на Цигани со чисто словенски имиња на сите простори каде што живеело словенското население и посебно во Македонија, претставува сигурен доказ не само за нивното масовно населување на Полуостровот уште пред османлиските освојувања, туку и за тоа дека таа "словенизација" на циганското население потекнува од предосманлискиот период".⁷²

⁶⁸ СРМ, Републички завод за статистика, попис на населението и становите во 1971, Статистички преглед 29, Скопје, 1972, 22

⁶⁹ СРМ, Републички завод за статистика, попис на населението, домаќинствата и становите, 1991, Статистички преглед 126, Скопје, 1982, 24.

⁷⁰ Во 1986 и 1987 година реализирани се 28 дена теренско истражување на ромскиот фолклор и етнологија во Крива Паланка меѓу Ромите во Опила, Псача, Ранковци. Овие снимени материјали се наоѓаат во Архивот на Институтот за за фолклор "Марко Цепенков" во м.л. 32101,3202, 3168, 3170, 3280, 3281, 3282, 3283, 3283 и 3284.

⁷¹ H.M.G. Grellman Hiestoriygh er Versuch nuber die Zigeuner, Gottingen 1787.

⁷² Тихомир Ѓорѓевиќ, наш народни живот, VI, VII, VIII, Београд 1933.

Според пописот од 1523 година на Балканот имало преку 66.000 Цигани, од кои околу 47.000 биле христијани.⁷³

Во Македонија појавувањето на Турците предизвикало основни промени во политичка, социјалната и етнографската структура. Турците за првпат во Македонија го донесе исламот. Набргу потоа тие ги поделија луѓето на две групи: верници и неверници.

Во Турската империја исламот бил господаречка вера и неговите приврзаници ги уживале сите привилегии. Поради тоа имало случај на исламизација на Ромите (Цуганите) и без присилување.

Карактеристично е и необично големото шаренило во имињата на Ромите (Циганите), независно од нивната верска припадност. Ромите се населувале, привремено или постојано и во селата и во градовите. Во градовите многу побрзо се решавале и привикнувале на седелечкиот начин на живеење, бидејќи тука наоѓале поблаго пријатни услови за работа, било како слободни занаетчии, музиканти, слуги и др., или пак ангажирале за државна работа во градските тврдини и слично.⁷⁴

Сообразно со својата општествена положба и начин на живеењето тие ги сместувале своите живеалишта во перифериите делови на градот, одвоено од останатото градско население.

За Ромите во Кривопаланечко до сега не е пишувано. Според опсежната монографија на Крива Паланка од С. Николовски и Б. Митов, Крива Паланка како посебна населба постоела во првата половина на XVII век (1633 година). Тогаш таа станала позната во турското царство по своето квалитетно железо и многуте ковачки дукани.⁷⁵

В. Радовановиќ мисли дека Крива Паланка постоела уште во XVI век или при крајот од XV век,⁷⁶ но за ова нема никакви податоци.

Според запазеното народно предание најстари доселеници во Крива Паланка биле две ромски фамилии: Боргии и Минлии кои биле доселени од Врање, кога отпочнало градењето на крепоста (нешто пред 1633 година). Овие Роми биле доселени од турската власт за да изработуваат клинци и други железни предмети потребни за Калето.⁷⁷

⁷³ Александар Стојановски, Градовите во Македонија од крајот на XIV до XVII век, Скопје 1981, 41.

⁷⁴ А. Стојановски, Ромите на Балканскиот полуостров, МАНУ, прилози VII-1, Скопје 1976, 38, Градовите на Македонија од крајот на XIV до XVII век, Скопје, 1981, Трајко Петровски, Гурѓовденски обичаи на Ромите во Скопје, Современост, 10, Скопје, 1984, 47.

⁷⁵ С. Николовски, Б. Митов, Крива Паланка (монографија), Скопје, 1969.

⁷⁶ В. Радовановиќ, Крива Паланка, Народна енциклопедија од С. Станоевиќ.

⁷⁷ П. Даскалов, Географска монографија на Крива Паланка, Географски разгледи, 2-3, Скопје 1965, 18.

Потомците на овие фамилии и денеска се занимаваат со ковачкиот занает. Веројатно заедно со овие две ромски фамилии и Турците биле доселени по наредба на власта.

Освен Турци постепено се доселувало христијанско население од околните села. Турците имале потреба од нив, бидејќи сами не можеле да произведуваат се што им треба.⁷⁸

Крива Паланка започнала интензивно да се развива во последните децении на XVIII век и почетокот на XIX век. Тогаш во Крива Паланка се доселувале Македонци од блиските села Ч Дурачка Река, Мариница, Конопница, Осиче, Градец, Узем, Кркља, Жидилово и др. Според Хасел, Крива паланка во 1820 година имала 2500 жители.⁷⁹

Околу 1870 година таа имала 4352 жители од кои 3252 Македонци и 1100 Турци (во бројот на Турците влегувале и Ромите-Циганите). Според В. К'нчов околу 1888 год., во Крива Паланка имало 4340 жители од кои 1500 Македонци, 2500 Турци, 20 Власи и 320 Цигани.⁸⁰

Етничка поделба

Како што е веќе погоре истакнато Ромите во Кривопаланечко почнале да се населуваат во текот на XVII век. Ромите во Кривопаланечко претставуваат група која се состои од разни елементи. Најголемиот дел - околу 100 домачинства - се таканаречени Роми-чергари, кои се по вера муслимани и зборуваат на ромски јазик. Тие се населени во непосредната близина на гратчето Крива Паланка, недалеку од ф-ката "Карпош". Ромите - ковачи се исто така по вера муслимани, но за разлика од т.н. Роми-чергари, нивната социјална положба е подобра. Тие во главно живеат во Крива Паланка (20 дом.), Гиновци, (1 дом.), Ранковци (3 дом.). Мајчиниот јазик на овие Роми е исто така ромски.

Третата група на Роми ја сочинуваат православните Роми (гаџикане Рома). Најмногу ги има во Ранковци (околу 60 дом.), Опила (20 дом.), Псача (17 дом.). За време на службените пописи на населението, овие групи не се декларирале за Роми. Тоа име за нив е непопуларно го избегнувале. Поради тоа православните Роми се изјаснувале како Македонци, а муслиманите во главно како Турци. Оваа појава е забележана и меѓу Ромите во Радовишко, Струмичко, Скопско, Дебарско,

⁷⁸ П. Даскалов, Географска монографија на Крива Паланка, Географски разгледи, 2-3, Скопје, 18.

⁷⁹ П. Даскалов, Географска монографија на Крива Паланка, Географски разгледи, 2-3, Скопје, 1965, 19.

⁸⁰ П. Даскалов, Географска монографија на Крива Паланка, Географски разгледи, 2-3, Скопје, 1965, 19.

Кичевско и др., каде што Ромите за време на службените пописи се декларирале најчесто как Албанци и Турци.

Според кажувањата на Ајша Камберовска родена во 1912 год., во Крива Паланка заседнатите Роми, за време на османлиското владеење, живееле во крајно бедни колипчиња, а некои и во темни земуници, направени од самите Роми, често за половина или за еден ден (Опила, Крива Паланка). Вон такви случаи се помагаат меѓусебно. основен градежен материјал им беа калта и дрвото. Покривите им биле сламени или керамиди. Нешто поквалитетни станчиња - куќи почнале да прават дури по ослободувањето на нашата земја. Меѓутоа дозидување на мали куќерчиња е пристуно и денес во Кривопаланечко. Кон таква градба, брза и едноставна, што почнува обично наутро, а завршува кривечер на истиот ден, обично пристапуваат млади брачни двојки кои се одделиле од родителите, а не се во состојба да изградат плански современ стан, поради оскудните примања од занаетот или од службата, бидејќи и мажите и жените главно се неквалификувана работна рака. Вистински бедни куќерчиња се наоѓаат во Псача, Опила и во Крива Паланка, каде што има низа ромски семејства што живеат во навистина сиромашни и крајно нехигиенски станови, од кои некои имаат само една соба за сите членови на домаќинството, а некои две или најмногу три. Меѓу Ромите во Крива Паланка, се разбира има исклучоци, има и подобри куќи, сидани во последниве години. Меѓу нив има и двоспратни со приземје (Крива Паланка, Ранковци).

Мебелот во спомнатите куќи е сосем скромен, поради скудните просторни можности. Поскапиот современ мебел постепено во новоизградените или проширените кучи на овие Роми, кои се вработени во општествениот сектор во Крива паланка и кои имаат поголеми редновни примања е присутен и разновиден. Сепак, мошне занимливо дека речиси секоја ромска куќа во Кривопаланечко располага со радиоприемник, касетофон или телевизор.

Антрополошки особини

Систематски и комплетни антрополошки истражувања на Ромите во Крива Паланка не се вршени до денес, што е случај и со Македонците, кои се најбројни. Меѓутоа, врз основа на подолги набљудувања можат да бидат посочени и некои антрополошки особини на Ромите во овој крај. Според обликот на главата се среќаваат најчесто доликокефални и мезокефални антрополошки типови. Косата им е црна, очите исто така, но се застапени и други бои на очите и посветли нијанси на косата. Веѓите им се густе, а цртите на лицето главно прправилни. И мажите и жените се

одликуваат во мнозинство со убави лица, со тен што варира од не многу затворен, па и од нијанса на бело.

Воопшто според изгледот на својата глава личат многу на претставниците на некои народи од Северна Индија.

Мажите имаат главно среден раст, за разлика од жените, кои се малку пониски. Но, и меѓу нив има девојки и невести со среден, па и повисок раст. Забележливо е дека помладите поколенија се повисоки од своите родители. Меѓу мажите има мошне добро и атлетски градени луѓе.

Една од телесните одлики на Ромките е во тоа што тие се поразвиени во горниот дел на телото, додека нозете им се повитки.

Занимање

Врз основа на нашите истражувања на Ромите во Кривопаланечко, можеме да констатираме дека најстарото традиционално занимање на муслиманските Роми е ковачкиот занает. Во минато и денес, Ромите ковачи во Крива Паланка и во околните села (Гиновци, Радибуш, Петралица, Ранковци и др.), изработувале на селаните најразлични земјоделски алатки од железо. Во минатото во Крива Паланка имало 17 ковачки работници, а денеска има само 3.

Во Кривопаланечко, во минатото Ромите - чергари се занимавале со просење, а голем број од нив работеле како аргати и жетвари во поблиските села (Опила, Ранковци, Ветувица и др.).

Православните Роми (Гаќикане Роми) од Псача, Петралица и Опила исклучиво се занимавале со земјоделие, а некои од нив биле и музиканти (семејството Младеновски од Псача). Од пред неколку децении, одделни Роми од Крива Паланка се занимаваат со препорачување на најразлични работи, што ги внесуваат во нашата земја од соседна Бугарија (Петрич, Софија и др.) и од Турција Истанбул).

Кривопаланечките роми ги праќаат своите деца на училиште, со што денеска настануваат позитивни промени во вкупниот живот на овие Роми. Голем број на Роми од Кривопаланечко се вработени во кривопаланечки рудници, трговски и услужни претпријатија и.т.н.

Носија и накит

За време на Турската империја во Македонија, муслиманските Роми во Крива Паланка, мажите носеле облека слична со облеката на владеачката османска народна група со основен стремеж да се изедначат со нив, иако Турците не ги третирале никогаш равноправни со себеси. Таа машка носија кај Ромите ковачи во К. Паланка била до средината на XX век. Мажите носеле кошула од платно и панталони од чакшири. Во

денешно време елементите од таа носија веќе се исчезнати, така што постарите Роми носат се што ќе најдат. Денешната градска носија кај Ромите е сошиена претежно од индустриски ткаенини.

Во Крива Паланка младите Роми носат еднобојни и многубојни кошули, фармерки, прстења и др. Ромките муслиманки носеле на обични и празнични денови шалвари, антерија, цакети, шамија (прланта)⁸¹, на нозете ставале налани или свински опинци.

Православните Ромки во с. Псача, Петралица и Ранковце долги бели кошули од памучен материјал кои се провлекувале од вратот до нозете. Тие кошули биле везени со свилен конец околу ракавите и вратот. Под вратот кошулата имала 6 копчиња.⁸² Овие кошули на лик на фустани беа карактеристични за нив, тогаш можеби заради тоа што таквата женска облека им напомнува на достоинствената облека на жените во Индија. Понекогаш на горниот дел преку кошулата се носеше елек. Интересно е тоа што ромките во К. Паланка, како и во останатите градови во Македонија ги сакаат накитите од најевтините од најскапите, доколку можат да ги купат.

Религија

Ромите во Кривопаланечко и припаѓаа на две религии: на христијанската и муслиманската. Календарските обичаи кај Ромите од кривопаланечкото почнуваат со ногодишните обичаи, кои се изведуваат на почетокот на Нова Година.⁸³

Најважни празници на муслиманските Роми во Крива Паланка се: Ѓурѓовден, Василица, Божик, Бајрам, Рамазан и Курбан-Бајрам. Во пролетните обичаи кај Ромите најважни се Ѓурѓовденските обичаи. На Ѓурѓовден наутро обичај е Ромите да го колат Ѓурѓовденското јагне кое жртвен ритуал за време на овој пролетен обичај. Обичај е на тој ден Ромите од Кривопаланечко меѓусебно да се "ползуваат" (посетуваат). Главното јадење е составено од печено јагне и јагнешка чорба.

На Бадна вечер се вари тиква, пченка, се јадат ореви, крушки и друго овошје. Се верува дека сето тоа има магиска функција со желба да се има добро здравје во новата година. На Василица (14.1) и Ромите од Кривопаланечко, како што е и обичај кај Ромите во скопско, колат гуски, мисирки и др. Обичај е таа ноќ да не се спие.

⁸¹ Според кажувањата на Есат Демировски роден 1931 година, во Псача, а сега живее во Паланка, Аиф м.л. 3230. Снимил Трајко Петровски.

⁸² Информацијата ја добив од Трајан Младеновски, роден 1948 год., во Псача. АИР, 3201, Снимил Трајко Петровски.

⁸³ За календарските обичаи на ромите поопширно види: Трајко Петровски, календарски обичаје код Рома у Скопљу и негову околина, Београд 1988, (во ракопис).

Од муслиманските обичаи Ромите муслимани од Крива паланка го прославуваат рамазанскиот Бајрам и Курбан-Бајрам, мошне свечено. Рамазанскиот Бајрам паѓа седумдесет дена по првиот. За Курбан - Бајрам се коле јагне и се прави свечен ручек.

Усмената народна книжевност кај Ромите од Кривопаланечко

Усмената народна книжевност кај Ромите во Кривопаланечко до сега не беше систематски истражувана. За време на нашите теренски истражувања на фолклорот и етнологијата на Ромите во текот на 1986 год., и 1987 год., собравме голем број на ромски народни песни, приказни, обичаи, кажувања, легенди и детски фолклор меѓу ромското население во кривопаланечко. Сега сите снимени теренски материјали се наоѓаат во Архивот на Институтот за фолклор "Марко Цепенков" - Скопје.⁸⁴

Меѓу Ромите во кривопаланечко има голем број на талентирани пејачи и раскажувачи на народни приказни. Меѓу најталентираните пејачи и раскажувачи на народни приказни предното место им припаѓа на Ајша Камберовска (75 год.), Незир Камберовски (38 год.), Есат Демировски (55 год.) од Крива Паланка и на Трајан Малденовски (40 год.) од село Псача.

Кај голем број на Роми - пејачи од Крива Паланка доминираат ромските и македонските народни песни, а меѓу православните Роми во Псача, Опила и Петралица најраспространети се македонските народни песни.

Кај голем број на Роми - пејачи од Крива Паланка доминираат ромските и македонските народни песни, а меѓу православните Роми во Псача. Опила и Петралица најраспространети се македонските народни песни.

На лирските песни кај Ромите во Кривопаланечко им припаѓа челното место по раширеност. Денес најзастапени се љубовните ромски песни, како по вредност, така и по извонредно богатата сижетика и поетика.⁸⁵

Така на пример, во ромската љубовна песна, испеана од Васвица Каптазова (25 год.), љубовното чувство е изразено сугестивно и спонтано, многу искрено и верно:

⁸⁴ Трајко Петровски, некои карактеристики на ромската љубовна народна поезија од СР Македонија Зборник радова XXXIV конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, Тузла 1987, 397-400.

⁸⁵ Трајко Петровски, некои карактеристики на ромската љубовна народна поезија од СР Македонија, Зборник радова XXXIV конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, Тузла 1987, 397-400.

Ako mangljum vavre ~aja
vavre ~aja osem tutar,
mo gras te pajrol,
mi sabje te letinel,
mi men te lel.⁸⁶

Ако засакам друго либе,
друго либе, освен тебе,
мојот коњ нека цркне,
нека летне мојата сабја,
нека ми ги скине вратот.

При жнеењето, како и при секоја друга друга полска работа Ромите испеале многу народни песни со различни содржини. Едните од нив се пеат кога се поаѓа на работа, односно на жетва, другите при самото жнеење. Сите овие песни се познати кај народот како жетварски песни. Во Крива Паланка, од Ајша Камберовска (75 год.) забележавме една жетварска песна на македонски јазик:

Ој, леле, леле вруќина,
вруќина, мамо мори, туѓина,
ој, леле, леле море вруќина.
Ај зајде с'лнце да зајде,
ај зајде, с'лнце море да зајде.⁸⁷

Кај православните Роми од Псача е позната "Со dindžamah", (Што ме даде, тате), која спаѓа во трудовите песни:

So dind`aman, dade,
Ano barvale Roma,
so dinjaman, dade,
ano barvale Roma,
But buti karena,
ko brazde sovena,
but buti karena,
ko brazda sovena.⁸⁸

Што ме даде, тате,
кај богатите Роми,
што ме даде, тате,
кај богатите Роми,
премногу работат,
на браздите спијат,
премногу работат,
на браздите спијат.

⁸⁶ АИФ м.л. 3280.

⁸⁷ АИФ м.л. 3280 Снимил: Трајко Петровски во Крива Паланка на 17.09.87.

⁸⁸ АИФ м.л. 3201, Песната ја испеал Стојан Ивановски род., 1924 год., во Псача.

Така на пример, на Василица, муслиманските Роми од Крива Паланка ја пеат песната "Крушка ми е крушка столоватна". Оваа песна им е позната и на Ромите во Скопје.⁸⁹

Песната КРУШКА МИ Е КРУШКА СТОЛОВАТНА

Крушка ми е крушка столоватна,
крушка ми е крушка столоватна,
под крушката малкај мома.
Крушка ми е крушка столоватна,
крушка ми е крушка столоватна,
под крушката сиво стадо.

Pe kaste ka perel i Vasilica,
pe kaste ka perel i Vasilica,
i Vasilica i barvali.
nekada perel po Niziri,
nekada pelel po Niziri,
po Neziri o čorolo.
Dele, dele devla so mangela,
dele, dele devla so mangela,
rup, rupestar, somnakastar.
Крушка ми е крушка столоватна,
под крушката малкај мома, диздиг држи.
Pe kaste ka perel i Vasilica,
pe kaste ka perel i Vasilica,
i Vasilica i bahtali.
Neka perel po Ismani,
neka perel po Ismni,
po Ismani o barvalo
Dele, dele devla so mangela,
dele, dele devla so mangela,
rup, rupestar, somnakasta.⁹⁰

⁸⁹ Трајко Петровски, Календарски обичаи код Рома у Скопљу и његовој околини, Београд, 1988 (во ракопис) с. 190,

⁹⁰ АИФ м.л. 3281, Песната ја испеа Незир Камберовски роден 1952 во Крива паланка. Снимил Трајко Петровски на 20.09.1987 год.

Во фолклорот на Ромите од Кривопаланечко се познати и епските песни, преданија и приказни за Марко Крале.

Како што е познато во поезијата на јужнословенските народи, Марко Крале претставува највеличествен и нјомилен еписки јунак. Во ромските народни приказни, песни и преданија за Марко Крале, тој се вика Марко Кралевич, Крали Марко и о Кралевич Марко. Од Ромот Ибраим Керимовски (85 год.) во Ранковци ја снимив календарско-обредната песна за Марко Крале, под наслов: "Марко служи свету Петку".

Варијанти од оваа песна се јавуваат и во македонската народна јуначка поезија за Марко Крале.⁹¹

Песната МАРКО СЛУЖИ СВЕТУ ПЕТКУ

Марко служи свету Петку,
поканија кума и старејко,
и три чорбације,
и три пути сиромаси Цигани.

Јејте, пијте добри ми гости,
никој на Марка Кралевича,
не смеа да одговори.

Одговорија пути сиромасите:

- Е бре, Марко, Марко добар јунак,
камо ти црногорска риба,
и рујно вино?

И он рече: Дајте ми другари,
спремајте ми коња, мога Шарка,
Марко, Марко добар јунак,
кама ти златна чакија у десни цеп
и Марко не можеше, да искочи,
од Црна Арапина.

Па викна љегов коњ Шарко:

бије сос своје ноге,
и го руши Арапинот и Марко Кралевич се спаси.⁹²

⁹¹ Песната е забележана во повеќе варијанти во приправничката работа на д-р Блаже Петровски, 58, 59, 60.

⁹² Песната ја забележав во Ранковци од Ибраим Керимовски роден во 1903 год., во село Радибуш, АИФ м.л. 3201.

Во ромската усмена традиција од Кривопаланечко, освен песните и народните приказни и анегдоти имаат значајно место. И тие, како и песните се постојан придружник на Ромите од овој крај во нивното секојдневие. Во приказничната традиција на Ромите од кривопаланечко доминираат волгебните приказни, приказните за животните и анегдоти за Нареди Оца и Итар Пејо.⁹³

Во ромското детско творештво во Кривопаланечко се застапени детските игри и броениците, кои се карактеризираат со тимичко богатство и структурна разновидност. Интересно е да се спомене дека децата Роми од Кривопаланечко во однос на детскиот фолклор ги употребуваат броениците на македонски јазик. Притоа играта ја играат на ист начин како и децата македонци (жмурка, мавачка, јарец и др.).⁹⁴ Бидејќи, не располагаам со броениците на ромски јазик од децата Роми од Кривопаланечко, според тоа немам материјал да го обработам ромскиот фолклор.⁹⁵

Заклучок

Како што е веќе кажано во Крива Паланка и околината има близу 160 Ромски куќи (околу 900 Роми). Во овој дел од нашата Република, Ромите се забележани во првата половина на XVII век.

Геолошко-географските одлики на ова поднебје во средните векови диктирале за нивното населување, бидејќи тука наоѓале поблагодородни услови за работа, било како слободни занаетчии (воглавно ковачи), музиканти, земјоделци, слуги и слично, или пак ангажирани за време на Османлиската Империја за државна работа во градската тврдина и сл.

Еден дел од Ромите - ковачи дошле во Крива Паланка во средните векови од јужна Србија, а еден поголем дел се населиле во Кривопаланечко преку Бугарија. Тие најпрвин живееле подолго време во околните села на Кривопаланечко (Радибуш, Псача, Петралица, Тлмници, Отошница, Длабочица и др.), а подоцна се населиле во Крива паланка или пак се иселија во Кочанско, Светиниколско, а некои дури во Војводина (Јабука и Качарево).

Ромите од Крива Паланка признаваат дека се Роми без разлика каква е нивната вероисповест, иако освен на ромски зборуваат на македонски, а некои од нив и на турски јазик. Интересно е да се истакне

⁹³ Види: АИФ м.л. 3280, м.л. 3282, м.л. 3160.

⁹⁴ Броениците се снимени во м.л. 3284.

⁹⁵ Повеќе за македонскиот детски фолклор види во текстот на м-р Драгица Божинова.

дека овие Роми се поштени и работливи луѓе и дека со Македонците живеат во голема слога и разбирање. Во последните две децении кај овој етнос се забележуваат значителни позитивни промени во начинот на живеење и сфаќање. И денеска кај поголем дел на Ромите во Кривопаланечко поради нивната сиромашна социјална положба и поради нивниот специфичен начин на живеење и понатаму се задржани сите нивни традиционални карактеристики.

Dr. Trajko Petrovski

Institute of folklore „Marko Cepenkov” - Skopje

The ethno cultural characteristics of the Roma people in Kriva Palanka (Folkloristic and ethnographic research)

Summary

As already stated, in Kriva Palanka and its region there are nearly 160 Roma houses (about 900 Roma people). In this part of our country, the Roma population is recorded in the first half of XVII century.

The geographic-geological features of this region in the Middle Ages dictated their settlement because here they found better working conditions, either as free craftsmen (mainly blacksmiths), musicians, farmers, servants, etc., or were engaged during the Ottoman empire to work in the city's fortress, etc. .

One part of the Roma people- blacksmiths came to Kriva Palanka in the Middle Ages from southern Serbia, and a bigger part settled in the region of Kriva Palanka through Bulgaria. At first they lived in the surrounding villages of the Kriva Palanka region (Radibush , Psaca , Petralica , T'Imnici , Otoshnica , Dlabocica etc.), and later they settled in Kriva Palanka or moved in Kocani , Sveti Nikole , and some even in Vojvodina (Jabuka and Kacharevo).

The Roma people of Kriva Palanka recognize that they are Roma regardless of their religion, no matter that besides the Roma language, they speak Macedonian, and some of them in Turkish. It is interesting to note that these Roma are honest and hardworking people and that with the Macedonians they live in great harmony and understanding. In the last two decades in this ethnicity are recorded significant positive changes in lifestyle and understanding s. Today also, within the majority of the Roma people in the region of Kriva Palanka, because of their poor social status and because of their distinctive lifestyle, all of their traditional features are still preserved.

ТРАДИЦИОНАЛНА ХРАНА ВО КРИВОПАЛАНЕЧКИОТ РЕГИОН ВО МИНАТОТО

Апстракт: Сите народи си имаат своја историја, култура и традиција со кои се препознатливи и признаени во светот. Освен со богатата историја и култура, македонскиот народ надалеку е познат по своето гостопримство и својата традиционална народна кујна. Секој дел од етнографска Македонија си има слој белег по кој се одделува од останатите, а истовремено разликите помеѓу нив не доближуваат и ја сочинуваат етнографската карта на Македонија. Крива Паланка и Кривоаланечко припаѓаат на Македонско-шопската етничка група. Навраќајќи се назад во минатото преку информаторите на терен во Кривоаланечко може да се забележи дека исхраната на овие простори не претрпела големи промени. Рецептите се пренесувани низ генерациите се до ден денес со мали измени кои ги носи модерното време, но некои останале автентични на просторот и времето од кое потекнуваат. Некои од јадењата веќе не се употребуваат, а пак некои може да се каже дека биле и останале белег на Крива Паланка и Кривоаланечко.

Клучни зборови: кривоаланечки регион, традиционални јадења, земјоделство, сточарство, пченично брашно, пченкарно брашно, леб(бел,црн), месо, млечни производи, чорби.

Крива Паланка и Кривоаланечко според географска диспозиција го зафаќа североисточниот дел на Република Македонија. Зафаќа површина од 720 км² со околу 25 000 жители, со густина на население од околу 35 жители на км². Доминантно население се: Македонците, со мал процент на: Роми, Срби, Турци, Власи и Бошњаци. Регионот има значајна геостратешка положба, на север граничи со Република Србија (нема постојан граничен премин) на североисток со Република Бугарија со која преку граничниот премин Деве Баир се поврзува со најблиската погранична општина Кустендил (37км), на југозапад со модерен пат сообраќајно се поврзува со Куманово (64км) и главниот град на Републиката, Скопје (99км). На југ преку превојот Чатал, регионот е поврзан со Кратово (45км) и поголемата административна единица Штип (околу 110км).

Низ овој регион покрај течението на Крива Река во минатото поминувал пат кој го поврзува јужниот дел на Балканскиот полуостров со Цариград и Мала Азија кој уште е познат како коридор исток-запад.¹

1) Малковски, Ѓорѓи 2. Михајловски, Јордан 3. Крстевски, Цоне (1996) Крива Паланка и Кривоаланечко низ историјата: Крива Паланка : Собрание на општина

Регионот Крива Паланка и Кривопаланечко го сочинуваат Општините : Крива Паланка и Ранковце во кој се наоѓаат 52 населени места (Крива Паланка-34 населени места ,Ранковце-18 населени места).

Карта 1 Општина Крива Паланка

карта 2 Општина Ранковце

Во теренската работа беа опфатени повеќе села од Кривопаланечкиот крај и самиот град Крива Паланка. Опфатени се десетина села: Ранковце, Радибуш, Герман, Гиновце, Петралица, Мождивњак, Конопница, Трново, Мала Црцорија, Голема Црцорија и Осиче .

Исхрана на населението на просторите на денешна Македонија во почетокот се потпираше врз традицијата пренесена од старата татковина, благодетите на природата и основните занимања со кои се занимавало населението, а тоа се : земјоделството и сточарството. Голема улога во исхраната на луѓето во тоа време имале житните култури (просо, ’рж, јачмен и пченица) градинарските култури (мешункастите и лиснатите растенија), плодовите од дивите и оплеменети овошки (јаболки, крушки, сливи, гројзе и сл.). Исхраната се наполнувала со млеко и млечни производи од домашните животни. Во исхраната било вклучено и месото од домашните животни и месо од диви животни во зависност од природните услови и можностите за лов и риболов.

Со текот на времето низ вековите со контактите меѓу народите на овие простори и исхраната на населението се менувала. Најголем белег на исхраната во овие предели оставило пет вековното ропство. Нашето население попримило многу белези на ориенталната кујна кои и ден денес

се присутни во македонските јадења приготвувани од нашите домаќинки. Голем пресврт во исхраната се случило со воведувањето во земјоделството на одделните нови житни и градинарски култури, особено на оризот што го донеле Турците, пченката(царевицата) донесена во 18 век , компирот присутен на овие простори при крајот на 19 век, пиперките и доматиите.

Од крајот на 18 век па наваму миграциите на селското население во градовите придонеле исхраната на населението да претрпи нови промени на релација село-град-село². Со појава на печалбарството он крајот на 19 век во македонската кујна се внесуваат новитети од Запад. Голема улога во тоа извршиле печалбарите особено трговците и угостителите.

Постојат два вида на исхрана : селска и градска. Селската се дели на два вида : начин на исхрана на населението од планинските села и на населението од рамничарските села. Со точност не може да се каже какви јадења се правеле и консумирале на тлото на денешна Македонија, но затоа може со сигурност да се констатира дека одредена храна во македонското село и сега се употребува без некои посуштински промени во технологијата на подготовка.³

Традиционалната исхрана кај една популација зависи од релјефната структура на теренот , климатските фактори , занимањето на населението, религијата , навиките на луѓето , влијанието од други култури и тн. Поголемиот дел од Крива Паланка и Кривопаланечко припаѓаат на областа Осоговие, зафаќајќи го просторот помеѓу Славишката котлина , Средорек областа над Кратовската област , протегајќи се кон Горна Пчиња и областа околу Македонско-Српската и Македонско-Бугарската граница.

Селата во овој дел од Македонија можат да се поделат во повеќе типови: високопланински, планински, ридско-планински, ридски, рамночарско-ридски и рамничарски. Повеќето од нив се од разбиен, раштркан тип на села. Конфигурацијата на теренот и типот на населбите јасно зборуваат за стопанската дејност, каде што важно место заземало сточарството.

Големо влијание во стопанството а со тоа и во исхраната извршиле и Власите со нивните доселувања во првата половина на 19 век. Тие во своите мандри произведувале кашкавал, сирење, масло, јамболии, чорапи и други млечни и волнени производи. Осоговијата била привлечна за номадските сточари: Власите (Ароманците), Саракачаните и Јуруците (Овчеполските Јуруци). Номадските сточари доаѓале од јужните делови на Балканот, останувале во овие краишта во летниот период (од Ѓурѓовден до Митровден). Во околината на Крива Паланка имало две привремени влашки летни населби – с. Калин Камен и с. Билино. Тие престанале да

доаѓаат по поставувањето на новите балкански граници по Балканските војни и Првата светска војна.

- 1) Пауновска, Бранислава(1996) Етнологија на Македонците: Народна исхрана. Скопје : МАНУ
- 2) Исто;

Во 19 век во Кривопаланечко се развило овоштарството. На овошните насади најзастапени биле: јаболкото, крушите, модрите сливи, сливите-„џанки“, а помалку оревите, кајсиите, црешите и други овошја. Во атарите на селата по нивите населението сеело житни култури и градинарски култури, но само за свои потреби. Кон крајот на 19 век и почетокот на 20 век Кривопаланчани, производите што ги произведувале, дел од нив продавале на пазарите во Куманово и Скопје како што се: добиток, сурови овчи и козји кожи, масло, сирење, волна, селски чорапи, овошје и други производи, а од таму купувале колонијални и индустриски производи. Во Крива Паланка се внесувало и гројзе, вино, ракија од Штип, Велес и Кратово од кое исто така се внесувало лој и сапун. Градот Крива Паланка има добра географско-економска положба т.е. се наоѓа меѓу две области со различна конфигурација на терен и различна стопанска структура. Населението од планинската област одгледувале овци и кози и произведувале: масло, сирење, млеко, компири, а додека населението од селата од полето пак одгледувале: свињи, овци, живин, сееле жини култури, градинарски култури, бостан и ги произведувале сите млечни производи.

Најзастапен продукт во секојдневната исхраната на Македонците бил лебот што не е исклучок тоа и на овие простори. Како што вели информаторот Велин Митевски роден 1928 година во с. Мождивњак: „Порано за јадење највеќе сà уживале на леб“ Разлики во лебот постојат само во изборот на житните култури од кои се меле брашното па се меси. Житните култури се мелаат во воденици, а потоа и мелници. Во планинските и ридско-планинските села (Герман, П'клиште, Псача, Радибуш, Мала Црцорија, Осиче, Подржи коњ, Конопница, Трново) во употреба бил 'ржениот леб, бидејќи ридско-планинскиот терен и почвата во овие краишта дозволувале да се одгледува 'рж и јачмен (џчмен). Информаторот Душко Ѓоргиевски од село Осиче вели: „Абе црн од 'рж, само 'ржен исечем си га на средина едно коматче, шикер и зајтин и си га ручам како с'га да ручаш како сендвич некој“. 'Ржот бил употребуван во домаќинствата за исхрана на населението, а додека јачменот (џчменот) и овесот во исхраната на стоката. Секоја куќа во ридско-планинските села си произведувала 'рж за свои потреби додека поимотните семејства си купувале пченица од пазар за да мешаат со 'рженото брашно. Додека во рамничарските села(Гиновце, Љубинце,

Опила, Петралица, Ранковце, дел од Мождивњак) климатските и релјефните услови дозволувале одгледување на пченица која ја употребувале во исхраната, но и продавале на пазар. Но, и тука брашното за леб се мешало од повеќе житни култури. Иван Трајковски роден 1941 година во село Гиновце кажува: „Мешано, пченица тоа си се знае, а претежно се става две канти ’рж, канта и пол пченица и една канта јачмен у вреќи се мешало и по квалитетот е бил лебот“. Најсиромашните семејства се хранеле со леб од ’рженото брашно, додека поимотните мешале од повеќе видови житарици, а додека богатите и градското население употребувале леб од пченично брашно (бело брашно). Затоа лебот меѓу народот уште се дели на бел и црн леб. Белиот леб е исклучиво од пченично брашно, а додека црниот е само од ’ржано брашно или мешавина од ’ржано, пченично, а некаде и ’ечменово брашно, кој леб бил пошироко употребуван од народните маси.

Во двете домаќинства (селското и градското) лебот се месел со квасец. Пресен леб, без квасец се месел за посебни прилики, празници или некои обичаи поврзани со животниот циклус на човекот. Пресниот леб се употребувал и како десерт („благо“) заедно со шеќер. „Ако нема друго шикер и леб понесеш и тој е било со пресниот леб“ – вели информаторот Лепосава Иванова родена 1939 година во с. Радибуш. Лебот во селата најчесто се печел во рачно ѕидани фурни и црепни-подници под вршник. Црепна или подница е земјен сад кој рачно се прави од земја-црвеница па се суши на провев а потоа се употребува. Црепна се нарекуваат во „долните селата“ кои гравитираат кон Страцин (Радибуш, Ранковце, Псача, Гиновце, Петралица) додека во „горните села“ (Мала Црцорија, Трново, Осиче) се вика подница. Истиот начин на печење леб и денес се среќава во кривоаланечките села.

Формата на лебот обично е тркалезна, во минатото се месел во ноќви, на танур кој истовремено служел и за ставање на лебот во подница (црепна) или во фурна и на трпеза на која исто така служела и за сукање на корите за зелниците, баниците, но и за јадење. Обредните лебови исто така имаат тркалезна форма со тоа што тие се украсуваат со разни тестени фигури од растителниот или животинскиот свет во зависност од пригода за која се наменети. На осветениот леб „панагија“ се среќава и симболот на Христијанството – крстот.

Пченичното брашно има широка употреба во паланечките домаќинства за правење на : зелници (сл.1), зелник со повеќе кори и зелник со две кори, баница (ложена баница), шкурпиље, сеченица, таранка во село Конопница - т’рана во село Петралица (исто јадење, кое се прави од бело брашно, кое тесто се трие во раце за да се добијат мали тестенени зрна кои потоа се варат со вода). Јуфки почнале да се употребуваат во втората половина на 20 век под влијание на миграциите село – град каде многу од

кривопаланечки селани се иселиле во Овчеполието. Во зелникот како „зеле“ најчесто домаќинките ставале коприва ,штавел(штафел-Трново,штавољ-Конопница) –на пролет, листови од цвекло , праз , пресна зелка во лето, кисела зелка во зима. Но, често правеле и питу т.н. „благит зелници“ најчесто со тиква а некаде и со јаболка. Од пченичното брашно се правеле и некои видови на каша. Пченицата како зрнеста култура се употребувала и како плод , варена пченица за слави, погребни, но и во секојдневна исхрана зашекерена која била замена за торта која во минатото не се правела.

Сл.1 зелник

Најраспространето, најстаро традиционално јадење кое се среќава во сите села на овие простори кое денес не се прави и не се употребува во исхраната на населението е „скробот“. Скробот е јадење кое се прави само од „бело“ брашно (пченично, ’ржано во зависност од имотноста на семејството), само од пченкарно(царевично-мумурузно) и некаде се среќава и мешано од двете. Состојките на скробот во сите домаќинства во селата се исти, но во зависност од желбата на домашните во куќата тие се разликуваат во видот на брашното. Скробот е пореток од качамакот ,во него се става масло(овчо,козјо,кравјо), зејтин ,маст(свинска) што се има во моментот во куќата. Карактеристично за скробот од информаторите може да се издвои дека во село Мождивњак зејтинот кој се ставал во скробот се

потпржувал со црвен пипер (буковак) , во село Трново во запршката се ставал и исецкан кромид, додека во село Осиче не се ставало ништо само брашно ,вода и сол. Од брашно уште се прават: тиганици кои можат да се замесат посебно ,но може да се прават и од тестото кога домаќинките меселе леб и пишии во кои се става сода бикарбона)

Карактеристично и познато јадење од овие краиша е „јанијата“ која се правела со запршка на поголема количина брашно со црвен пипер. Во неа секогаш се ставало месо во зависност од тоа какво имале на располагање во моментот: јагнешко, јарешко, свинско и пилешко. Еден од најстарите информатори Стојна Атанасовска родена 1922 година од Гиновце за јанијата раскажува:„ Ја си беше најстручњак за јанију све ме вика по свадбе за све. Со месо она без месо ,...она се не праве какво имаш такво од овчо ,свинско од кокошињо си се праве,со запрчка со брашно “.

Во Крива Паланка еден од најпознатите производи од бело брашно (тесто) по кој градот надалеку бил познат ,а денес препознатлив е симитот(сл.2). Тој е еден вид на “наутлија “ погача, но во посебна форма која ја има само тука и никаде на друго место на територијата на Македонија. Рецептот за симитот е посебно чуван од мајсторите на овој занает и само се пренесува од колено на колено во фамилијата. Но денес младите генерации барајќи подобра егзистенција за живот не се одлучуваат да го работат овој занает и тој е во фаза на исчезнување.

Сл.2 Кривопаланечко симит

Градските жени ги правеле и денес ги прават надалеку познатите по вкус „сарамсаклии“. Сарамсаклиите се еден вид на баница во посебна форма карактеристична за овој тип на јадење кое по печењето на тестото се посипува со поголема количина (во зависност на количината на сарамсаклиите) на овчо кисело млеко и неколку чешлиња лук и пак се кратко се потпечува која смеса му дава карактеристичен мирис и вкус. Во градот освен „пресни погачи“ се меселе и погачи со јајца и кисело или пресно млеко со лебова сода (сода бикарбона) или без неа. Под влијание на ориенталната кујна во градот се правела баклава со домашни сукани кори.

Пченката во минатото заземала голема улога во исхраната на Кривопаланчани што не е случај и денес. Се користела варена во вид на зрна засладена со шеќер и како „варена царевица“ - „варени класја“. Се мелела, а брашното го употребувале за правење на повеќе производи. Еден од најтознатите е качамакот кој и денес се приготвува. За разлика од скробот, качамакот е густ се попрскува со топло масло (овчо, козјо, кравјо), и со испржена сува сланина и маст (свинска). Во поново време се прави и со зејтин, маргарин и путер. Во село Трново често со качамакот со сланина пржеле и пиперки (информатор Верка Стаменковска родена 1941 година во село Трново). Други јадења кои се прават со пченкарно (царевично) брашно се: попарник кој во минатото исклучиво бил од пченкарно (царевично) брашно во тепсија печен, отозгора со испржена сланина и свинска маст, а може и со сирење и со овчо масло. Информаторот Иван Трајковски роден 1941 г. од Гиновце се сеќава на „попарница од пченка исто така да се испече у тепсија под вршник и се издробе фино после спржиш чварки ставиш одгоре“; копаница – јадење од пченкарно (царевично) брашно нешто измеѓу качамак и попарник се јаде со лажица „како да се копа“ се среќава во село Петралица (информатор Ѓорѓи Иввовски роден 1930 година од село Петралица) или може да се земе како општ, заеднички назив за качамак и попарница. Скробот во некои села се правел исклучиво со царевично брашно (село Конопница). Со царевичното брашно помешано со ржано и пченично брашно се правеле пресни погачи кои зашеќерени им служеле како некој вид на торта. Но може да се сретне и пресен леб како во с. Ранковце: „Од речмен од рж и пченица ако имаш и мумурузно брашно па омесиш пресен леб па толкав..., сирење, сол и буковак кажува Лепосава Ивановска од Радибуш. Во село Герман по искажувањата на информаторот Арсен Бојковски роден 1937 во с. Герман се правело т.н. „чорбица-боза“ од како што вели тој мумурузно брашно, квасец и вода се вари одредено време се остава да отстои да се „сталожат“ брашното се отцедува и тогаш се употребува како пијалок. Се прави во голема количина за една недела, а најчесто се употребува последната недела од Велигденските пости. Истиот пијалок се правел и во село Конопница познат како „боза“ по кажувањата на Вида

Милковска родена 1943 година во с.Конопница , служел за истата намена како во Герман. По нејзините кажувања во село Конопница во периодот на последната недела на Велигденските пости се правел т.н. „посен качамак“ , погуст од обичниот качамак без други додатоци освен сол се ставал во тепсија се гмечел, а потоа се сечел со конопен конец на долги парчиња и се делел на домашните. Го конзумирале и без сол ,но во тој случај користеле шеќер. Заедно со солениот посен качамак пиеле („кусале“) „чорба“ од туршија. Исто така за тој период во Конопница се користела и лутеница(„љутика“) со варени суви пиперки сол и лук поретка за кусање со лажица. За време на пост(било годишен или неделен) во село Ранковце правеле „посна чорба“ од зелка(расол) без зејтин само малку брашно, исто така правеле „клин чорба“ како што раскажува Стојанка Богдановска родена 1930 година од с. Радибуш : „ Турив вруќа вода и надробит праз, пиперке од туршију чорба оно врие... врие брашно турев и оно побелее па кусат деца јадат дваесет души беа тија“. Во селата наместо оцет користеле зелени сливи („џанки“). Информаторот Лепосава Ивановска родена 1939 во Радибуш раскажува,„Лутеница, а сливе зелене место оцет и пиперка сува здобиш ,луче склцаш и ручаш, пости к’т е било ,среда петок постиш“. Карактеристично за постот (било кој во календарската година) сите членови во семејството морале да се придржуваат до постот без разлика на возраста и полот. Се постеле и неделните пости, среда и петок.

Од градинарските култури најповеќе во овие краишта е застапен компирот ,гравот, пиперот , доматиите, зелката, кромидот,лукот, празот и леќата. Скоро секое семејство во минатото на село се занимава со земјоделство и ги одгледувало дел од овие градинарски култури. Компирот се употребувал на повеќе начини :варен , печен ,поретко пржен ,но најупотребуван бил за правење на чорба(„манца“) од компир. Чорбата можела да биде мрсна („блажна“) со месо и посна без месо. Гравот се правел посен за време на пост, а месо(може од сите видови) се ставало за селски слави, празници, куќни слави, свадби и други веселби. Најзастапено јадење на сите прослави во минатото биле чорбите(„манците“) од компир и грав. „ Напред највише гравче ,компир ,манца, ...“-раскажува Стојко Јосимовски роден 1932 година во село Радибуш. Зелката најчесто се конзервирала за зимница како расол и за правење на чорба (манца) со пресна зелка во која најчесто ставале јагнешко или јарешко месо ,а во зимата и „вариво“ со кисела зелка во која се ставало свинско сушено месо, а многу покасно во втората половина на XX век почнала да се прави сарма од кисела зелка . Од зачините најупотребувани биле: магданос и нане(„џоџан,“). На пролет се јавувал недостаток од храна па затоа ја надополнувале со благодетите од природата : коприва, штавел (штафел-Трново, штавољ-Конопница), киселец (кисељак) со кои правеле чорби и зелници. Освен тоа на пролет во

исхраната се користеле млад кромид и лук од кои приготвувале лутеница(љутика). Најкарактеристично јадење како некој вид салата е толчен лук со сол и обична вода, кој посиромачните го користеле и како главно јадење со свежо печен леб. Доматите, пиперот и празот се градинарските продукти кои го одбележуваат летото во исхраната на населението на овие предели. Леќата е помалку застапена и се среќава само во одредени села. Тука можат да се спомнат и тиквите и печенките кои ги користеле варени или печени ,а додека од тиквата правеле слатко од тиква и гројзе (речел) и слатко од тиква ,зелен патлиџан, црн патлиџан со јатки од ореви кое се нарекува маџун. Исто така голема употреба има и краставицата од која најчесто правеле салата. Од зимницата најзастапени се зелката -расол , пипер и домаг – туршија. Пресолот за расолот го прават од вода и сол ,додека во пресолот за туршијата додаваат и киселина. Во тоа време многу ретко ставале вештачки конзерванси кои се појавиле покасно. Туршијата секогаш ја конзервирале помеѓу „двете Богородици“ период од Голема Богородица 28-ми август и Мала Богородица 21-ви септември со мислење дека тогаш ставената туршија ќе стои подолго до пролетта и нема да се расипе. Доматите и пиперот(црвен) исто така ги сушеле и ги употребувале како додатоци во чорбести јадења но и за правење лутеници(љутики). Една од попознатите лутеници „љутики“ е „љутиката со праз“ (сл.3) во која се става варени суви пиперки , варени компири, праз и сол.

Сл. 3 лутеница(љутика)

Многу покасно во втората половина на 20 век почнале да става „жив патлиџан“ во шишиња со салицил, а кон крајот на 20 век во есен (септември-октомври) почнале да прават ајвар, малиџано, разни видови лутеници (љутиќи). Се прават на тој начин што црвениот пипер, црвениот домати и црниот домати по специјални посебни рецепти во поголеми количини се варат во големи лонци (шерпи) а потоа се конзервираат во тегли. Се употребуваат во зимскиот период со леб или како салати („мезе“)

Овошјето го употребувале свежо, сушено и конзервирано. Од свежо овошје користеле: јаболко, круша, модра слива, црешни, поретко кајсии и праски, а од јаткастите плодови најзастапени биле оревите. Сливите „џанки“ ги употребувале за печење ракија. Гројзе купувале од соседните региони, бидејќи тука имало мали насади на лојза. Најповеќе сушеле модри сливи и слива „џанка“ која ја користеле за замена на оцет, а многу ретко кајсии и друго овошје. По селата во минатото не е застапено конзервирањето на овошје (компот) додека во градот се среќава. Компот правеле во зимските денови од свежо јаболко и од сувите сливи. Во втората половина на 20 век почнале да прават сокови: „дусеви“ и „сокови на растварање“ – кои се разредувале со вода.

Во Кривопаланечко биле застапени сите видови на месо: јагнешко, јарешко, свинско, пилешко („кокошињо“) додека говедското и јунешкото во помали количини. Секое домаќинство чувало свиња од пролет до месец ноември кога ја „кољат за зима“. Месото дел го ставаат во саламура а поголемиот дел го сушат. Месото го сушат над огништето закачено на таванот на гредите во „куќата“ (просторија во домот која во тоа време имала функција на денешна кујна) „На оган наредеме месото отозгор“ накладиме оган и оно жеже, жеже и се исуши и такој е поубаво од пушница што е сушено, старо природно така требало да се суши“ – вели Стојанка Богдановска родена 1930 година во село Ранковце. Дел од сланината сушат и најчесто ја употребуваат на пролет со зелен кромид, а дел ја топат во маст кој им служел наместо зејтин. При топењето на сланината се добиваат и „чварки“ кои населението ги употребува со леб или ги става во качамак и попарник. Карактеристично јадење во овие краишта е „муќкалицата“ која се прави кога ќе се заколе свињата со пржено пресно месо праз и туршија. Во текот на зимата истото се прави само со суво месо. Ретко сушеле овчо месо, додека јагнешко и јарешко конзумирале два до три пати во годината. Најчесто јаделе за празниците Ѓурѓовден и Велигден и во летниот период во зависност од имотноста но и од потребите на семејството. Во село Гиновце информаторот баба Стојна Атанасовска родена 1922 година се присетува дека правеле црвена чорба од јагнешки или јарешки дроб со црвена сол (боковак). Месото најчесто се приготвувало во чорби, а многу поретко печено, освен за некоја пригода или празник. Го печеле на саџак под вршник. Месото од

домашни птици (кокошки) најзастапено било во селата: Ранковце , Радибуш , Гиновце и Петралица. „ Чувавме многу кокошки ќе закољеш и ќе јадеш“ –кажува Трајко Петковски роден 1953 година од маалата Свирци-Радибуш. Кокошковото месо најчесто го правеле со ориз („бела тава“) а поретко заедно компир и ориз („тепсија“). Од пилешкото месо и пилешкиот дроб правеле супи кои им служеле како предјадење. Јајцата заземаат значајна улога во исхраната кај двата вида на население. Познато јадење со јајца е „јалова тава“(сл.4) која се приготвува со ориз без месо, месото го заменуваат цели јајца ставени отозгота.

Сл. 4 „јалова тава“

Кај градското население месото од домашни птици (кокошки, шатки, гуски и мисирки) и говедското месо било по застапено за разлика од селското население кое говедата ги одгледувале како работен добиток и за продажба.

Населението од овие предели најчесто се занимавало со сточарство и поради тоа исхраната изобилува со млечни производи. Како што претходно во текстот споменав најголемо влијание во сточарството ,но и во изработката на млечните производи во Кривопаланечко извршиле номадите – Власите. Во исхраната населението најчесто употребувало: овчо, козјо и кравјо млеко. Млекото најчесто го јаделе кисело поткиселено со „маја“ , пиеле и пресно („благо“)млеко, но поретко. Од киселото и пресното млеко со биење во бутим птиготвувале

матеница („мукеница“) која ја пиеле како напиток во топлите летни денови. Исто така од матеницата подготвувале сирење и урда. Сирењето се јадело пресно, стасано (превриено) за во зима. Познато било биено сирење кое го сушеле (печеле) на сонце и кашкавалот. Сирењето го јаделе со леб и како додаток на други јадење (баници). Сурутката (исцедок што се добива при правење на сирењето) ја пиеле како лек, хранлив напиток добар за здравјето или ја ставале како „помија“ на свињи. Урдата најчесто ја пржеле со пипер и јајца ја ставале во баници, попарници, качамаци, пити и т.н. За зима најчесто урдата се редела со црвени пиперки за во зима или ја јаделе како салата или ја пржеле со јајца. Познато старо традиционално јадење од јајца и млеко е кајмачината кое се приготвува од десетина јајца, еден литар овчо пресно млеко и шеќер по вкус. Сето тоа се пече на тивок оган подолго време и се јаде со јажица.

Петвековното турско ропство оставило белег во исхраната на населението од овие краишта. Влијанието најповеќе се огледа во градската средина преку правење на слатко кое се послужувало на гостите заедно со вода, чај и кафе. Кафето било достижно само за богатите. Градските домаќинки се познати по правење на сарамсаклии, баклави (сл.5) како што веќе споменав, мафиши, пандишпан, сутлијаш, крофни, ситни колачи со маст...

сл. 5 домашна баклава

Додека во селската средина основно средство за заблажување бил купениот шеќер и тој се чувал само за гости. Десанка Вељановска родена 1956 година во село Ранковце раскажува: „ Од благо не памту баба ми да е правила ,најблаго ни е било кога ќе ни дадеше млеко ,црн леб и шикерче од с'ндче да извади. Благи не е работила работиле овие ,градските жени тоа се работиле повеќе стари врсти на колачи“. Во некои села каде имало пчеларство шеќерот го заменуваат со мед. Некаде во селата Гиновце , Ранковце се среќаваат колачи кои се прават од брашно, квасец , шеќер и вода , киснат (стасуваат) потоа се сука кора и се вадат колачи со чаша кои се печат , а може и да се пржат во врело масло и тогаш се викаа крофни. Информаторот Љубинка Димитровска родена 1946 година од село Голема Црцорија кажува дека правеле „селска торта “ со јајца ,брашно, и шеќер. Гостите во селската средина се пречекувале со млеко, сирење, ракија што сè има во моментот во куќата. Информаторот Душко Ѓоргиевски роден 1967 година во село Осиче раскажува: „ Овдека кафе не е пиено ,овдека к'д дојде гост се нуди ја како што знам сирење ,јајца ,млеко и ракијчка“.

Рибите во исхраната се многу малку застапени со исклучок на големите посни празници Св. Никола , Водици, поретко за Благовец и Цветници.

Од горе напишаното може да се види дека исхраната на овие простори не е многу разновидна и се сведува на јадење од тесто ,млечни производи ,чорбести јадења со градинарски култури и некои мали видови на колачи. Приготвените чорбести јадења(манци) можат да се поделат на посни и мрсни. Посните јадења се безмасни, но сепак приготвени со масло (зејтин), а додека мрсните јадења се подготвуваат на повеќе начини од повеќе видови на меса(јагнешко-овчо, јарешко-козјо, свињско, пилешко, говедско), риба, млечни производи ,јајца и сл.

Исхраната на овие простори може да се заклучи дека била прилагодена според релјефрата структура , климатските фактори , влијанијата од различните култури, имотноста на населението, и сл. Но затоа Паланчани се добри и секогаш гостопримливи домаќини.

Литература:

1. Малковски, Ѓорѓи 2. Михајловски, Јордан 3. Крстевски, Цоне (1996) Крива Паланка и Кривопаланечко низ историјата: Крива Паланка : Собрание на општина
2. Пауновска, Бранислава(1996) Етнологија на Македонците: Народна исхрана. Скопје : МАНУ

Информатори на терен:

1. Велин Митевски роден 1928 година во с. Мождивњак
2. Велика Трајчевска родена 1931 година во с.Мождивњак
3. Арсен Бојковски роден 1937 во с. Герман
4. Стојанка Миленковска родена 1941 год.во Герман
5. Доне Стоилковски роден 1960 г.од село Петралица
6. Ѓорѓи Ивановски роден 25.08.1930г. од с. Петралица
7. Стојко Јосимовски ,81 годишен од с. Радибуш
8. Лепосава Ивановска родена 1939 во Радибуш
9. Петковски Трајко 1953 г. од маала Свирци Радибуш
10. Иван Трајковски роден 06.06.1941 година во село Гиновце
11. Костадинка Трајковска –жена на Иван Трајковски од село Гиновце
12. Десанка Вељановска ,1956 родена во Гиновце
13. Стојна Атанасовски ,1922 родена во Гиновце,омажена во с. Гиновце
14. Стојанка Богдановска ,родена 1930 година во с. Ранковце
15. Веска Пешовска родена 1946 во с. Конопница
16. Вида Милковска родена 1943 во село Конопница
17. Верка Стаменковска родена 03.04.1941 год. во селото Трново
18. Љубинка Димитровска родена 1946 г. од Голема Црцорија;
19. Илија и Борка Ѓоргиевски (над 70 години и двајцата) од Мала Црцорија
20. Душко Ѓоргиевски роден 1969 година во село Осиче
21. Стојанче Милковски роден 1953 во село Осиче.

Traditional food in Kriva Palanka region in the past

Summary

The Kriva Palanka region is located in the northeastern part of the Republic of Macedonia. The region has 52 settlements of which the following are dominant: hilly-mountainous villages, hilly village, mountainous villages and plains villages. In the article ten villages are included: Rankovce, Radibus, German, Petralica, Mozdivnjak, Konopnica, Trnovo, Mala Crkoriija, Golema Crkoriija and Osice.

The most abundant basic product in the diet of the population was bread. It was mostly made from rye - rye bread ("black bread") in mountain villages and when mixed with wheat flour "white bread" in plains villages. What type of bread the people ate depended on their economic status. The rich people ate white bread and the poor people ate black bread. The most common products from wheat flour (dough) are: pie, pastry, "shurpile", "sechenica", cakes, pastries ... Famous products of flour in the town are: "simit" (from the bakers produced), "saramsaklii" "baklava" and small cakes. People made porridge with meat "janija". From cornstarch they prepare: hominy (hominy), poparnik, fresh bread, starch and drink-boza.

The Most used vegetables include: beans, potatoes, cabbage, peppers, tomatoes, onions, garlic, leeks and lentils. The most common are soups from beans and potatoes which can be made: with meat and lean soups. Other cultures are used daily in the diet of the population in fresh, fried and boiled forms like "lutenica-ljutika" and canned (winter supplies).

In villages fruits are eaten in fresh. In the urban environment in the second half of the 20th century tinned in juices and compotes.

In the villages people cook meat: mutton, goat, pork, chicken, while in the city beef. Rarely used is game meat.

The most common dairy products are: sour milk, yogurt, cheese, curd, curds, and others. In rural households the basic sweet was the industrial sugar, but in some situations wheat and the corn were cooked with sugar. The rural females cooked rural cake and cookies, and sometimes used honey.

Basic winter supplies in the past were brine from tomatoes and peppers and sauerkraut, but in the second half of the 20th century there were also "alive tomatoes", ajvar and different types of sauces ("lutenici").

Urban families were known to serve sweets when welcoming guests. The city guests were greeted with the sweets, tea and coffee. In villages with drink, sour milk, salad, and cheese.

The population of this region today are very hospitable.

ГРАНИЦАТА МЕЖДУ САКРАЛНОТО И ОПАСНОТО ПРИ СВЕТИТЕ МЕСТА

Абстракт: Изложението се свързва с една материя на сакралност, мистериозност, енергийност, разглежда съществуването и почитането на светите места и страшните житейски последици от посегателства върху тях. Проследява се връзката човек-природа-божественост, онази невидима енергийна граница между позволеното и непозволеното, сакралното и опасното, човешкото и свръхестественото. На базата на теренни проучвания са преразказани интересно, но и странни истории, запазили своето значение във времето.

Ключови думи: свети места, кръст, сакралност, свръхестественост, опасност, посегателство, мистериозност, вековно дърво, самодиви, проклетие

Кюстендилският регион притежава не само богата културна традиция, красиви природни дадености, но е изпъстрен и с множество древни реликти, носители на святост, сакралност, духовна сила, устойчиви във времето и пространството. Свети места са църкви, параклиси, манастири, оброчища, светилища, лечебни извори /аязма/, вековни дървета, обвързани с култово – ритуална обредност, скални природни образувания, легенди и предания, сътворени от народния гений като необходими наративи във фолклорната история, съхраняващи мъдростта на словото. Почитани, такива свещени места могат да дадат на вярващия човек надежда, прозрение, здраве, любов, сила, вдъхновение. Като проявление на човешкото към трансцедентното, отвъдното, именно тези сакрални пространства се свързват с вярата в онази „сила”, която движи Вселената, регулира космическия ред, въздейства и върху живота на хората, присъства във всекидневното им битие. Така мястото се осмисля като свещено и става обект на култово почитане с изградени във времето ритуални практики. В световъзприятията на човека същността на тази „сила” е непозната, тя се идентифицира по резултатите от нейното проявление. За даден регион винаги има едно или повече окултни пространства, където се вярва, че витае енергийната сила, че е станало някога там чудо и се очаква да стане отново. /Христов П., 2004: 7-220/ Персонифицираните почитани образи могат да бъдат в ролята на демиург, светец, епически герой и др. По-важното е да се помогне на социума или на нуждаещия се поклонник. Чрез вярата и нейните символи – икона, кръст, светена вода, аязмо, предание и др., земният човек търси своята

пътеводна светлинка, за да достигне до „висшата милост” и да измоли така нужните му изцеление, закрила, спасение, благополучие, като в замяна принася дарове и жертвоприношения.

Светите места имат своя проекция в реалното пространство и носят собствен енергиен заряд. /Елчинова М., 1996: 51-59/ Маркирането им в сакралната топография се илюстрира различно – кръст /каменен, по-рядко дървен/, камък, плоча, планински извор, вековно дърво, руини на стари черкви. Не рядко се срещат и местности, на които няма култов знак, няма религиозни постройки, нито следи от такива, но населението ги свързва с определени митологеми и не подлага на съмнения тяхната истинност и сакрална функция.

Когато обаче се наруши, чрез човешка намеса, „енергийно – информационният код” на тези топоси, промени се динамиката на тяхната функционалност и жизненост, те могат да се превърнат в опасни и унищожителни. За светите места съществува неписана строга забрана за посегателства върху тях. В тази насока енергиен определител е границата между позволеното и непозволеното, между човешкото и божественото, между сакралното и опасното. Тя е толкова тънка и неуловима! Прекрчаването ѝ води до житейски санкции, безмилостни за нарушителя. Ето защо в настоящото съобщение ще спра вниманието на читателя именно на последиците от посегателства върху свети места. Представените данни са резултат от теренни обхождания в около 60 селища от Кюстендилка, Невестинска и Бобовдолска общини по проект „Културното наследство на предците ни-духовни устои за общото ни европейско бъдеще.” Включени са тайнствени, загадъчни разкази на информатори, които не се свързват с „разумното”, „нормалното”. Невъзможни случки, но станали някъде и някога, запазили своето значение в различните времеви периоди и мирогледни системи. На границата между живота и нечовешката природа, един срещу друг, са двата свята-този на живите- крехък и раним и на отвъдното, свръхестественото, мистичното, опасно чуждото. Две страни без опирни точки и една „невидима врата”, която не ни е разрешено да отваряме, за да не се наруши вселенското равновесие.

Свещеното пространство се конституира в ритуала. Най-мощна е силата му по време на изпълняваните ритуални практики в определения ден с конкретните участници. През останалия времеви период то сякаш приема една всекидневна роля, една латентност, но само привидно, защото всъщност запазва сакралната си природа, продуцира свръхестественото. Продължава да съществува връзката човек – природа – божественост.

Според народните вярвания и представи понякога неспазването на традиционната ритуална обредност може да доведе и до отрицателно

въздействие. В с. Горановци /Краището/, разположено на северозапад от гр. Кюстендил, един от курбаните, който се празнува е на Голяма Богородица /15 август/. Една година /1998 / местното население решава да промени празника, изтегля го по-рано в почивен ден, за да дойдат повече хора. След това селото е сполетяно от страшна буря. Оттогава се спазва точно датата, независимо дали е през седмицата или в почивен ден. Суеверие или не за жителите останал страхът от нарушаване на календарната обредност и последвалото „наказание”. Ако се потърси етимологията на думата страх става ясно, че това са негативни емоции и реакции, свързани с дълбоката вътрешна същност на всяко живо същество. Прекрасно е усещането, когато страхът бъде победен и не завладее съзнанието. Възможно е обаче и обратно проявление. В някои ситуации от действителността, като описаните по-надолу, страхът може да изпълнява и предпазни функции. Човек, страхувайки се от божието възмездие, да не посяга на сакралния топос, свързан с поклонение, да не руши неговата цялост, особено ако повярва и осмисли възпроизвежданата информация за случило се нещо ужасно и случващо се. Както казва 77 годишната баба Василка от с. Новоселяне: „Не пипат от век там където има кръстове, защото има страх, обречено е!”

В с. Илия /в Пиянечка област/ в местността „Цръквето” се намира параклис „Св. Илия”, където се събират на курбан на 2 август /Илинден/. До него се извисяват три вековни дъба. Веднъж селянин, минавайки от там решава да „окастри” малко шума от дъбовете, за да нахрани животните си. На другия ден ги намира умрели. Подобна случка разказаха информаторите и от с. Ваксево /Пиянец/- един човек отрязва дъба при Светата вода в местността „Цоканица”. Не след дълго минава по моста над придошлата р. Елешница, колата се обръща и той се удавя. Най-често такива дървета като дъб /символ на твърдост и сила/, бряст /гони болести и демони/ и други видове, растящи близо до аязма, оброци, църкви, параклиси, са обект на религиозно почитание и наричани от хората „свети”, „кръстати”, „берекетници”, „закрилници”. Традицията повелява да не се посяга на тях. В противен случай нещастие ще сполети селището или този, който е посегнал „Оти че оградише, оти уста че му се изкриват, ако посмее да отсече клон от тях.” В Мазарачево, село от Кюстендилската котловина, в местността „Манастирище” се почита оброк „Св. Петър и Павел”. Мястото е „маркирано” с дървено иконостасче /повдигнато от земята/ и два големи дъба, наричани от местните Петър и Павел. На самия празник – Петровден, 29 юни, при иконостаса се донасят икони на Св. Богородица и Св. Петър и Павел, палят се свещи. Курбанът се прави за предпазване от градушки и наводнения и най-вече за здраве на хората. Жертвеното животно е било вол, но поради трудното му намиране сега колят овце. За местните мястото е свято, вярва се, че всеки, който посегне

на него, ще го сполети нещастие, болест или смърт. За доказателство разказват следното – веднъж местен селянин отсича само клон от единия дъб, след което пада и умира. В с. Бабино /Бобовдолска община/ има турски гробища и два изгнили бряста, които никой не смее да изкорени. През 70-те години на миналия век местен жител, заедно с внучето си отива да ги отсече. От единия бряст пада клон и убива детето, което седяло под дървото. След време друг човек отива със същото намерение, но счупва крака си. Така страхът от страшните последици кара хората да решат да не пипат тези брястове – „Останаха така да изгният!”. Те вярват, че местото не е обикновено, че има сила, която контролира и въздейства. В Новоселяне /Бобовдолско/ в местност „Св. Трифон” има оброк със същото име – каменен кръст и паднал вековен дъб, запален случайно преди 5 – 6 години от човешка намеса. Палят близките стърнища и огънят стига до дъба. Сега целият е обгорен и черен, стволът кух, но никой не посмява да го маха. На по-малко от километър от с. Блато /Бобовдолско/ се намира селището Хановете /наричали ги още Вуковски ханове/. Там в местност „Св. Петър” има останки от късносредновековна църква. Правено е курбан на Петровден, след което е преместен на ливадата при с. Пастух. Идвали хора от Бобошево, Вуково, Блато. До руините на църквата „Св. Петър” се намира гробище, а преди 5 години сянка хвърлял и вековен дъб. Той е отрязан от селянин, който след две години умира без да остави наследство. За една година своя житейски път напуска и жител на с. Друмохар, отсякъл защитен вековен орех в местност „Тръското”. При срещата ни с Марика Евтимова от с. Еремия, интересна и забавна жена с приятно излъчване, наред с рецептите, обичаите, гатанките, наричанията при баене тя увлекателно говори и за Кръстатото дъбово дръво, церо с хралупа, в баба Илинкина махала от родното ѝ село Кадровица. Двама братя решават да отсекаят клони от него. Единият замахва, но се чупи дръжката на секирата. Другият, присмивайки му се и наричайки го страхливец се заема той, но при замаха се схваща ръката му. Спряни от случайността или от някаква невидима, тайнствена сила те се отказват. Дълго време никой не пипал Кръстатото дръво. По-късно овчари палят огън в него и така го повреждат. Осъзнавайки какво са направили бързо гасят пламъците. Преди 7-8 години дъбът е удряно и от гръм.

Вековното дръво като цяло е символ на живота, на неговата непреходност, на вечния кръговрат живот – смърт – живот, на връзката между човека и божествената сила. Според митологичните и фолклорни представи то е сакрална пространствена проекция на космическото, световното дръво. /Маринов Д., 1994: 84, 93-94, 348, 351; Георгиева Ив., 1983: 31-35, 38; Спасова В., 2008: 150-151; Бидерман Х., 2003: 108-110; Българска народна ..., 1999: 115;/ През годините, дори когато много от

църквите са разрушени, старите дървета остават да напомнят за святостта на мястото, а хората продължават да извършват ритуални практики.

Популярен и почитан в Югозападна България е култът към най-българския светец – Преподобни Иван Рилски Чудотворец. Много са местата, свързани с предания и легенди за него, местности, оброчища, храмове, които и днес дават сила, вяра, надежда, упование на вярващите. /Дуйчев И., 1947: 89-168; Иванов Й., 1936: 1-109; Златарски В., 1933: 49-80; Ангелов Б., 1958: 69-97; Фекелджиев И., 1979:1-179; Маринова-Димитрова М., 2008: 268-280; Спасова В., 2003: 43-48/ В една от легендите преди да стигне до великата Рилска пустиня и да създаде Рилският манастир той за известно време пребивава в пещера близо до Руенският манастир, разположен в околностите на с. Скрино /Бобошевско/. Там се отдава на пост и молитви. Според преданието до пещерата връзва за един дъб своето теленце /в някои от преданията се говори и за бор/. Дълго време на дървото стояли следи от въжето. Дъбът е отрязан през 1958 г. Извършителят след това е настигнат от страшно житейско наказание – „целият му род е затрит”.

Отстоящо на 24 км югоизточно от гр. Кюстендил, в посока към Благоевград е с. Пастух. В северните му покрайнини съществувала средновековна църква „Св. Димитър”, която е разрушена. Народното предание разказва как двама братя решават да вземат камъни от храма, за да строят къща, но бързо умират в една година. Сега на мястото тече изворна вода. Според разказа на информатора тук се извисявал и огромен бряст с голяма хралупа, но незнайно защо изсъхва през времето. Подобна история се знае и в с. Голема Фуча /Бобовдолска община/, разказвана и днес. В местността „Манастиро” могат да се открият останки от късносредновековната черква „Константин и Елена”. Един дядо от с. Углярци се преселва в Голема Фуча и си купува къща. Отива да си вземе тухли от „Манастиро”, след което идва безмилостното наказание – на празника Гергьовден умира. В друг случай от същото място местен жител пренася от зида на църквата и прави подпорна стена в къщата си. Последиците не закъсняват – детенцето му ослепява. В с. Друмохар в Малинска махала извира Света вода, която лекува от очи. Достъпът до нея е труден. По-отдавна група „смелчаци” решават да преместят извора. Мъжът, който се заема с това деяние обрича на страдание целия си род.

Църквата „Рождество Богородично” в с. Ръсово /Каменица/ е построена през 1907 г. върху основите на стара църква. При разкопаването е намерен камък с образа на Св. Богородица. Клисарят – мил, добросърдечен, зговорчив човек вярва в „силата” на това място /спомня си за един случай, как ням идвайки тук проговорил/, предполага, че може да е имало оброк. На Голяма Богородица /15 август/ се прави курбан. В дворното пространство имало помещение, където стоял целия инвентар за курбана –

котли, паници и др. През 1956 г. постройката я правят склад. Тогавашният кмет открадва котлите, а сградата се блъска. Не след дълго той се обесва при бунара в с. Върташево, в неговата къща. На това странно и зловещо деяние има свидетели, но никой не посмява да му помогне. Погребан е извън общите гробища. В с. Бабино се прави курбан на оброка „Св. Спас” в местност със същото наименование, отбелязан с кръст, наричан още „дръквето”. Курбанът е прекъсван, но от 1989 г. е възстановен. Празнува се на самия ден, винаги в четвъртък. Поради прокарването на асфалтовия път през селото кръстът е затрупан и така е нарушена границата на сакралното пространство. За кмета, управлявал по това време, последиците имат необратим и фатален край. Синът му умира при катастрофа между Кюстендил и с. Ябълково. След време, самият той докато пече ракия на общите казани за селото, врелото джибре изтича, попарва го целия и умира. След възстановяването на курбана е направена циментова плоча с надпис „Бог на помощ” на мястото на зарития кръст .

На 17 км югоизточно от Кюстендил, в подножието на Конявската планина, се намира купното с. Таваличево. През него минава пътят за Бобов дол. Местното население празнувало курбан на един от оброците за селото на Рангеловден /8. XI/. Мястото е маркирано с кръст. Всеки си носи от въщи плешка от овца. Когато започва да се строи новото читалище „Христо Ботев 1920 г.” /това става през 1956 г./, кръстът е преместен в двора на църквата „Света Петка”, където и сега е там. След време трактористът, който прекарва оброчния кръст и чието име се знае, умира. В с. Горна Гращица, намиращо се между селата Коняво и Таваличево, се почита оброк „Св. Богородица” в местността „Извор”. От 1913 г. е наложена традицията на това място, в деня на рождението на Св. Богородица да се палят свещи в памет на загиналите във войните и за здраве на живите. Веднъж местен селянин решава да премахне кръста на оброка. Спрян е от негов познат и когато слиза от трактора е прегазен от машината. Първоначално оброка е почитан на Илинден. След Балканската война, оцелелите на фронта войници, завръщайки се по домовете си, подтиквани от своите емоции и душевно състояние, отиват първо на оброчното място, за да почетат паметта на загиналите близки и познати. Това става около празника на Малата Богородица, 21 септември по ст. ст. Решават и занапред да съхранят тази обредност. Святостта на оброчното пространство съчетават с магическа ритуалност. В началото фронтоваците, облечени в нови потури, червени пояси, бели ризи се събират всяка година на празника, носят червено вино при оброка, споменават имената на убитите и играят мъжко хоро на тъпан. За българина песента и танца имат магическа сила в празнично-обредната ритуалност. Вярва се, че музиката може да бъде посредник между световите, да предпазва, да зарежда. Магията на звуците, идващи от

тъпана сякаш пренасят участниците в танца в едно дивно състояние на ума и духа. В едно се вплитат тяло и реалност и душа и свръхреалност. Постепенно обряда се превръща в мъжка служба с курбан, а по-късно става и общоселска. Така празнуването на Илинден е заменено с почитане на Малата Богородица. За местността „Изворо” местните разказват и други интересни и странни обредни практики, имащи своето мистично въздействие. Информаторът ни Йордан Николов-бивш учител в Горна Гращица сподели разказваното от неговата баба по бащина линия. Като деца когато идвали да играят на „Изворо” баба му го предупреждавала да не стоят там вечер по тъмно, „да не се въртят на мястото”. За празници от всяка къща идвали при оброка, за да си заколят жертвеното животно при оброчния камък. Чакали да изтече кръвта и тогава го занасяли в дома си. Тази ритуална практика има своето значимо обяснение в народопсихологията. В селото имало турски гробища, на мястото на днешното училище и се вярвало, че бродят демони-вампири зад пределите на човешкото пространство. Ето защо хората оставяли кръвта да изтече извън селото, а не вътре в селището, за да не бъдат привлечени вампирите. Без да познава свръхестествената сила, трансцедентното, обикновеният простосмъртен човек именно чрез ритуала придобива „смелост” да се противопостави на тези „гости от царството на тъмнината” и да извлече най-доброто за себе си, да постигне баланс между силите на доброто и злото. Своя сакрална жизненост носи и построеният по-нов параклис близо до оброка. На мястото извира и вода, за която хората вярват, че има лечебни свойства и помага при болести на очите. Изграждането на параклиса се свързва със съновидение на една 80 годишна баба. В продължение на няколко години ѝ се присънва, че рови с пръчка в земята при „Изворо” и изведнъж започва да тече струя вода, а от двете ѝ страни вижда икони на Св. Богородица. На границата в землищата на селата Мала Фуча, Голема Фуча и Бабино се намира местност „Соборо”. Култовият знак е каменен кръст, който е унищожен, а в днешно време е поставен циментов. Хората се събирали на Св. Дух, първата събота на м. юни. След колективизацията в периода 1960-1965 г. местността е разорана. Тогава председател на ТКЗС е Кирил Тричков. В същия ден трактора, с който е обработена земята и е блъснат кръста, се обръща, а тракториста умира, както при повечето от случилите се истории, разказвани със страх. В югозападна посока от Кюстендил се намира с. Тишаново /Невестинска община/. Дълго е около 15-16 км, дели се на Горно и Долно Тишаново. Наред с всички други селища и то има своя история, културна традиция, култови места, оцелели независимо от превратностите на времето. Някои от почитаните оброци са цървище „Св. Спас” в местност „Седлото”. Оброчният кръст е ситуиран до вековен дъб. Църквището „Св. Георги” в Качанска махала. Има и стара бука, която е удряна от гръм, но никой не я

изкоренява. Църквата „Св. Петър и Павел”, притегателно сакрално и духовно място. При всички събирания, дали за празник или за помен, местните спазвали строга иерархия-мъжете сядат от една страна, жените от друга, знаят се и родовите места. Известен със своите странни и безпричинни деяния бил Павел Комитата от селото. Той извършвал „свещенодействия”, като унищожавал надгробни и оброчни кръстове. Действията му съдбовно са спряни-9 години лежи скован на легло. Както казва народната мъдрост: „Няма нищо случайно!” В с. Дълхчево Сабляр /Пиянец/ няма черква и местните ходели да черкуват в близките села Пелатиково, Еремия, Ваксево. Обезпокоени, че селището им е сполетявано от беди решават да си създадат свое култово място за поклонничество. След 9. 9. 1944 г. правят колона в двора на училището /спират се на това пространство, тъй като някога съществувал оброк, но е блъснат, за да се направи училищната простройка/, в горната част поставят кръст и започват да се събират на Гергьовден. До 1950-1955 г. цялото село идвало да почете празника. След време местен блъска колоната. Настигнат е от страшна прокоба. От четирите му деца остава живо само едно-момиче, а той самият се парализира и живее в душевни и физически мъки. Дори името му хората се страхуват да назоват.

В Големо село се прави курбан на Св. Спас /на 23 юни/ при параклис „Възнесение Господне” в местност „Кръста”. В по-старо време е почитан оброчен кръст. Около 50-60 години на ХХ в. Фамилия Кишкини хвърлят кръста, който може да се види и сега на метри от параклиса в храстите, счупен. Оттогава целият род „ги удря в главите”, започват да имат психически отклонения. Един се беси, жена от фамилията, образована, но превърта, ходи и сама си говори. Съществува и вероятността оригиналният кръст да е отнесен в друго село и след като не е намерен се донася сегашният, пясъчник. Към 80-те години на миналия век тогавашният кмет слага пясък в курбана, за да не се отпразнува. Не след дълго синът му цепи дърва, едно парче отскача и наранява неизлечимо едното му око. През 1991 г. селото е ударено от страшна градушка, която унищожаваше всичката реколта. След това природно бедствие курбана на Св. Спас е възстановен. Събрани са около 6 овце. Тази традиция е съхранена до днес. В този ред на мисли в с. Новоселяне бе разказана и случка от с. Баланово. На Спасовден кметът Кирил Челегарски забранява на свещеника да освети курбана, разсипва всички казани, връща закупената бира. Божието възмездие не го отминава-в тоалетната му става лошо и умира.

В периода на колективизацията до към края на 50-те години на ХХ в. се наблюдава едно прекъсване на обредността при оброчните места, от своята празничност са лишени редица курбани, нарушена е цялостта на традиционната ни култура. От 80-те, 90-те години на миналия век се

уеща постепенно възобновяване на празнично-обредната система на основата на духовната и социална потребност на индивида от такъв вид ритуалност в българското село./Събкова-Беновска М., 1999: 70/ Силна е вярата в предпазните функции на култовите, сакрални места против природни бедствия и за осигуряване на здраве и благополучие, „измолвани” по миторитуален начин. За съжаление през последните години в много от селищата все по-трудно става празнуването на курбан. Повечето от тях са обезлюдени, „няма хора, камо ли курбан”. Поради отдалечеността си от населеното място не са малко и изоставените оброци, загубена е нишката на вярата в божественото, сакралното, променени са световъзприятията на хората.

В света на митологията някои от сакралните пространства се свързват с представата за митичен обитател на мястото /змей, овен, куче, жаба, змия, птица, човешки образ и др. /, с култа към прадедите и демоните-покровители. В народния мироглед например изворите в неусвоените от човека територии принадлежат на самодиви, самовили, русалии, които нощно време, до първи петли, се събират край тях. Тези свръхестествени обитателки на извънселищното пространство идват от „края на земята”, те са красиви девойки, облечени в бели ризи, с пъстри като дъгата пояси и с венци на главите от самодивски цветя. Освен изворите, в които се къпели, предпочитали да обитават още пещери, реки, поляни, път, дърво, в дадено селище ходели по нечисти места-бунища, обори, торища или под капчуците. /Любенов П., 1891: 125-133; Старева Л., 2007: 17-20; Маринов Д., 1984: 62-66; Георгиева И., 1983: 110-137; Мицева Е., 1981: 64; Арнаудов М., 1972: 200-214/ Тези нощни красавици могат да бъдат покровителки на здравето, но са и коварни врагове на човека. Ако някой наруши територията им бива „ударен” от тях. Може да онемее, да ослепее, да загуби паметта си, да „оградиса” /да се парализира/. Ето защо хората избягвали да минават в потайна доба край такива места, да спират, да заспиват, тъй като вярвали, че ще се разболеят или ще им се случи нещастие. При евентуална среща с демонични същества, за да не навредят, трябва да се спазва пълно мълчание /да не бъдат обезпокоявани/ и да не се наблюдават. /Старева Л., 2007: 436/ Според народния мироглед, носенето на кръст също помага. Загадъчен и тайнствен е разказът на информатора ни от Ново село. В местността „Манастира” в букова гора има аязмо. На една от буките стои надпис „Манастир Св. Спас” /някога е съществувал такъв манастир /. Вярва се, че който замръкне при свещения извор, му се явява ту „загар-куче”, ту войник. Както се появяват така и изчезват. Самият разказвач е бил свидетел на тези странни видения, завладян от страха пред необяснимото. Веднъж минавайки оттам „Нещо ни омая, не помним нищо и чак после се свестииме”. На един фурнаджия, рано сутринта, по тъмно, вървейки си по пътя внезапно му се появило

куче и изчезнало. На друг човек, връщайки се от Орничанска махала по тъмно осветил с фенерчето си войник. Изведнъж очертанието се скрило бързо както се и появило. За подобни мистични видения разговаряхме и с респондента ни от с. Бабино, Бобовдолска община-72 годишната баба Благойка. Тя се върна в годините на своето детство, тогава е 10 годишна. Понякога слушала майка си и други жени да си говорят неразбираеми за нея, чудновати истории. Когато жените отивали към градините си, сутрин преди изгрев слънце минавали край оброк „Св. Спас” в местност със същото име. Там им се появявали странни създания „невощини”, незримо очертание на войник, друг път квачка с пиленца. Обхванати от страх пред неизвестното те заставали странично и не отронвали нито дума, след което всичко изчезвало за миг. Така се случва, че самата Благойка става свидетел на мистериозна „среща”, която я прави бездиханна и оставя трайни следи в детската ѝ душа. Късно една вечер излизат с майка си, за да отидат до кмета Васил Величков и да вземат бележка за шап по животните, когато, минавайки през мястото забелязват появилата се пред тях утопия от образи. Дълго след това малката Благойка се страхувала да остане навън по тъмно. В с. Коркина, през местността „Герена” късно вечерта трябвало да премине дядо Анаки, наричан още Наке /дядото на информаторката ни/. Закъснял да се прибере, доближавайки „Герена”, изведнъж вижда жени да играят хоро. Започва да чува как го викат „Наке ела да играем заедно”. Той обаче чувал от баба си и дядо си, че когато видиш самодивско хоро трябва да извъртиш главата си, за да не ги гледаш и да мълчиш. Така и прави и се спасява. С извъртяна глава преминава през мястото и спира да чува виковете. Дядото на същия ни информатор по майчина линия от с. Преколница през деня на Бъдни вечер тръгва за гр. Кюстендил на пазар. Случва се така, че позакъснява. Преди да стигне до селото в посока към с. Гюешево, северно в една местност изведнъж започва да чува тъпан и гайда. Изключително силна музика, провиквания и хоро с мъже и жени. Играят и се обръщат към него с думите: „Ела и се изкачи по тези стълби”. Той тръгва след тях по стълбите /такива няма, но в съзнанието му са внушени/ и така го качват на високо дърво. Не се прибира за Бъдни вечер и цяла нощ прекарва там. На сутринта го откриват съселяни. Стреснати и учудени те го питат: „Какво правиш на дървото. Ние сме тръгнали да връзваме сламата на плодните дръвчета, а ти си вързан на дървото.” Свалят го и в продължение на 3 дни човекът се възстановява, без да проумее какво е преживял. Не по-малко тайнствена и страшна бе записаната история и от с. Мали Върбовник /Бобовдолска община/. Баба Кръстана била болнава, излиза нощта на тоалетна и в тъмното вижда две момета. Едното влиза в техния двор, а другото у съседите-Тоневци. Когато се връща намира девойката седнала в средата на стаята. Тя побързала да завие детето, след което замълчава и извърща

глава. Така се спасява, осъзнавайки, че видяното от нея е една опасна илюзия. Докато в съседите вероятно загадъчното момиче не е забелязано. Бабата от Тоневци отива да извади от ракла ябълки да даде на сина си и така нарушава тишината и магичността на пространството. След 3 дни умират снахата и детето. Друга случка се свързва с местност „Разкръсие”, над Светата вода в землището на селото. На това място местните избягват да ходят през нощта. Веднъж чичото на информаторката ни, заедно с жена си се връщали от сватба в потайни доби. Точно там им се явили три самодиви в бели премени, алени скути, бели забрадки и закичени с китка. Чичото вместо да замълчи, подпийнал започва да псува. Когато се прибират в къщи не можел да помръдне. В продължение на три години след това се лекува, без да може да си обясни откъде го сполетява това зло. В с. Тишаново местните избягват да минават през местност „Клисурата” „по голема вечера”/времето до първи петли/. На мястото откривали следи от странни кръгове. Вярват, че то е самовилско, че има „гяволии”, тревата стои като изгоряла. Информаторът си спомня, че като деца им забранявали да минават през Клисурата, също да не сядат под шипка. Според народния светоглед при лошите места времето и пространството се свързват със зли сили, които могат да бъдат носители на болести и нещастия. Невъзприемливо за човешкото битие, граничещо с отвъдното, хтоничното е и следното. Някой бил на егрек. Изведнъж започва да вижда хора на сватба с музика и куче на Стоиловата скала, клекнало и завило. Когато овчарят се освобождава от трансцендентното си вцепенение, държал в ръцете череп на конска глава. В съзнанието му се внушавало, че това е бъклица с вино.

Като опасно и нечисто се осмисля и мястото, свързано с народния обичай „грамада”, наричана още анатема, проклятие, натемия. /Стойнев А., 1994: 11/ Изпълнява се при извършено престъпление с известен или неизвестен извършител. Той ритуално се осъжда от селския колектив и символично се предизвиква неговата смърт. Най-често грамадата се прави на кръстопът, на синор, на селската межда между землищата, бележи неувоеното преходно пространство. На мястото се забива кол или кръст и всеки хвърля камъни, като изрича клетви, проклетии. В ритуала може да участва и свещеник. Натрупва се грамадата и с течение на времето е възможно камък да хвърли и този, който премине оттам. Силата на клетвата е в магията на заклинанието и ритуалното действие. /Старева Л., 2007: 427-430/ Може да повлияе върху живота на човека. Своето магическо познание той постигал не с разум, а с вяра в свръхестествената възможност за справедливост и правораздаване.

В народните вярвания и представи прокълнатите, анатемосани хора след смъртта си се прераждат във вампири. Ето защо хората избягвали по вечерно време да минават в близост до каменните купчини.

Преди повече от 20 години „грамада” изпълнявали жителите на с. Шатрово, Бобовдолска община. От местната поща някой крадял въглищата. Така поставят на един стълб дървен кръст и хвърлят камъчета или пясък с думите „проклет да е този, който го е направил”. Клетвата, изречена в момент на силно емоционално състояние на духа придобива сила и може да се сбъдне. Тази показна обредност сплашва част от населението. Между землищата на селата Мали и Голем Върбовник има местност „Проклетия”, където преди 60 години правели „грамада”. Хвърлят се камъни, нарича се, носи се ракия и се раздава за помен. Рода Юговци например от с. Мали Върбовник били прокълнати да нямат поколение. По-голяма тежест и въздействие има клетвата, произнесена от социума като цяло, от първенците в него, от рода, от семейството. Тя се възприема като премахване на проявило се зло. Преди около 15 години се краде камбанарията на черквата в бободолското село Новоселяне. Храмът започва да се строи 1865 г., а е осветен на Димитровден 1869 г. В един момент жителите решават да направят „проклетия” на неизвестните извършители. Югоизточно, на метри от черквата / там има гробища и от горната страна на пътя по-нови/ слагат дървено кръстче. Хвърлят камъни на грамада и проклинат този, който го е направил. След това-защо ли?-камбаната е върната. И днес този кръст стои на мястото да напомня за ритуалната обредност на предците ни. Баба Еленка /80 г./е викана от нейна съседка за анатемосване на крадец, който си крадял сливи от градината. Тази, която прави проклетията носи и пшеница и я хвърля.

Понякога съновиденията /Старева Л., 2007: 529/ също могат да ни пренесат в други времеви измерения, може да „пътуваме” през непознати светове вълшебно, но понякога и кошмарно. Сънят освобождава съзнанието, душата се докосва до тайните на отвъдното и ни дава само частица от тази тайнственост, изпраща ни послания, които да разгадаваме. В контекста на изложеното ще приведа няколко примера, свързани със сънища за свети места. Мария Мицова от с. Таваличево преди 3-4 години сънува сън-трима светци ѝ се явяват в двора на местната черква „Св. Петка”, викат я и искат да им направи курбан. Не обръща внимание на сънуваното и забравя. На следващата година ѝ се присънва същото. Притеснена, вече отива при свещеника да се посъветва, но не стигат до някакво „разкодирване” на съновидението. Тогава ѝ идва идеята да даде курбан за светците на патронния празник на черквата. Подрежда маса с три курбана от общия за Петковден, слага питка, жито и попа ги освещава. Всеки може да опита от тях за здраве. Оттогава започва да прави този ритуал всяка година, за благополучие на хората от селото, а дъщеря и Гергана Ташева ще го продължи след нейната смърт. Така повече не сънува този сън. В Мало село при оброк „Св. Спас”, намиращ се в местност със името на светеца, местните давали курбан в негова чест. От

2-3 години се празнува при кметството, тъй като за възрастните е трудно да отиват до оброчното място, а няма и вода. Който желяе на този ден може да запали свещичка и на оброка. Курбанът е прекъсван през годините. Местен сънува сън, че хората трябва да възстановят тази традиция. Така 80-те години на ХХ в. се събират отново да почетат Спасовден, а човекът, получил съновидението предоставя теле за курбана. След това започват да колят овце. В с. Стенско на 2 май жителите се събирали на Летен Атанасий в двора на черквата „Св. Илия”. Една баба сънувала сън, че трябва да се заколя животно на този ден, защото умирали много мъже. Отново имаме прекратяване на обредността и от 5-6 години продължаване. Коля се мъжко животно-обикновено овен. В местност „Разкръсе” от чешма извира бистра вода. Местните я наричат света и вярват, че лекува от очи. На един адвокат от София му се присънва да построи чешмата. В местност „Св. Илия” в с. Лозно се правело служба – курбан за здраве, но постепенно обредността е спряна. Веднъж в селото идва жена от столицата и споделя с местните хора, че трябва да се възстанови курбана и простично, но ясно обяснява какво я е накарало да дойде до тук. Сънувала следното: „Не ме оставя на сън. Че идеш на това и това място. Че кажеш на тия хора да правят курбан.” Местните не обръщат внимание на казаното от жената и не предприемат никаква инициатива. Част от тях са убедени, че общия невървеж на селото е вследствие от безразличието на хората, от незачитането им на местната народна традиция.

Много са още действителните истории, станали някъде и свързани с някого, част от които са споделени с Вас – читателя. Случки, в които не може да се търси логиката, разумното мислене, а се преминава отвъд границата на видимата материя, в пространствата на „висшата сила”. Някой може да каже, че това са измислици, фантазии, но те са действителни факти от местната история на отделните селища с имена, родове, събития, помнещи се и днес. Запитахме ли се какъв е смисълът от тях, какво подтиква хората да ги разказват. Отговорът-дава се възможност на индивида да изрази и да се изправи срещу страховете си, да не нарушава духовното равновесие, да се спазват общочовешки етични норми на поведение, това е препоръчителна стратегия за добро психическо здраве /Риман Ф., 2002/.

Ясно е, че посегателствата върху свети места водят до едни и същи ужасни, безпощадни последици. Дали може да наречем всичко това пречистващо наказание? – въпрос, чийто отговор вероятно се свързва с нашето вътрешно усещане и мислене.

Разпръснатите по българската земя окултни средища са съществували и продължава да ги има в съжителство с природата и човек. Те не са само понятия от пространствено-географски характер, но и духовни паметници,

които пренасят и съхраняват светостта. Те са духовна необходимост, носители на културност, историчност, религиозност, могат да осигурят вътрешен мир за човека, вяра в сбъдването на съкровени желания, неосъществими по естествен път. Това е един свят на сакралност, мистериозност, тайнственост, енергийност. Не всеки може да го приеме, но всеки има своя шанс за избор. Дали някой безпричинно ще оскверни дадено светилище, ще наруши границата между човешкото и непознатото, баланса между доброто и злото или страхът от божието възмездие ще го спре – това само той решава и избира в какво да вярва и как да живее. Струва ли си обаче да сме изправени пред такъв избор или по-стойностно е да помислим върху философията на живота, да потърсим истинските и красиви неща в нас и около нас, да се отърсим от материалното, все повече завладяващо света???

Информатори

Никола Атанасов Митов-роден 1929 г., с. Горановци
Цветанка Петрева Велкова-родена 1920 г., с. Горановци
Велин Любенов Христов-роден 1947 г., с. Илия
Теменужка Василева Ангелова-родена 1955 г., с. Ваксево
Славка Йорданова Парлапанска-родена 1929 г., с. Ваксево
Мариола Испиридонова Ничева-родена 1930 г., с. Ваксево
Верка Борисова Герова /Костадинова/-родена 1934 г., с. Мазарачево
Васил Иванов Илиев-роден 1950 г., с. Пастух
Стоя Стефанова Тасева-родена 1937 г., с. Пастух
Стоименка Бранкова –родена 1927 г., гр. Бобошево
Цветан Симеонов Лукев-роден 1946 г., с. Ръсово
Йорданка Атанасова Малинова-родена 1927 г., Ново село
Благойка Йорданова Симеонова-72 г., с. Бабино
Тима Станимирова-89 г., с. Бабино
Йордан Георгиев Цинцарски-63 г., с. Новоселяне
Елена Илиева Ранчева-80 г., с. Новоселяне
Васил Ранчев-64 г., кметски наместник, бивш учител, с. Новоселяне
Василка Милушова-77 г., с. Новоселяне
Виолетка Боянова Котева-71 г., с. Блато
Мариана Крумова Христова-72 г., с. Блато
Милка Борисова Велинова-83 г., с. Голема Фуча
Марика Никифорова Минчова-80 г., с. Мала Фуча
Никола Костадинов Георгиев-80 г., с. Мала Фуча
Васил Александров Игов-68 г., с. Мала Фуча
Мария Мицова-79 г., с. Таваличево
Гюргя Ангелова Вукова-90 г., с. Таваличево

Йордан Стоилов Николов-64 г., бивш учител, с. Горна Гращица
Йордан Пенев Велиновски-71 г., с. Коркина
Цветанка Христова Бонева-91 г., с. Жиленци
Евтимка Георгиева Милева-77 г., с. Мали Върбовник
Лозена Борисова Колева-75 г., с. Мали Върбовник
Крум Николов Станчев-90 г., с. Шатрово
Георги Вангелов Христов-72 г., с. Шатрово
Боян Любенов Иванов-69 г., кметски наместник, с. Тишаново
Димка Борисова Александрова-82 г., с. Тишаново
Иван Миланов Атовски-73 г., бивш учител, с. Длъхчево Сабляр
Иван Николов Лазов-73 г., с. Длъхчево Сабляр
Драган Димитров Петров-70 г., с. Друмохар
Любен Станимиров Кацарски-84 г., с. Друмохар
Марика Евтимова Евтимова-84 г., с. Еремия
Красимира Сенкова Станойкова-51 г., с. Стенско
Стефана Михайлова Симеонова-82 г., Мало село
Снежана Вельова-50 г., Мало село
Васил Тонев Василев-77 г., Големо село
Цветанка Кърталска-75 г., Големо село
Боян Георгиев Котев-74 г., с. Кадровица

Литература

1. Ангелов Б., 1958 Ново житие на Иван Рилски /от монах Даниил/.-В: Из старата българска, руска и сръбска литература. София.
2. Арnaudов М., 1972 Студии върху българските обреди и легенди. т. II. София.
3. Бидерман Х., 2003 Речник на символите. РИВА
4. Българска народна медицина, 1999 София.
5. Георгиева Ив., 1983 Българска народна митология. София.
6. Дуйчев И., 1947 Рилският светец и неговата обител. София.
7. Елчинова М., 1996 Конституиране на свещеното пространство.-В: Свети места на Балканите. Благоевград.
8. Златарски В., 1933 Георги Скилица и написаното от него житие на Св. Иван Рилски. - ИИД, XIII.
9. Иванов Й., 1936 Жития на Свети Иван Рилски с уводни бележки.- ГСУИФФ, XXXII.
10. Любенов П., 1891 Самовили и Самодиви. София.
11. Маринова-Димитрова М., 2008 Св. Иван Рилски в народните предания-християнски и предхристиянски представи.-В: Християнска агиология и народни вярвания. Сборник в чест на ст.н.с. Елена Коцева. София.

12. Маринов Д., 1994 Народна вяра и религиозни народни обичаи. София.
13. Маринов Д., 1984 Избрани произведения. т. II. София.
14. Мицева Е., 1981 Народни представи за бродещи нощем свръхестествени същества.-В:БФ, кн. 2, София.
15. Риман Ф., 2002 Основни форми на страх. ЛИК. София
16. Спасова В., 2008 По следите на свещеното и вечното /Резултати от теренни проучвания в Кюстендилско/.-В: Известия на музеите в Северозападна България. XII конференция на българските етнографи. Враца.
17. Спасова В., 2003 Към въпроса за тълкуването на житията на Иван Рилски като извор за неговия живот и дейност.-В: Известия на Исторически музей Кюстендил. т. VII.
18. Старева Л., 2007 Български магии и гадания. София.
19. Стойнев А., 1994 Българска митология. Енциклопедичен речник. София.
20. Събкова-Беновска М., 1999 Оброците в Северозападна България: вид религиозно поведение в пост-социалистическо време.-В: БЕ, бр.1-2.
21. Фекелджиев И., 1979 Народни легенди за Иван Рилски. София.
22. Христов П., 2004 Общности и празници. София.

Резюме

Съобщението разглежда темата за светите места и последиците от посегателства върху тях. Представени са тайнствени, загадъчни разкази, в които не може да се търси разумното, логичното, нормалното. Невъзможни случки, но станали някъде и някога, запазили своето значение във времето.

Светите места като църкви, параклиси, манастири, оброци, светилища, аязма, вековни дървета са обект на култово почитане с изградени във времето ритуални практики. Те предават на вярващия надежда, прозрение, здраве, сила, вдъхновение. В световъзприятията на човека при такива окултни пространства витае непозната, тайнствена сила, която се идентифицира по резултатите от нейното проявление.

Светите места имат своя проекция в реалното пространство и носят собствен енергиен заряд. Когато се наруши обаче този „заряд”, промени се тяхната функционалност и жизненост, те могат да се превърнат в опасни и унищожителни. За светите места съществува неписана строга забрана за посегателства върху тях. В тази насока енергиен определител е границата между позволеното и непозволеното, между сакралното и опасното. Прекрчаването ѝ води до безмилостни санкции за нарушителя.

Veska Spasova

Regional Historical Museum – Kyustendil

The border between mysterious and dangerous in the sacred sites

Summary

The topic of the report is sacred sites and the consequences of their desecration. It presents mysterious, enigmatic tales, in which one should forgo looking for the reasonable, the logical, the normal. Impossible events, but still events that took place sometime, somewhere and have preserved their meaning through time.

Sacred sites such as churches, chapels, monasteries, votive sites, holy springs, and age-old trees are cultic objects of worship, whose ritual practices were established through the centuries. From them the believer draws hope, insight, health, strength, or inspiration. At such occult spaces, man perceives a haunting unknown, mysterious force identified by the results of its manifestation.

Sacred sites have their projection in real space and are charged with their own energy. When this “charge” is violated, however, when their function and vitality are changed, they could become dangerous and destructive. The desecration of sacred sites is a *primaeval* taboo. The divide between the two types of energy goes along the line between the allowed and the forbidden, the sacred and the dangerous. The sanctions for trespassing this line can be severe.

Key words: sacred sites, cross, sacredness, supernaturalness, danger, desecration, mysteriousness, age-old tree, wood-nymph, curse

Abstract: The report examines matters, such as sacredness, mysteriousness, and energy, and dwells on the existence and worship of sacred sites and the severe consequences for those who desecrate them. It traces the link man–nature–godliness, that invisible energy divide between the allowed and forbidden, the sacred and the dangerous, the human and the supernatural. Based on the field research, it recounts interesting, albeit strange stories, which have preserved their meaning through time.

СПЕЦИФИЧНОСТ НА ПРЕДАНИЯТА И ЛЕГЕНДИТЕ ОТ КЮСТЕНДИЛСКО

Абстракт. В резултат на научноизследователска работа по литература и от теренно обхождане в над 50 селища на общините Кюстендил, Невестино и Бобов дол, в рамките на Проект „Културното наследство от предците ни – духовни устои за общото ни европейско бъдеще”, са представени характерните особености на събраните предания и легенди.

Ключови думи: предания, легенди, база данни, селища, местности, информатори, популярни, прилики, индивидуалност.

Знаем, че преданията са най-вече повествователни текстове от традиционната духовна култура на народите, които съхраняват историята на определена човешка група или обясняват появата на обект или събитие и я препредават от поколение на поколение. Но много често срещаме и предания, които се отнасят само до един конкретен факт, без дори да го обясняват. Всичко, разказано в него, се представя като видно и чуто от предишни поколения. То се възприема като безспорна истина, която трябва да бъде запазена и предадена на потомците. По този начин преданието се превръща в история на дадено събитие, човешки род, колектив, индивид, в която са заличени границите между историческата истина и художествената измислица.

При легендите, в повествованията за минали събития, се съчетават реалното и фантастичното. В тези разкази за исторически събития, най-често действителността е украсена с чудновати измислици и невероятни случки, но за разлика от митовете, в основата на легендите винаги лежи някакво реално събитие или историческо лице. Така много мъдрости на житието, много човешки истории, свързани със съдбоносни събития и драматични лични преживявания са стигнали до нас не чрез непоклатимите документални източници, а чрез легендарни разкази, чрез митологизирани притчи, предавани от уста на уста, от поколение на поколение. Дали чрез хиперболата, метафората и алегорията са предадени далечни събития и драматични човешки истории, в тях някъде дълбоко е закодирано реалното и истинското. Затова и ние метафорично бихме се изразили, че между легендата, поукрасения разказ и истината, разстоянието понякога е само една твърде къса крачка.

Предмет на настоящото изследване ще бъде, не наукообразния анализ на преданията и легендите от Кюстендилско, а тяхното присъствие в разглеждания регион и преди всичко тяхната специфичност, характерност, индивидуалност и сравнимост.

Преданията и легендите, които ще бъдат обект на това изследване, са резултат на многопосочна събирателска работа от екипа по Проект „Културното наследство от предците ни – духовни устои за общото ни европейско бъдеще“. Той бе осъществен в рамките на общините Кюстендил, Невестино, Бобов дол и от РМакедония – община Крива Паланка. Освен получените резултати за другите дейности и продукти по този проект, бяха събрани и сериозно количество предания, легенди и по-късни разкази за известни и интересни личности. По-голямата част са от извършената теренна изследователска работа в над 50 селища. Заедно със събраната информация на терен, към базата данни бяха включени и резултатите от предварително натрупаната информация от изследователската работа по литература и извори от страна на експертите. Така успяхме да сглобим голямо количество записи на електронен и книжен носител, а също така и актуален снимков материал от природни, исторически и културни обекти, свързани по един или друг начин с предания и легенди. Всичко това ни даде възможност и самочувствие да работим експертно не само върху създаването на широка база от данни, но и създаването на книжен продукт „По пътя на легендите“.

Идеята за планирането на събирателска, изследователска и популяризаторска работа по темата за преданията и легендите дойде от многократно, в продължение на години констатиран факт, че огромната част от съществуващото устно народно творчество си отива заедно с възрастното поколение – основен носител на тази информация. На практика, то е и основната, а в повечето случаи единствена част от населението на малките селища в Кюстендилска област.

Разбира се, събирателската работа по места не беше никак лека. Особено в обезлюдените селца трудно се намираха информатори, а често, когато попадахме на такива или бяха много възрастни и им беше трудно да обясняват, или предаваха разказите много схематично и сухо. Случваше се да имаме и невероятни попадения на много информирани и добри разказвачи.

В Пътеводителя, освен малко известни и съвсем забравени предания и легенди, са включени и такива, които вече са получили популярност чрез други публикации в сборници, краеведчески изследвания и съхранени ръкописи. От стотиците събрани предания, легенди, митологични разкази и мистични случки с конкретни хора, разказани ни от информатори при теренния обход, за публикуване са избрани и включени около 56 заглавия, които по своята характерна

особеност са разпределени най-общо в следните тематико-хронологични цикли: **Местни предания за св. Иван Рилски; Предания за владетели; Предания, свързани с човешки драми и с имена на селища, реки и местности; Предания, разкази и случки за герои и личности от по-късната ни история.**

В тези по-общи граници са намерили място устни предания, свързани със случили се исторически събития на територията на съответния регион; легенди за митични хора и митични същества; разкази, свързани с конкретни личности, селища, местности и обекти – пещери, манастири, църкви, параклиси, оброци, мостове др.

Тук искам да направя и една друга, предварителна уговорка, че в настоящата работа ще става дума за предания и легенди, които са и извън избраните за публикация, а също ще се наложат и аналогии с предания и легенди от други райони на Кюстендилска област, които не са предмет на по-горе цитирания Проект.

Целта на настоящото изследване е да потърсим и предложим и други специфични особености, някои по-отличителни белези на събраните предания и легенди. Да ги видим така, както са ситуирани по селища и райони, за да потърсим някаква база за сравнимост по теми, характерни особености, индивидуалност и различия.

И така най-напред и по най-обща специфика можем да разделим преданията и легендите на популярни и малко известни. Към примерите, добили популярност, можем определено да отнесем две от легендите, които забулват историята за съществуването на Кадин мост – първата е свързана с вградената сянка на съпругата на майстор Манол и втората, че мостът е сватбен подарък от султан Мурад на една смела българска невеста */Огнянова, 1984/*. Но за този мост има и друга, много малко известна легенда, според която мистичен железен лост изсичал каменните блокове в планината Осогово над Кюстендил и те сами се придвижвали по пътя за Невестино */Иречек, 1888/*. Друг пример за популярна легенда е този, свързан с Яна и деветте ѝ братя в Смоличано */информатор: Славчо Стоянов /*, но веднага от същото място ще споменем почти забравената легенда за водния бик и пресъхналото езеро */информатор: Лозан Стоименов/*. По-известни също са легендите за сватбата на цар Константин, скъсаният мост и удавените сватбари; за четиридесетте кюстендилски мъченици; преданията за Св Иван Рилски; Марковите скали в различни селища на разглеждания район; преданията за убийството на Арон от брат му Самуил и много други. Предлагаме един пример от този тип легенди:

Легенда за цар Константин

Според старо предание, в далечното минало, Кюстендилската котловина била дъно на дълбоко горещо езеро. На югозападната височина над това езеро, върху днешния кюстендилски Хисарлък, се издигала столицата на цар Константин с неговите разкошни палати. На отсрещната страна на езерото, между селата Копиловци и Николичевци, пък се извисявал хълмът Спасовица. Връзката между тези две височини се осъществявала по някакъв верижен мост. Веднъж, когато по него минавала сватбата на цар Константин, дебелата желязна верига се скъсала и сватовите се издавили в езерото. Според легендата и самата невеста на царя била с тях, та и тя се удавила. В своята скръб, царят заповядал да се пресуши езерото, като се прокопае канал при Скринския пролом на р. Струма, а на мястото, където загинала любимата му, построил днешния гр. Кюстендил. На територията му обаче останали да съществуват горещите извори. Преданието твърди, че сватовите от сватбата са още живи, превърнати на червени червейчета, живеещи и сега в топлите минерални води. /Иванов, 1906/

Към по-малко познатите можем да отнесем част от легендите, отнасящи се до произхода или изселването на някои селища, названията на местности, предания за историята на родове или случки с конкретни лица и т. н. Ето един пример за почти забравено предание:

Предание за рода Ромбевци от с. Богослов

От незапомнени времена водопроводът, който снабдявал Кюстендил с вода от връх „Кюнец“ минавал през днешното село Богослов. През годините на турското робство, кюстендилската управа назначавала свои водари, за да поддържат и пазят канала в планината. Според преданието, през една люта зима с много дълбок сняг, назначените водари не издържали на студа и ги намерили мъртви. Тогава турската власт решила да засели на рида насилствено българи, които да вършат тази работа. Една от първите така заселени там фамилии били Ромбевите. А каква била тяхната родова история? Някога, по някаква си причина, Севда и Цеко заедно с децата си били принудени да напуснат старото им поселище Белчин, Самоковско и да се преселят в Крива Паланка. Къщата, която си направили там била от пръти, измазани с кал – затова била студена и неуютна. В голяма стая имало огнище, с постлани около него рогозки, на които спала цялата фамилия. През един студен ден, когато валил доста мокър сняг, Севда била сама в къщи и приготвяла хляб в подницата. Тя била хубава и много наперена жена.

Както си работела, в къщата нахлули двама турци, които се разположили на топло край огнището. След малко се прибрало мокро и премръзнало едно от децата ѝ. Майката помолила неканените гости да се отместят от огнището, за да се стопли и изсуши момчето ѝ. Един от турците започнал да я оскърбява и се опитал да я хване за ръката. Севда се обърнала, взела дървената лопатка, с която слагала питата в подницата и го ударила по главата. Той се строполил на пода и за нещастие си ударил главата на камъните, които обграждали огнището. Така и не мръднал повече. Изплашена от случилото се, жената избягала и започнала да се крие из храсталациите в околностите на селото. Крила се ден-два, но решила да се прибере, защото у дома я мислели и чакали съпруг и деца.

За наказание, пашата ги изселил от Крива Паланка като ги проквел – родът им никога да не става повече от четири семейства. Въдворили ги да живеят на онзи рид над Кюстендил, за да се грижат за канала. Жителите на околните махали започнали да ги наричат „роби“, а от там и Ромбеви. Така те станали първите заселници на днешното място на с. Богослов. Постепенно, във времето, започнали да прииждат и се заселват тук и хора от близките махали. **/Информатор: Райна Попова/**

Другата специфика, по която можем да определим част от преданията и легендите е, че част от тях могат да се съотнесат към подобни легенди от други райони на България – като враждане сянката на млада жена при строителството на мостове. Пример:

Легенда за Кадин мост и Струма невеста

Трима братя от близкото село строяли мост над Струма, ала нощем речната стихия събаряла и отнасяла съграденото през деня. Стреснали се тримата майстори, че няма да могат да изградят моста без да принесат жертва. А и не искали да посрамят името си и майсторската си чест. С люта болка на сърце решили, заради здравината на строежа, да вградят онази от съпругите, която първа донесе закуска на своя мъж. Подранила най-младата снаха - Струма невеста, жена на майстор Манол. Младата булка носела на едната си ръка своята първа рожба-пеленаче, а в другата – яденето. Едва издумала "Помози бог, майстори!", и братята скочили, сграбчили я и насила я зазидали в основите на средния свод. Докато я зазиждали, тя се молела да ѝ оставят отвън гърдите и да ѝ направят дупки за очите, за да може да кърми и да гледа детето си. Майсторите останали непреклонни – строежът искал скъпа жертва и те трябвало да я дадат. Плачейки и кърмейки детето си за последен път, Струма невеста издъхнала. Местните хора разказват, че и до днес, когато придойде реката, в нощна

доба се чува писъкът на злочестата майка. Млякото от гърдите ѝ се вкаменило, както е текло по зида. Безмлечни майки от целия Кюстендилски край дохождали на моста, откъртвали късчета от гранита, варели ги и пиели водата, та да им дойде мляко за рожбите. /Огнянова, 1984/

Също срещани и на други места аналогични предания са тези, свързани с превземането на крепости чрез откриване на водопровода с нахраненото муле с овес. Само за разглеждания регион имаме три подобни случая – разказите за превземане на крепости в селата Пастух, Рашка Гращица и Големо село. Пример:

Легенда за крепостта край село Пастух

Някога, много далеч назад във времето, в околностите на днешното живописно селце Пастух имало град, защитен с непревземаема крепост. Незнайни нашественици нападнали крепостта. Дни и седмици опитвали всякак да я превземат, но не успявали. За нещастие, при идването им, една девойка не успяла да се прибере в укрепения град и останала навън. Тя била хваната и жестоко измъчвана, за да изкаже някоя тънкост за влизането в крепостта. Най-после успели да сломят волята ѝ и тя изказала тайната. Подучила завоевателите да хранят едно муле три дни с овес, без да му дават да пие вода и след това да го пуснат. Там където започне да души мулето по земята, там да започнат да копаят. Така и направили. Хранили мулето три дни с овес, без да му дават вода и го пуснали. От жажда то хукнало да търси вода, като душело по земята. В един момент се спряло и започнало да рови с копитата. Веднага разкопали мястото и открили тайния подземен водопровод. Така, прекъсвайки водопровода, лишили защитниците на крепостта от вода. Само след няколко дни успели, без никаква съпротива, да влязат и превземат града. /Билярски, 1963/

Подобна повтаряемост на темата срещаме при легендата за митичния образ на водния бик, победилият го с железните си рога селски бик и пресъхването на езерото. Идентични сюжети в това отношение наблюдаваме в легендите за пресъхналото езеро в м. „Гарушец” над с. Смоличано и м. „Сухото езеро” в Паничище над Сапарева баня. Подобни разкази се срещат и в много други райони на България.

Друга характерност за събраните предания и легенди от района е тази, че една част от тях се отнасят до едно и също събитие или конкретна личност, но се отличават със своята индивидуалност в различните селища, където битува подобен разказ, дори се свързват и с названия на местности в околността. Особено типични в това отношение са легендите за св. Иван

Рилски. Случката с преследващите го ловци от родното му с. Скрино, заколването на вола му и усмърдяването на месото, я срещаме в Бобошевско, свързана с местността „Смрадливица”, в Сапаревобанско – с името на „Смрадливото езеро” и с названието на с. Смочево, свързано с излезлите смоци, змии и гущери от торбите на преследващите светеца ловци.

Подобна специфичност на събитията срещаме и в разказите за Крали Марко. В повече от 10 селища регистрирахме местности, свързани с него – Марков камък, Маркова стъпка, Маркови пръсти, Марков кръст, Маркова каша и т. н.

Специфична особеност отличава и преданията, свързани със случили се исторически събития на дадена територия в изследвания район. Тези събития са оставили толкова дълбок белег в народната памет, че с тях трайно са свързани не само преданията, но и обвързаните с тези разкази названия на селища и много местности. Типичен пример в това отношение са двете големи исторически събития – Велбъждската битка и битката между местния феодал на Разметаница Арон и брат му цар Самуил. Пример:

Някога в Разметаница живеели двама братя царе – Самуил и Арон. Единият от дворците се намирал в днешната м. „Царичина”, а другият на близкия връх „Голям Връм”, западно от с. Коркина. Един ден двамата братя се скарали. Караницата станала заради това, че Арон бил влязъл в тайни преговори с тогавашния византийски император и че бил готов да измени на брат си. По това време Самуил воювал с византийците, за да си върне поне част от завладените български земи. Когато разбрал за предателството на брат си, веднага пристигнал в двореца, за да му потърси сметка. Скандалът започнал в палатите на „Голям Връм” и щом станало опасно, Арон побягнал към другия дворец, но Самуил го застигнал пред самата Царичина и го убил. Когато нанесъл ударът върху брат си, той веднага не умрял. Потекла обилно кръв от раните му и затова нарекли там местността „Кръвавето”. А мястото, на което са го погребали след като умрял, било наречено „Гробо”. Цялата местност, където се разразила битката между войските им била наречена „Разметаница”, заради размятането на войските при боя.
/Информатор: Васил Василев/ Според друга легенда от Бобовдолско, битката между двамата братя била наблюдавана от една височина от двамата им родители. Тази височина и до днес носи името „Поглед”.
/Билиарски, 1963/

Битката край Велбъжд /Кюстендил/ между войските на българския цар Михаил Шишман и на сръбския крал Стефан Урош е обвита с редица местни предания. И до днес селища и местности в този район продължават да носят имена, свързани с тази битка – м. Шишманица,

мястото където се е разразил боя; с. Шишковци заради шишовите на войниците; Багреници от падналата там царска багреница /червена мантия/ на Шишман; с. Коняво – където е паднал коня на българския цар; с. Копиловци – заради силния грохот от копитата на конницата или от копията на войската, която била съсредоточена на това място; Спасовица, Стенско, Дворище и т.н. и т. н. Сред местното население упорито продължава да битува и преданието, че в кюстендилската средновековна църква „Св. Георги” лежат тленните останки на българския цар Михаил Шишман, паднал в тази битка. */Българска военна история, колектив, 1983/*

Дълбоките спомени от турското робство са оставили и дълбоки белези в устното народно творчество на населението и по тези наши земи. Това е другият характерен белег, отразил се върху преданията и легендите. Тази тема е най-често срещаната в абсолютно всички населени места от изследвания регион. Сюжетите на разказите са изключително разнообразни, но колкото и индивидуалност да носи всеки от тях, те също могат да бъдат определени в няколко вида групи. Към първата група можем да отнесем преданията, свързани с изселването или затриването на цели селища. С такива повествователни разкази са свързани историите на селата Голема и Мала Фуча, Коркина, Габрешево, Баланово, Кралев дол и др.

Предание за изчезването на село Кралев дол

В землището на днешното с. Коркина има една местност, която се нарича „Кралев дол”. На това място някога имало село, което се наричало със същото име. Богато било това село – плодородната му земя раждала всичко. Хамбарите на селяните били пълни с жито, а лозята и овоцията им били прочути надалеч. Хората били много трудолюбиви. Ергените от околните места все искали девойки от това село. Живеели си хората мирно и почтено, но не било за дълго. Настанали размирни времена в империята. Турците започнали да пращат често таксидари за събиране на данъци. Разбойници пък започнали да отвличат добитък и със заплахи взимали от прибраната реколта. Дотегнало на хората, започнали да крият храни и вещи, но нищо не помогнало и ставали все по-сиромаси. Тогава се събрали възрастните мъже в селото и решили да се изселят. Изпратили огледвачи из други краища, за да изберат място за преселване. Такова било намерено край Перник. Но все още не били готови да потеглят за избраното ново място, когато един ден отново били сполетени от поредната турска напасть. По-младите не издържали и се опълчили остро на неканените гости. Сред тях се отличавал с ума и храбростта си младеж на име Петър, който при сблъсъка смъртоносно наранил един турчин. Цялото село бързо трябвало

да поеме на дълъг път за новото си място, но били упорито преследвани от турците заради Петър. С много усилия и хитрости успели да се измъкнат и установят в новото си поселище, което пак нарекли Кралев дол. Така изчезнало старото село Кралев дол край Коркина и се създадо новото село Кралев дол край Перник. А какво се случило с будния и храбър младеж Петър? Народната памет в селата Коркина и днешното Кралев дол упорито твърди, че младият Петър по-късно напуснал селото и се замонашил в Хилендарския манастир като приел монашеското име Паусий. И че именно техният Петър е легендарният монах Паусий Хилендарски, който със своята „История славянобългарска” възродил България и българския дух. **Информатор: Стоян Терзийски/**

Като втора група мажем да определим разказите за драматичните съдби на конкретни хора. Множество предания свързват имена на родове, скали, наименования на местности, реки и др. с имената на обругани, самоубили се или убити от турците красиви девойки и жени, не пожелали да предадат своята вяра; на смели мъже, защитили народност, вяра и родова чест; променени съдби на цели семейства. Пример:

Легенда за малката дъщеря на Константин Драгаиш

След турското нашествие по тези земи, верни хора на Драгаишите успели да укроят малката дъщеря на Константин Драгаиш – владетел на Велбъждското деспотство, при стопаните на една воденица в недалечното планинско село Полска Скакавица. Отглеждало я семейството на един воденичар заедно с двете им дъщери. Турски потери навсякъде издирвали момичето като най-накрая влезли по дирите ѝ. Една такава потеря пристигнала в Полска Скакавица и започнала да тършува из селото. Главатарят ѝ дори не знаел точно какво търси – момче или момиче и се зарекъл, че ако е момче ще го убие, ако е момиче ще се ожени за нея. Местните жители успели да укроят трите девойки в една пещера край водопада. Тогава разяреният турчин заповядал на подчинените си да хвърлят по едно от децата на селото от скалите над водопада, при двора на старата черквичка, докато не се намери някой, който да предаде детето на Драгаиш. Трите девойки чули сърцераздирателните писъци на клетите деца и веднага излезли от пещерата, но били твърдо решени, че живи няма да се дадат. Докато турците се опомнят от появата им, момичетата вкупом се хвърлили от високите скали на водопада.

И днес, в подножието на Скакавишкия водопад, на мястото, където са паднали телата на девойките се извисява вековна топола, от чиито дънер тръгват три стройни ствола, за които местното предание твърди, че това са телата на клетите момичета, а пръските от

водата, които ги обливат, са сълзите на хората от селото, които не могли да ги прежалят./Информатор: Рени Димитрова/

С подобни легенди са свързани м. „Куклата” край с. Голем Върбовник, оброкът „Св. Четиридесет мъченици” в Кюстендил, „Драганин камък” в с. Полска Скакавица, м. „Момин гроб” в с. Горна Козница, м. „Мъчи баба” в с.Кутугерци, м. „Булин дол” в с. Еремия, водите на р. Струма и много други.

И третата група предания, свързани с робството, са онези, които третират, най-вече на битова основа, взаимоотношенията между господари и рая. При тях, почти във всички случаи, местните българи успяват да надхитрят в житейските ситуации своите турски господари. Такива разкази срещаме почти във всички селища на района, но ще си позволим да представим само едно интересно предание от Разметанишкия край:

Дошло време за жетва. Нивите на бея родили много жито. Дните за жетва и вършитба били много тежки за ратаите и аргатите от чифлика на турския бей. Дни наред те жънели усилено по нивите, събирали тежките класове, връзвали ги на снопи и ги подреждали на кръстци. После с волски коли ги закарвали до хармана на бея, за да започне вършитбата. Било Илinden. От ранни зори ратаите се събрали на хармана и започнали да се суеят около снопите – страхували се да започнат работа, защото този празник бил важен и доста почитан от тях.

Най-после дошъл и боят – яздел кон, на кръста си имал кожен силех и затъкнати чифте пищови в него. Заповядал да се започне вършитбата. Но от ратаите излязъл напред дядо Иван. Той свалил калпака от побелялата си глава и помолил бея да отложи за другия ден вършитбата, защото над връх Колош има мъгла. Господарят не се съгласил и работата започнала. Не се минало много време и духнал вятър. Небето се покрило с тежки дъждовни облаци. Загърмяло, засвяткало и рукнал дъжд като из ведро. Набързо от силния дъжд се образували буйни потоци и мътната вода за час опропастила цялата реколта на бея. Бурята отминала, а той с наведена глава нервно се разхождал и пресмятал загубите. Разбрал грешката си и съжалявал, че не послушал стария си ратай.

След този случай и на други християнски празници, когато ратаите искали да почиват, предупреждавали бея да не ги кара да работят, защото Св. Илия ще се разсърди и пак ще изпрати буреносни облаци над връх Колош, за да накаже ония, които не го зачитат. /Билярски, 1963/

Другата специфичност, която можем да посочим в някои предания и легенди от Кюстендилско, е открояващата се тема за горещите извори – за лековитите им води, но и за възможния риск от изригването им. По обясними причини, такива разкази най-вече териториално са ситуирани около две основни селища – Кюстендил и Сапарева баня. Още от най-дълбока древност, тяхното възникване, наименование и развитие са тясно свързани с наличието на топли и лековити извори. Затова и от най-древни времена тази природна даденост се свързва по един или друг начин с историята на тези селища, с разкази за случили се или измислени събития, често свързани и с местните народни вярвания. Често преданията, свързани с чудодейната сила на тази вода, имат за обект популярни личности от по-далечната или по-близка история. С изцелението си чрез топлата вода, със Сапарева баня е свързано името на Вълчан войвода . Според легендата, когато той заболява тежко и абсолютно е обездвижен, по неписаните хайдушки закони, за да не попадне жив на турците, някой от близките му другари е трябвало да го убие. Дватама хайдути, на които се паднало да извършат това, решили заедно с войводата си да опитат и лечението на водата в Сапарева баня. И така, настанен в близка пещера, нощем бил докарван при изворите. След непродължително лечение, Вълчан войвода изненадал и зарадвал дружината си, като се върнал при тях отново здрав и силен.

/Информатор: Васил Коритаров/

Лечебната сила на водата от топлите извори на Кюстендил е свързана с предания за случки и личности от далечния римски период. Предлагаме една легенда за римския император Улпий Траян:

Римският император Улпий Траян заболял тежко от кожна болест и дълги години страдал. Цялото му лице се покрило с рани. Никой не можел да му помогне. Търсели съвета на прочути лечители и знахари от цялата империя, но резултати нямало. Раните започнали да плъзват по цялото му тяло. Здравето му от ден на ден все повече се влошавало, а и силите му постепенно тръгвали да го напускат. Тогава една знахарка му разказала за лековитостта на минералните извори по тукашните места. Императорът решил да опита и това средство. След дълъг път, пристигнали до изворите някъде по залез слънце. Слугите му помогнали веднага да се настани край бликащо минерално изворче. Още от първото му съприкосновение с животворната вода, силите на императора се възвърнали, а раните му започнали да увяхват. След още няколко промивки на тялото, раните започнали да изчезват. Преди да потеглят по обратния си път, императорът и свитата му все още не могли да повярват на чудото, на което станали свидетели. Тогава Улпий Траян вдигнал ръка и казал на своите придружители: "От днес нататък това

място ще стане голям и важен град и ще носи името Пауталия /Изворен град/. Нека да бъде издигнат голям Асклепион, където да намират изцеление и други болни”. Така и станало. Още в следващите десетилетия Пауталия започнала да се превръща не само във важен административен, търговски и културен център на обширна територия, но и в прочут балнеоложки курорт./Йовев, 1936/

Както споменахме по-горе, горещата вода се свързва и със съществуващи рискове за населението. Според местни предания, подобни неща вече се били случвали. *Една от легендите разказва, че топлата минерална вода, в подножието на Хисарлъка, една нощ избликнала от стотици водоскоци. Те били толкова много и толкова силни, че заплашвали да заляят града и да издавят жителите му. Но от някъде се появила една добра фея в лицето на приказно красива и милостива царска дъщеря, която разкъсала скъпата си копринена дреха, бързо запушила опасните водоскоци и спасила града от страшна гибел. По-късно местните жители построили на мястото на водоскоците много бани, за да обуздаят водата, която не само да не застрашава повече техния град, но и да я ползват за здраве./Иванов, 1906/*

Донякъде в негативен план, е засегната темата за горещите извори и в някои други предания от Кюстендил, например легендите за „Сватбата на цар Константин” и за „Четиридесетте мъченици” – четиридесет момци, християни от града и околностите, които отказали да се потурчат и затова били хвърлени в един от най-горещите извори под Хисарлъка.

Много интересна констатация, свързана с топлите минерални води, можем да направим и от регистрирани местни предания в селата Мали Върбовник, Яхиново, Червен бряг, Крайници и др. Сред днешното там местно население битува преданието, че най-напред топлата вода била излязла при тях, но хората се изплашили и я запушили. И тогава водата излязла в Сапарева баня. Всички тези предания си приличат по това, че събитието се е случило през турското робство, че запушването на избилата топла вода е ставало с цялата налична овча вълна в селото и че причината да не искат водата е била или да не залее селото, или да не се преселят много турци при тях, заради хамамите. Такива предания обаче, почти не се срещат за водата в Кюстендил. Изводът който бихме направили е преди всичко в чисто психологически план, т.е. хората винаги са виждали ползата от наличието на такава вода, но при липсата ѝ, са се успокоявали с подобни разкази, че са могли и те да си я имат. А що се отнася до съизмерването им със Сапарева баня, това се дължи на близостта им. А такива претенции на селища около Кюстендил не се наблюдават, защото у малките селища, най-вероятно, липсва самочувствие за съизмеримост с големия град.

Друг тип легенди, които могат да бъдат отличени със своята характерност, това са преданията за лечебната сила на Светите води, в много селища на района. В изпълняваните при извора обичаи, водата им е обект на култово почитане, а самите извори са се превърнали в сакрални места. Според преданията, стигнали до нас от различните селища, водата от тези извори най-често лекува очи, кожни заболявания, стомашни болки и др. Ето едно предание за Светата вода край село Раненци:

Имало много болен старец, който бил сляп. Един ден неговите роднини решили да го отведат до Светата вода. Стигайки там, при извора им се явил старец с дълга бяла брада. Той им „написал” три пъти: „Пийни от тази вода!” Слепият старец пийнал и прогледнал. Станалото чудо бързо се разпространило сред населението. Така легендата просъществувала през вековете до днес и съхранила мита за лечебните свойства на извора. Вярва се, че водата помага при очни заболявания, нервни проблеми, епилептични припадъци. Може да се ходи по всяко време, без определена дата. Хвърлят се пари, връзват се конци от дрехата на болния, за да остане болестта там. В по-старо време са се оставяли и дарове. /Информатор:Радка Иванова./

Чудодейната сила на някои от тези извори се свързва и с конкретни събития или конкретни свети лица. Такъв е случаят със Светите води край селата Раждавица и Гърбино:

Напускайки Скрино, отишелникът св. Иван Рилски известно време обикалял из пустите места и манастирите край Струма и Витоша. Най-напред се спрял при Земенския пролом на р.Струма, близо до с. Раждавица. Направил си колиба на място, където имало изворче. Водата на този извор била благословена от светия отец и станала „света вода”. Местните хора започнали да я ползват за лекуване от слепота и някои други болести. След като престоял тук няколко дни, отецът тръгнал да дири избягалата си коза и така стигнал до пещерата над с. Гърбино. Тук той останал цели пет години като се отдал на аскетични подвизи./Фекелджиев, 1979/

И сега тази пещера се почита като оброчище. Тя се намира в подножието на скален венец, в м. “Света вода” и представлява скална ниша по чиято северна стена се стича вода, която в долната част се събира в кладенче и се смята за лековита – света вода. Тук на празника на св. Иван Рилски (19 октомври) се събира населението от околните села на служба с курбан. Курбанът се приготвя през нощта преди празника, край самата пещера. Участниците в службата идват рано сутринта като измиват очите си с вода от пещерата – за изцеление или да се предпазят от болести. /Информатор:Роза Гайдарова/

Темата за предания, разкази и случки, свързана с герои и личности от по-късната ни история е типична с това, че става дума за хора, които са част от историята ни и че разказите за тях, макар и поукрасени, са за действително случили се събития. Този тип предания, според събрания материал, можем да разделим в няколко характерни групи. Първата е свързана с лица, проявили се в борбата срещу османския поробител. Тук интересни легенди срещнахме за Ильо войвода, Румена войвода, Гизда войвода, преданията за посещенията на Васил Левски в някои селища от района и разбира се многобройните разкази за идването на Гоце Делчев в Кюстендил и Кюстендилско. Ето три примера от тази група предания:

Как Ильо Марков станал хайдутин

Ильо дал на беровския турчин Мехмед байрактар три оки масло. Когато си поискал парите, турчинът му се надсмял, сторил се на обиден и се заканил да му отмъсти. Още същото лято, Ильо и брат му Станко били на една от нивите си край Берово. Било горещо пладне и те били полегнали да си починат. Подло скрит край нивата, Мехмед байрактар стрелял срещу Ильо, но вместо него, ударил смъртоносно брат му Станко. Ильо, макар и изненадан, успял да изтръгне от ръцете ножа на приближаващия се към тях ликуващ злодей и да го забие смъртоносно в неговото тяло. Тази трагична случка била поводът Ильо да напусне дом и семейство и да започне люто да отмъщава на всички турски злодеи, от които било пропищяло мирното българско население. Неговата чета станала страшилище и за някои алчни български чорбаджии, които правили дослук с турските бейове и гръцките фанариоти. / Караманов, 1868/

Предание за идването на Левски в село Новоселяне

В Бобовдолското селце Новоселяне и до днес много ревностно се препредава разказа за идването на Апостола. Според преданието, Левски е посетил селото през 1869 г. и се е укривал в новопостроената църква „Св. Тодор Тирон“. По неоспорими факти, строителството на тази църква е започнало през 1865 г. и е завършена и осветена през 1869 г. Първият ѝ свещеник е Стоимен Радев от Радомир. Та той в продължение на двацет дни е укривал Левски в дома си, който бил в непосредствена близост до църквата, като го е представял за бояджия по довършителните работи в храма. Никой не знае, дали в късните вечери Левски не е пътувал и до други селища в околностите. Но местните хора твърдят, че тук той е основал революционен комитет, начело с техния свещеник Стоимен Радев. Така е и записано върху по-

късно издигнатия зад църковната абсида паметник на свещеника. /
Информатор: Васил Ранчев /

Разказ за идването на Гоце Делчев в с. Еремия

*Гоце Делчев с група свои сподвижници е идвал на височината, сегашните „Саблярски гробища” над с. Еремия. Чичо ми Михалко и други овчари пасли овцете си. Дошлите срещу тях хора извикали: „Нагоре, нагоре изкарайте овцете, а да не са в дола”. Овчарите подбрали и отдалечили стоката по-далечко настрани, както им било казано. По това време дълбоката еремийска долина „Кладенците” затрепяла от силни поредни гърмежи. Войводата, присъствал при изпитанието на бомбите в работилницата, наричана от Гьорче Петров „фабриката с баягимити Коминище”. Дълго след това се подмятали черупките от бомбите из дълбоката падина. /**Керелски, 2006/***

Втората група предания, свързани със събития и личности от по-новата ни история се отнасят за обикновени хора – герои от войните. Предлагаме един такъв разказ от Кюстендил:

Мите Коньо

На Булаир, при решителния и апокалиптичен бой, през февруари 1913 година, Мите Коньо като запасен младчи подофицер се беше отличил толкова ярко, че веднага след като армията на Енвер паша беше разгромена, го произведоха в офицерски чин.

Той не обичаше да говори за своите бойни прояви и отличия, но другарите му казваха, че се държал като лъв. От ръцете на най-снажния бабаит-анадолец, знаменосец на турски полк, той беше изтръгнал знамето, с което 13-ти Рилски полк се гордееше много и с което украсяваше своите тържествени паради. Ние младежите се възхищавахме от бляскавата му копринена красота, когато го изнасяха на парад или на Булаирския празник.

Чичо Мите, нито се хвалеше със своята голяма храброст, нито се възгордя от голямото си отличие, главно поради две причини: първо, че имаше такъв неподходящ прякор – „коньо” и второ, че беше баничар – прочут, неповторим майстор на баници.

Всяка сутрин, винаги навреме, преди започването на работата в учрежденията и занятията в училищата, той се появяваше на площада и много пъргаво услужваше на клиентите си. Неговият съсед и конкурент, фурнаджията Стефан Старата Русия, по отношение на баниците му сваляше шапка и казваше: „Кой ви дава леб? – Яз! Кой ви дава баници? –

*Мите Коньо! Че видите като умре Мите Коньо, дека че ядете само леб!”
/Манев, ръкопис/*

Обособилата се трета група разкази от новото време е тази, свързана с изключително интересната фигура на човека и твореца, на големия български художник Владимир Димитров – Майстора. От десетките любопитни случки с него предлагаме следната:

Недоразумение

В топла лятна утрин Майстора се натоварил с рисувалните си принадлежности. Пристигнал в малкото селце Шипочано, потънало сред плодородните градини. Бил сезонът на усилен полски труд и по улиците не се мяркала жива душа. Дадже и децата от ранни зори излезли на полето. Майстора пообиколил селото и видял пред прага на един дом да седи слепият дядо Тасо, който пушел с лулата си качак. Художникът забелязал нещо трогателно в този етюд. Единствен слепият старец да стои без работа и викнал:

- Добър ден, дядо! Решил съм да те рисувам. Нали можеш да стоиш мирно?

- Ами... – рекъл объркано старецът и скрил лулата в джоба си.

- Ха така, стой спокойно без да мърдаш! – дал наставленията си Майстора и започнал работа.

Старецът стоял като закован.

Към обяд се задал синът му.

- Татко, какво става? – викнал той.

- А бе, Симеоне, тоя човек ми каза да не мърдам, цял да ме арестува.

Дали защото пушех забранен тютюн?

- Ха, ха...! засмял се синът. Няма нищо страшно, тате, това е Майстора, рисувачът от Шишовци. Няма да те арестува, а те рисува...

Майстора махнал с ръка:

- Само това не очаквах, да уплаша човека...

/Евтимов, 1974/

Бихме могли да формулираме още много специфични особености, много характерни белези, много прилики и индивидуалности на събраните предания и легенди от Кюстендилско. Събраната база данни е една изключителна възможност за бъдещи изследвания по посока на една многоаспектна тематика в областта на историята, етнологията, културологията, социологията, психологията и т.н.

На този етап, в най-близък план, ние можем да предложим обработен вариант на събраната богата база данни и един, надяваме се, добър книжен продукт „По пътя на легендите”. На неговите страници, посредством притчите и легендите сме се опитали да препредадем едни от най-интересните разкази от устното народно творчество – мъдрости, сътворени, съхранени и стигнали до нас от предците ни.

Заедно с притчите и легендите, предавани най-вече в зимните вечери край огнището поколения наред, показваме и богат снимков материал на природни и съзидани от човешкия ум и ръка забележителности. Тези местности и паметници на културата са свидетели или продукт на случили се събития, олицетворени в красиви, драматични, пропити с мъдрост разкази на дедите. Наш дълг е да споделим с нашите съвременници, а и с онези, които ще дойдат след нас, всичко онова, което все още се помни и знае.

Ползвани източници

Българско народно творчество. Т. XI. Народни предания и легенди, София, 1963

Огнянова, Елена. Достигнало до нас. Предания и легенди. София, издателство "Отечество", 1984

Иречек, Константин. Пътувания по България. С., 1888

Фекелджиев, Иван. Народни легенди за Св. Иван Рилски. С., 1979

Иванов, Йордан. Северна Македония. Исторически издирвания. С., 1906

Иванов, Йордан. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. – ИБАД, т. VII /1919-1920/. С., 1921.

Захариев, Йордан. Кюстендил. С., 1938

Йовев, Стоян. Кюстендил в миналото и сега. 1936 г.

Йовев, Стоян. Велбуждско княжество. Ч. II. 96 с. Ръкопис. Архив на РИМ Кюстендил /ИМКнНА-34/.

Българска военна история. Т. 2, БАН, 1983

Билярски, Яне. Легенди от Станкедимитровско. Яне Билярски. ИМ КнВ – НСФ

№ 281

Котев, Йордан. Осоговската планина. Култът към св. Мина в Югозападна България, Кюстендил, 2002.

Недков, Христо. Бобов дол и съставните му села. Ръкопис. РИМ-Кюстендил, ИМКн НА-10

Пеев, Серафим. Таваличево. София, 1985 г.;

Умленски Иван и Георги Ковачев. Имена на местности в Кюстендилско. Т. I, Обща част. Кюстендил, 1984. 272 с. Архив на РИМ Кюстендил /ИМКнНА-131/

Митев, Борис. История на с. Голем Върбовник. Ръкопис. Кметство Г. Върбовник.

Друмохарски, Георги Ангелов. Кюстендил. Кюстендил, 1900

Легенди и предания от Кюстендилско. Кюстендил, 2003

Караманов, Владимир. Ильо войвода. Биографичен очерк. Кюстендил, 1968 г.

Македонско списание „Свято дело“. Кн. II, ноември 1902 г., Кюстендил. Последните думи на Ильо Войвода.

Манов, Румен. Биографична справка от опълченеца Гавраил Попсимеонов. Дарик-Кюстендил, новини. 19 юли, 2011

Керелски, Милан. Село Еремия. Кюстендил, 2006

Манев, Владимир. Скици от родния град. Ръкопис. РИМ-Кюстендил, Научен архив /ИМКнНА-119/.

Евтимов, Богомил. Смях Кюстендилска марка. Случки с Майстора, 1974 г. Архив на РИМ-Кюстендил /ИМКнНА- 73 /

Информатори при теренната работа:

Роза Гайдарова – 61 г., с. Раждавица

Йордан Илиев – 79 г., с. Лиляч

Милчо Рапатински, с. Полска Скакавица

Рени Димитрова – 36 г., с. Полска Скакавица

Никола Георгиев – 80 г., с. Мала Фуча

Васил Игов – 69 г., с. Мала Фуча

Славчо Стоянов – 74 г., с. Невестино

Стоян Терзийски – 62 г., с. Коркина

Васил Ранчев – 64 г., с. Новоселяне

Стефан Петров – 83 г., с. Ломница

Васил Василев – 77 г., с. Големо село

Георги Чомански – 93 г. с. Четирци

Йорданка Николова – 86 г., с. Рашка Гращица

Лозан Стоименов – 77 г., с. Смоличано

Васил Коритаров – 81 г., гр. Сапарева баня

Радка Иванова – 87 г./2007/, с. Раненци

СПЕЦИФИЧНОСТ НА ПРЕДАНИЯТА И ЛЕГЕНДИТЕ ОТ КЮСТЕНДИЛСКО

Венета Милушева

РЕЗЮМЕ

Настоящото изследване се базира на резултати от многопосочна събирателска работа от екипа по Проект „Културното наследство от предците ни – духовни устои за общото ни европейско бъдеще”, осъществен в рамките на общините Кюстендил, Невестино, Бобов дол и от РМacedония – община Крива Паланка. Предмет на изследването са преданията и легендите от Кюстендилско, тяхното присъствие в разглеждания регион и преди всичко тяхната специфичност, характерност, индивидуалност и сравнимост. Най-напред са представени и групирани легендите и преданията, включени в изработения от екипа книжен продукт „По пътя на преданията и легендите”. По своята характерна особеност те са разпределени най-общо в следните тематико-хронологични цикли: Местни предания за св. Иван Рилски; Предания за владетели; Предания, свързани с човешки драми и с имена на селища, реки и местности; Предания, разкази и случки за герои и личности от по-късната ни история.

В тези по-обща граници са намерили място устни предания, свързани със случили се исторически събития на територията на съответния регион; легенди за митични хора и митични същества; разкази, свързани с конкретни личности, селища, местности и обекти – пещери, манастири, църкви, параклиси, оброци, мостове др.

За целия обем на събраните от екипа предания и легенди, в настоящото изследване са потърсени и предложени и други специфични особености, някои по-отличителни белези, така както са ситуирани по селища и райони, за да се потърси някаква база за сравнимост по теми, характерни особености, индивидуалност и различия. Така преданията и легендите по своята специфичност са разгледани в следните характерни групи: Популярни и по-малко известни; Легенди, които се отнасят до едно и също събитие или конкретна личност, но се отличават със своята индивидуалност в различните селища, където битува подобен разказ; Сюжети, които са свързани с турското робство – затриването на цели села, драматични съдби на конкретни хора и родове, взаимоотношения между господари и рая; Разкази, свързани с горещите извори в района – за лековитите им води, но и за възможния риск от изригването им; Предания за лековитите Свети води; Предания, разкази и случки, свързани с герои и личности от по-късната ни история.

В изследването е направено заключение, че събраната база данни е една добра възможност за бъдещи изследвания по посока на една многоаспектна тематика в областта на историята, етнологията, културологията, социологията, психологията и т.н.

Veneta Milusheva

Regional Historical Museum - Kyustendil

Specificity of the tales and legends from the Kyustendil Region

Summary

Abstract: As a result of literary research and field investigations in more than 50 towns and villages in the municipalities of Kyustendil, Nevestino and Bobov Dol under the project Cultural Heritage of Our Ancestors – Spiritual Mainstay of Our Common European Future, the characteristic features of the collected tales and legends are presented.

Key words: *tales, legends, database, settlements, places, informers, popular, similarities, originality*

The present study is based on the results from the manifold collection efforts of the team under the project **Cultural Heritage of Our Ancestors – Spiritual Mainstay of Our Common European Future** implemented in the Bulgarian municipalities of Kyustendil, Nevestino, Bobov Dol and the municipality of Kriva Palanka, FYROM. The subject of this study are the tales and legends from the Kyustendil region, their occurrence in the region and above all, their specificity, singularity, originality and comparability. At the start, the legends and tales included in the booklet “Tracking Tales and Legends” compiled by the team are presented and classified. They are divided into the following broad thematic and chronological cycles: local tales about St. John of Rila, tales of rulers, tales of dramatic life events, tales of how settlements, rivers and places were named, tales of heroes and persons from the later Bulgarian history.

These broader categories comprise spoken tales about historical events in the respective region, tales of mythical persons and creatures, tales of particular people, villages, places and sites – caves, monasteries, churches, chapels, sacred grounds, bridges, etc.

For the tales and legends compiled by the team the present study attempts to suggest other specificities too, certain more distinctive features by villages and regions, in order to provide a basis of comparison between themes, characteristic features, original traits and differences. Thus, the stories and legends are divided into the following characteristic groups: popular and less popular; legends about one and the same event or person, which have different versions in each village where they are told; stories related to the Turkish yoke – the annihilation of whole villages, dramatic stories of people and clans, the relations between the Turkish masters and the rayah, stories about the hot springs in the region which can heal, but might also erupt; stories of the healing Holy Waters; tales, stories and events related to heroes and personalities from the later Bulgarian history.

The study concludes that the database collected offers a sound basis for future research into manifold themes related to history, ethnology, culture, sociology, psychology, etc.

Виолета ПЕРИКЛИЕВА,
ИЕФЕМ-БАН, София

ОБЩОСЕЛСКИТЕ ПРАЗНИЦИ С КУРБАНИ В ПОГРАНИЧНИЯ РЕГИОН НА ПЕТРИЧ, Р. БЪЛГАРИЯ И СТРУМИЦА, Р. МАКЕДОНИЯ

Настоящото изследване е насочено към пограничния регион на Петрич, Р. България и Струмица, Р. Македония. Целта е да се установи какво влияние оказва съществуването на държавна граница върху религиозните взаимоотношения на православно население от пограничния регион и възпрепятства ли функционирането на традиционните механизми за изграждане и поддържане на обща локална идентичност. За изпълнението на тази цел насочвам вниманието си към един традиционен образец на празнично-ритуалния цикъл, каквито са общоселските празници с курбани от двете страни на границата. Избирам този празник, тъй като, от една страна, той представлява елемент от локалната религиозност⁹⁶, в полето на която са пренесени религиозните взаимоотношения между двата региона след отпадането на Струмишка епархия от диоцеза на Българската православна църква (БПЦ) и присъединяването му към Македонската православна църква (МПЦ). От друга страна, общоселските празници, посветени на светеца-покровител на териториалната или парохиялна общност, са един от основните механизми за поддържане на локална общностна идентичност. Всеобщото участие и груповата насоченост на общоселските празници обуславят тяхната комуникативна и интегративна функция и са условие за "затвърждаването на колективното съзнание за принадлежност към общността и с това – за повишаване на вътрешната ѝ кохезия" (Бандић 1978: 112, 117). Чрез ритуала участниците в него поставят символните граници на своята общност, утвърждават себе си като такава и демонстрират своята колективна идентичност. Още от XIX в. православните църкви, простиращи своя диоцез върху територията на географската област Македония (Цариградската патриаршия, Българската Екзархия и Сръбската православна църква) се опитват да заменят колективните селски ритуали с кръвна жертва с християнското безкръвно причастие – *евхаристията*. Опитите на Църквата да премахне курбана обаче се оказват като цяло неуспешни. Той успява да преживее и времето на социализма, когато отново се правят опити за изкореняването му. Днес

⁹⁶ По въпроса за локалната религиозност вж. у Christian 1989, Вълчинова 1999, Вълчинова 2006, Георгиева 2012.

МПЦ и специално Струмишка епархия полагат големи усилия да премахнат всички религиозни практики, които смятат, че са в разрез с каноните на Църквата. Това важи особено за кръвните жертвоприношения⁹⁷. Промените в Струмишка епархия започват с идването на владиката Наум през 1995 г. Постепенно той се опитва да изкорени религиозните обичаи в областта, които смята за несъвместими с православната вяра. Тези обичаи се превръщат в признак за разграничаване от страна на Църквата на две категории вярващи – истински (*вистински верници*) и традиционни (*традиционални верници*). В среда на съжителство на различни вероизповедания, какъвто е регионът на Струмишко (освен православни, има униати, протестанти, мюсюлмани), фокусът на Струмишка епархия на МПЦ е насочен към "*традиционалните верници*" и тяхното "превъзпитание" според каноните на православие, тъй като именно те най-често преминават към униатството или протестантството. "Традиционната" съставка, срещу която се бори МПЦ, се оказва един много здраво вкоренен елемент на локалната религиозност на различните християнски деноминации в Струмишко. Най-яркият пример за това е курбанът, който не само че се оказва труден за изкореняване обичай сред православните, но успява да се запази като практика (и то в рамките на църковната институция) и при униатите в областта. Въпреки забраните и поучителните беседи на духовниците от Струмишка епархия, в повечето села курбаните продължават да съществуват. Традиционната практика се оказва изключително трудна за изкореняване не само в средите на местното население, но и сред селските свещеници. Не малка част от тях продължава да подкрепя и дори да разяснява "правилата" за правилното изпълнение на ритуала. Друга част, макар че не одобрява курбана, разбира своето безсилие в борбата с него и или си затваря очите за неговото изпълнение, или умишлено се опитва да извлече лични облаги от това. Така кръвното жертвоприношение и днес продължава да съпровожда общоселските празници, да осъществява символната комуникацията между членовете на общността и да изпълнява своята интегративна функция.

В региона на град Петрич функционират два типа общоселски празници – храмови празници на селските църкви и празници на териториалната общност, т.е. *събори*. В преобладаващата част от селищата обаче двата празника са обединени. Така празникът на парохиялната

⁹⁷ В своя статия (Котев 1999: 150) Иван Котев цитира пример на Миленко Филипович (Филиповиќ 1939: 111) за прекратяване на курбана на св. Илия в с. Ябланица край Струга под натиска на Църквата. Известно време след това селото пострадало от проливен дъжд. Хората възприели това като наказание за прекратения курбан и го възстановили.

общност (храмовият празник на селската църква) се празнува едновременно и като празник на териториалната селищна общност (*събор*). Това оказва влияние и върху формите на организация на общоселския празник. В нея участие взема както църковното настоятелство, така и кметството. Църквата отговаря за провеждането на празничната вечерна и сутрешна литургия и за курбана, а кметството – за организацията на светски мероприятия.

Отбелязването на празника обикновено започва в неговото навечерие със специална вечерна литургия. Честа практика е след нея част от вярващите да останат да пренощуват в храма *"за здраве"*. В навечерието на празника се извършва и част от приготовленията за кръвното жертвоприношение. В двора на храма се събират жени, чиято задача е да почистят и нарежат зеленчуците за курбана. Трудът на тези жени е доброволен и *"за здраве"*. Част от тях ежегодно помагат в приготовленията, а други еднократно обричат помощта си, като се надяват на решаване на възникнал проблем. Същинското отбелязване на празника започва сутринта на самия ден със сутрешна литургия. Жените носят за освещаване обредни хлябове, от които раздават на присъстващите *"за здраве"*. Много често патронният светец на местната църква се избира и за личен светец-покровител. При подобни случаи след сутрешната служба свещеникът освещава доведените животни за *"таксаните"* (т.е. обречени) курбани, които обикновено се продават на публичен търг (*лицитация*) или се връщат обратно у дома, където се колят и готвят. Интересен е фактът, че много от хората, обрели курбани на друг светец-покровител, предпочитат да закупят жертвеното животно на лицитацията на храмовия празник. Това е не само практичен начин за решаване на проблема с осигуряването на жертвено животно за личния курбан при семейства, които не гледат животни. Всъщност закупеното по този начин животно за курбан вече не е кое и да е животно, отговарящо на изискванията за жертва. То се сакрализира два пъти – веднъж при първичното обричане и втори път при поднасянето на личния курбан на купувачия. Общото жертвено животно за два отделни семейни курбана изпълнява интегративна функция както по отношение на всяко семейство по отделно, така и помежду им. Така споделянето на осветената и закупена по време на общоселския празник жертва е още един начин за осъществяването на символната комуникация между членовете на общността.

На подобен интересен пример попаднах през 2012 г. в с. Коларово, Петричко, по време на общоселския празник на Димитровден. На лицитация в двора на ц. "Св. Димитър" в селото се продаваха два таксани курбана. Единият от тях беше обречен за главата на местно семейство, което от петнадесет години живее в Италия. Курбанът се поднася всяка

година на Димитровден в църквата в Коларово. Ако семейството няма възможност да се върне специално за случая, ангажиментът поемат родителите на мъжа, които живеят в селото. Животното за обречения тази година от семейството курбан беше закупен от Яна. Нейното семейство е таксало курбан на св. Мина за внука ѝ, който като малък много е боледувал. Внукът ѝ живее със семейството си в Италия, затова тя е поела отговорността за организирането на курбана. Със съпругът ѝ гледат закупеното животно до деня на св. Мина, след което на празника викат свещеник да го освети и после го колят. Ако внукът и семейството му не успеят да се върнат за св. Мина, месото се замразява. Когато си дойдат, готвят курбана, викат отново свещеник да го освети и канят гости. В този случай споделеното жертвено животно осъществява символната комуникация между членовете на общността и между тези, които са я напуснали и са се преселили на друго място. Неговата интегративната функция се осъществява на няколко нива: поддържа чувството за семейна общност, затвърждава колективното съзнание за принадлежност към локалната общност и бележи функционирането на селото като "родно място".

След сутрешната литургия и освещаването на донесените хлябове общоселският празник продължава с раздаването на курбана, който се е приготвял цяла сутрин. Край казаните се извива опашка от хора, които чакат да получат своята порция. Обикновено раздаването на курбана става срещу заплащане на определена сума пари. Тази практика постепенно измества старата форма на предварително събиране на дарения за курбана под формата на парични средства или продукти. Днес в по-голямата част от случаите всичко необходимо се закупува от църковното настоятелство, след което се определя цената на една порция, така че средствата да се разпределят между членовете на общността, взели участие в курбана

Втората половина от деня обикновено е посветена на различни светските мероприятия и веселби, организирани от кметството. Честа практика е да се канят известни личности или замогнали се бизнесмени, родени в съответното селище. Това увеличава престижа на общността, повдига нейното самочувствие и спомага за нейната консолидация. Традиционен елемент на веселбите, който се пази и до днес, са пехливанските борби. В последните години на тях се канят и участници от съседните държави – Македония и Гърция. Съборите в региона на Петрич са и повод за посещение на родственици от околните селища и за завръщане на мигриралите в страната и чужбина местни жители и техните наследници. Така освен чрез общоселските празненства, празникът се отбелязва и от всяка къща поотделно, като домакинствата приготвят празничен обяд или вечеря и посрещат гости.

В региона на Струмица повечето селища отбелязват поотделно храмовия празник на селската църква и селския събор, наричан тук "*панагир*" или "*селска слава*" (Трифуноски 1979: 58). Характерно за храмовите празници в Струмишко е липсата на общоселски курбан в голяма част от селата. В селската църква се отслужва празнична литургия, освещават се донесените от всяка къща обредни хлябове (*панагии*) и се раздават за здраве. След това всяко семейство дава празничен обяд (*ручок*) с курбан в дома си, на който гостуват родственици и приятели от други села. Днес в голяма част от домакинствата курбанът е отпаднал, но празничният обяд остава задължителна част от отбелязването на празника. Вероятно под сръбско влияние и поради факта, че всяка къща самостоятелно отбелязва деня на патронния светец на селската църква, в голяма част от селищата в региона на Струмица може да бъде регистрирано названието "*куќна слава*" за храмовия празник. Селищата от региона на Струмица се намират на юг от долината на р. Лакавица, която бележи южната граница на областта в Р. Македония, където се среща домашният празник "*куќна служба*" (в по-ново време "*куќна слава*" под влияние на сръбския език) в чест на светеца-покровител на домакинството (Христов 2004: 142). В региона на Струмишко функциите на домашен празник за светеца-патрон на къщата са поети от *имения ден* на главата на домакинството (Христов 2004: 147).

Селската слава или *панагир*, от друга страна, се характеризира със задължителното общоселско кръвно жертвоприношение. Този празник събира на едно място цялата селска общност, както и много преселници и родственици от други селища. *Славата* започва с празнична литургия в селската църква. Всяко домакинство отново носи за освещаване от свещеник обредни хлябове, които се раздават на присъстващите за здраве. Около обяд се пристъпва и към раздаването срещу заплащане на общоселския курбан. *Панагирите* в струмишките села са съпроводени и от различни светски мероприятия (изложби, концерти, фолклорни фестивали и пр.), на които често гостуват участници и от региона на Петрич.

Провеждането и функционирането на общоселските празници в самите градове Петрич и Струмица се различава от това в селата.

В град Петрич функционират пет храма⁹⁸, всеки от които отбелязва с ежегоден курбан храмовия си празник. Всички тези празници имат общоселищен характер, но три от тях (Гергьовден, Илинден и Зимен Петковден) се открояват със своята популярност и с изключителната святост, която местните хора приписват на съответното култово място.

⁹⁸ Църквите "Св. Георги", "Св. Илия", "Св. Петка", "Св. Николай Чудотворец", "Успение Богородично", гробищен храм "Въведение Богородично".

Тези места се намират в подножието на планина Беласица, в рамките на някогашните български махали в града. И трите църкви ("Св. Георги", "Св. Илия" и "Св. Петка") са построени по съновидение и се смятат за наследници на стари храмови постройки, съществували там до завладяването на града от османците. Първоначално курбаните на тези храмове възникват като махленски, но постепенно започват да привличат все повече хора от града. Така днес те са се превърнали в общоселищни празници. Тяхната функция се разширява и от маркери на локална идентичност на ниво енория се превръщат в маркери на идентичност на ниво селище и дори регион. На тях се събират не само жители на града, но и значителен брой хора от селата в региона. Последното вероятно до голяма степен се дължи на миграциите от селата към града. В резултат на тях днес в Петрич живеят голям брой мигранти от околните селища, чиито родственици пристигат за храмовите празници. Именно това разширяване на териториалния обхват на общоселските празници в Петрич довежда до избирането през 90-те години на ХХ в. на един от тях (Гергьовден) за официален празник на града и общината. Така в лицето на градските храмови празници с курбани общността в Петричко открива символи на своята регионална идентичност.

Отбелязването на общоселските празници в Петрич започва още в навечерието. В храма се отслужва празнична вечерна литургия, след която част от жените се събират да подготвят зеленчуците за курбана. Рядко тези жени са от махалата, в която се намира храма. Много от тях идват от доста по-далечни квартали, за да дарят труда си "за здраве". Прави впечатление фактът, че въпреки наличието на църква в собствените им махали, много от жените предпочитат да се включат в подготовката на курбана на някой от вече споменатите три най-популярни общоселски празника – Гергьовден, Илинден и Петковден. От една страна, за разлика от останалите храмове в града, църквите "Св. Георги", "Св. Илия" и "Св. Петка" са построени по знак свише (съновидение), което създава у местните хора чувство за особена сакралност на мястото. От друга страна, представата за тези църкви като наследници на по-стари поддържа чувството за приемственост и за общностна идентичност в диахронен план. Споделяйки и позовавайки се на едно предполагаемо минало или традиция, общността защитава правото си на съществуване. В лицето на едно селективно реконструирано минало тя си набавя символи, чрез които се противопоставя на постоянната социална промяна и трансформация (Cohen 1985: 99-102). В такъв случай не е учудващо, че общоселските празници именно на тези три храма се превръщат в механизми за поддържане на локалната (селищна и регионална) идентичност.

Денят на самия празник започва със сутрешна литургия, след което се освещават донесените от жените обредни хлябове и се раздават "за

здраве". Обикновено на храмовите празници в Петрич присъстват и помагат в тяхната реализация всички свещеници от града, независимо от тяхната енория. Това потвърждава трансформацията на празника от парохиялен и махленски, в общоселски. Още рано сутринта започва и подготовката за курбана, който се раздава по обяд. И в града, както в селата, всеки заплаща за своята порция определена сума, която се изчислява въз основа на разходите, които църковното настоятелство е направило за закупуването на жертвените животни и останалите продукти за курбана.

Официалният празник на Петрич, Гергьовден, е съпътстван и от множество културни мероприятия, организирани от Общината. Честа практика е да се канят известни местни изпълнители, актьори, писатели, които повдигат престижа на общността и функционират като символи, около които тя се консолидира. Като официални гости на светските мероприятия често присъстват кметове и общинари от съседните македонски общини (Струмица, Ново село), с които Петрич работи по проекти за трансгранично сътрудничество. Сред гостите от съседна Македония има и фолклорни ансамбли, които изнасят свои представления в рамките на празничните чествания.

В град Струмица като притегателен център за населението от целия регион функционира манастирът "Св. Петнадесет Тивериополски свещеномъченици". Св. Петнадесет се почитат като закрилници на град Струмица, а празникът им е официален за града. Честванията започват още в навечерието, когато в храма на манастира се отслужва вечерна празнична литургия. След нея се прави празнична трапеза за дошлите поклонници. Тази трапеза се повтаря отново на обяд на следващия ден, след сутрешната литургия, на която вече присъства и владиката на Струмишка епархия. Даваният празничен обяд, наричан "*ручок*" е един от примерите за успеха, който има в града стратегията на Струмишка епархия да замени традиционните курбани с т.нар. "*трапези на любовта*". Става въпрос за изместване на фокуса от процеса на самото жертване (т.е. колене) на курбана към следващата го съвместна трапеза. По този начин се смекчава усещането у хората за драстично нарушаване на традицията, запазва се комуникативната и интегративна функция на курбана и същевременно наименованието "*трапеза на любовта*" препраща към раннохристиянските "*агатия*"⁹⁹. Всяка година църковното настоятелство избира "кум" на празника, който поема отговорността и разноските по организирането на празничния обяд в манастира. Обикновено това са глави на заможни местни семейства, които игуменът на манастира е

⁹⁹ *Агатия* (гр. агáρē "обич") – Братска вечеря на "любовта", обща трапеза, на която се хранели заедно първите християни. – Вж. Милев, Братков, Николов 1970, с. 27.

кръщавал или които са обещали еднократното осигуряване на "ручока" с надеждата за помощ от страна на патронните светци. Желаетелите да "кумуват" заявяват това още на празника предходната година. "Кумуването" на храмовия празник на манастира в Струмица е не само начин за комуникация с "отвъдното" за осигуряване на помощ и благоденствие, но представя и един вариант на "религиозна инвестиция". Инвестирайки в религиозния живот на родното си място, "кумът", от една страна, се сдобива с личен престиж, а от друга, печели социален капитал (в терминологията на Пиер Бурдийо – вж. Bourdieu 1980) за града и региона и засвидетелства своята локална идентичност.

Манастирът цял ден приема вярващите, както от Струмица, така и от околните села. В последно време той е посещаван и от известен брой петричани, организирани от архиерейския наместник в Петрич и от малка туристическа агенция. Въпреки нарасналия в последните години интерес на петричани, все още това не е популярна поклонническа дестинация за населението от региона на Петрич. Организирането на подобни пътувания крие в себе си потенциал да превърне струмишкия манастир и неговия храмов празник в споделено място на религиозна почит и символ на обща локална идентичност за населението от двете страни на границата. Засага обаче със сигурност може да се каже само, че манастирът и неговият празник функционират като символ на регионална локална идентичност за Струмишкия край. Много от посетителите в деня на храмовия празник и през останалото време принадлежат към други вероизповедания (мюсюлмани и униати). Самият манастирски комплекс е разположен в центъра на *Гупската маала* в Струмица, чието ромско население е мюсюлманско. На разстояние десет метра от манастира е в процес на строеж джамия. Въпреки на пръв поглед пълната несъвместимост, двата религиозни обекта съществуват "в разбирателство"¹⁰⁰, а местното мюсюлманско население няма никакви възражения към християнския комплекс. Всъщност много от неговите представители, особено от помладото поколение, посещават манастира и палят свеци в старинния параклис в неговия двор. Съпричастни с празнуването на св. Петнадесет са и униатите в Струмица. Освен че ходят в манастира за празника, през 2012 г. те се включиха и в организирания от православните в махалата, в която се намира църквата им, постен курбан за св. Петнадесет. Униатската църква предостави казаните за приготвянето на фасула, а техният свещеник благослови готовата храна.

¹⁰⁰ На празника на св. Петнадесет през 2012 г. цял ден манастирът и околностите се озвучаваха от запис на сутрешната празнична литургия и църковни песнопения. Около обяд записът беше спрял за известно време, за да може от високоговорителите на съседната джамия да прозвучи мюсюлманският призив за молитва.

Втората половина на деня на св. Петнадесет е посветена на разнообразни културни мероприятия, организирани от градската общината. Много от семействата в града празнуват и в дома си, като посрещат гостуващи роднини и приятели от други селища.

Както вече стана дума, общоселските празници в Петричко и Струмишко са и повод за ежегодното завръщане на изселили се от съответното село жители. Нагледен пример за това дава една относително нова тенденция и за двата региона – поддържане на общоселския празник във вече обезлюдени села. Този "екстремен", както го нарича Петко Христов (Христов 2004: 190), вариант на селищен празник е особено характерен за опустелите високопланински села в планината Огражден от двете страни на границата. Тези села "оживяват" веднъж годишно в деня на храмовия празник или на селския *събор/панагир*. В този единствен ден от годината напусналото селото население се завръща за провеждането на традиционния общоселски курбан. В Струмишкия край характерно за отбелязването на храмовите празници в обезлюдените села е трансформирането на курбана от домашен в общоселски. Ако допреди напускането на селото обредните действия са били съсредоточени в дома и всяко домакинство е правило курбан, то днес всички се събират в църковния двор за колективно кръвно жертвоприношение. По този начин общоселските празници с курбани в обезлюдените села имат ролята не само на маркер, бележещ функционирането на селището като "родно място", но и на механизъм за поддържане на "виртуална" селищна общност.

Изложеното тук по отношение на общоселските празници от двете страни на граница спомага да се направят няколко основни извода. От една страна, общоселските празници с курбани продължават да съществуват и да се пазят ревностно от православно население в селата от регионите на Петрич и Струмица, както и да функционират като основни механизми за поддържане на локална общностна идентичност. От друга страна, и в двата региона тази тяхна функция съществува само на ниво конкретно селище. Това е особено ясно изразено в лицето на сходните за двата региона модели на общоселски празници във вече обезлюдени селища. В механизми за конструиране и поддържане на локална общностна идентичност на регионално ниво и от двете страни на границата се превръщат общоселските празници в областните градове Петрич и Струмица. Както в Петрич, така и в Струмица един от храмовите празници в града си пробива път измежду другите, за да добие общо регионално значение. В Петрич това е Гергьовден, а в Струмица – празникът на Св. Петнадесет.

Въпреки че и в двата региона общоселските празници продължават да съществуват и да функционират като механизми за поддържане и утвърждаване на локална общност и идентичност, тяхната функция не излиза извън пределите на границата. Общоселските празници се характеризират с традиционни гостувания на преселници, роднини и приятели от други селища, които спомагат за поддържане на междуселищните контакти, близостта и чувството за общностно единство. Преминаването на границата в такива случаи обаче е спорадично. Обикновено то има институционален характер – там, където празниците са съпътствани и от светски мероприятия, често има гостуващи музикални, танцови и спортни групи от съседната държава. Въпреки че хората и от двата гранични региона все още пазят спомен за свързващите ги в миналото семейно-родствени връзки, днес в по-голямата си част те са прекъснати или не функционират пълноценно. Десетилетията, през които границата е била непреодолима бариера за роднини и приятели от двете ѝ страни, са оказали влияние и върху родствените отношения между хората от двата съседни региона. Отварянето на границата след 1989 г. не успява да възстанови напълно прекъснатите традиционни взаимоотношения между населението на двете области. Семейно-родовите взаимоотношения остават на заден план, а основният трансграничен обмен придобива по-скоро прагматичен характер. Общоселските празници са повод за преминаването на границата и в двете посоки, но с цел да се закупят по евтино различни хранителни продукти, необходими за празничната трапеза.

В същото време непризнаването на МПЦ от страна на БПЦ и на останалите православни църкви води до нарушаване на официалните църковни контакти между двата региона. Това възпрепятства организирането на официални съвместни религиозни инициативи в рамките на общоселските празници. Въпреки че на най-ниско ниво духовенството и от двете области успява да поддържа неофициален контакт помежду си и по този начин постепенно да увеличи и малки групи от местното население, все още в региона на Струмица няма утвърдена популярна поклонническа дестинация за населението от Петричко.

Всичко това води до извода, че макар православно население на Петричко и Струмишко да съхранява и ревниво да защитава общоселските празници с курбани като традиционен механизъм за консолидация на общността и за поддържане на локалната ѝ идентичност, прокарването на държавната граница между двете гранични области и създадените с това нови социално-политически условия ограничават тяхната функция и възпрепятстват превръщането им в маркери на обща локална идентичност за двата региона.

Библиографија

Бандић, Д. 1978: Колективни сеоски обреди као културни феномен. – В: Новопазарски зборник. 2, Нови Пазар, 111-120.

Вълчинова, Г. 1999: Знеполски похвали. Локална религија и идентичност в Западна Българија. Софија.

Вълчинова, Г. 2006: Балкански јасновидки и пророчици от XX век. Софија.

Георгиева, А. 2012: Фолклорни измерения на христијанството. Софија.

Котев, Ив. 1999: Курбанот во Струмичко и Малешевијата, Република Македонија (традиција, состојби, трансформација). – В: Денови на науката на Р. Македонија во Р. Бугарија. Скопје, 147-159.

Милев, Ал., И. Братков, Б. Николов 1970: Речник на чуждите думи в българијскиот јазик. Софија.

Трифуноски, Ј. 1979: Струмички крај. Народни живот и обичаји. Скопје.

Филиповиќ, М. 1939: Дебарски Дримкол. Скопље.

Христов, П. 2004: Обшности и празници. Служби, слави, събори и курбани в јужнославјанското село през првата половина на XX век. Софија.

Bourdieu, P. 1980: Le capital social. – Actes de la recherche en sciences sociales. Vol. 31, 1980, 2-3.

Christian, W. A., Jr. 1989: Local Religion in Sixteenth-century Spain. Princeton University Press.

Cohen, A. 1985: The Symbolic Construction of Community. London/New York.

Синтија ЛИНТЦ, кандидат за докторат,
Катедра за јавни и меѓународни односи,
Докторска програма по Планирање, Управување и Глобализацијата на
Политехничкиот институт на државата Вицинија при Државниот
универзитет

* Учество на г-ѓа Линтц на семинарот: „*Културно наследство без граници*“ беше помогнато од Американскиот истражувачки институт од Софија, Р.Бугарија.

ПЕРСПЕКТИВИ НА "ДРУГИТЕ" ПО ДОЛЖИНА НА МАКЕДОНСКО – БУГАРСКАТА ГРАНИЦА

Апстракт: Граничното подрачје помеѓу Бугарија и Македонија претставува единствена можност да се проучува менувањето на историските и политичките идентитети во област со силни етнички сличности. Во текот на последните шеесет години, пропустливоста, или недостатокот на истата, по должината на границата меѓу Бугарија и Македонија перманентно ја менуваше перцепцијата која жителите ја имаа едни за други. Со оглед на историјата на менувањето на политичките и географските сили на различните страни од границата со население кое е слично, како луѓето кои живеат во пограничниот регион (поточно Кустендил, Бугарија и Крива Паланка, Македонија) ја перцепираат својата позиција глобално, регионално, национално и локално, како и таа на оние од другата страна од границата? Овој труд ги истражува сториите на "нас" и "нив" во рамките на овој пограничен регион врз основа на направени интервјуата како и мојата пред - дисертацииска работа во текот на летото 2011 година. Досегашната анализата укажува на тоа дека националните држави и националниот наратив се обидуваат да ги контролираат своите физички граници, но тие не можат целосно да ја контролираат социјална перцепција на "тие другите" помеѓу жителите долж пограничните региони.

Вовед

На 31 октомври, 2012 година, бугарскиот претседател, во Комисијата за Проширување на Европската унија изјави дека Република Македонија не е подготвена за влез во ЕУ и дека тоа се должи на македонските власти кои користат "анти- бугарски говор на омраза и ... влијаат на Македонци со бугарска самосвест " (Новините 2012). Бугарските и македонските официјални претставници денес признаваат две суверени држави чии сегашноста и иднината се неразделно поврзани, но сепак, една фуриозна дебата останува во однос на минато на овие две земји. Некои Бугари тврдат дека Македонија е нова, и според тоа, "вештачка" држава чии граѓани не успеваат да ја ценат нивната "бугарштина". Иако Бугарија беше првата земја која официјално ја призна Македонија под нејзиното уставно име по осамостојувањето од Југославија во 1991 година, Бугарија не ги призна тврдењата на Македонија дека е автономна како етнички, историски и културен ентитет

кој диференцира од тој на Бугарија. Македонските власти пак, се обидуваат да ги докажат своите "антички корени" често низ смели изјави, игнорирајќи ги тврдења на соседните земји за заедничка регионална историја. Како пример ќе го земам проектот "Скопје 2014" кој на запрепастување на соседите на Македонија, изгради и подигна десетици големи споменици на лидери (како Александар Македонски, царот Јустинијан и царот Самуил), кои исто така се признати како грчки, српски, и бугарски историски личности.

Во срцето на овие дебати се две владини институции кои се обидуваат да ги дефинираат нивните национални, регионални (во врска со својата позицијата меѓу балканските земји) и над-национални (во врска со членството во ЕУ) идентитети. Сепак, со толку многу внимание фокусирано на политичките дискурси меѓу владите, перцепцијата која поединците ја имаат за сопствениот идентитет и за индентитеот на оние поединци кои живеат од другата страна на границата често се занемарува.

Оваа студија на случај, се фокусира на перцепциите кои поединците кои живеат во двата града по должината на македонско-бугарската граница (Кустендил, Бугарија и Крива Паланка, Македонија) ги имаат за себе и за другите. Важноста на овие два града е во тоа што тие се наоѓаат по должината на главната сообраќајница која ги поврзува главните градови Софија и Скопје, интеркацијата меѓу истите која е добро воспоставена, како и честата комуникација на жителите едни со други. Студијата собира квалитативни податоци (како дел од моето пред-дисертациско истражување во 2011 година) со цел да одговори на прашањето: Што мислат луѓето (кои живеат во пограничниот регион) за жителите на другата страна на границата и нивната позиција на глобално, регионално, национално и локално ниво? Целта на истражувањето беше да се утврди дали лицата кои живеат долж границата веруваат во приказната на нивната влада, или веруваат во она што тие го доживуваат во секојдневните интеракции со луѓето од другата страна на границата.

Теоретската позадина

Државните граници традиционално служат во политичката функција за да ги разграничат "нас" од "нив" (Agnew, 2008). Задача на државата е да дефинира и да го брани она што таа го разбира како граница. Оваа задача "вклучува создавање на "замислени заедници" каде што луѓето со ништо заедничко во нивните секојдневни животи самите веруваат дека се поврзани преку идејата за нација како место (се мисли на територија)" (Cresswell 2004, стр 99-100). Меѓутоа, границите често не се исцртани врз основа на етнички или културни територии, туку поради некој вид на физичка граница, односно планини, реки и слично. Границите стануваат проблематични од проста причина првично се вештачки демаркирани, а од друга страна нивната егзистенција разделува

една популација со цел да се создадат разлики меѓу луѓето на секоја страна од линијата (Haddad 2007, Newman 2003).

Национализмот може да го промовира општественото формирање на “припаѓање” на една држава и да прави разлика помеѓу оние кои припаѓаат и оние кои не припаѓаат. (Agnew 2008). "Поставеноста на границите ги преобразува граѓаните од поединци во странци, односно другите" (Berdahl 1999, стр 4); нивната "функција е да го утврди терминот што значи "нас" наспроти "нив" и на Schmittian-овиот пријател "наспроти "непријателот" (Agnew 2008, O'Dowd 2002, Tamminen 2004). Во тој случај на "границата", настанува типична територија за производство и дефинирање на идентитетот и на разликата" (Кришна 2003, стр 303). Питер Сахлинс (Peter Sahlins) истакнува дека "националниот идентитет изграден врз основа на една таква опозициска структура ("нас" наспроти "тие") не зависи од постоењето на објективна јазична или културна диференцијација, туку на субјективното искуство на разликата" (Sahlins 1989, стр 270). Искуството и перцепцијата на поединецот се тие кои ја утврдуваат диференцијација помеѓу границите. Тогаш, една од улогите на државата е да се користат било какви разлики како алатка за обликување на “странецот”. Потоа, овој странец може да се става во контекст на "фасцинација со, или анксиозност во врска со "другоста на другиот", која се проектира врз светот од другата страна на границата" (Lofgren 2008, стр 197). Она што е важно за обликување на "другиот" е тоа дека другиот може да биде позициониран или во позитивна форма поврзана со љубопитност и фасцинација, или во негативна форма врз основа сомнежи (Tamminen 2004).

Имајќи го во предвид фактот дека меѓународните линии постојано се цртани и прецртани, граничните прописи за тоа кој и каква стока може да ја премине оваа граница постојано се менуваат, станувајќи повеќе или помалку контролирачки. Пропратно, позицијата на владата исто така се менува правејќи ги владините политики тековни и променливи.

Воведувањето на супер-институции, како што е Европската унија, ги предизвика и ги помени традиционалните функции на границите. За пограничните жители, односот кон границата е преточен во индивидуалните идентитети, а со тоа и во перцепцијата на другите. На пример, изложеност на нови производи, изложеност на нови идеи и луѓе, отворањето на границите и пристапот до простор им овозможува на луѓето да се запознаат со нивните соседи на индивидуално ниво и да ги разберат сличностите помеѓу едни и други. Истовремено, исто важи и во спротивното сценарио кога границите се затворени и концептот на "пријател" / “непријател” е изразен многу посилено (Agnew, 2008; Vigo, 2007). Оваа студија се фокусира на перспективите на пограничното

население и на начинот на кој истото, во функцијата на границата, придонесува кон перцепцијата на "другиот".

Методологија

Оваа студија користеше етнографски, квалитативен пристап за да може (прва рака) да добие сознанија како испитаниците го перцепираат нивниот свет користејќи нивни сопствени зборови односно нивен сопствен речник. Воедно, истажувачот навлегува подетално во нивните одговори најчесто прашувајќи: "Зошто?" како би добил попрецизни, потемелни одговори. Истражувањето се потпира главно на три техники на собирање на информации: опсервации, интервјуа, како и истражување на секундарни извори. Овие пристапи се наменети за да се овозможат идентификациски контрасти помеѓу "emic" (она што луѓето велат дека го прават или перцепција за "другите"), и "etic" (она што луѓето всушност го прават или како се однесуваат кон "другите").

Користејќи ја улогата на "учесник како набљудувач" со цел да развие чувствителна инсајдерска - аутсајдерска врска во рамките на секоја заедница, истражувачот беше фокусиран на природно-настанатите дискурси во секојдневната социјална интеракција, и со тоа го следеше однесувањето на луѓето за да ги разбере паралелите, моделите (попрецизно сличностите) помеѓу однесувањето на жителите во рамките на заедницата. Оваа студија спроведе опсервации како во јавни, така и во приватни локации, притоа забележувајќи било какви разлики во начинот на кој луѓето се однесуваат на јавни места кога зборуваат за луѓето од другата страна на границата, наспроти тоа како се однесуваат во приватно опкужување кога зборуваат за истите.

Во текот интервјуто, *техниката на земање примероци со (наменско) судење* беше користена за да се дојде до поединци кои би имале најголемо знаење во оваа тематика, и како истите би можеле најсоодветно да одговорат на прашања за идентитетот и воедно да ги изразат своите ставови за перцепцијата на другиот. Посебно внимание беше обрнато во инкорпорирање на социолошки варијабли како: возраста, степенот на образование, степенот на мобилност преку границите (во двете прекугранични движења, како и патувањата во други делови од светот), како и во димензиите на социјалните мрежи на секоја страна на границата, сè со цел да се намалат лажните податоци. На пример, луѓето кои се ангажирани во прекуграничната трговија на двете страни на границата беа преферирани и во потесниот избор на интервјуирани. Вкупно, спроведени беа 19 формални интервјуа и бројни неформални интервјуа. Иако, бројот на интервјуа е ограничен само на неколку избрани поединци, објавените податоци овде покажуваат репрезентативен избор на дадени одговори (вишокот од податоци не се претставени во овој труд).

Оваа финална техника вклучуваше собирање на постоечки податоци кои се поткрепени со наодите од други техники. Овие податоци вклучуваат документи како што се градски мапи, туристички брошури и памфлети, музејски дисплеи, лични документи и фотографии, весници, интернет статии итн. кои го поддржуваат националниот идентитет на едната страна во однос на другата.

Перцепции по должината на македонско-бугарската граница

Во презентирањето на студијата за тоа како жителите ја гледаат границата по принципот "нас" и "нив" долж македонско-бугарската граница, се користеше повеќеслојна просторна рамка која опфаќа: глобално, национално, регионално и локално ниво. Терминот "глобално" се однесува на субјекти поголеми од нации-држави, како што е Европската Унија. Терминот "државјанин" се однесува на приврзаност кон една влада, и во поширок смисол, владините институции. Терминот "регионално", во оваа студија на случај, се однесува на луѓе кои живеат во овој пограничен регион без разлика дали се долж бугарска, македонска, или српската граница. Терминот "локално" се однесува на секој град поединечно: Кустендил и Крива Паланка.

Глобална перспектива

Како поединци кои живеат долж границата го гледаат местото на другиот во светот? Дали тие веруваат дека "другиот" игра поголема улога во арената на светот? Следи еден пример на еден бугарин кој обсервира македонци.

Ќе почнам од аспект на глобална позиција со приказна на еден млад бугарин, кој работи во колонијал-продавница на неговото семејство по главната делница, по која врз база на неговата проценка 40% од нивните муштерии се Македонци. Го прашав за неговите мисли за другата страна на границата. Неговото искуство по преминување на границата е слично на она на другите испитаници. Тој почувствува дека е како да си оди дома. *Имаше истите згради со (истата конструкција, стил, и материјал), иста храна, и затоа не се чувствувам како во една странска земја.* Меѓутоа, тој споменува една разлика помеѓу Бугарите и Македонците а таа е дека Македонците *имаат подобар поглед кон европското живеење. Нивните гледишта се повеќе европски.*¹⁰¹ *Тие се повеќе европски настроени отколку ние. Тие отсекогаш се однесувале поевропски од нас во поглед на манирите".* Овој коментар беше како оддек на некои од македонските испитаници кои го опиша Бугарите како не толку гостопримливи како Македонците.

¹⁰¹ Српската врска со граничниот регион не беше истражувана поради слабите транспортни врски помеѓу градовите како и слабите интеракции помеѓу населението.

Она што е интересно во врска со коментарот на овој млад човек е што тој е бугар, кој има ЕУ пасош, а се опишува себеси не толку европски како оние кои живеат во Македонија.

Овој човек има можност да патува и да работи во Западна Европа и го има направено тоа. Сепак, верувам дека постојат два фактори кои би можеле да играат улога во тоа зошто Македонците оддават поевропска слика за себе.

Првиот фактор се случи за време на транзицијата на Бугарија во Европската унија, каде што големото очекување дека Бугарија преку ноќ магично ќе се трансформира веднаш откако ќе стане членка на ЕУ, далеку го надмина она што би можело да се постигне во земјата. Кога Бугарија беше конечно примена како полноправна членка во 2007 година и нови работни места не се отворија, многу Бугари брзо ја искористија можноста да работат и патуваат на други места. Недостатокот на работни места во комбинација со зголемување на цените на производите (во прилог на постабилна економија), доведоа многу Бугари да се сомневаат во придобивките на ЕУ членството (Brinkoff, 2012, Светската банка, 2008). Ова направи и Македонците да ги преиспираат своите ставови повод можноста за приклучување кон ЕУ. Една Македонка, признава дека "членството во ЕУ е следниот чекор кон подобар живот", но таа исто така признава дека ЕУ членство исто така доаѓа со повисоки цени на производи и пониски плати.

Вториот фактор за тоа зошто Македонија им се чини позападна во очите на бугарите, може да се должи на влијанието на главната партија на Македонија - ВМРО-ДПМНЕ (ВМРО за кратко).¹⁰² Во текот на претседателски избори во 2004, оваа централно-десничарската партија успешно се користи со "имиџ" кампања, за која се ангажирани луѓе - професионалци кои работат да го подобрат меѓународниот имиџ на земјата (Graan 2010). Претпоставката презентирана од страна на политичката партија беше дека Европејците ја гледаат Македонија како заостаната земја и тоа се темели врз ориенталистчката имажинативна географија (ibid).

Еден од начините да се смени постојано набљудување на "европската" јавност беше во тоа што Македонија мораше да се промовира на европскиот пазарот нагласувајќи си ја својата модерност и духот на современото време (ibid).

Според кампања, со изборот на оваа политичка партија (ВМРО), Македонија ќе се трансформира во про-западна, модерна држава. Оваа

¹⁰² ВМРО на македонски значи Внатрешна македонска револуционерна организација – Демократска партија за македонско национално единство. Internal Macedonian Revolutionary Organization - Democratic Party for Macedonian National Unity.

ефективна кампања беше почувствувана дури и во подалечните краишта на земјата, вклучувајќи ги и пограничните области.

Во текот на студијата, неколку Македонци прашаа како Американците гледаат на спорот помеѓу Македонија и Грција околу името на државата. Македонците беа шокирани кога дознаа дека повеќето Американци не слушнале за Македонија, ниту за конфликтот околу нивното име. Ова покажа дека внатрешниот "имиџ" дискурс ефикасно ги допира сите граѓани на Македонија кои и не се директно инволвирани во политиката или пак симпатизери на политичка партија ВМРО, и сеуште продолжува да биде значаен дискус меѓу населението и по изборната кампања во 2004 година.

Во поново време ВМРО, како водечка политичка партија на власт, вовеле сеопфатен план, наречен проект "Скопје 2014" како средство за креирање и промовирање на, во голема мера, славо- македонскиот идентитет. "Скопје 2014" се обидува да развие "Европски-достоен" главен град со изградба на нови јавни објекти изградени со куполи и големи пиедестали слични во обем и грандиозност на другите западноевропски метрополи. Сите напори кои ВМРО ги прави за креирање македонскиот имиџ, можеби се рефлектираат и на локално ниво. Во контекст на тоа, поединците може да се гледаат себеси како стануваат се' повеќе европски.

Како Македонците гледаат на Бугарите во светот или како членови на ЕУ? Нивните впечатоци се вкоренети во сеќавањата на почетокот на транзицијата: години со тешкотии при граничните преминувања, како и пазари кои беа подобри од своите. Една македонец посочи дека забележал промена во бугарското однесување од тоа време. "Порано бугарите беа поладни. Сега тие се пофини".

Национална перспектива

Во центарот на Кустендил, Бугарија во паркот на градската административна зграда, стои споменикот во чест на Тодор Александров, на кој со голем зборови е напишано "Всичко за Македонија" или во превод "Се' за Македонија". Александров бил еден од основоположниците на организацијата ВМРО, на која во голема мера се гледало како на терористичка организација која се обидувала да создаде автономна Македонија, одвоена од Бугарија. Едно време тој го користи Кустендил како негова база за напади против Отоманската империја. Дали оваа статуа-артефакт ја побива идејата за Македонија како "млада" и "вештачки создадена" нација?

"Се' за Македонија", според оние кои живеат во Кустендил, се однесува на борбата на македонските бугари, а не на борбата за национална самостојна држава Македонија. Повеќето од анкетираниите не беа свесни дека Тодор Александров се сметал себеси за Македонец. Тие рекоа: "Македонија" е термин кој, исто така, се користи во Бугарија за да

се опише регионалната култура. Постојат посебни фустани, песни, храна, обичаи кои се случуваат во овој регион како луѓето би го окарактеризирале овој регион во споредба со другите делови на Бугарија кои исто така може се идентификуваат различно согласно нивниот регион. Во овој случај, културниот регион Македонија се наоѓа по должината на границата на Република Македонија и регионот северна Македонија во Грција. Разликата со грчкиот дел Македонија, е во тоа што грчката Македонија е правен субјект (провинција/регион на Грција), додека во Бугарија терминот се однесува на една лабава географска област поточно југозападот на државата. Во овој контекст терминот Македонија се однесува на бугарска Македонија, разговорно.

Еден Бугарин запрашан за тоа дали некои етнички Македонци живеат во Ќустендил, Бугарија, не единствено, но остро, одговори:

*Такво животни никогаш не постоело*¹⁰³. *Како што ви објаснив вам, Србите ги мачеле, а потоа и им го испрале мозокот на бугарското население во регионот Македонија. Тие имаат лажна историја и лажен народ, кој никогаш не постоел.*

Не само што овој млад бугарин со овие зборови го објаснува неговиот поглед на македонска националност, туку исто покажува колку силно е приврзан кон дискурсот на неговата влада.

Некои од Македонците интервјуирани во Крива Паланка изјавија дека тие сметаат дека нивната етничка припадност е македонска, бугарска, дури и српска, но нивната националност е македонска – што генерално е во иста линија со гледиштата на Тодор Александров.

Македонците немаат проблеми при гледањето на етничката припадност и националниот идентитет и тие за нив можат да бидат одвоени. Од друга страна, бугарите чувствуваат дека Македонија е нов и вештачки создаден ентитет и не го признаваат како таков. Некои одат дотаму со тоа што негираат македонски национален идентитет.

Регионална перспектива

Регионална перспектива беше потешко да се дефинира. Кога беа запрашани дали луѓето чувствуваат врска со границата и со луѓето од друга страна, одговорот беше еден збор: "Да." Неколку од испитаниците од бугарска страна објаснуваат дека "ние (што значи луѓето кои живеат во пограничниот регион на Ќустендил и Крива Паланка) сме исти луѓе, Македонија е "нова нација" ", и затоа според нив е речиси смешно да им се постави прашањето.

¹⁰³ "Такво животни никогаш не постоело" е фраза која се однесува на виц од регионот. Бугар оди во зоолошка по прв пат. Гледа лав по прв пат. Потоа, гледа слон по прв пат. На крај гледа жирафа по прв пат и во такво неверување вели дека такво животни не постои.

Најдобриот опис го даде еден Македонец кој го објасни пограничниот регион како една голема кравја лепешка прегазена со автомобилска траги од тркала кои поминале врз неа. Автомобилските тркала беа во примеров се користени како симболика на граничните линии кои ги делат Бугарија, Македонија и Србија.

*"Ние сме сите исти. Ова се' е исто срање."*¹⁰⁴ Се разбира ова не е најоптимистичкот, ниту најпоетскиот поглед на регионот, но тој и како ваков ја покажува силната врска со луѓето од другата страна на границата.

Локална перспектива

Локалниот идентитет повлече приказни за два различни временски периоди: за време на Студената војна и сега.

Историската границата

Во 1990-тите, граничната контрола помеѓу Кустендил и Крива Паланка стана поотворена и многу Македонци возеа во Кустендил, Бугарија за шопинг и пристап до поевтини производи. За многумина, ова беше прв пат за двете страни вистински да се поврзат во заедничка интеракција еден со друг по поделбата во 1948 година. Многу луѓе беа изненадени колку двете страни се слични. Една жена од Крива Паланка, Македонија сликовито се сеќава на првиот пат кога ја преминала границата во средината на 80-тите години.

Првиот пат кога ја преминав границата бев многу исплашена. Бев многу млада и границата во тоа време беше затворена. Моето семејство сакаше да ги посетиме подалечните роднини во Србија и поради географијата, тогаш беше полесно да влеземе во Србија преку Бугарија отколку да одиме по планината. Се сеќавам седев во задниот дел на автомобилот и моите родители ми рекоа дека границата е следна и затоа да молчиме и да седиме мирни. Целиот мој живот јас слушав како возрасните зборува за границата со страв и трепет. Седев така нервозна и ги стискав зглобовите на раката додека не побелеа. По преминувањето кон другата страна, гледав низ прозорецот и видов бели куќи на кои се сушеа црвени пиперки и помислив па ова се исти куќи како и во Крива Паланка и луѓето го прават истото - сушат пиперки - од двете страни на границата.

Ова го илустрира степенот на страв кој оваа жена, како и други, го имале во тоа време како и погрешната перцепција за Бугарија додека растеле во Југославија. Таа го изрази не само нејзиниот страв, туку и стравот на нејзините родители при преминување на границата.

¹⁰⁴ Ова е уште еден виц кој често се раскажува на Балканско ниво: Што е разликата помеѓу Србија, Македонија и Бугарија? Исто гомно со гуми од кола возени по него. (разг.)

Емоционалниот тон укажува на тоа дека југословенската приказна силно се обидува да развие слика на страв и сомневање меѓу себе (ние) и Бугарија. Кога детето пристигнало од друга страна, нашло утеха во препознатливи и слични слики од секојдневниот живот на другата страна.

Во периодот на кулминација на Студената војна, границата го отсеке секојдневниот контакт помеѓу жителите на двата града. Единствениот исклучок од ова правило беше еден ден наречен “Свижданија” (бугарски термин кои разговорно означува средби), кога границата беше отворена за да им се овозможат посети на роднинските семејствата во рамките на регионот. Една жена се сеќава кога *“целиот град ќе помине една цела недела во чистење на градот, садење цвеќиња и ставање знамиња насекаде. Имав пријатели кои дојдоа од Кустендил со кои одевме на прошетки низ кафулињата и на пазарот. На овој ден исто продававме македонски рачно изработени предмети.”* За еден човек од Кустендил, овој ден го означувал денот кога ја си купи чоколадо кое во тоа време тешко се наоѓало на бугарско-контролираната страна. За некои од постарите испитаници, овој настан бил единствената шанса кога раздвоените роднини можеле да се видат и поради тоа плачеле во тек на целиот ден.

Една испитаничка ми кажа дека сега кога Студената војна е завршена, и недостигаат тие денови на Свижданија. За неа тоа бил настан што го правело живеењето на границата посебно. Градовите правеле фестивали за да ги привлечат луѓето од регионот со цел да дојдат, да разменат храна, да пазарат, и да креираат спомени. Таа чувствува дека културните и спортските настани немаат исто значење како што имал денот Свижданија и дека врските помеѓу двата града се намалени од крајот на Студената војна до денес.

Сегашната граница

Денес луѓето ја преминат границата за да учествуваат во некои од многуте пешачки клубови, спортски турнири, музичи и други културни настани, шопинг или по работа. Еден работен ден, вечерта, мојот македонски домаќин имаше “на гости” четири Бугари кои возеа од Софија за дојдат на вечера. По пет часа јадење и пиење, Бугарите едноставно станаа и си возеа дома накај Софија. Вечерата не беше по повод некаква посебна прилика, немаше родендени, годишнини, или празници. “На гости” беше само една вечера, што се случува помеѓу пријатели што живеат на другата страна на меѓународна граница.

За некои Бугари пак, Крива Паланка како дестинација не е баш “сјајно” место за посета. Кога ќе ја преминат границата со Македонија нивната цел на посета се главниот град Скопје, или Охрид кој е популарен езерски и туристички град. Тие ја користат Крива Паланка како пит-стоп станица на пат назад кон Бугарија. *“Може да се најде пристојно говедско*

и телешко месо таму, евтини цигари и прекрасни македонски вина ", изјави еден испитаник.

Овие два временски периоди ја покажуваат различноста во перцепцијата на границата. Дискусиите во врска со претходните времиња пропратени со живописни сеќавања и чувство на носталгија за настан кој ги привлекувал овие два града заедно; важни за разбирање на односите што постојат денес.

Заклучок

Владините институции често испорачуваат наративи како алатки за да се одлучи кој е "внатре" а кој е 'надвор'. Во Бугарија, оваа порака им овозможува признавање на соседна македонската држава, но негирање на етничките, јазичните и културните идентитети. Македонските власти, пак, се обидуваат да ги докажат своите "антички корени", често низ смели изјави, што дополнително ги загреваат дискутантите. Од оваа перспектива, граничните градови треба да резонираат со тензија од форсираните слики за различноста. Ова беше особено истакнато долж македонско-бугарската граница за време на Студената војна. Границата, тогаш, беше гледана како мистериозно место, хард-кор работ "на нацијата", затворена за другата страна. Имаше недоразбирање и страв од непознатото, но тоа гледиште беше сменето кај поединци кои еднаш ја преминале границата и виделе сличности. Приказната за денот Свизданија, како обединувачки настан, сигнализира дека некои поединци не ги гледаат нивните градови денес како посебни. Ова би можело да се должи на отсуство на чувството на идентитет во одредени области на земјата кои се соочуваат со ниските плати и високата невработеност. Тоа исто така може да сугерира дека љубопитноста како и интересот околу границата не се толку изразени.

Денес, границата претставува повеќе формалност пропратена со нервози за Бугарите и Македонците кои сакаат да поминат на другата страна. Жителите кои живеат долж границата најдоа доволно регионални сличности (јазик, архитектура, секојдневниот живот) наспроти разликите. Можеби овој недостаток во разликите губи од драгот на другата страна. Воедно, овој недостаток на разлики, создаде проблеми кај некои Бугари кои го негираат македонскиот етнички и национален идентитет верувајќи дека сите се исти. Македонците во Крива Паланка се поотворени и поприфатливи кон фактот дека луѓето имаат различна етничка припадност, но се држат до својот македонскиот национален идентитет.

Cynthia Lintz - Ph.D. Candidate

Virginia Polytechnic Institute and State University – Virginia Tech, USA

**Perspectives of the ‘Other’ along the Kyustendil/Kriva Palanka Border –
Results from a 2011 study**

The borderlands between Bulgaria and Macedonia present a unique opportunity to study shifting historical and political identities in an area with strong ethnic similarities. Over the last sixty years, the permeability, or lack thereof, along the border between Bulgaria and Macedonia have changed perceptions residents have of each other. Given the history of shifting political and geographic forces on different sides of the border, with a population that is similar, how do people living in the borderlands, specifically Kyustendil, Bulgaria and Kriva Palanka, Macedonia, perceived inhabitants’ position globally, regionally, nationally and locally on the other side of the border? This paper examines narratives of “us” and “them” within this borderland based on interviews conducted, as pre-dissertation work, during the summer of 2011. The analysis suggests that nation-states and national narrative try to control their physical borders, but they cannot fully control the social perception of other among borderland residents.

ИСТОРИЈА

HISTORY

СВЕТИ ЈОАКИМ ОСОГОВСКИ ВО НАРОДНАТА И ДУХОВНАТА ТРАДИЦИЈА

Македонската култура е толкувана на разни начини и од разни точки на проучување од оние кои низ векови владееле на овие простори. Особено нашата Кривопаланечка црковна и културна историја, поради значајното геостратешко значење на регионот, е пишувана од други и приспособувана кон нивните интереси.

Уништени се и однесеби бројни ракописи и документи во збирките на музеите, библиотеките и архивите на соседните земји со што некогаш богатата архива на манастирот Свети Јоаким Осоговски буквално е опустошена.

Во разурнувачките длабочини, како во неповратен витал пропаднале значајни духовни творби создавани со векови на овој простор. Дел од манастирската архива во времето на револуционерното движење 19/20 век, со цел да ја заштитат од туѓински посегања, калуѓерите ја закопале во манастирската шума.

Летописот на Кривопаланечката духовна култура низ вековите, прилега на неверојатна приказна, речиси уникатна во историјата пред непогодите на времето, чиј мозаик не е целосен без манастирот Свето Јоаким Осоговски. Светецот Јоаким и неговиот манастир се основното културно и духовно јадро од кое се профилираат христијанскиот ритуал на живеење, едукацијата, преродбата и културните текови во осоговскиот простор.

Од каде започнала оваа култура и традиција?

Првично од пустиножителската духовна мисија на четворицата јужнословенски анахорети: Иван Рилски, Јоаким Осоговски, Гаврил Лесновски и Прохор Пчински. Подвизничкиот факел прв го запалил Свети Иван Рилскиуште во 10 век. Неговиот пример подоцна во 11 век ќе го следат светите Јоаким, Гаврил и Прохор. Манастирите изградени во нивна чест ќе бидат вртот на словенскиот дух, православната вера и христијанската традиција. Нивниот испоснички и аскетски подвиг ги премостил границите на Македонија, Бугарија и Србија. Нивната мисија добила значење на народно и духовно движење во време на Византијското ропство. Тоа извршило влијание врз словенската свест и отпор кон ропството и во зачувување на традицијата.

Учењето кое се прифаќало и ширело меѓу народот, не го предавале низ учени трактати, или само низ проповеди туку низ личен пример, посветено и влијателно.

Бегството од реалноста не е случајно. Во житието на Св. Јоаким Осоговски е објаснета оваа филозофија на осаменички живот: „ Мирот низ пост и молитва да се остваруваат во Бога...“, со што ќе остави светол пример кај населението, што ќе го упатува и поттикнува да живее морално во склад со христијанските канони, култура и традиција. Во таа взаемност на светецот и манастирот со народот, скоро 10 века, се испишуваат најблескавите страници за највозвишената духовна мисија и нејзиното влијание врз народната традиција во Осоговските простори.

Бурната историја на (Сарандопор) , манастирот Свети Јоаким Осоговски, започнува со првото житие за светецот напишано во 12 век, од непознат Осоговски калуѓер. Во 13 век Осоговието ќе го владејат Бугарите, повторно Византија а од 1282 година, до доаѓањето на Турците на Балканот во 1392 година. во овој период култот на Свети Јоаким Осоговски се проширил. Покрај Македонците и Бугарите и Србите го сметале за свој заштитник.

Светителскиот култ на пустиножителот Свети Јоаким Осоговски се оформил и развивал преку облиците на религиозно-духовната, книжевната, уметничката и народната традиција. Образецот на христијански херој е основниот фундамент од кој се гради структурата на неговиот светителски култ. Неговиот пример исто како што тоа се случува со Свети Иван Рилски, го следат монасите од неговиот и околните манастири на територијата на Македонија и Бугарија.

Еден од најзначајните елементи во воспоставувањето на неговиот култ е лечебната моќ на неговите мошти и неговата вонвременска проекција.(забележана во житието), која суштествува до денес како најголема вистина, дека неговите мошти нема да бидат гибнати и пренесени на друго место а манастирот нема да запусте и ќе ја сочува својата светост и големина ,чиста и негибната.

Многу рано во 12 век, култот на Свети Јоаким Осоговски започнува да доаѓа до израз во народната и духовната традиција низ преданијата, химнографијата, житијните текстови и иконографијата. Покрај првото житие во манастирот е насликана првата фреска со неговиот лик, денес уништена, во земјотресот и пожарот што го зафатил манастирот во 16 век.

Влијанието на неговиот манастир изразено низ веќе иконографски и типолошки оформениот лик, низ драматична иконографска одисеја се распространува на просторот на Македонија, Бугарија и Србија.

Во почетокот на 14 век (1316/18), во црквата Св. Ѓорѓи с. Старо Нагоричано-Кумановско, го регистрираме најстариот портрет на Св. Јоаким , претставен заедно со Прохор Пчински. Потоа следи фигурата на

Св.Јоаким во Лесновскиот манастир од 1345/46г. а потоа во с. Псача-Паланечко во 14 век и скоро во сите паланечки цркви.

Култот незапирливо се шири и продира на просторот на Кустендилско-Бугарија. Неговиот лик го среќаваме живописан во 14 век во Земенскиот манастир. Насликани се два портрета во овој манастир на Св. Јоаким и Св. Иван Рилски. Ова е прв пример на заедно ставање во ликовен контекст на Св.Јоаким и Св. Иван Рилски. Повторно нив двајцата ги среќаваме претставени заедно во црквата во Паганово (1495г.), денес Р. Бугарија.

Во 17 век (1614г.), култот продира во Разлог - Пиринска Македонија. Во црквата Св.Теодор Тирон (село Дебарско-Разлог), е застапен ликот на четворицата духовни браќа, светите: Иван, Јоаким, Гаврил, Прохор. Во 17 век, култот на Свети Јоаким Осоговски, се проширил до Софија и Самоков во Бугарија. Ова е условено покрај другото и од итензивниот уметнички и книжевен живот во Рилскиот манастир. За ова сведочи фреската во Сеславскиот манастир Св. Никола во Софија и иконата на Св.Јоаким од манастирот Вировитец (денес во Галеријата на икони во Софија). Во Алинскиот манастир кај Самоков (17 век), се претставени фигурите на светците: Иван и Јоаким.

Најјужно пробивање на култот на светите : Иван, Јоаким, Прохор и Гаврил го среќаваме во Охридската дијецеза во црквата Св. Атанасие-с.Журче, Демирхисарско.

Култот на Св.Јоаким, навлегува во Србија во 16 век, во Пекката патријаршија(1565г.), каде се претставени сите четворица духовни браќа. Култот се пробива се до Црна Гора, кај Превља(1592г.) каде се насликани ликовите на Св. Јоаким заедно со Иван Рилски и Прохор Пчински. Најдалечна точка во Српската дијецеза до која допира култот на Светите: Јоаким, Иван Рилски и Гаврил и Прохор е во Ораховица, Славонија, Р. Хрватска (1594г.).

Култот на Св. Јоаким мултиплицира и во 20 и 21 век и ги премостува државните граници. Неговиот лик е застапен во новиот фреско-живопис во малата црква Св. Богородица, во Кристалната во Св. Јоаким Осоговски и во некојку икони изработени од уметници од Македонија , Бугарија, Русија и Украина. Реконструирана е и обновена испосницата на Свети Јоаким (од 11 век), во 2012 година во с.Градец - Кривоаланечко. Ликот го среќаваме и во новата црква во Радовиш. Во близината на Кустендил пред некоја годин ае возобновено манастирче што го носи името на Свети Јоаким Осоговски. Тој предизвик на ширење на култот и денес речиси не стивнува и трае во континуитет.

Книжовната традиција најавтентично ги изразува културните и естетските влијанија меѓу соседите:Македонија ,Бугарија и Србија. Култот на Свети Јоаким Осоговски во книжевната традиција , историјата и

фолклористиката е интерес на повеќе автори од Македонија: Вера Стојчевска –Антиќ, Цветан Гозданов, Антоние Николовски, Маја Јакимовска, Михајло Георгиевски, Атанас Вражиновски, Јасмина Хаџиева Алексиевска, Анета Светиева, Јордан Михајловски и други. Повеќе бугарски автори и научници изразиле интерес за Св. Јоаким, меѓу кои: Цухлев, Јордан Иванов, Иван Фекелџиев, Снегаров, Абаџиев, Дујчев, Маринов, Трајчев и други. Од српските свтори : Новаковиќ, Сланкаменац, Љ. Стојановиќ, Пурковиќ, Павловиќ и други.

Легендарниот и фолклорниот круг на Свети Јоаким Осоговски со пошироки влијанија во Македонија и Бугарија се заокружува со преданијата за светецот. За Иван Рилски, првиот словенски пустиножител, до денес се сочувани многубројни оригинални преданија и легенди што е најбомен фолклорен и легендарен опус во однос на другите пустиножители. Веднаш според легендарниот опус до него е Свети Јоаким Осоговски. Ова се случило заради географската близина но и поврзаноста на Осоговската планина, од која Иван Рилски потекнува а Свети Јоаким Осоговски се подвизува. Повеќе автори ја истражувале оваа проблематика: Вера Антиќ, Маја Јакимовска, Атанас Вражиновски во Македонија и Дујчев и Фекелџиев во Бугарија. Најбомено истражување на тематскиот циклус-објавени и необјавени преданија и легенди за Свети Јоаким Осоговски во регионот на манастирите Осоговски, Пчински и Лесновски во текот на последните 35 години, од аспект на научен интерес направи Јордан Михајловски. Со ова истражување и научен потфат се открија нови преданија и легенди за Свети Јоаким Осоговски, Гаврил Лесновски, Прохор Пчински а особено за Иван Рилски што е заокружување на нивниот фолклорен и легендарен мозаик но и предизвик за нови истражувања.

Со ова се поврзува тезата за взаемни културни и духовни влијанија кои државните граници не ги попречиле. Ова е само дел од големиот мозаик на духовната и народната традиција која е жива, особено во пограничниот реон на Кривопаљанечко и Ќустендилско. И додека народот во пракса најавтентично и взаемно овие влијанија ги негува и чувствува низ призмата на словенската солидарност и перспектива, во научната јавност и политиката на двете земји сеуште постојат непремостливи хипотеки од минатото и се заборава на она што не одржало, духот и традицијата кои во одредени периоди од историскиот и културниот развој биле заедничка судбина.

Тука ја гледаме продуктивноста и пораките на оваа конференција , културното наследство без граници да ни биде мисла водилка кон иднината. Спомените и духовните пораки од минатото треба да не водат напред кон нови духовни хоризонти, взаемно почитување и просперитет.

РАЗГРЪЩАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО ЖЕЛЕЗОПЪТНОТО СТРОИТЕЛСТВО В МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ 1942 Г.

Абстракт: През 1942 г. продължава изграждането на железопътни обекти в Македония. Активно се работи по проектите Гюешево-Куманово, Горна Джумая /дн. Благоевград/-Кочани и Крупник-Демир Хисар /дн. Сидерокастрон/. На 3 март 1943 г. е открит за експлоатация участъка Белица-Банско от проекта за теснолинейка Пазарджик-Неврокоп /дн. Гоце Делчев/. Възстановена е железницата Карасуле-Килиндир осигуряваща пряка връзка между Беломорието и Вардарската долина, без да се използва Солунския жп възел. Вложени са милиони левове инвестиции, като недостига на материали сериозно влияе върху плановете. Трудностите забавят, но не спират изграждането на започнатите железопътни обекти.

Ключови думи: железница, жп линия, секция, обект, теснолинейка, дековилка, проект, направление, строителство, изграждане, трасе, инвестиция.

През 1941 г. в присъединените с неокончателен статут към България нови земи от Тракия, Македония и Поморавието са извършени значителни инвестиции. Сред тях важно място е отделено на започването на железопътни проекти, свързващи старите предели с Беломорието и Вардарската долина. Стартирани са секцията Куманово-Кратово от проекта Гюешево-Куманово и участъци от линията Горна Джумая /дн. Благоевград/-Кочани. Изградена е изцяло дековилката Кулата-Демир Хисар /дн. Сидерокастрон/ /14,8 км/ и е открита тържествено на 8 декември 1941 г. Чрез нея е реализирана първата директна жп връзка между България и Македония, която има отношение предимно към беломорския излаз. В Пиринския край е открита за експлоатация железницата Горна Джумая-Симитли-Крупник и са подготвени предпоставките за продължаването на юг с цел подмяната на дековилката с нормална линия Крупник-Демир Хисар. По долината на р. Места се работи на участъка Белица-Банско от проекта за теснолинейка Пазарджик-Неврокоп /дн. Гоце Делчев/.¹

В географската област Македония са извършени възстановяване и подобрения по съществуващата жп мрежа, която придобива особена важност във връзка с военновременните задачи, поставени пред нея. Проектира се продължаване на линиите и излаз на Адриатическо море

през Албания. Държавите - противници на Тристранния пакт и въоръжената съпротива, се фокусират към саботиране на железниците, което води до съсредоточаване на български охранителни части по трасетата. Въобще жп инфраструктурата придобива важно място в политиката на воюващите страни и в политиката на България по отношение на Македония.

В този контекст стремежите на държавата се обосновават от политическите приоритети, но и от финансовите и материалните възможности. Важна задача е обезпечаването на необходимите бюджетни средства за започнатите и проектирани обекти. Още в началото на 1942 г. министърът на обществените сгради инж. Димитър Василев, на когото е подчинено строителството на нови жп линии, споделя, че предвидените средства за бюджетната година в размер от 201 мил. лв са недостатъчни. Едновременно с осигуряването на необходимите суми се появява нужда от още 250 мил. лв за внос на материали от чужбина – релси, стрелки, телефонни апарати, машини и др.ⁱⁱ В средата на бюджетната година Народното събрание допълва кредита на Министерството на обществените сгради с 250 мил. лв, които са предназначени специално за строителството на нови и доизграждането на започнати жп обекти.ⁱⁱⁱ

Извършени са корекции и допълнения в утвърдената политика. Изменен е законът за разширение на железопътната мрежа. Депутатите променят крайните точки при изграждане на теснолинейката и от заложените Генерал Тодоров-Ветрен дековилката се утвърждава в параметрите Кулата-Демир Хисар, всъщност както в действителност е изградена.^{iv} Народното събрание гласува в специално допълнение към закона изграждането на още една линия - Качаник-Стръбце (Щръбце) /дн. в Р Косово/.^v Правителството на Богдан Филов също възлага конкретни задачи на специалистите: „Главната дирекция на строежите да проучи и пристъпи към построяване, в най-скоро време, на най-късата прека, нормална жп връзка между линиите Дедеагач-Порой и Скопие-Гевгели. Същата да довърши най-късно до 1 март 1943 г. жп линията Дупница-мина Бобов дол и ускори построяването на нормалната жп линия Крупник-Демир Хисар.”.^{vi} Въпреки наложените в средата на 1942 г. ограничения в изграждането на нови обществени проекти, обектите на Главна дирекция на строежите и в частност железниците запазват приоритетно място при реализирането им.^{vii}

Сондирани за мнение, военните среди споделят своите виждания за последователността при изграждането на железопътната инфраструктура. Приоритет получават линиите Синдел-Мурна, Гюешево-Куманово, Горна Джумая-Кочани, Симитли-Демир Хисар и втора линия София-Перник. Другите обекти са предвидени за втори и трети етап.^{viii} С изключение на първия проект останалите са ориентирани към свързване в югозападните

предели на държавата. За военните явно линиите в Македония имат ключово военностратегическо значение, а бързото им реализиране отговаря на задачите, които стоят пред тези структури.

Дооформянето и периодизирането на железопътната политика е съпътствано от разгръщане на строителните дейности по обектите. Въпреки закъснението при подготовката в началото на 1942 г. започва изграждането на секцията Гюешево-Кратово от проекта Гюешево-Куманово. Забавянето се отдава на организационни неуредици по прехвърляне на ръководещия персонал, но своевременно пикетажът на трасето е завършен. Навлизането в зимния сезон ограничава възможностите за работа. Вследствие на бавните темпове министър Д. Василев отправя забележка към началника на Главна дирекция на строежите инж. Стоян Митов. В своя защита подчиненият ръководител прави обстоен анализ за причините и категорично посочва като виновен началника на отдел „Нови железопътни линии” инж. Шипков. Сред греховете му са изтъкнати воденето на излишна преписка и губене на време; късното пристигане на персонала през суровата зима и стоенето му без квартири; неподходящото време за изпращане на инвентара, лошата организация и незапочването на работата по големите тунели. Отделно се налага приспособяването на една сграда за жилища и канцеларии на секцията в Крива паланка.^{ix} Противоречията, започнали между Д. Василев и Ст. Митов в предходните години, допълнени от проблемите около обекта Гюешево-Куманово, явно довеждат до скорошното уволняване на главния директор от поста му.^x

Натрупаните негативи са преодолен и на 9 февруари 1942 г. е направена първата копка в Крива паланка. В тържествена обстановка при стичането на населението от града, околните села и на учителското съсловие секционният инженер Георги Георгиев разяснява значението на линията Гюешево-Кратово за стопанското развитие на държавата. Кметът на Крива паланка Кунев акцентира върху предимствата, които се откриват пред града и района.^{xi} Строителството е започнато от 71 работници на изкопите при километър 157,940 и километър 162,740 и на тунел № 38 портал откъм Крива паланка, и тунел № 39 портал откъм Гюешево. Секционният инженер прогнозира постепенното увеличаване на трудовите ресурси и инвентара. Констатира желанието на местните хора да се включат в строителството: „Работници има доста, които желаят да постъпят на работа”.^{xii} Сред непосредствените задачи е доставката на електрически материали за ремонт на бившите казарми, които са отпуснати за нуждите на секцията. Снабдяването с петролни продукти също е изтъкнато сред първите необходиминости.^{xiii} От отдел „Нови железопътни линии” се разпореждат да се изпратят в Крива паланка 30 дековилни вагонетки и 1000 м теснолинеен релсов път.^{xiv} Дължината на

секцията е около 50 км. Основното предизвикателство пред строителите са 47 тунела разположени по протежението на трасето. Те са с различна дължина, като някои надминават 1000 м, а вододелният при Гюешево е 2362 м., но значителна част от останалите са до 300 м. Предвижда се изграждането на 19 сградни комплекса, предимно кантони и разбира, се станции. По трасето се предвиждат гарите Жидилово, Разменна, Крива паланка, Гиновци, Кратово и спирка при Дълбочица. Общата стойност на секцията се изчислява на 1 006 617 014 лв.^{xv}

През цялата 1942 г. се работи интензивно. Постепенно с навлизането в конкретните обекти възникват регулярни и своеобразни проблеми. Важен момент е обезпечаването с достатъчно транспортни средства. На обекта работят три камиона, като два, с вместимост три тона, са ангажирани с превоза на храна за 1600 работници, а другият - от тон и половина - за обезпечаването на дейностите по изграждане на около 40 обекта на открито и 27 тунела. От столицата са поискани още два камиона, комплектувани с достатъчно гуми за превоз на подпорен материал.^{xvi} Секционният инженер успява да наеме една петтонна кола, но изисква обезпечаването ѝ с достатъчно бензин.^{xvii} През годината по трасето работят общо 5 камиона, 5 кабриолета, 5 каруци и 5 двуколки. На разположение са 3 велосипеда и 1 лека кола. Основният проблем е обезпечаването на гуми за камионите. В наличност са 14 коня и 2 кончета.^{xviii} За специални задачи са получени 3 коня.^{xix}

Усилията са съсредоточени около конкретни обекти, сред които вниманието е насочено в района на с. Гюешево. Там работят около 980 д. още повече, че в непосредствена близост е и вододелният тунел, най-дълъг в целия проект.^{xx} В средата на 1942 г. министър Д. Василев извършва проверка в района, като препоръчва изработването на регулационен план на Крива паланка и изместването на проектираната гара. Месторазположението ѝ над града засяга застроен терен, по който трябва да се извършат отчуждавания. Те се приемат само в краен случай, ако не се намери подходящо място за жп станция.^{xxi} Наличната работна ръка, изглежда, се оказва в достатъчно количество, включително и на специалисти като миньори за прокопаването на тунели. Неуспешни са опитите да се пренасочат 30-40 д. към обектите край Свети Врач / дн. Сандански/, защото хората предпочитат да останат в близост до домовете си. На искането за изпращането на миньори от секцията изразяват готовност да ангажират свободни работници след приключването на жътвата към Куманово и Скопие, но изключват възможността да командироваат свои кадри.^{xxii} Тази до голяма степен категорична позиция, изглежда, е провокирана и от постигнатите резултати. Секционният инженер периодично запознава ръководните фактори с постиженията. Така на 19 април 1942 г., след благополучното пробиване на тунел № 42, е

констатиран рекорден напредък от 8 метра изкопана скална маса за 24 часа.^{xxiii} Поетапно през всичките годишни сезони са пробити тунели № 47, 46, 44, 21, 6, 38, 5, 48, 34, 41.^{xxiv} Случват се обаче и злополуки, завършващи с ранени и смърт на работници. От Министерството на обществените сгради обръщат внимание за спазване на дисциплината при боравене с взривни вещества и при миньорската работа. Секционният инженер разработва специална инструкция, която получава задължителен характер при извършване на мероприятията.^{xxv} Към края на годината се появява необходимост от карбид за осветяване на тунелите. Другият вариант според секционния инженер е закупуването на фенери и доставката на 4000 кг газ.^{xxvi} От министерството обаче предпочитат да доставят карбид или самата секция да си закупи, ако намери необходимото количество.^{xxvii} Недостиг е констатиран и при наличието на фитил, като от нужните 20000 м в наличност има само 4000 м.^{xxviii} Появилният се проблем с липсата на подпори е разрешен чрез прехвърляне на 100 бр. от секцията в Куманово.

Основен недостатък при изграждането на обектите е ограничения технически персонал. Само трима души извършват пикетажа, снемането на профилите и ситуационните планове. Ръководният персонал също не достига, а местните специалисти и миньори са неопитни. Като цяло работниците са изключително месни хора, но се налага тяхното усъвършенстване. Основните усилия са съсредоточени в изграждането на тунелите, откъдето произтича и специализацията на дейностите. Подготовката на бетонни блокове, облицовъчен и сводов камък е именно за тях. С тази цел са открити шест кариери по трасетата, откъдето се набавя и ломен камък. Налага се изграждането на помощни пътища, които в планинска и скалиста местност изискват допълнително използване на взривни материали и технически средства. Независимо от недостига и трудностите постигнатото дава оптимизъм за продължаване на дейностите по проекта. Общата стойност на различните видове работа на обекта за 1942 г. са оценени на 55 191 197 лв.^{xxix}

Съседната секция Куманово-Кратово има строителен период през 1941 г. През новия сезон дейностите са продължени, като по започнатите обекти отново е командирована Девета трудова дружина. На 4 май 1942 г. войниците заемат определения периметър. Строителното формование се състои от 1900 д.^{xxx} Секцията претърпява някои корекции по трасето, като е стеснена и крайната точка от Кратово е преместена на около 7 км след с. Шопско Рударе. Намалени са и броят на гарите, като остават Куманово, Шупли Камък, Довезенци и Шопско Рударе и само една спирка при Коню. От 9 на 6 са сведени тунелите, на които общата дължина е около 969 м. За разлика от секцията Гюешево-Кратово тук природогеографските условия са по-благоприятни, но също има немалко

изкуствени съоръжения – мостове, водостоци, както й насипи и изкопи. Надниците за някои видове труд, свързани с тях, претърпяват промени, като се повишават поради спецификите и инфлацията. Транспортните средства също не изобилстват – в наличност има 5 кабриолета, 10 каруци с 4 магарета и 17 коня, а също 5 камиона и една лека кола. По трасето са привлечени наеми работници.^{xxxii} Трудовата дружина, усилена до 2209 д., изработва трасе за нормална железница без съоръженията от 10350 м и незавършено трасе от 3500 м. Прекратява работа си на 10 ноември 1942 г.^{xxxiii} За целия сезон заедно с трудоваците са извършени дейности, оценени на 62 157 289 лв.^{xxxiii} Кумановската секция има по-дълга подготовка и заедно с по-добрите природни условия успява да извърши по-обемна дейност. През годината обаче най-важното постижение е започването на работата по цялото протежение на проекта Гюешево-Куманово. Извършените дейности са на стойност 117 348 486 лв.

Другият проект за свързване с Вардарската долина Горна Джумая-Кочани, разделен на две секции, стартира през 1941 г. Споровете за разположението на трасето продължават и през следващата 1942 г. Сред местното население се застъпва идеята за промяна на проекта, който от Царево село /дн. Делчево/ да продължи към Кюстендил или Дупница, вместо към Г. Джумая. Изложение до Царя и министъра на войната е изпратено от земеделско-стопанските задруги в община Църварица. В него са изброени стопанските, природогеографските и историческите преимущества на района, наричан Пиянец. Сред важните обещания е изграждането на всички гари по трасето Царево село-Кадин мост /дн. Невестино/ за сметка на населението.^{xxxiv} Тази тема обаче е встрани от начертаната политика и не води до промяна на направлението. Усилията на обекта са насочени към електрификация на трасето Горна Джумая-Царево село и подсигуряване на дървен материал за участъка Горна Джумая-Покровник.^{xxxv}

В строителните мероприятия са привлечени две трудови дружини с по 1900 д. Четвърта трудова дружина продължава започнатото и първоначално е съсредоточена от двете страни на Царево село. Шестнадесета трудова работна дружина е дислоцирана откъм Горна Джумая.^{xxxvi} В по-напреднало изграждане е секцията Кочани-Царево село. През 1942 г. тя е удължена до вододелния тунел под Влахина планина. Така заедно с гарите Винаца, Калиманци, Драмча, Царево село и спирка Истибаня се прибавят гарите Тработивище, Панчарево, Истевник и Град, а общата дължина на трасето достига около 68 км. По него са разположени 21 сградни комплекса, най-големи от които са на станциите. Увеличен е също броят на тунелите – от 30 те стават 45, като най-дълъг е вододелния – около 1103 м. През сезона се работи на 15 тунела. Общата стойност на строителството в секцията е оценено на 75 475 258 лв.^{xxxvii} Секцията Горна

Джумая-Царево село функционира само в участък от около 17 км. Предвиждат се две гари в Долни и Горни Покровник. Наличието на специфични скали и свлачища влияят върху трасето и тунелите. Понататък проектът продължава към вододела под връх Обел, свързващ Струмския с Брегалнишкия басейн. На участъка има 9 тунела, два от които с по над 1000 м дължина, всичките в процес на изграждане. Част от строителството е извършено от наемни работници, а останалата от трудоваци. Общата стойност на вложенията за сезона са изчислени на 43 604 615 лв.^{xxxviii} На целия проект Горна Джумая-Кочани двете трудови дружини извършват значителна работа. Четвърта, усилена до 2283 д., изгражда 11910 м трасе за нормална линия без съоръжения, един железобетонен мост с отвор 54 м, 27 водостока с отвор до 2 м и служебни пътища към обектите 19687 м. Шестнадесета трудова работна дружина изработва 4454 м трасе без съоръжения, започва, но не завършва 12106 м трасе, подготвя основи на два железобетонни моста с по 4 отвора от 8 м, изгражда 17 водостока и 8000 м служебни пътища. Войниците са прибрани от обектите на 10 ноември 1942 г.^{xxxix} За цялата година на проекта Горна Джумая-Кочани са извършени дейности, оценени на 119 079 873 лв.

По долината на р. Струма продължава доизграждането на откритата през 1941 г. линия Горна Джумая-Симитли-Крупник. Извършени са укрепителни работи по дерета, мостове, свлачища. Построени са баражна стена, телефонни будки и шосейни варианти. Довършени са коловозите на гарите Крупник и Симитли с част от приемните здания. През годината са извършени дейности, оценени на 13 565 407 лв.^{xl}

Довършителните работи съвпадат със започването на нов проект между Крупник и Демир Хисар /с ново име Валовища/. Целта е да се подмени функциониращата дековилка с нормална линия. Цялото разстояние е разделено на три секции. Най-северната е и най-къса, само 9 км, но пък е част от Кресненското дефиле. Релефът предлага много скални работи по трасето, пробиването на 9 тунела с обща дължина 1865 м и изграждането на един мост над р. Струма. Подготвителните дейности са започнати през втората половина на април 1942 г. Характерният недостиг на материали и инвентар са сред основните пречки за забавяне на строителството. По трасето е проектирана само една спирка - Мечкул. Съсредоточени са 12 камиона, 1 лека кола, 2 кабриолета, 1 файтон, 7 каруци с 12 коне и 4 магарета. Извършената работа през годината е оценена на 20 700 738 лв.^{xli}

Втората секция е с дължина от 32 км. Обхваща част от Кресненското дефиле, а след това преминава през предимно равнинен терен. По трасето са проектирани спирка при Красна и гарите Пирин и

Белица. По-позитивните природогеографски характеристики обаче са проиграни от недостига на работна ръка и материали. Първите месеци са отдадени в организационни мероприятия, постройка на сгради, работилници, складове, временни жилища и събиране на инструменти. Секционният инженер Д. Караиванов споделя за трудностите, но като особен проблем се явява липсата на всякаква работна ръка. Местното население, ориентирано към високодоходното тютюнопроизводство, не проявява интерес и се налага привличането на външни хора. Това води до необходимостта от изграждането на временни жилища. Опитът да се компенсира недостига обаче, не дава резултат особено при осигуряването на миньори и тунелджии, което променя строителната програма. Процесът се ускорява бавно и извършените дейности през годината са оценени на 11 654 606 лв. За състоянието говори и наличието на транспортни средства – само 8 коня с 2 кабриолета и 6 каруци. Тунелите са 5 с обща дължина от 1167 м, като всички са в процес на изграждане. Трудностите и недостигът оказват своето влияние, но се тушират с възможните усилия.^{xliii}

Третата секция Св. Врач-Валовица има най-голяма дължина от около 41,5 км. Открита е в началото на март, а първата копка е извършена на 16 април 1942 г. с наличен персонал от 7 работници. Трасето се движи от равнинен и хълмист терен, пресечен от долините на планински притоци и преминава в планински през Рупелското дефиле. Тези характеристики предполагат различна трудност при преодоляването им. Проектирани са гари при Св. Врач, Левуново, Ген. Тодоров, Марикостино, Кулата, Рупел и Валовица. И тук секционният инженер М. Добрилов споделя сходни проблеми по осигуряването на работна ръка. Основна причина отново са рентабилността на земеделските произведения като тютюн, сусам, фъстъци, ягоди и зърнени култури. Местното население не проявява никакъв интерес към строежа, което налага привличането на хора извън района, на трудоваци, но граждански мобилизираните лица също не полагат никакви усилия. Сериозна пречка се очертава маларията, като около 60 % от работниците на обекта заболяват. Транспортните средства също са ограничени - разполага се с 2 кабриолета, 6 коня, 6 камиона и 1 лека кола. Стопанските, стратегическите и културните задачи обаче мотивират ръководството да прояви необходимата настойтелност. През годината по извършените изчисления на обекта са направени вложения в размер на 90 638 945 лв.^{xliiii} На проекта Крупник-Валовица първоначално са дислоцирани Двадесет и трета и Двадесет и четвърта трудова работна дружина, а след 20 юли 1942 г. и на Дванадесета трудова дружина. Към 10 ноември, когато са прибрани от обектите, те имат различни резултати. Двадесет и трета изработва трасе от 3 км, Двадесет и четвърта – трасе 3,775 км и корекция на р. Мелнишка, а Дванадесета дружина - трасе без съоръжения 3,850 км, 1 км шосейни варианти и работа по мост с 5 отвора

от 15 м.^{xliv} През 1942 г. започва изграждането на целия проект Крупник-Валовища, с което е изпълнена една от задачите, заложи в закона за железопътната мрежа и в програмата на правителството. Сред основните проблеми заедно с недостига на материали се очертава липсата на обикновена работна ръка и специалисти. Налага се мнението да се привличат хора от други райони, да се командироваат или да се мобилизират. Техният престой обаче допълнително усложнява обстановката, защото трябва да се изградят временни жилища. Отделно принудата едва ли дава тези резултати, както финансовата мотивация при заплащането на наемните работници. На трите секции са направени вложения в размер на 122 994 289 лв.

По долината на р. Струма се довършва и дековилката Кулата-Демир Хисар /Валовища/. Въведена в движение в края на 1941 г., през следващите месеци се налага доукрепване и усъвършенстване на обекта. Приемателната комисия заседава на 21 юли 1942 г. и констатира, въпреки две особени мнения, готовността на линията за експлоатация. Липсват помещения за стрелочниците и кантонерите в Рупел, налага се подобряване на водоснабдителното съоръжение. Монтирането на два коловоза за сточен трафик в Демир Хисар е оставено за последващ етап при евентуално разрастване на товарите.^{xlv} Важното значение на дековилката провокира компромис при качеството както при временното въвеждане в движение, така и при приемане за окончателна експлоатация. Връзката по долината на р. Струма с Беломорието е жизненоважна за стопанството и за войсковите структури. През 1942 г. направлението запазва значението си на основен строителен обект. Дековилката е доусъвършенствана, а на нормалната линия едновременно заработват всички секции с цел бързо завършване и въвеждане в експлоатация.

Продължава изграждането на участъка Белица-Банско /18 км/ от проекта Пазарджик-Неврокоп /дн. Гоце Делчев/. Първоначално се разчита на наемни работници, но липсата им води до извършване на гражданска мобилизация на общините Белица, Бабяк, Елешница, Баня, Разлог и Банско. Въпреки недостатъците дейностите по трасето навлизат в заключителен етап. В процес на приключване са скалните и земните работи, изграждането на мостове и водостоци. Довършват се зданията по гарите Ген. Ковачев, Баня, Разлог и Банско. Направените вложения се оценяват на 35 091 417 лв. С полагането на значителни усилия линията е открита за експлоатация на 3 март 1943 г. Остават окончателното приключване на земните работи и на сградите, както и втора нивелация по трасето.^{xlvi} Очерталият се недостиг на работна ръка по обектите в Пиринския край рефлектира като основна причина при изоставането в набелязания график. По-бавните темпове са компенсирани с някои недостатъци в качеството, но по трасетата продължава да се

усъвършенства изграденото. Двата обекта – дековилката Кулата-Демир Хисар и теснолинейката Белица-Банско заработват в мрежата на държавата.

През 1942 г. българската железопътна политика в Македония навлиза в нов етап. След направените подготвителни мероприятия и стартирането на отделни секции и участъци, през тази година се работи по цялото протежение на трасетата. Строителните дейности се разгръщат на проектите Гюешево-Куманово, Г. Джумая-Кочани, Крупник-Демир Хисар /Валовища/. Довършителни работи са предприети на участъците Г. Джумая-Крупник, дековилката Кулата-Демир Хисар и теснолинейката Белица-Банско. Направените вложения по тези обекти са оценени на над 400 милиона лв. Основните недостатъци са свързани с материално-техническото снабдяване и осигуряването с работна ръка. Българската държава запазва ролята си на основен фактор от планирането до реализирането на политиката. Железопътните проекти за свързване с Вардарската долина и Беломорието продължават да имат особена важност. Трасетата Гюешево-Куманово, Г. Джумая-Кочани и Крупник-Демир Хисар фокусират държавния приоритет, като жизненоважна железопътна връзка на България с Македония.

БЕЛЕЖКИ

РАЗГРЪЩАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО ЖЕЛЕЗОПЪТНОТО СТРОИТЕЛСТВО В МАКЕДОНИЯ ПРЕЗ 1942 Г.

Ангел Джонев
резюме

През 1942 г. продължава изграждането на железопътни обекти в Македония. Започват дейностите по цялото протежение на проекта Гюешево-Куманово, като е стартирана секцията Гюешево-Кратово. Линията Горна Джумая /дн. Благоевград/-Кочани също се изгражда като втора връзка между струмската и вардарската долина. След въвеждане в експлоатация на участъка Горна Джумая -Крупник е продължен проекта до Демир Хисар /дн. Сидерокастрон/. Три секции атакуват протежението по долината на р. Струма, но особено трудно се очертава преминаването на Кресненското и Рупелското дефиле. На 3 март 1943 г. е открит за експлоатация участъка Белица-Банско от проекта за теснолинейка Пазарджик-Неврокоп /дн. Гоце Делчев/. Вложени са милиони левове инвестиции, като недостига на материали сериозно влияе върху плановете. Трудностите забавят, но не спират изграждането на започнатите железопътни обекти.

Development of Bulgarian railroad construction in Macedonia in 1942 1942

Summary

Abstract: In 1942 the construction of railroad sites in Macedonia continued. Work on the projects Gyueshevo–Kumanovo, Gorna Dzhumaya (today Blagoevgrad)–Kochani and Krupnik–Demir Hisar (today Siderokastron) was in full progress. On 3, March 1943, the Belitsa–Bansko section of the Pazardzik–Nevrokop (today Gotse Delchev) narrow-gauge line was introduced into service. Millions of levs were invested, but the lack of materials seriously disturbed the plans. Though these obstacles slowed down the work, the railroad routes that had been started were ultimately completed.

Key words: *railroad, railroad line, section, site, narrow-gauge line, Decauville line, project, direction, construction, building, route, investment.*

In 1942 the construction of railroad sites in Macedonia continued. Activities along the full length of the Gyueshevo–Kumanovo route commenced, starting with the Gyueshevo–Kratovo section. The line Gorna Dzhumaya (today Blagoevgrad)–Kocani was also constructed as a second connection between the valleys of Struma and Vardar. After the Gorna Dzhumaya–Krupnik section began operation, the building of the route continued to Demir Hisar (today Siderokastron). Work was done on three separate sections along the Struma valley, but the most serious challenge was the trans-pass of Kresna and Rupel Gorges. The Belitsa–Bansko section of the Pazardzik–Nevrokop (today Gotse Delchev) narrow-gauge line project was introduced into service on March the 3rd 1943. Millions of levs were invested, but the lack of materials seriously disturbed the plans. Though these obstacles slowed down the work, the railroad routes that had been started were ultimately completed.

ⁱ **Джонев, А.** Утвърждаване на приоритетните проекти и строителството на железопътните обекти в Македония през 1941 г. В: Националното обединение на България 1941-1944 г. С., 2012, с. 297-317.

ⁱⁱ **Василев, Д.** България в строежи. С., 1942, 40-41; Зора, бр. 6772, 17 януари 1942 г.

ⁱⁱⁱ Държавен вестник, бр. 144, 4 юли 1942 г.

^{iv} Държавен вестник бр. 78, 14 април 1942 г.

-
- v Държавен вестник. бр. 148, 9 юли 1942 г.
- vi Държавен вестник, бр. 88, 25 април 1942 г.
- vii Държавен вестник, бр. 185, 21 август 1942 г.
- viii ДВИА, ф. 9, оп. 1, а.е. 50, л. 44, 46.
- ix НБКМ-БИА, ф. 214, оп. 1, а.е. 175, л. 14-16.
- x ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 240, л. 244-247.
- xi Зора, бр. 6796, 17 февруари 1942 г.
- xii ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е. 644, л. 268.
- xiii Пак там, л. 69.
- xiv Пак там л. 241.
- xv ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е. 1017, л. 1-41; а.е. 1029, л. 1-61.
- xvi ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е. 644, л. 89.
- xvii Пак там, л. 65.
- xviii ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е.1017, л. 36,43.
- xix ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е. 644, л. 8.
- xx Зора, бр. 6852, 28 април 1942 г.
- xxi ЦДА, Ф. 157к, оп. 1, а.е. 644, л. 127.
- xxii Пак там, л. 1.
- xxiii Пак там, л. 232.
- xxiv Пак там, л. 119, 120, 123, 97, 71, 57, 54, 32, 10, 5.
- xxv Пак там, л. 116, 123, 80, 79.
- xxvi Пак там, л. 6
- xxvii Пак там, л. 4.
- xxviii Пак там, л. 7.
- xxix ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е 1017, л. 41, 43.
- xxx ДВИА, ф. 2000, оп. 1, а.е. 58, л. 57, 59-61, 66; Кратка история на строителните войски в България 1920-2000. С., 2000, с. 91; **Тонев, З.** Трудовата повинност в България 1920-2000. С., 2001, с. 63.
- xxxi ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е. 1021, л. 1-47.
- xxxii ДВИА. Ф. 2000, оп. 1, а.е. 58, л. 155-157.
- xxxiii ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е. 1021, л. 15.
- xxxiv ДВИА, ф. 9, оп. 1, а.е. 50, л. 149.
- xxxv НБКМ-БИА, ф. 214, оп. 1, а.е. 159, л. 89, 135.
- xxxvi ДВИА, ф. 2000, оп. 1, а.е. 58, л. 57, 59-61, 66.
- xxxvii ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е. 1011, л. 1-81.
- xxxviii ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е. 1023, л. 1-24.
- xxxix ДВИА, ф. 2000, оп. 1, а.е. 58, л. 155-157.
- xl ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е. 1024, л. 1-30.
- xli ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е. 1025, л. 1-28.
- xlii ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е. 1022, л. 1-34.
- xliiii ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е. 1016, л. 1-35.
- xliv ДВИА, ф. 2000, оп. 1, а.е. 58, л. 57, 155-157.
- xlv ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е. 634, л. 3.
- xlvi ЦДА, ф. 157к, оп. 1, а.е. 1020, л.2-67.

Иван САПУНДЖИЕВ

Народно читалище „Зора” – Кюстендил

ОБРАЗОВАТЕЛНО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО, МЕТОДИ И ГОДИШНИ ПРОГРАМИ В УЧИЛИЩАТА НА КЮСТЕНДИЛ И КРИВА ПАЛАНКА ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА ХІХ И НАЧАЛОТО НА ХХ ВЕК

Благодарност за Архив Кюстендил и

Регионална библиотека „Емануил п.Димитров“ Кюстендил

Като част от Отоманската империя и Кюстендил и Крива паланка винаги са били в близък контакт. Общественият, търговският и културният живот са били винаги свързани и в голяма степен се развиват следвайки условията в Отоманската империя.

Според историческата и религиозна практика образованието в империята винаги е било дейност отделена от държавата.

В своя над 600 годишен живот Отоманската империя прилага задържително образование само на военните и държавните служители, главно чрез набирането на християнски младежи от „девширме“ (кръвен данък) и мюсулмани с добри качества от духовните средни и висши училища. Толерантната имперска власт не се намесва в духовното и светско възпитание на членовете на различните религиозни общности. До началото на ХІХ в. обучението на немюсулмани ставало по вътрешните правила на тяхната религиозна общност с решението на върховния им духовен водач или духовен съвет.

Църквите създавали и ръководели училищата без контрол от имперската власт. Както и при джамиите, всяка черква имала по едно помещение, което било определено за начално училище. Християнските средни и висши училища били под ръководството на Цариградската патриаршия. Сред създателите на тези училища освен местната религиозна общност, милосърдни и благотворителни организации и чуждестранни (западни) спонсори, често били и видни държавни служители и самите Султани. Контрол на работата на училищата на малцинствата не съществувал. След промените в Европа, в следствие на Френската революция и засилването на идеологията на национализма, училищата показали своята силна роля и влияние върху разпространението на познанието и на модерните социални и политически идеи. С поставяне началото на реформите в Отоманската империя от 1838 г. е въведено наблюдение върху училищата. Поради неясните формулировки в султанските документи за този контрол, за

дълго време той останал непълен и без практическо значение. (Kansu 1930)

Поради липсата на ясни законови правила за устройството и работата на немюсулманските училища, те били независими в избора на учебна програма и назначаването на учители. Учители обикновено били свещениците от черквата или някой мисионер, които работели и като преподаватели. Повсеместно се използвала взаимоучителната методика. Изучавали се основно църковни текстове, а в малкото светски гимназии набор от класически предмети. Програмите били заимствани от Румъния, Сърбия, Австрия и Русия.

След указа за реформи от 1856 г. (Islahat ferman) изборът на учители за немюсулманските училища бил определян от комисия контролирана от държавата. Поради подкупната бюрократична администрация тези комисии не постигнали целта си и на практика контрол липсвал. (Vahapoğlu 1992)

В Отоманската империя имало население от различен етнос и различни вероизповедания. То никога не е било разделяно на етнически принцип, а само по вероизповедание. Всички в империята били свободни да говорят на своя език и да живеят по правилата на своята култура и образование. Към свободата на убежденията и вярата всички имали и свобода в областта на образователната система. Ограничения в самата етно-религиозна група били налагани от старейшините и мъдреците или от личности заемали постове в йерархията на групата губещи вследствие на промените влияние и материални ресурси. Ограничения не били налагани централно от имперската власт.

Във мултирелигиозната и мултиетническа империя училищата и образователните програми били много различни и варирали в голям диапазон. В следствие на подписаните Капитулации право на самостоятелно обучение и образователна система получили и представителите на европейските малцинства от търговци пребиваващи на територията на империята. Католически, протестантски, руски християнски и много персийски училища сесъздават на територията на три континента. Броят на американските училища, първото от които било основано през 1824 г. до 1886 г. нарастнал на 400, а френските на около 100! (Taşdemirci 2001)

Големият брой на училища на немюсулмани дошъл в следствие на Закона за образованието от 1869 г. Законът разделя училищата на държавни (безплатни) и частни (училища на отделните религиозни общности) с платено или с безплатно обучение. Разделът на закона за средните училища не прави разлика за мюсулмани и немюсулмани. Всички те имат право да ги посещават при условие, че отговарят на определени критерии за познания на усвоения материал от основното училище. Този за висшите

учебни заведения определя, че всеки който живее в Отоманската империя и отговаря на изискванията ще бъде приет за студент. Образованието е безплатно.

Член 129 на закона разделя частните училища на „платени“ и „безплатни“. Отговорност на създателите е да осигурят бюджет на училището и изпълнение на всички законови изисквания за архитектурни и хигиенни условия, както и за преподавателския състав и учебната програма. Освен финансовата и организационна отговорност е въведено изискване за притежаване от всеки от учителите на редовен сертификат за обучение издаван от Министерството на образованието или от оторизирани местни „комисии по образованието“, одобрение на учебната програма и учебниците във връзка с обществения морал и държавното устройство и провежданата държавна политика.

Като части от Отоманската империя (Македония до 1912 г.) и васално княжество (Тракия до 1885 г.), работата на училищата била организирана от Българската екзархия и била съобразена със Закона за местно самоуправление в Румелия, който определял, че учениците не може да изучават друга религия в училище. Училищата в областта ще бъдат контролирани от „Управлението за образование“ и местен представител. Всяко отклонение от програмата в работата на учителите трябва да се докладва на управлението. Учениците не може да бъдат принуждавани да учат на друг език и трябва да изучават поне един от техните стари или нови езици. (Vaharoglu 1992)

В Основния закон за образованието в Румелия, който бил въведен през 1881 г. се изисква всички образователни институции да са под контрола на Главния инспектор по образованието. Всеки, който живее в Румелия има право на образование на всеки език и във всяка област на науката по собствено желание. Разходите за създаване и ръководене на училище са изцяло за сметка на основателите. Законът ясно потвърждава, че немюсулманските малцинства могат да получават образование на всеки език на който пожелаят, а духовните им водачи, които имат правото да изпълняват образователната дейност, сами ще определят предметите и годишната учебна програма. Създава се възможност да се обучават на едно място ученици от различни вероизповедания и да се строят нови сгради на училища най-малко на 3 километра от съществуващи в момента. Нови училища ще бъдат отваряни само след одобрението на управлението на санджака. Било прието и провилото на „мълчаливото съгласие“ (!!!) Възможност да се отвори училище, където и да е, при липса на официален отговор на държавната администрация след 30 дни от подаването на заявлението. Член 122 от закона определя регулацията на надзора на училищната дейност. Училищата и броят на инспекторите са определени както следва: Български ортодоксални (православни) училища - 27;

Мюсулмански училища - 16; Гръцки училища - 3; Български католически училища - 1; Арменско - 1; Еврейско - 1.

Кандидатите за инспектори трябва да имат най-малко 5 години стаж по специалността, да познават работата в частно училище и да са от същия етнос.

Правилникът за работа на инспекторите по образование в провинциите издаден през 1896 г. определя в детайли задълженията на служителите. Били определени и условията за немюсулмански училища. Изисквало се образованието, мястото, имената на ръководителите и учителите да бъдат вписвани в регистър, както и техните годишни програми за обучение, учениците и дипломите да бъдат одобрени от инспектората по образование. Местните инспектори имали право да затварят всяко училище и да отстраняват от работа ръководители и учители.

В програмите на немюсулманските училища било разрешено изучаване на турски език, като учебната програма трябвало да бъде одобрена от инспектората предварително, дали е достатъчно интензивна и ще доведе до натрупване на познания за езика в учениците. Желателно било учебните програми да са достатъчно наситени, за да изграждат добро ниво на познание в учащите се. Също така било прието правилото завършилите по-висока степен на обучение да имат право да преподават в училища от по-ниско ниво. (вж. списъци на учители в трикласни основни училища в Куманово и Крива паланка).

За да може да се отвори християнско училище важно изискване било да има достатъчен брой ученици от християнско вероизповедание, както и съставянето на комисия, която да проверява познанията на учениците, усвояването на учебния материал и да изисква добро овладяване на турския език. (Аkyuz 2008)

Законът за църковните противоречия и училищата в Румелия, влязъл в сила на 20 юни 1910 г., бил въведен за да регулира проблемите от антагонистичните противоречия за доминация между Гръцката патриаршия и Българската екзархия. Когато в населено място възникнел конфликт на тази основа и там имало само една черква и едно отделно училище, и двете сгради били предоставяни на една от страните, а на другата страна в конфликта веднага построявали с държавни средства нова черковна сграда и ново училище. (Vahapoğlu 1992)

Като територия подопечна на Българската екзархия, съгласно официалните отомански имперски статистически преброявания, Сан Стефанския мирен договор и Берлинския конгрес, правилата за учебна дейност, учебните програми и изучаваните предмети и в Крива паланка и в Кюстендил в периода 1878 – 1912 г. били едни и същи. Изграждането след освобождението 1878 г. на Девическото и Педагогическото училище в Кюстендил било част от програмата за задоволяване на нуждата от

учители в Тракия и Македония. Преобладаващата част от учениците и обучаваните в тях били от района на Малешево, Щип, Велес, Куманово, Кратово, Крива паланка, както и от цялото Българско княжество. Учителите от екзархийските училища повишавали квалификацията си на допълнителни курсове провеждани в Педагогическото училище в Кюстендил.

Видно от полугодишните и годишните отчети на директорите на училищата в Кюстендил и Крива паланка, на първо място е била нуждата от изучаване на езиците и хуманитарните науки, от което и големия брой предвидени часове, с което в някои случаи се е компенсирала липсата на необходимите пособия по физика, химия и естествознание.

Относно материалното устройство на училищата и хигиенното им състояние, независимо от предвидените норми и в имперското и княжеското законодателство, то е силно повлияно от финансовите възможности на българската църковна община в Крива паланка в Отоманската империя и не е било драстично по-различно в първите години след руско-турската война 1877-1878 в Кюстендил. В края на изследвания период около 1912 г. различията достигат големи размери в следствие на свободното развитие на живота в Царство България.

Сравнителен анализ на класическото европейско образование от същия исторически период и съвременното образование регулирано със законодателството на Европейския съюз показва, че законодателно въведените норми в Отоманската империя, Княжеството и по-късно в Царство България са аналогични и показват висока степен на политическа решителост в ръководните фактори (султан, екзарх, княз, цар, народно събрание).

Утвърдените в ЕС сегашни наредби се припокриват с тези от изследвания период.

За сравнение:

ПРЕДИ

1. Български език
2. Турски, френски език
3. Смятане, аритметика, геометрическо чертане
4. Закон Божи, отечествоведение, история

СЕГА

- български език и литература;
- чужди езици;
- математика, информатика и геометрия, информационни технологии;
- обществени науки, гражданско образование и религия;

5. Естествознание, география, ботаника, зоология, физика, химия
6. пение, рисуване - изкуства;
краснописание,
7. ръкоделие, предметно обучение, - бит и технологии;
8. Телесно упражнение, гимнастика - физическа култура и спорт

Количеството на часовете и средната седмична натовареност е с около 30% по-малка от съвременната натовареност на учениците при значително по-кратка учебна година (обикновено от началото на октомври до 24 май със две ваканции

за Коледа и Великден). За сравнение използвахме данните от училището в Крива паланка и трите училища в Куманово. (вж. приложението).

В заключение можем да потвърдим, че учебната програма на Българската екзархия е била балансирана, учебният план е покривал (според тогавашните стандарти) общообразователния минимум и учителските колективи са успявали да го предадат на учениците в значителна степен през учебната година. Тези усилия са дали основата за изграждането на една стабилна база за натрупване на познания в учениците през годините. Несъмнено възможностите на различните ученици са се различавали значително поради влиянието на социалната среда на малкия град и спецификата на историческия период. Учебните програми в Кюстендил са изпълнявани по-добре (вж. приложението Отчет на трикласното училище в Кюстендил 1897) поради наличието на силна конкуренция между училищата и учителите в града, по-строгия контрол на училищния инспекторат и различната социална среда. Средностатистическите оценки на учениците в училищата в Крива паланка и Куманово в някои случаи са малко по-високи от тези в Кюстендил, но това най-вероятно се дължи също на по-взискателното оценяване. За целия изследван период образователната система е повлияла положително за укрепването на националното чувство и скритите съпротивителни сили, като резултат и еманация на които можем да приемем Илинденското и Преображенското въстание и в последствие Освободителната война през 1912 г.

Приложение: 1

Преминат учебен материал в училищата в Куманово.

Учебния материал предвиден в Екзархийската програма е преминат както следва: 1) при централното училище в забавачното отделение по Сметание - в 40 часа, по Пеение - 55, Рисувание - 19, Маршировка - 70, Строение - 95, Пред.обуч. - 30, Игри с халки - 20, бродирание и игри с клечици и дъсчици - 30 часа (бодение и преплитание не е имало по немание материали);

в I-во отделение по Зак. Божий в 20 часа, по Български език в 232 ч. (от читанката са земани само 13 четива), по Предметно обучение - в 64 (изоставено е запознаването с риби), по Сметание - в 113 часа (изоставане е числата 19 и 20), по Гимнастика - в 20 часа;

в II-ро отделение по Зак. Божий без лекциите Въздържание от лакомство, Милосърдие към сиромасите и Трудолюбие - в 25 часа, по Български език - в 269, по Предметно обучение - в 62, по Сметание, без една част от общото сметание - в 95, Гимнастически упражнения не е имало;

в III-то отделение по Закон Божий - в 43 часа, по Български - в 153 часа, по Сметание без дробите и именовани числа - в 76 часа, по География - в 53 часа, по Естество без растенията - в 34 часа, по Чертание - в 23 и Краснописание - в 19 часа, по Пеение - в 25, по Гимнастика - в 21 часа, по Ръкоделие във всичките отделения и класове - в 38 часа; в IV-то отделение по Зак. Божий - в 37 часа, по Български език без обръщения в изреченията, понятие в сложните изречения, вносни думи, кавички и двоеточие - в 157 часа, по Сметание без дробите - в 73 часа, по География без Османската история и **Възражданието на Българите** - в 44 часа, по Естествознание, без растения и физическата част - в 42 часа, по Гимнастика - в 23 часа, по Чертание - в 22 часа, по Краснописание - в 22 часа, по Пеение - в 26 часа;

I-ий клас по Зак. Божий, до съдбата на юдеите - в 44 часа, по Български език без думи и изречения, видове главни изречения и разпределба на сложните изречения - в 119 часа, по Турски - в 42 часа, по Аритметика, без четирите аритметически действия с прости дроби - в 93 часа, по Геометрия - в 42 часа, по Естествена история - в 57 часа, по Всеобща история, без Римските завоевания, вътрешните размирици и Християнството - в 42 часа, по География, без прилив и отлив, морски течения и ветрове - в 43 часа, по Френски език - в 32 часа, по Рисувание в 44 часа, по Краснописание в 45, по Гимнастика - в 20 часа, по Пеение въсточно - в 17 часа, по Нотно пеение - в 21 часа;

в II-ий клас по Зак. Божий - в 42 часа, по Български език - в 92 часа, по Турски език - в 65 часа, по Аритметика без просто тройно правило - в 84 часа, по Геометрия, без измервание дължината на окръжността, плоското

съдържание на кръга, деление на фигурите и преобразуването им - в 45 часа, по Естествена история без - в 43 часа, по Всеобща история - в 44 часа, по География, без Европа - в 67 часа, по Френски - в 32 часа, по Рисуване - в 50 часа, по Краснописание - в 22 часа, по Гимнастика - в 20 часа, по Источно пеение в 15 часа и по Нотно пеение - в 22 часа; в III-ти клас по Зак. Божий, без тайнствата - в 38 часа, по Български език, без общо косвен падеж, некогашното му употребление на неопределителното наклонение и днешните му остатъци, старото и днешно фонетично значение на знака «Ъ» в писмения език - в 75 часа, по Турски - в 65 часа, по Аритметика, без съдружителни и верижни правила и правила за смесване - в 54 часа, по Геометрия, без хипербола и парабола в 45 часа, по Физика, без Механиката и звука - в 42 часа, по Химия, без органическа химия - в 25 часа, по Естествена история, без нервната система, кожата и нейните чувства в 43 часа, по Вс. история, без последните Руско-Турска и Френско-Германски войни - в 52 часа, по География - в 41 часа, по Френски - в 30 часа, по Рисуване - в 50 часа, по Краснописание - 22 часа, по Гимнастика - в 20 часа, по Источно пеение - в 15 часа, по Нотно пеение - в 22 часа; 2) При училището на Карабска махала в I-во отделение по Закон Божий - в 23 часа, по Български език - в 261 часа, по Предметно обучение - в 60 часа, по Сметание, до числото 16 - в 14 часа, Гимнастика не е имало отделно; 3) При училището на Велешка махала в забавачното отделение по Сметание - в 60 часа, по пеение - в 80 часа, по Маршировка - 75 часа, по Предм. обучение 15, бодение преплитание и съшиване не е имало по немание материяли, по Рисуване - в 35 часа, по Запознаване с приказки - в 50 часа, по Строение - в 80 часа, игри с клечици и дъсчици - в 80 часа и свободни игри - в 15 часа; В I-во отделение по Закон Божий - в 22 часа, по Български език - в 151 часа (минати 15 четива), по Предм. обучение - в 65 часа, по Сметание до числото 19 - в 25 часа, по Гимнастика - в 24 часа; В II-ро отделение по Зак. Божий - в 32 часа, по Български език - в 165 часа, по Предметно обучение - в 139 часа, по Сметание - в 144 часа, по Гимнастика - в 11, по Рукоделие в 19 часа.

Като главна пречка през настоящата година за постигане на един по-добър успех в поверените ми училища са: негодните помещения, негодната училищна покъщина, недостатъчно пособия, големия студ, ненормалната година, късното започване на занятията и по-късното доставяне на учебниците, отсъствията и домашното положение на учениците. Благодарение на съвместното изпълняване длъжностите от страна на учителите и преподаването е достатъчно мога да кажа и че училището има нещо по-вече от един удовлетворителен успех.

Вследствие на ненормалната година не са правени никакви екскурсии нито са държани конференции в свързка с обучението. Разисквало се е

само по училищната дисциплина и отсъствията на учениците в няколко редовни заседания.

Между другите предмети от 1898-1899 год. въвело се преподаването на предмета Ручна работа, обаче през настоящата учебна година, благодарение на ненормалната година, този предмет е бил почти зарезан. Работено било от началото на годината всичко на всичко 7 часа.

Приложение: 2

VII. Здравословно отношение на училищата в гр. Куманово

1) Централното училище

Зданието на Централното училище е обществено притежание. То е старо и никак не отговаря на хигиеническите изисквания. Зимно време поради на многочислеността на прозорците и разкапалостта на стените, таваните и покрива е изложено на зимните студове, а летно време на силния пек и резките миязми от близките нужници.

Ако се направят някои поправки и обстоятелствено ново разпределение на класните стаи за която цел ще са потребни най-много 80 л.з. освен дето самото здание ще се уякне, но ще имаме едно доста хигиеническо училище. Обаче поради лошото материално положение на общинската финансовата част немислимо е да се постигне нещо при каквито и да са постъпки правени от училищното управление, ако не стане това от некое по висше началство. Двора е достатъчно добър, но в сухо време, а когато времето е дъждовно той е непроходим от кал, а това пречи много на училищната чистота. Винаги почти и особено пролетта и есента подовете на класните стаи са покрити с пластове кал и при най-внимателния и трудолюбивия слуга. За да се премахне този недостатък в училищния двор потребно е да се постели с пясък, обаче и за това са необходими материални средства, каквито ги няма. Всичкото място където е училището съдържа 3350 кв. метра от които 511 кв.м захваща черквата, 476 кв.м захваща черковната градина, 212 кв.м захваща училищната градина, 108 кв.м захваща една малка черквица, 103 кв.м захваща градинката до нея, 228 кв.м захваща училищното здание, 60 кв.м захваща кръстилницата, 24 кв.м захващат нужниците, та за двор остават 1833,5 кв.м достатъчно място за гимнастически упражнения и игри. Училищната, както и черковната градини са достатъчно добре обработени. Първата от класните ученици под ръководството на учителя З. Тасев, а втората от черковния слуга под ръководството на същия. В първата градина има и разсадник на акации с които постоянно се окичва двора. До сега има разсадени и прихванати повече от 16 дървета. Нужниците са прилепени за самото здание и поради разкатаността им и невъзможната чистота миезмите са нетърпими, особено при по-топло време. Вода има достатъчно. До самата входна врата на двора има чешма с две отделения

едно външно и едно вътрешно. Последното служи изключително за учениците и поливане на черковната градина, така щото водата за пиене и поливане е достатъчна.

Училищното здание, както казах по-горе, захваща едно пространство от 228 кв.м. То е двоетажно и разпределено на долния етаж на 4 стаи, дърварница и коридор, а на горния на 7 стаи и малък салон. В стаите на долния етаж се помещават I-во, II-ро отдел., II-ри и III-ти класове, а в стаите на горния етаж общинската канцелария на настоятелството, учителска стая, дирекцията, I-ви кл. и III-то и IV-то отделения. Стаята на I-во отделение съдържа 90 куб.м въздух и се пада на всеки ученик по 1,634 куб.м въздух, - II-ро отделение съдържа 114 куб.м въздух и се пада по 1,91 куб.м въздух на ученик, III-то отделение съдържа 128,075 куб.м и се пада по 1,942, IV-то отделение съдържа 118,5 и се пада по 2,07, на I-ви кл. съдържа 64 и се пада по 1,2, на II-ри кл. съдържа 69,2 и се пада по 4,07, на III-ти кл. съдържа 42 и се пада по 8,4 куб.м на всеки ученик. Забавачницата е особено здание и в особен двор близо при централното училище. Всичкото пространство което завзема 1050 кв.м от което 73 и 44 кв.м са употребени за зданието, а останалото за двор. Зданието е старо и много низко и нехигиенично. То съдържа 161,568 куб.м въздух и се пада на всеки ученик по 1,73 куб.м. Нуждниците са разкапани. Вода се пие от чешмата при Централното училище.

2) Карабското училище

Зданието на това училище е частно и се държи под наем. То е на два етажа. Долния служи за живелище на стопанина, а горния, който се състои от една класна стая, нуждник и малък салон за училище. Всичкото пространство завзема 73,70 кв.м от които 28,70 са употребени за здание, а останалото за двор.

Класната стая съдържа 41,86 куб.м въздух и се пада на всеки ученик по 2,093 куб.м. И това училище никак не отговаря на хигиеническите условия.

3) Училището в(ъв) Велешката махала

Зданието на това училище е частно и се държи под наем. То е на един етаж с три стаи и салон. Целото пространство завзема 496 кв.м от които 72,25 кв.м завзема училищното здание, а останалото двора. Стаята на забавачното отделение за която цел служи и салона на едно съдържа 81,7125 куб.м въздух и се пада на всеки ученик по 0,95. Стаята на I-во отделение съдържа 24,75 куб.м въздух и се пада на всеки ученик по 0,77 куб.м. Стаята на II-ро отделение съдържа 33 куб.м и се пада на ученик по 0,84 куб.м въздух. Нуждниците са разкапани. Вода за пиене нема. Епидемии от болести през настоящата година не са върлували между

учениците. Поради своята не хигиеничност училищата много лошо влияят върху здравето на учениците, обаче честите принудителни ваканции на децата спомогнали през текущата година, та учениците с малки някои изключения, съзират се и след последните даже доста бодри и весели.

От началото на настоящата глава показани са мерките, които трябва да се вземат за подобрене здравословното състояние на Централното училище, колкото за останалите две махленски училища, като частни най-добре е да се изоставят и вместо тех да се земат къщи по-хигиенични. Още по-добре би било тия две училища да се слоят в едно, обаче надали ще се намери подходящо за целта здание.

По здравословното отношение на училищата притварям при настоящето и рапорта на доктора Г-н Хр. Димитров.

Вх. № 141/14 юний 1905 г.

Д о Господин П. Топалов

главен учител

в града

Господине,

за да удовлетвори желание-то Ви относително санитарните недостатъци на поверени-те Ви училища в града на I-ий того посетих ги под ред и констатирах следното:

а) Централното училище има главно и единствено преимущество, че не граничи с никоя зграда вследствие на което от изгревянето до захожданието на слънцето то се осветява, проветрява, а това помага за съживявяването на учениците. Обаче блиската му от към север долина, нечистотата на която обикновено ветра донася, както и миязмите от уотерклозет от към исток имат пагубно върху находящите се в училището хора, особено върху младите детски организми. Като старо здание от постоянното движение на многото ученици дъските не стоят прилепени върху подовете и гвоздеите могат с пръст да се извадат, вследствие на което прахът е в постоянно движение и към дихателните органи. Зимно време от многото прозорци и дупки става добра вентилация, която не дава да има постоянно еднаква температура и което причинява простуда в учениците, краката на които вследствие на голямата кал в града и слабите им обувки (повечето от тех се обуват зимно време с опинци) винаги им са мокри.

б) Училището в(ъв) Велешката махала никак не отговаря на назначението си, едва ли и то само една от трите стаи се осветява от слънцето един час през деня. Зимника отдолу препълнен с вино, дуст и др. миризмите и испаренията на които зле влияят върху детския организъм. Примитивните уотерклозети заедно с постоянна кал в двора са по-вече причина на разни

зарази.

в) Училището в Карабска махала се усветява повече от последното, но пък то има уотерклозет залепен до тесната страна на класната стая, който става причина въздуха в стаята да е постоянно развален.

При тия недостатъци като се притури още лошата училищна покъщина (чиновете причиняват разни телесни искривявания на учениците) излиза, че училищата колкото тричиняват полза в учебно-въспитателно отношение, двойно повече причиняват вреда в здравословно отношение. Моето мнение е всичките тия училища да се изостават и да се направат други, които напълно да отговарят на хигиеническите условия. В случай, че това неможе да стане,

необходимо нужно е да се отстраняват гореизложените им недостатъци, като се изпълнат всички дупки по зидовете с вар и пясък, да се удари бадана в централното училище въззеленикава, а в другите две да се турат нови душемета, да се направат нови чинове, съгласно хигиеническите условия, та да може отчасти поне да се предпазат ученици-те от разни телесни искривявания и зарази.

С почитание!

Д-р Христо Димитров
Куманово 10-ти Юний 1905

XII. Оценка на учителите от страна на управителя

Точна оценка относително преподаването и държанието в клас на учителките и учителите не мога да дам понеже неможах да направа нито една ревизия през времето на моето стоение тук. Обаче ако се съди от разпределението на материяла и от испитните отговори мога да кажа без да попадна в грешка, че всички почти учителки и учители имат достатъчна подготовка за длъжността учител-въспитател и че не са щадили труда си за да оправдаят званието си. Външно с особено прилежание са се отличавали учителите З. Тасев, Григор Бурев и учителката Славка Данилчева.

Държанието на учителите помежду си е било примерно и мен ми е много чудно дето между учители с разни темпераменти в характера има такова съгласие и задружност. Макар вследствие обстоятелствата учителите: З. Тасев, Александър Развигоров, Апостол Арсов, Григор п.Атанасов, Иван п.Серафимов и Страшимир Петров да са изгубили много пред населението, благодарение на техната въздържаност от една страна и умните съвети давани на последните от началствата, не се появиха никакви недоразумения. Това доказва мисля, че учителите са умели да се поставят от началото, а по-сетне да турят край на силното народно негодование спремо тех, което е вследствие обстоятелствата, които

преживе тая година Куманово и каазата, за което, като некомпетентен не мога да се произнесе без да падна в грешка кой е крив и кой е прав.

ХІІІ. Мнения и желаня на учителския съвет

Учителския съвет в заседанието си от 30-ти Май след като обмисля дълго и широко относително недостатъците на учебно-въспитателната и здравословна част на поверените му училища, които всека година са бивали представлявани и останали са и до сега неисправлени, отказа се да се произнесе и сега, като мотивира причините на своето неизказвание така: Понеже в края на всека учебна година са се давали мнения и желаня от съвета относително учебно-въспитателната и здравословна част на поверените му училища и понеже тия недостатъци са останали и до сега неисправлени съвета не намери за нужно да се исказва с изключение за ново-открития клас в който за да има по-добър успех потребни са нужните пособия.

Главен учител: подпис

П.Д.Тополов

овален печат на училището

Приложение: 3.

Таблица № 1 Положение на персонала

№ 1 Петър Д. Тополов, на 36 години, свършил IV-ти клас в Скопие през учебната 1886-1887 година, години на учителстване: в основно - 8, в класно - 8, общо - 16, II степен от 1899-1900, Главен учител и секретар при наместничеството;

№ 2 Александър С. Развигоров, на 30 години, свършил III-ти педагогически курс в Кюстендил през учебната 1893-1894 година, години на учителстване: в основно - 3, в класно - 8, общо - 11, III степен от 1904-1905, преподава Български език и гимнастика в I, II, III и Зоология в I клас, 20 часа седмично, класен наставник на I клас;

№ 3 Зафир Тасев, на 31 години, свършил педагогическо училище в Белград през учебната 1897-1898 година с(ъс) зрелостно свидетелство от III-ти педагогически курс в Скопие от 1898-1899 година, години на учителстване: в основно - 9, в класно - 1, общо - 10, III степен от 1900-1901, преподава Вс. история и география в I, II, III клас, физика, химия и Ест.история в III клас и ботаника в(ъв) II клас, 20 часа седмично, секретар на училищното настоятелство, класен наставник на III-ти клас, ръководител на Ръчна работа и обработване на градината;

№ 4 Апостол Арсов, на 25 години, свършил III-ти педагогически курс в Скопие от 1899-1900 година, а през 1900-1901 следвал в(ъв) Висшето училище в София на педагогията, години на учителстване: в основно - 0, в класно - 4, общо - 4,

Времено новоназначен 1900-1901, преподава Математика, геометрия и

краснописание в трите класа, 20 часа седмично, класен наставник на II-ий клас;

№ 5 Иван п. Серафимов, на 31 години, свършил II педагогически курс в Солун през 1892-1893 година, а през 1900-1901 следвал в(ъв) Висшето училище в София на педагогията, години на учителстване: в основно - 12, в класно - 0, общо - 12, II степен от 1904-1905, преподава в IV-то отделение при централното училище, 25 часа седмично, наставник на отделението;

№ 6 Григор п. Атанасов, на 24 години, свършил III педагогически курс в Скопие без матура през 1898-1899 година, години на учителстване: в основно - 6, в класно - 0, общо - 6, III степен от 1904-1905, преподава в(ъв) II отделение и рисуване в класовете, 23 часа седмично, наставник на отделението;

№ 7 Панко Димчев, на 36 години, свършил IV клас в Скопие през 1887-1888 година, години на учителстване: в основно - 15, в класно - 2, общо - 17, III степен от 1904-1905, преподава в(ъв) I отделение в училището в(ъв) Велешката махала, 20 часа седмично, наставник на отделението;

№ 8 Страшимир Петров, на 22 години, свършил III педагогически курс в Скопие без матура през 1900-1901 година, години на учителстване: в основно - 4, в класно - 0, общо - 4, Временно новоназначен от 1903-1904, преподава в I отделение, нотна пеение в класовете и гимнастика в III-то отделение, 24 часа седмично, наставник на отделението и библиотекар;

№ 9 Григор Бурев, на 28 68-1897 година, години на учителстване: в основно - 7, в класно - 1, общо - 8, волнонаемен от 1901-1902, преподава в I отделение на Карабска махала, Богослужение в III-ти клас и источно пеение в трите класа, 24

часа седмично, наставник на отделението;

№ 10 Славка Данилчева, на 21 години, свършила Солунската гимназия през 1901-1902 година с матура, години на учителстване: в основно - 3, в класно - 0, общо - 3, Временно новоназначена от 1902-1903, преподава в III-то отделение без пеение и гимнастика, френски в I клас и ръкоделие в(ъв) всичките класове и отделения, 26 часа седмично, наставница на отделението;

№ 11 Елена Талаганова, на 20 години, свършила Солунската гимназия през 1901-1902 година с матура, години на учителстване: в основно - 3, в класно - 0, общо - 3, Временно новоназначена от 1902-1903, преподава в забавачницата в(ъв) Велешка махала и ръкоделие в(ъв) всичките класове и отделения, 20 часа седмично, наставница на отделението;

№ 12 Елена Блажова, на 18 години, свършила Солунската гимназия през 1903-1904 година с матура, години на учителстване: в основно - 1, в класно - 0, общо - 1, общинска, преподава в забавачницата при Централното училище, закон божий в I и II класове и ръкоделие във

всички класове и отделения, 22 часа седмично, наставница на отделението;

№ 13 Анастасия Божинова, на 18 години, свършила Солунската гимназия през 1903-1904 година с матура, години на учителстване: в основно - 1, в класно - 0, общо - 1, общинска, преподава в(ъв) II-ро отделение при училището на Велешката махала, 21 часа седмично, наставница на отделението;

№ 14 Никола х.Тонев, на 25 години, свършил V-ти клас на Класическата гимназия в Битоля през 1897-1898 година и II курс на училище «Гюро» в Солун през учеб. 1899-1900 година, години на учителстване: в основно - 4, в класно - 1, общо - 5, селски учител, преподава френски език в(ъв) II и III класове, 6 часа седмично;

№ 15 Аха Шехъ Саидов, на 20 години, свършил IV-ти клас на Скопското Идадие през 1898-1899 година, години на учителстване: в основно - 0, в класно - 2, общо - 2, преподава турски език в I, II и III класове, 8 часа седмично, получава от мюфтията 110 и от училищното настоятелство 100 гр. зл. на месец;

Приложение: 4.

Учебното дело в Кюстендил,

Георги Ангелов Друмохарски - 1900 г.

Духовний Началникъ на Българите бе титулярний Митрополитъ на Кюстендилската епархия. Епархията състоеше освенъ отъ Кюстендилската още и отъ каазите: Щипска, Кратовска и Кочанска. Последний Патриаршески въ Кюстендилъ Митрополитъ бе преосвященный Игнати, родомъ българинъ, изъ Чирменско пресилень въ Карачанъ, при гр. Одринъ. Той бе назначень за таквъ презъ 1861 г. и насила престою въ Кюстендилъ до 1869 г. поддържанъ отъ правителството и отъ неколко души гърци, власи и българи гръкомани, безъ да го признаваше болшинството отъ българ. население за законень владика, понеже той не се отказа отъ Патриаршията, споредъ даденото си по преди обещание.*(починалъ в Кюстендилъ на 23 октомври 1886 г.). Въ турско време Митрополитътъ имаше неограничена духовна власть надъ паството си и големи права предъ гражданските власти. Той, заедно съ първенците българи, чорбаджии, управляваше и разрешаваше всичките народни, църковно-училищни работи и въпроси. Презъ 1864 г. Кюстендилските първенци беха: Иванъ Христовичъ Докторъ, Ангелъ Гиошевъ, Димитри п. Новковъ, Илия Бойковъ, Георги Стефановъ, Петъръ Х. Георгиевъ капламаджи, Димитръ Карамановъ, Димитръ Стоилковъ Самоковли, Кара Иванъ Велковъ, Димитръ Станковъ, Иовчо Китановъ, Велинъ Петковичъ, иовчо Маринковичъ, Давидко Стояновъ (сврака), Георги Диновъ,

Христаки Давидковъ, Стойчо Цековъ и др.

Последний Кюстендилски, Екзархийски Митрополитъ беше Високопреосвященный Иларионъ Ловчански, назначенъ за такъвъ отъ св. Българска Екзархия презъ 1872 г.; седалището му бе Митрополитския домъ до църквата св. Богородица. Дедо Иларионъ беше 90 годишенъ, чистъ Българинъ, безъ висше образование но достаточено начетенъ и практиченъ человекъ. Той съ достоинство управляваше епархията си.** (починалъ въ Кюстендилъ на 31-й Януари 1884 г.). Първенците българци, общинари презъ 1872 г. беха: Иванъ Христовъ Докторъ, Димитръ Стоилкова Самоковли, Димитръ Георгиевъ, Мянолъ Ангеловъ, Георги Диновъ, Христаки Давидковъ, Георги Митревъ, Стоянь Станоевъ, Христо Стояновъ, Димитръ С. Илиевъ, Ив. В. Рамадановъ, Иванъ Тасевичъ, Стойчко Цековъ, Стоименъ Стойчовъ и други.

Църкви беха три, настоящите: св. Богородица, св. Мина, св. Димитри. Духовенството броеше изъ помежду си стари свещеници: Проигуменъ Иеротей Рилски, хаджи попъ Андонъ Храновъ, попъ Петръ, попъ Анастасъ каменички, хаджи п. Атанасъ Танзиматъ, попъ Григори, попъ Констандинъ, попъ Манчо, попъ Иванъ икономъ, попъ Георги Границки, попъ ИванъБояджиски, попъ Давидъ Станоевъ Хаджи, попъ Алекси, попъ Хараламби п. Мицовъ, свещено-дяконъ Рафаилъ Дренски и други. Митрополитътъ съ поменътите свещеници много тържественно отслужваше на големи празници Божественната литургия въ Митрополитската църква. Божия храмъ се напълняваше отъ богомолци толкова много, щото отъ задухъ припадаше на някои чловеци. Действително, съ положителност може да се твърди, че християнската православна вера на народа е запазена отъ Духовенството.

До освобождението, въ Кюстендилската кааза имаше неколко села въ които отъ стари времена съ живеяли свещеници и те съ били апостолите на християнската вера тамъ и въ околните села. Въ Пеянечката нахия въ с. Градъ живееха следующите свещеници: попъ Захари, п. Петръ, п. Иванъ, п. Иванъ Шуманъ, п. Стоянь, п. Ангелъ, п. Иванъ. – Въ крайшката нахия, въ селата Горни-Коритенъ и Изворъ живееха: Икономъ попъ Нико, п. Иванчо, п. Андонъ, п. Иванъ, попъ Иосифъ, п. Тодоръ, п. Златанъ, п. Стойчко и п. Илия. Те се учили на азъ-буки та предъ неграмотните селени говореха помежду си пословички. Въ каменичките села съ живеяли 2 – 3 свещеници, попъ Малиновци, и въ много други села други свещеници. Въ града преди освобождението живееха по-много свещеници отъ колкото въ последно време; много градски свещеници държеха селски енории. – Въ общо свещениците, както градските, така и селските живееха примерно и безукоризненъ животъ и о наука отговаряха на призванието си.

Въ 1877 год. Български общински училища имаше две: при църквите св. Богородица и св. Димитри, съ ученици около 300 деца. Въ трикласното

училище преподаватели бежа: Ефр. Карановъ, Димитръ п. Петровъ и Анд. п. Димитровъ. Имаше и девическо училище съ около 50 ученички; учителка беше Славка Караиванова отъ Сопотъ. Имаше и Женско Дружество. Българско училище въ Кюстендилъ е отворено на 1-й Юлий 1869 г. Кодекса му се започва така: “Богатството е смертно, добродетелтъта безсмертна.

Отъ 1860 г. откакъ българите отхвърлиха игото на гръцкото Духовенство, и захванаха да търсятъ църковни правдини предъ честното правителство, оттогава, като че се вдигна мъглата, що покриваше българите, та навсекъде и веднага понаредиха се старите училища, отвориха нови; а пъкъ на много места съставиха читалищни дружества. Въ него време и нашите съотечественици Кюстендилци, като гонеха гръцкия владика Игнатия за злоупотребленията му, няколко младежи отъ любопитство, за да би знаели, какво се писува по вестниците за него, изявиха желание да приимуватъ отъ Цариградъ български вестникъ и всека свята неделя следъ отпускъ на църквата да прочитатъ. А отъ съставянето на това малко дружество, възползувани да мислятъ и за отварянето на едно читалище, както и въ другите страни на отечеството ни България, едва можяха следъ дълго време да нагласятъ едно малко Дружествено читалище, отворено първъ пътъ на 1869 г. Юлий първи.

По общо вишегласие имало е за председателъ Георгии Ангелова, съкровищникъ Василь Ивановъ, писаръ Христо П. Манчовъ, а членове 36 души. Самоволните месечни пожертвувания бежа на едни по 4 гроша, а на други по два.”

Приложения:

5. Таблица за социалния произход на учениците
6. Таблица за постоянното местожителство на учениците
7. Таблица на средния успех на годишните изпити в Крива паланка
8. Сведения за учителския състав
9. Таблица за общия брой годишно часове по учебни предмети
10. Кореспонденция на учители от района с редакцията на учителския весник “Вести” в Цариград
11. Таблица на средния успех на годишните изпити в Кюстендил
12. Допълнително приложение - откъс от “Отчет на Кюстендилското педагогическо трикласно и образцово училище за 1897 г.” с автор Ефрем Каранов - родом от гр. Кратово (Регионална библиотека в КН)

Ползвана литература:

1. Akyuz, Y. 2008. History of Turkish Education, Ankara: Pegem Academy Publications
2. Gokç, F. 2013 Minority and foreign schools in the Ottoman education system, UludağUniversity-Turkey
3. Kansu, N.A. 1930. An Essay on Turkish Educational History. İtanbul: Library of Muallim Ahmet Halit publication.
4. Taşemirci, E. 2001. The Foreign and Minority Schools in Turkish Educational History, Journal of Erciyes University Social Sciences Institute, 10: 13-28
5. Vahapoğlu, H. 1992. The Minority and foreign Schools from Ottoman Times to the Present Day, İtanbul: Boğzici Publications

ИСТОРИЈА НА УМЕТНОСТ

HISTORY OF ART

Славица КРСТИЌ

советник историчар на уметност во Н.У. Музеј - Куманово

ТРАЈКО МУФТИНСКИ ПРВИОТ КУМАНОВСКИ ЗОГРАФ И СЛИКАР

по повод 50 години од неговата смрт - (1963 - 2013)

Апстракт: Трајко Муфтински е првиот кумановски зограф, и еден од основоположниците на современото сликарство во Куманово, во 1956/58 година. Тој е не-доволно познат и проучен во науката од областа на историјата на уметноста. Твори во периодот Меѓу двете светски војни, и по Втората светска војна. Во неговото творештво се застапени дела со религиозни и световни теми, како и теми од секодневниот живот. Главно, работел икони за иконостаси во црквите во кумановските села: Рамно, Руѓинце, Облавце, Пелинце, Романовце, Пезово и Сув Орах, и фреско-живопис во Бељаковскиот манастир. Иако поретко, творел иконографски дела во Белград и околината на Врање. Околу стотина дела, насликани, во техника масло на платно, од сите жанрови, денеска се наоѓаат во ликовната збирка на Музејот во Куманово. Прва и единствена самостојна изложба имал во родното Куманово, 1960 година. Умрел 1963 година во Белград, каде имал свое сликарско ателје.

Клучни зборови: Трајко Муфтински, зограф, икони, двери, иконостас, фреско-живопис, *Тајна вечера*, *Св. Троица*, св. Богородица, Исус Христос Вседржител.

Трајко Муфтински е роден 1892 година во Куманово, а умрел во Белград 1963 година. Потекнува од трговско семејство, од татко Јован и мајка Ана (Атанасовски - Гарски, 1994)¹. Муфтински завршил Уметничко училиште во Белград. Таму го посетувал наставниот курс кај Бета Вукановиќ, каде што се школувал и Лазар Личеноски (Петковски, 1977). Освен во Белград, сликарство учел во Загреб и во Прага. Во Загреб бил ученик на Влахо Буковац. Тука се запознал со македонскиот сликар Вангел Коџоман. Своите први почетоци Муфтински ги започнал со фреско-живопис и иконографија и професионално се занимавал по црквите во околината на Куманово, во Белград и во околината на Врање. За време на неговиот престој во Белград, главно, кога немал порачки за кумановските цркви, се дружел со тамошните сликари и зографи и ја научил умешноста на изработка на икони и иконостаси. Таму работел во црквата Св. Богородица и Александар Невски. Освен во Белград, фреско-живопис и ико-нопис работел и во црквата во с. Секирије, Врањско, и во манастирот Прохор Пчињски, Врањско, во Р. Србија (Бајдевска, 1992). Најголем ангажман, Муфтински имал за иконостасите на црквите во Кумановско.

¹Неговиот татко Јован Петковиќ се доселил од Коњух, Кратовско и се занимавал со трговија, држел трговски дуќан во Куманово.

Мора да се признае дека сè уште е недоволно истражен сликарскиот опус на нашиот прв кумановски зограф и основоположник на современото сликар-ство, кој допрва треба да излезе од анонимност со што ќе биде запознаена не само кумановската, туку и целата македонска научна јавност од областа на историјата на уметноста. Со последните теренски истражувања во кумановските цркви, изведени од стручна екипа на Н.У. Музеј - Куманово во 2013 година, откриени се иконографските дела на овој уметник, и може да се заокружи целосната слика за иконописот на Муфтински во црквите од Кумановско, а дел од нив веќе се објавени во монографијата “Црковни споменици во Кумановско” (Крстиќ, 2012).

Главната творечка работа на Трајко Муфтински се сведува во изработка на икони и цели иконостаси по желба на началниците од локалното население. Според увидот во состојбата на иконите и иконостасите, и неговите потписи на делата: *Тр. Муфтински, Т.М., Трајко Ј. Муфтински*, или *Тр. Ј. Муф.*, каде на места е сочувана, а на места е оштетена годината на изработка, сепак може да се каже дека најраните почетоци на Муфтински започнале во манастирот Карпино во Сув Орах и во црквите: Св. Петка во Руѓинце и Св. Никола во Рамно, од 1920 до 1927 година. Цели иконостаси изработил за црквите: Св. Петка во Руѓинце, 1921/22 година (?), Св. Никола во Рамно, 1925/27 година (Крстиќ, 2007, 2012), Св. Илија во Орашац, 1933/34 година (?) (Крстиќ, 2012), Св. Ѓорѓи Победоносец во Пелинце, 1933/34 година (?), Св. Никола во Облавце, 1933/35 година (?), и празничните икони со дверите од иконостасот во Св. Спас во Романовце, 1933 година. Кај сите нив, ги слика вообичаените престолни икони со св. Богородица Оди-гитрија, Исус Христос Вседржител, св. Јован Крстител и патроните на црквата: св. Никола Чудотворец, св. Ѓорѓи Победоносец, св. Параскева, св. Илија, Воведение Богородичино и Вознесение Христово, неколку ликови од високи српски свештеници и кралеви (Св. Сава Српски, крал Стефан Дечански, кнез Лазар и др.), сцените од дводелната композиција *Благовесџи* на царските двери, додека од празничните икони покрај сцените од Големите празници, допојасијата на апостолите и евангелистите, најчеста тема му е *Тајната вечера*, а понекаде и *Св. Троица*. За претставата со *Тајна вечера* директно се инспирирал од византиското сликарство од 14 век на старонагоричкиот храм Св. Ѓорѓи, што може да се види по начинот на сликањето на трpezата и распоредот на апостолите околу неа. На места, во одделни ликови, од рафиниран ликовен израз, Муфтински применува груби сликарски потези со изобличени лица, крупни очи (во Руѓинце), како и со

заstraшувачки поглед, што најмногу се забележува на иконите и дверите од иконостасот во Романовце. Кога сме кај Руѓинце, да истакнеме дека за прес-толните икони на св. Богородица и Исус Христос Вседржител, насликани во цел раст, директно се инспирирал од иконите на Д. А. Папрадишки од црквата Св. Троица во Куманово (1903), но, се разбира со намалени сликарски можности. Со посебна убавина зрачат ликовите насликани на иконостасите во Рамно, чија состојба е алармантна во поглед на сочуваноста на иконите, каде бојата се распаѓа (Крстиќ, 2007), во Облавце, Пелинце, и во Орашац. Неговото совршенство се чувствува во ликовите на св. Богородица, Христос Вседржител, св. Никола Чудотворец и св. Јован Крстител, а особено на ликот на архангел Гаврил од дводелната композиција *Благовесџи* насликан на царските двери, на кого како пример му послужило сликарството на Димитар Андонов (Крстиќ, 2012).

Поединечни икони изработил за иконостасите во манастирската црква *Св. Бо̀городица* (Манастир Карпино) во Сув Орах (1920), и тоа: *Воведение на Бо̀го-родица во храм*, патрон на црквата, каде го оставил својот потпис - *Тр. Муф*, и годината 1920, и *Св. Кирил и Меџодиј*, како и во црквата *Св. Пејка* во Пезово (1934?), престолна икона на Богородица со Христос, и празнични икони со св. Параскева, патрон на црквата, св. Петар, св. Јован Крстител и допојасните икони на четирите евангелисти: Марко, Матеј, Јован и Лука (Крстиќ, 2012, 2012а);

Муфтински, иако поретко, се занимавал и со ѕидното сликарство во христијанските сакрални градби. Единствениот фреско-живопис во Кумановско, каде го достигнал својот најголем уметнички подем во црковното сликарство е манастирската црква Св. Ѓорѓи во Бељаковце (Манастир Бељаковце) во 1937 година. Тука насликал цела плејада од фигури на светители и ликови на високи српски свештеници и владетели: св. Никола Чудотворец, св. Јован Златоуст, св. Спиридон, св. Сава Српски (во олтарската апсида); св. Григориј Богослов, св. Прохор Пчињски, св. Арсениј, прв српски патријарх, крал Милутин, св. Петка, св. Мајка Ангелина, крал Стефан Дечански, св. Антониј Велики, св. Гаврил Лес-новски и Василиј Велики (на ѕидовите во наосот). Над сите овие ликови е насликан српскиот симбол на двоглавиот бел орел во флорална орнаментика. Единствената сцена со *Судењето на св. Ѓорѓи*, патронот на црквата, ја насликал на западниот ѕид, над влезот, чиј дарител е неговата мајка Ана. Овие иконо-графски претстави се насликани со просторна волуминозност што е одлика за сликарството од Преродбата, од 19 век. Во обликувањето на ликовите, главно сликани во фронтална поза, освен во олтарот, во

профил, е запазена симет-ричност, грижливост во обработката на деталите на облеката и ликовите како и колоритот каде доминира сината боја. Освен сината, најчесто ги користи затемнетите бои: сивата, зелената, окер, и црвената боја. Треба да се нагласи дека во ликовите е изразена една драматичност во обликувањето на цртите на лицето, односно веѓите со извесна девијација и погледот на очите, што е оче-видно дека се инспирирал од анонимниот нерешки зограф на византиското ком-ненско сликарство од 12 век, и тоа од најдраматичните сцени *Симнување од крст* и *Ойлакување Христово*. Се забележува дека ваквите претстави подинамично ги слика во третата и четвртата деценија на 20 век (Крстиќ, 2012).

Поединечни фрески има насликано на патронот на црквата, *Св. Параскева* во Руѓинце (1921/22), фронтална фигура во цел раст, во лунетата над западниот влез; св. Никола во цел раст на јужниот ѕид на нартексот во манастирот Карпино (1920); на сводот во манастирот Св. Илија во Орашац, во 1933/34 година (?), со претстава на Бог - татко, портрет на старец со бела коса и долга бела брада со триаголен нимбус; и во олтарската апсида на црквата Св. Спас (Вознесение Христово) во Романовце во 1940 година, со претстава на Богородица Оранта. Вршел корекции на ѕидното сликарство во истоимените цркви Св. Богородица во Пчиња и Студена Бара. Фреските во Студена Бара денес се покриени со нови, во 2008 - 2011 година. Во Студена Бара, Муфтински ги насликал сите иконографски претстави, најверојатно кон крајот на третата деценија на 20 век (1928/29). Во олтарската апсида ја насликал Богородица Оранта и допојасието на Исус Христос Вседржител во проскомидијалната конха, потоа попрсјата на апо-столите св. Петар и св. Павле во кружни медалјони на источниот ѕид во олтарот, како пандани на попрсјата на евангелистите св. Марко и св. Матеј на западниот ѕид во наосот. Во наосот, на јужниот и северниот ѕид, биле насликани фигури на светители во цел раст: св. Никола, св. Прохор Пчињски, крал Стефан Дечански, св. Илија, архангел Михаил, св. Атанасиј, св. Василиј и св. Јован Крстител. На западниот ѕид, помеѓу влезот како пандани биле насликани претставите со светите војници на коњ: *Св. Ѓорѓи го убива змејот* (јужно) и *Св. Димитрија го убива буѓарскиот цар Калојан* (северно). Дека овие фрески биле дело на Муф-тински, потврдува идентичната престолна икона на Стефан Дечански во црквата *Св. Пејка* во Руѓинце, каде што се потпишал зографот - *Тр. Муфтински*. За ликот на крал Стефан Дечански, Муфтински се инспирирал од Ѓорѓи Зографски, кој истата фреска ја насликал на јужниот ѕид во наосот на црквата

Вознесение Христѡво во Рлевци, Велешко од 1927 година (Крстиќ, 2012).

Во слободно време сликал дела со сцени од секојдневниот живот, световни сцени, како и сцени од христијанската религија. Иако се занимавал со ликовна дејност, многу малку ги презентирал делата на групни и самостојни изложби. Во периодот пред Втората светска војна, неговите дела биле изложувани во трговскиот дуќан на татко му, што не се смета за презентирање. За време на неговиот живот организирал само една самостојна изложба во 1960 година, и тоа во салата на поранешниот ресторан “Палас” во центарот на градот Куманово.

За Трајко Муфтински може да се каже дека е еден од основоположниците на современото сликарство и иницијатор за формирање на Друштвото на ликовните уметници во Куманово заедно со Кирил Караџа (1900 - 1973). Со формирањето на официјалната ликовна група на уметници “Кумановци” во 1956 година, Муфтински честопати учествувал на нивните состаноци и се дружел со други помлади уметници. Првите кумановски уметници имале завршено средно уметничко училиште, педагошка ликовна академија, а повеќето од нив завршиле ликовни академии кај познати реномирани ликовни професори во Скопје, Белград и Загреб. Тука треба да се споменат имињата на: Трајче Јанчевски (р. 1928), Војо Пантиќ (р. 1928), Јосиф Трајковски - Куп (1929 - 2000), Бранислав Перчинковски (р. 1931), Драгутин Аврамовски - Гуте (1931 - 1986), Димитар Манасиевски - Мите (р. 1932), Драган Паневски - Дракче (1933 - 1985), Момчило Петровски - Моцо (р. 1936), Верољуб Станковиќ - Бубцо (1936 - 1967), првиот, и Велимир Ковачевски (1936 - 2010 ?), вториот директор на Музејот во Куманово. И покрај тешките и материјални услови од недостаток на изложбен простор, после 1958 година групните и самостојните изложби биле презентирани во салата за читалиште на Градската библиотека “Тане Георгиевски”, во салата на поранешниот ресторан “Палас”, во кафеаната “Авала” - клубска просторија на ФЗЦ “Металец”, во салата на градскиот Шах - клуб, и др. (Атанасовски - Гарски, 1994).

Во периодот пред, и по Втората светска војна, Муфтински изработил над двесте ликовни дела, од кои стотина се подарени на Музејот во Куманово, кои се депонирани во ликовната збирка на Уметничката галерија. Делата се насликани во техниката масло на платно, со различни жанрови, со теми од секојдневниот живот, и со световна и религиозна тематика. Творел во 1927 година, како и во периодот од 1954 - 1960 година. Сликал пејзажи со градски, селски и приморски мотиви, мртва природа, вазни со цвеќе, птици во кафез,

борба на бик со волк, портрети (како што е портрет на мајка му, жена со палета), итн. Во пејзажите се чувствуваат слободни потези како во импресионизмот, за разлика од портрет-ното сликарство каде доаѓа до израз графичкиот реализам во обликувањето на ликот. Освен на обичните луѓе, сликал портрети и на високи српски црковни и кралски достоинственици, во зависност од нарачките на тогашната власт (св. Сава Српски, св. Арсениј, цар Душан, крал Стефан Дечански, крал Милутин, кнез Лазар и др.) и портрети на одделни светители и светителки (св. Ѓорѓи, св. Богородица, св. Параскева, св. Никола Чудотворец, Исус Христос, св. Јован Крстител, архангел Михаил и др.), сцени од *Големите ѝразници* (*Благовесѝи, Раѓање, Среѝение, Криѝевање, Преображение, Расѝеѝие, Воскресение, Возне-сение*, итн.) и *Христѝовите сѝрадања* (*Тајна вечера, Оѝлакување Христѝово* и др.). Мошне омилен и чести теми кои ги слика се сцените со *Св. Тројсѝиво* и *Тајна вечера*. Две ликовни дела се наоѓаат во Националната галерија во Скопје (*Боѓородица со Христѝос*, и *Порѝиреѝ на маж*, најверојатно се работи за портрет на татко му, ако се спореди со портретот на неговата мајка, насликан, речиси истовремено, во овален медалјон)².

Следејќи ја иконографијата на Муфтински во црквите од околината на Куманово, слободно може да се каже дека во создавањето на неговите ликовни дела црпел инспирација од фрескоживописот на двата најзначајни византиски споменици во Кумановско од 14 век: *Св. Ѓорѓи* во Старо Нагоричино и манастирската црква *Усѝение на св. Боѓородица* во Матејче (Манастир Матејче). Во тој поглед, голема заслуга имаат и најпознатите зографи од Преродбата во Р. Македонија, кои твореле во тоа време, Димитар Андонов - Папрадишки (1859 - 1954) и Ѓорѓи Зографски (1871 - 1945) од Велес, а со кои Трајко Муфтински имал директни или индиректни контакти, бидејќи и двајцата твореле и во Куманово и Кратово. Можно е со Ѓорѓи Зографски и со Лазар Личеноски (1901 - 1964) од Галичник, да соработувал и во Белград, кои едно време се школувале и твореле таму, каде Муфтински имал свое сликарско атеље. Најверојатно, со Д. Андонов бил близок пријател, бидејќи во неговата колекција се застапени ликовни дела со религиозна тематика, токму од овој наш последен македонски зограф од Преродбата и прв современ сликар.

Во секој случај Трајко Муфтински, првиот кумановски зограф, кој тво-речкиот максимум го постигнал во периодот Меѓу двете

² Информациите се добиени од кустосот во Националната галерија во Скопје, Славица Алексова;

светски војни, е сè уште недоволно познат во јавноста и заслужува да го добие своето место во науката, токму годинава, кога чествуваме половина век од неговата смрт (1963 - 2013).

Библиографија:

- Атанасовски - Гарски, Тане (1994), *Основоположници на современата ликовна уметност во Куманово*, Музејски гласник бр. 1, Народен музеј - Куманово, Куманово (стр. 129 - 137);
- (Б. Св.) Бајдевска, Светлана (1992), *За Муфтински и Караџа*, запис во “Наш Весник”- Куманово, 30.09.1992 (стр. 9);
- Крстиќ, Славица (2007), **ХРИСИТИЈАНСКИ САКРАЛНИ ГРАДБИ ВО КУМАНОВСКИОТ РЕГИОН** (каталог), Н.У. Музеј - Куманово, Скопје (стр. 15, сл. 1);
- Крстиќ, Славица, 2012, **ЦРКОВНИ СПОМЕНИЦИ ВО КУМАНОВСКО**, Н.У. Музеј -Куманово, Штип (стр. 146, 186 - 198);
- Крстиќ, Славица, 2012а, **ЦРКВАТА “СВ. ПЕТКА” ВО ПЕЗОВО**, Музејски гласник бр. 11, Н.У. Музеј - Куманово, Куманово (стр. 97 - 98);
- Петковски, Борис (1977), **ОТКРИВАЊА**, Мисла - Скопје, Скопје (стр. 65);
- Најновите теренски истражувања на селските цркви во Кумановско, од стручна екипа од Н.У. Музеј - Куманово, во јули 2013 година, под раководство на авторот;

Slavica Krstikj, councilor - historian of art
N.I.Museum - Kumanovo

Trajko Muftinski the first icon painter and painter

- Regarding 50 years of his death – (1963 – 2013)

Summary

Trajko Muftinski (1892 – 1963), is the first icon painter from Kumanovo, and one of the originators of contemporary painting in Kumanovo in 1956. He is not well known and not very famous in the area of science in history of art. He creates in the period between the World Wars and after the Second World War. His creativity counts pieces with religious and secular themes, as well as from everyday life (rural motifs, landscapes, still life, portraits ect). Still his major preoccupation is painting icons and whole iconostasis, and somewhere although rarely, fresco paintings in churches with themes from Christianity. The most icons and iconostasis he made were for rural churches in Kumanovo area, between 1920 and 1940. Whole iconostasis were made for St. Petka in Rugjince, St. Nicolas in Ramno, St. George the Victorious in Pelince, St. Nicolas in Oblavce, St. Elijah monastery in Orashec, St. Saviour in Romanovce (1933), few icons for St. Petka in Pezovo and Karpino Monastery in Suv Orah (1920). The only bigger engagement was for fresco painting in St. George Monastery in Beljakovce, in the year 1937. Around a hundred pieces, painted in oil on canvas technique, most of them with religious themes. Today they are in art museum collection in Kumanovo. Besides in Kumanovo, he was engaged in Belgrade and Vranje area. With the desire to be among his fellow citizens, because he was always outlandish in Belgrade, he organized his first and only exhibition in Kumanovo in 1960.

Translation Marina Krstikj

Издава

ЛУ Градски Музеј – Кр.Паланка

Editor

LI City Museum – Kr. Palanka

За издавачот

Драган Величковски

For the editor

Dragan Velichkovski

Уредник

Драган Величковски

Editor in chef

Dragan Velichkovski

Редакција

Цоне Крстевски
Драган Величковски
Александар Маџовски
Милан Митовски
Ѓорѓи Костовски

Editorial board

Cone Krstevski
Dragan Velickovski
Aleksandar Madjovski
Milan Mitovski
Gjorgji Kostovski

Превод

Мирјана Станојковска
Александар Маџовски

Translation

Mirjana Stanojkovska
Aleksandar Madzovski

Компјутерска обработка

Драган Величковски

Computer preparation

Dragan Velichkovski

Печати

Макстен Графика – Скопје

Printed by

Maksten Grafika - Skopje

Тираж

1000

Copy printing

1000